

TVISYN, INNSYN, UTSYN

Arnfinn Åslund, Peter
Fjågesund, Kristian Hanto,
Sveinung Nordstoga og
Johan M. Staxrud (red.)

TVISYN, INNSYN, UTSYN

NÆRBЛИKK PÅ A.O. VINJE

Tvisyn, innsyn, utsyn. Nærblikk på A.O. Vinje

© Spartacus Forlag AS / Scandinavian Academic Press, 2021

Boka er gitt ut med støtte frå Universitetet i Sørøst-Noreg og med støtte frå Norsk kulturfond.

Støtta av Kulturrådet
Norsk kulturfond

Denne boken er utgitt Open Access og er omfattet av åndsverklovens bestemmelser og Creative Commons-lisens CC BY-NC 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Denne lisensen gir tillatelse til å kopiere, distribuere, remixe, endre og bygge videre på materialet. Lisensgiveren kan ikke tilbakekalle disse frihetene så lenge lisensvilkårene blir fulgt. Disse innebærer å oppgi riktig kreditering, inkludere en henvisning til lisensen, samt opplyse om hvilke endringer som er foretatt. Dette skal gjøres på en rimelig måte, men ikke på noen måte som tyder på at lisensgiveren godkjenner tredjeparten eller bruken av verket. Materialet kan ikke brukes til kommersielle formål. Det er ikke tillatt å søke juridiske vilkår eller teknologiske tiltak som juridisk begrenser andre fra å gjøre noe lisensen tillater.

Omslagsillustrasjon: radering av Johan Nordhagen, etter fotografi

Omslagsdesign: Lukas Lehner / Punktum forlagstjenester

Sats: Punktum forlagstjenester

Sett med Garamond Premier 11/14

ISBN 978-82-304-0313-6

Det må ikkje kopierast frå denne boka i strid med åndsverklova eller i strid med avtalar om kopiering som er gjorde med KOPINOR.

Scandinavian Academic Press

C/O SPARTACUS FORLAG AS

Pb. 6673 St. Olavs plass, 0129 OSLO

www.scandinavianacademicpress.no

Innhold

Forord	9
--------	---

VINJE OG TRADISJONEN

«saalænge Eventyr kan Hjertet røre» Aasmund Olavsson Vinje og folkeminnene <i>Herleik Baklid</i>	13
--	----

«en sød Plasken af Livets Vandspring» A.O. Vinjes formidling av norsk felespel til byfolk på 1850-talet <i>Kristian Hanto</i>	41
--	----

Ferdamann i Holbergs fotefar? Om forbindelsen Holberg–Vinje i norsk litteraturforskning <i>Inga Henriette Undheim</i>	56
--	----

SAMFUNN, HISTORIE, POLITIKK

«I kver si Bylgje ein annan Lit» A.O. Vinje om <i>det norske</i> som ein mosaikk av motsetningar <i>Gudleiv Bø</i>	89
---	----

Vinje og jødene <i>Ståle Dingstad</i>	103
Aasmund Olavsson Vinje og tokulturlæra <i>Jens Johan Hyvik</i>	127
Då Vinje fekk nok av storbøndene <i>Klaus Johan Myrvoll</i>	143

KUNNSKAP, DANNING, SPRÅK

«Kunnskapens mark er uendelig» Om lærerar, kunnskap og skule i A.O. Vinjes korrespondentbrev til Drammens Tidende (1851–1859) <i>Anne-Beathe Mortensen-Buan og Norunn Askeland</i>	175
Geitas didaktikk Vinjes retorisk-didaktiske skriftpraksis <i>Hallvard André Kjelen</i>	199
«Eg meiner bokleg opplysning, denne ‘daude bokstavläre’» Vinje om boklærdommen <i>Thomas Seiler</i>	221
Vinjes Ferdaminni i opplysningsdialektisk perspektiv <i>Arnfinn Åslund</i>	251

KRITIKK, JOURNALISTIKK, RETORIKK

Utsyn frå utkanten

Vinje, Hamsun og det anglo-amerikanske

Peter Fjågesund 287

Vinjes retoriske teori og praksis

Ottar Grepstad 323

Alpine Club i tekstene til A.O. Vinje

Geir Grimeland 355

Pastor Knutzens *Christelige Fortellinger*

Vinje og den «offentlige Religion»

Jon Haarberg 381

Vranglesningens metode

Vinjes kritikk av Bjørnson og Ibsen

Jens-Morten Hanssen 409

Natur og litteratur

Økokritiske tendenser i Vinjes «Digtning»

Johan M. Staxrud 429

FORTELJAR, DIKTAR, DRAMATIKAR

Skandinavisme og kjærlighet

Sagadramaet *Olaf Digre*

Liv Blikrud 457

«Det var gut, som i hond var 'kje valen»

Storegut, sterk telemarking

Olav Solberg 473

«Strofenes dronning» i norsk litteratur	
Frå A.O. Vinje til Olav Nygard	
<i>Ronny Spaans</i>	495

Gull paa Snjo	
Noen tanker om Vinjes naturlyrikk	
<i>Bente Aamotsbakken</i>	537

RESEPSJON

«Uden den rette Ild og Drift»	
Om språk, retorikk og politikk – og om Bjørnstjerne	
Bjørnson – i den tidlige Vinje-resepsjonen	
<i>Mads B. Claudi</i>	559

Varg i veum eller kulturhøvding?	
Vetle Vislies framstilling av Aasmund Olavsson	
Vinje, primært sett i lys av Moltke Moes omgrep	
«Det mytiske tænkesæt»	
<i>Sveinung Nordstoga</i>	583

Ein mann og dressen hans	
Karikaturar av Dølen i <i>Vikingen</i> 1862–1870	
<i>Kristian Lødemel Sandberg</i>	607

Om forfattarane	635
-----------------	-----

Forord

Vi i redaksjonen ønskjer med dette velkommen til denne nye boka om Aasmund Olavsson Vinje. Han vart fødd 6. april 1818, så det er over 200 år sidan denne mangslungne journalisten og diktaren kom til verda i Vinje i Telemark. I 2018 inviterte vi til ein stor konferanse ved Universitetet i Sørøst-Noreg i Bø for å kaste lys over innsatsen hans. Da ønskte vi oss ei brei mønstring. Vi ville ikkje avgrense innhaldet til eit bestemt fagområde eller til ei spissformulert problemstilling. Når vi no ser så mange av forelesingane frå denne dugnaden samla mellom to permar, kan vi slå fast at ønsket vårt er oppfylt. Dei 24 kapitla i boka tek for seg både mannen og verket, i samtida og ettertida. Vi vil gjerne rette ein stor takk til alle som har stilt opp slik at det kunne bli både konferanse og bok!

Fleire av Vinjes songar og dikt er allemannseige, hans *Ferdaminni fraa Sumaren 1860* er ein klassikar i norsk litteraturhistorie, og språkhistorisk er han ein pionér i utviklinga av det nye landsmålet. I akademiske krinsar har vi i stigande grad fått augo opp for den dristige og innhaldsrike prosaen hans. Som aldri før treng vi tvisynet hans til å skapa rørsle i dei fastfrosne

meiningane vi ofte held oss med. Boka inneheld også bidrag om Vinjes talekunst.

Nye generasjonar les Vinjes tekster med stadig nye briller. I så måte er han ein ekte og slitesterk klassikar i litteraturen vår. Resepsjonshistoria er eit døme: Samtida las han ofte som ein provokasjon, målrørsla etter 1905 las han som ein kulturhøvdning, Sigmund Skard som ein klassisist og Sveinung Time og Jon Haarberg har trekt inn karnevalistiske perspektiv. Det ligg altså ein rikdom i arbeida hans som det er målet vårt å gjera enda betre kjent. Vi vonar at denne samlinga av kritiske og grundige undersøkingar vil vera til gagn i så måte.

Fleire av forfattarane i denne antologien har gjort bruk av dei nye kjeldene som vart tilgjengelege i 2018. Dette gjeld *Korrespondentbrev til Drammens tidende 1851–1859* i tekst-kritisk utgåve ved Nina Marie Evensen og Jon Haarberg som ein no kunne lesa på nettstaden til www.bokselskap.no. Og det gjeld den store *Vinje-bibliografien* til Ottar Grepstad som inneheld 444 sider tettpakka med informasjon om alt som er skrive av og om Vinje. Vi vonar at framtidas Vinje-forskarar også vil setta pris på den boka som her ligg føre, som ei kjelde til viktig kunnskap, og som inspirasjon til å finne sine egne ferdavegar i det rike landskapet hans.

Redaksjonen

Arnfinn Åslund

Peter Fjågesund

Kristian Hanto

Sveinung Nordstoga

Johan M. Staxrud

Vinje og tradisjonen

«saalænge Eventyr kan Hjertet røre»¹

Aasmund Olavsson Vinje
og folkeminnene

Herleik Baklid

Den 4. januar 1852 publiserte Aasmund Olavsson Vinje et hylingsdikt til eventyr- og sagnsamleren Peter Chr. Asbjørnsen (1812–1885) i avisa *Drammens Tidende*. Diktet etterfølges av en rosende omtale av Asbjørnsens språklige gjengivelse av eventyr og sagn. Begge deler, både diktet og omtalen, viser at forfatteren og samfunnsdebattanten Vinje nærer en ekte og genuin interesse for folkediktning og folkeminner, som var sentrale elementer i oppbygginga av en norsk nasjonal identitet. Vinjes interesse for folkeminner har vært påpekt av litteraturhistorikere uten at den har vært underkastet en inngående studie i hele sin bredde (se f.eks. Vislie 1929 s. 86 og 264ff; Myhren 1993 s. 111f). Videre har Vinjes folkeminneinteresse innenfor kulturhistorisk forskning

i svært liten grad vært påaktet eller tematisert.² Med dette som bakteppe skal jeg her undersøke nærmere på hvilke måter og hvorfor Vinje bidro til den rollen som folkeminnene spilte i utviklinga av den norske nasjonale identiteten.

Folkeminnenes betydning i Vinjes samtid

Da Vinje publiserte sin hyllest til Asbjørnsen i 1852, hadde innsamling og publisering av norske folkeminner, som del av nasjonsbyggingsprosjektet i kjølvannet av Norges selvstendighet, pågått i om lag 20 år. Med andre ord var det betydelig fokus på folkeminner i Vinjes samtid. Utgangspunktet for dette var den tyske filosofen Johann Gottfried von Herders (1744–1803) idéer om «Volksgesit» eller «folkesjel», som han mente nedfelte seg bl.a. i folkediktinga. Gjennom folkediktinga kunne en dessuten knytte båndene til fortida, noe som også stod sentralt da historie også var en viktig byggestein i konstruksjonen av den nasjonale identiteten.

I tråd med Herders idéer og etter inspirasjon fra bl.a. de tyske brødrene Jacob (1785–1863) og Wilhelm (1786–1859) Grimm, var det folkediktinga som fanget interessen og opptok våre første folkeminnesamlere og folkeminneutgivere. Presten Andreas Faye (1802–1869) publiserte i 1833 boka *Norske Sagn*. Noen år seinere, i 1840, ga presten Jørgen Moe (1813–1882) ut boka *Samling av Sange, Folkeviser og Stev i Norske Almuedialekter*. Deretter fulgte Asbjørnsen og Moes *Norske Folkeeventyr* i åra 1841–1844 og Asbjørnsens *Norske Huldreeventyr og Folkesagn* 1845–1848. Videre publiserte presten M. B. Landstad (1802–1880) *Norske Folkeviser* i 1852–1853. Disse foregangssamlerne og -utgiverne var primært interessert i folkediktinga som kulturelle produkter og narrativer. Men interessen for nedtegning og publisering av folkeminner kunne også tjene en annen hensikt. Språkmannen Ivar Aasen

(1813–1896), som utviklet nynorsk som eget norsk skriftspråk på denne tida, samla for eksempel folkeminner i første rekke som språkprøver og som kilde til språktilfang (se f.eks. Baklid 1998). Hans språklige interesse knytta til folkeminner resulterte bl.a. i utgivelsen av samlinga *Norske Ordsprog* i 1856. Utover dette tjente folkeminnene dessuten en tredje hensikt. Flere forfattere i Vinjes samtid var opptatt av folkeminner som utgangspunkt og som råstoff til sin egen diktervirksomhet, bl.a. Johan Sebastian Welhaven (1807–1873) og Henrik Ibsen (1828–1906) (Paasche 1908 s. 39ff; B. Hodne 2002 s. 56ff; Alnæs 2003; Ø. Hodne 2017 s. 140ff).

Nedtegning og publisering av folkeminner

De ovennevnte foregangssamlerne hadde et nasjonalt anliggende når det gjelder nedtegning og publisering av folkeminner. Deres hensikt var å bidra til å etablere en egen norsk nasjonal identitet. Vinjes nedtegnings- og publiseringsevne har nok også hatt en slik hensikt, men i tillegg ser det ut til at han kan ha hatt andre anliggender.

Omfanget av folkeminner Vinje publiserte, er ikke spesielt stort. Men det omfatter både folkeminner han selv nedtegnet og folkeminner andre samlere skrev ned. Vinje ga imidlertid aldri ut noen egen tradisjonssamling, i stedet publiserte han folkeminnene enkeltvis eller i grupper i aviser over flere år. Delvis publiserte han dem i dagsavisa *Drammens Tidende* og delvis i sin egen ukeavis *Dølen*.

Telemarksturen i 1853 og *Drammens Tidende*

Sommeren og høsten 1853 herjet koleraen i Christiania. Vinje var på denne tida Christiania-korrespondent for *Drammens*

Kartet viser stedene i Telemark der Vinje nedtegnet folkeminner som han publiserte i Drammens Tidende. Det er utarbeidet av seniorkonsulent Trond Lerstang, Universitetet i Sørøst-Norge.

Tidende. For å slippe unna sykdommen reiste han tilbake til Telemark og sine hjemlige trakter. Selv om det med dette ble et midlertidig opphold i korrespondansen fra Christiania, fortsatte Vinje likevel sin skrivegjerning for avisa. Utover høstparten, etterjulstida og på nyåret 1854 fulgte en serie med reisebrev fra Telemark (Evensen mfl. 2018 s. 15). I disse reisebrevene har Vinje nedtegnet folkeminner fra flere steder i Telemark. Da folkeminneneopptegnelsene hans inngikk som deler av reisebrev, publiserte han dem følgelig ikke som enkeltstående, selvstendige stykker.

Vinjes nedtegnelser i *Drammens Tidende* fra denne perioden stammer fra både Øvre og Nedre Telemark, og i reisebrevene forekommer således folkeminner fra Vinje, Nesland, Tokke,

Lårdal, Kviteseid, Nesherad/Sauherad, Holla/Ulefoss, Melum/Mikaelshulen/Skien, foruten Meheia som ligger på grensa mellom Telemark og Buskerud (Vinje 1853c; 1853d; 1853e; 1853f; 1853g; 1853h; 1853i; 1853j; 1854).

I de nedtegnede og publiserte folkeminneopptegnelsene fra telemarksreisa forekommer det både verbal- og atferdstradisjon, flest sagn, men også noe om skikker. Totalt publiserte Vinje om lag 40 sagn fra Telemark. Alle de tre hovedkategoriene av sagn – naturmytiske sagn, historiske sagn og opphavssagn – er representert blant hans sagnnedtegnelser. Et eksempel på et naturmytisk sagn er sagnet om Tronde Nestogs møte med spøkeri ved Melum kirke, som ligger like vest for Skien bysentrum i Nedre Telemark.

Mælums eller Mæleims Kirke ligger ude på «Stranden» og er blot dens anden Annexkirke. Den ligger i en Skog og er videnom bekjendt formedelst «sit Spøkeri». Tronde Nestog rei der forbi en Nat, drukken og modig som aljamt. Stat up! sagde han, stat up Gasi Sauland! lad 'kon sjaa hot Kare du er! – Gasi Sauland var ein Ovkare, som dundra og slog i Biri med' han livde, – men daa va'n døe. – Og Gasi Sauland kom govande med eit Honn rokande fuldt af Eldmyrje, og slængte det af ett'n Tronde, men naadde 'kji bure Hestelændi, som blei svie kolande svarte. Daa kvakk'n og takka Gud, han rei og tagde stille. So rei han in i ein Plasse der tett in med Vegjen, og fortaalde Kjeringen i Husi detti. Du slap, du, sae hon, men det kjeme atte i Ætti de. Og so blei det: Godson has, Tronde eiten Svartemo fekk Slag og gekke med ei vese Haand so længi han livde. Det va Gasi Sauland, som gjore det. Daud Manns Draume sko Ingjen vekkje (Vinje 1853c).

Blant nedtegnelsene forekommer flere historiske sagn, og et av dem stammer fra Kviteseid i Øvre Telemark:

Øverst paa Fjaagesundstrømmen er Daareloupi, en «Skorte» i Fjeldvæggen. Der gik en ufrels Mand for at frelse Livet sit. Da han lykkelig var kommen igjennem, blev han stolt og sagde, at han vilde gaa tilbage for «Frugur» og «Møyar»; men da gled han og var ikke mere at spørge efter (Vinje 1853f).

Også telemarkske opphavssagn har Vinje skrevet ned. Et av dem forteller om bakgrunnen for navnet «Monken» på en holme i Nordsjø:

Sagnet vil vide, at nogle forbitrede Bønder satte mange Munke derind, og rodde ifra dem. «Sitter der,» sagde de, og rodde væk! Saa kom der en Praam vinglande og roande, og Munkene bad, at han vilde optage dem; men da «Roaren» saa, at det var Munke, blev han vrang i sig, og rodde krint omkring: «Det lie, med Laandom skrie, sa' Mannen rodde kring Monken» (Vinje 1853c).

Vinje har skrevet ned flere slike opphavssagn som gir en folke-etymologisk forklaring på gårds- eller stedsnavn. Gården Trisæd (Triset) i Lårdal, skriver han, har fått navnet sitt fordi «man der saadde og høstede tre Gange» (Vinje 1853j). Videre skriver han at navnet Kviganfjell i Flåbygd kom av at «ei Qvigu stod op paa det og drak af Fjorden» (Vinje 1853f).

Utover disse refererte sagnene har Vinje publisert sagn om f.eks. Mikaelskirken eller Mikaelshulen ved Norsjø, dverger som flyttet Kviteseid gamle kirke fra Kirkebø i Sundbygden til nærheten av Kviteseid gård, trolla Jørond og Svonoug som kasta stein etter kirkefolket som kom roende, Olavskilden på Nesland, riser

som vadet over Bandak, bergfolkene som skar åkeren, Særenskjer-
ringa og Ber i Berdalen som gikk opp grensegang mellom seg,
en prest med svartebok på Holla prestegård, trollmannen Peer
Skoland, Thor Skarprud som drepte ulv, Svein Thovsland som
drepte bjørn, Thorstein Noradal, Askeir Hogtveidt og Osmund
Bergdal (Vinje 1853c; 1853d; 1853e; 1853f; 1853g; 1853h; 1853i; 1853j).
Vinje var ikke den første som samla sagn i Telemark. Noen år
tidligere hadde presten og folkevisesamleren M.B. Landstad også
nedtegnet sagn der. Flesteparten av disse ble utgitt etter hans
død. Til forskjell fra Landstad som utelukkende samla sagn i
Øvre Telemark, nedtegnet Vinje også sagn, som vi har sett, i de
nedre delene av fylket.

Som nevnt ovenfor omfattet Vinjes nedtegnelser fra tele-
marksturen i 1853 også atferdstradisjon eller skikker, rett nok i
svært begrenset grad. Men fra Lårdal har han notert følgende:

Leikvald var et slags Olymp for Thelemarken i gamle Dage.
Der kapsprang og kapred man, der hoppede man og lyfte
Lyfti. Hansokdagen turede man efter en gjennomvaaget Nat
med Dands og Spil. Tjæretønder brændte paa Fjeldknattene.
I Horn og Lur blæste man i Lierne og rullede store Stene over
Svabergene, der frembragte Døn som tunge Paukeslag i det
øvrige musikalske Sammenspil (Vinje 1853j).

De publiserte telemarksnedtegnelsene fra Vinjes hånd kan selv-
sagt forstås som et bidrag til det nasjonalidentitetsskapende pro-
sjektet. Men da de samtidig stammer fra hans eget hjemfylke,
kan det i enda større grad hevdes at Vinje gjennom dette ønsket
å bidra til å bygge opp den lokale identiteten. Vinje kan således
sees som en forløper til det kulturhistorikeren Ørnulf Hodne
kaller «hjemstavnsfolklorister». Dette var folkeminnesamlere
som de første tiåra av 1900-tallet samla regionalt eller lokalt fra

det området de var født og oppvokst eller kjente godt (Ø. Hodne 2009 s. 71).³

I etterkant av telemarksturen

Da Vinje kom tilbake til Kristiania, fortsatte han korrespondentgjerninga derfra. De fleste av folkeminnenedtegnelsene han skrev ned og publiserte i *Drammens Tidende*, stammet fra telemarksturen høsten 1853. Men i korrespondentbrevene de påfølgende årene flettet han også inn folkeminner.

I et av brevene fra august 1856 gjengir han kortfattet noe merkedagstradisjon knyttet til det han kaller «Olafsokdagen», dvs. olsok som er den 29. juli. Her skriver han:

[E]ndnu i somme Fjeldbygder følger den almindelige gamle Skik at «koke Olafsokgrauten,» der er «fløymande feit Smergraut» (Smørgrød). Klæggen rider ogsaa Bruman (Brudgom) paa Olafsokdagen, d.v.s. han faar et Skar i Vingen, siger Fjeldfolk. Olafsokdagen har saaledes været en Høitidsdag baade for Folk og Klæg. Det er blot i Byerne og Storbygderne, man i de sidste Menneskealdre intet har agtet Dagen. (Vinje 1856a).⁴

Mens Vinjes folkeminnenedtegnelser fra telemarksturen gjennomgående ble publisert som en selvstendig tekstdel integrert i lengre sammenhengende tekst, er folkeminnene i korrespondentbrevene i ettertid gjennomgående benyttet som et samfunnskritisk, litterært virkemiddel for å understreke og framheve et saks- eller meningspoeng. Særlig gjelder dette hans bruk av ordtak. Eksempelvis skriver han følgende i et brev om nasjonalitet i kunst og teater i juli 1857:

Det er dette Slags Folk, som modstaa vore egne nationale Bestræbelser, og det er godt, at Folk imellem kan tage og føle paa deres Tanker om Fædrelandets fremtidige Stilling. De ere særdeles humane, thi de ville give bort sig selv; det er som Ordspøget sier: «En Skjelm giver mere end han eier». (Vinje 1857)

På samme måte for å fremme samfunnskritikk, bruker Vinje ordtakene «Naar man kjøber Hesten, følger Bidslet med» (Vinje 1855b), «Det er ilt af Drukkenbolten at skjænde paa Fyllan» (Vinje 1858b) og flere andre (se f.eks. Vinje 1855a; 1858a; 1858c). Også et nystev har Vinje flettet inn i samme hensikt som ordtakene.

Den vesle Jenta ho er saa nette:
ho spyt' i Næven og strouk seg slette;
ho stod og spegla seg i ein Saa
og gret for Pattane var for smaa
(Vinje 1856b).

Vinjes bruk av ordtak i brevene kan trolig delvis skyldes inspirasjon fra Ivar Aasen og hans interesse for ordtak. Vinje hadde kontakt med Ivar Aasen allerede fra begynnelsen av 1850-tallet (Aasen 1960 s. 189), og Aasen utga som nevnt ovenfor ei samling av norske ordtak i 1856.

Dølen

Høsten 1858 startet Vinje sin egen avis, *Dølen*, *Eit Vikublad*, og sluttet som kristianiakorrespondent for *Drammens Tidende* like etterpå (Vesaas 2018 s. 175f). Innholdsmessig spenner artiklene i bladet fra aktuelle politiske saker til diktning og aktuelle kulturelle emner. Vinje skrev selv mange av artiklene.

Allerede året etter oppstarten, dvs. i 1859, tok han inn folkeminnestoff i avisa. Men hovedmengden av folkeminnene i avisa publiserte han i årgangene 1868–1870. Til forskjell fra i *Drammens Tidende* der Vinje i all hovedsak publiserte folkeminner han selv hadde nedtegnet, publiserte han som redaktør i *Dølen* i mange tilfeller andres folkeminnenedtegnelser. Med andre ord var bladet en publiseringskanal for folkeminnesamlere. Omfanget av folkeminner i *Dølen* er rett nok noe begrenset, men det er ikke til hinder for at flere folkediktningssjangre er representert.

En hovedsjanger i bladet er eventyr, og nedtegnelsene av dem stammer fra flere steder i Sør-Norge. Vi finner eventyr fra Telemark – fra Fyresdal, Mo, Kviteseid og Eidsborg (Djupedal (utg.) 1970–73, bd. 3 s. 297ff, 307, 319, 330f, 334, 338f, 342f, 354f, 378f, 382f, 411f og 415), fra Sunnfjord i Sogn og Fjordane (ibid. s. 154f, 195f, 198f, 211f, 222f, 226f og 230f) og fra Romerike (ibid. s. 154). Totalt er det om lag 25 eventyr som er publisert i *Dølen*. Blant eventyroppskriftene finnes varianter av Mestertyven, Mestermø, De tre prinsesser i Hvidtenland, Rike Per Kremmer, Hvorfor bjørnen er stubbrompa, Kari Trestakk, Gullfuglen, Mumle gås-egg, Gutten som støpte tinnøye til trollet og Lat-Lars (ibid. s. 155, 199, 297f, 299f, 307, 330f, 338f, 342, 378f, 411f og 415f).⁵

Vinje publiserte dessuten flere sagn i *Dølen*, også de stammer fra ulike geografiske steder i Sør-Norge. Vi finner sagn fra Sunnfjord (ibid. s. 170f, 179f, 195, 199, 223, 226, 231 og 234f), Sogn (Djupedal 1970–73, bd. 1 s. 258f), Hosanger på Osterøy (ibid. s. 291), Øystre Slidre (Djupedal 1970–73, bd. 3 s. 167f), Vågå (ibid. s. 242f og 255) og Telemark (Djupedal 1970–73, bd. 1 s. 179f, 298f og 314f). I utvalget finnes både naturmytiske sagn f.eks. om tusser (ibid. s. 314f), tunvorden (Djupedal 1970–73, bd. 3 s. 171), mannen som giftet seg med ei hulder (ibid. s. 226) og Kvam-segna (ibid. s. 179f), og historiske sagn f.eks. om Sellestad-kjempe (Djupedal 1970–73, bd. 1 s. 298f).

Mens foregangssamlerne i hovedsak konsentrerte seg om de større folkediktningssjangrene som eventyr, sagn og ballader/folkeviser, var Vinje, i likhet med Ivar Aasen, også opptatt av smådiktninga. Således har han tatt inn i *Dølen*, på samme måte som i *Drammens Tidende*, ordtak. Fra Mandal har han publisert et knippe av dem, f.eks. «Der Aanaa æ brei, æ Strøumen liden» (Djupedal 1970–73, bd. 3 s. 73). Blant ordtakene har han også tatt inn noen få hermer, eller wellerismer som de også blir kalt: «'Ein ska Noge plagast mæ,' sa' Mannen, han gikk paa Ski paa Taanaa (bare marka)» (ibid.). Også flere nystev fra Agder har Vinje tatt inn i *Dølen*. De er publisert dels som stevrekke og dels som stevkamp eller stevleik (Djupedal 1970–73, bd. 3 s. 25, 45, 49 og 73). Vinje var rett nok ikke den første til å publisere stev. Både Jørgen Moe og M. B. Landstad hadde trykt stev i bokutgivelser flere år tidligere (Moe 1840 s. 129ff og Landstad 1853 s. 365ff og 735ff). Utover dette har Vinje også latt trykke i *Dølen* eksempler på barnetuller eller bårsuller (Djupedal 1970–73, bd. 3 s. 73). Dessuten lot han noen viser trykkes i bladet, men av definisjonsmessige grunner kan det være problematisk å kategorisere dem som folkeminner.

Som nevnt ovenfor nedtegnet og publiserte foregangssamlerne under nasjonalromantikken i hovedsak folkediktning, dvs. verbal tradisjon. Selv om kunstmalerne allerede på 1840-tallet hentet motiver fra atferdstradisjonen, dvs. praktiserte skikker, fanget ikke dette i utgangspunktet like stor interesse hos folkeminneresamlerne. Da Vinje like i etterkant av selve julehøgtida 1868 trykte artikkelen «Joleskikkar» i *Dølen*, i tillegg til de tidligere trykte korte notisene om jonsok- og olsokskikker, var han derfor blant de første til å publisere nedtegnelser om atferdstradisjon. I artikkelen omtales særlig verneråder mot trolldskapen som var ute og for ved juletider og kjæresteorakler som kunne gjennomføres i jula (ibid. s. 155f og 160).

Ovenfor poengterte jeg at Vinje i *Dølen* publiserte flere folke-minneopptegnelser utført av andre enn han selv. En av dem var hans nære venn, språkforskeren Hans Ross (Venås 2009 s. 63). Mange av nedtegnelsene fra Telemark er gjort av han (Ø. Hodne 1984 s. 21, 49, 74, 90f, 93, 104, 105, 117, 127, 129 og 146; Halvorsen 1896 s. 615). Også opptegnelser fra Åseral og Mandal står Ross bak (Halvorsen 1896 s. 614f). Videre har Vinje trykt noen få nedtegnelser av kviteseidlæreren Knut Loupedalen (Ø. Hodne 1984 s. 269 og 275) og likeledes av stortingsmannen Tormod Knutson Borgejorde fra Kviteseid (Berge 1907 s. 27). Blant bidragsyterne finnes også ei kvinne, Nikka Vonen, som var lærer i Sunnfjord (Ø. Hodne 1984 s. 64, 92, 105, 128, 150, 211, 224, 270 og 296; Halvorsen 1908 s. 221). Hun var en av svært få kvinner som på 1800-tallet nedtegnet folkeminner. Utover dette har dessuten klokkeren C. E. H. Anderson i Nannestad og en med initialene N. D. bidratt med nedtegnelser (Djupedal 1970–73, bd. 3 s. 154 og 168).

Mens folkeminnene i *Dølen* gjennomgående er gjengitt på et unormert landsmål omkring 1860 (se f.eks. Djupedal 1970–73, bd. 1 s. 179f, 258f og 314f.), er mange av dem i årene 1868–1870 publisert på dialekt eller bygdemål. I disse årgangene forekommer folkeminner gjengitt på målføret i henholdsvis Kviteseid (se f.eks. Djupedal 1970–73, bd. 3 s. 354f, 378f og 406), Mo (se f.eks. ibid. s. 326f, 334 og 342f), Åseral (ibid. s. 49 og 53), Øystre Slidre (ibid. s. 167f), Sunnfjord (se f.eks. ibid. s. 170f, 198f og 226f) og Vågå (ibid. s. 242f og 255). Men det var ikke alle nedtegnerne som ga folkeminnene den dialektale språkdrakta de ble publisert i. Hans Ross oversatte for eksempel Nikka Vonens folkeminnenedtegnelser på riksmål fra Sunnfjord til sunnfjordsdialekt (Paulsen 2005 s. 400; Berge 1933 s. 108). Også opptegnelsene fra Vågå har han redigert (Halvorsen 1908 s. 221).

I tillegg til at folkeminnene i *Dølen* også stammer fra andre deler av landet enn Telemark, og dessuten ofte er nedtegnet av

andre enn Vinje selv, skiller altså hans publiseringsvirksomhet av folkeminner i avisa seg også fra tidligere gjennom den språklige gjengivelsen.

Språklig gjengivelse av folkeminnene

Endringen av den skriftlige gjengivelsen er en særlig interessant side ved Vinjes befatning med folkeminner.

Som nevnt innledningsvis, roste Vinje Peter Chr. Asbjørnsen for hans språklige gjengivelse av sagn og eventyr helt på starten av året 1852. Asbjørnsen hadde like i forkant gitt ut skriftet *Juletræet for 1851. Norske Eventyr og Folke-Sagn*, og i artikkelen i *Drammens Tidende* skriver Vinje:

[D]en, som kjender Folkesproget, vil vide Asbjørnsen større Ros, fordi han har opfattet Aanden i Folkesproget og gjengivet den i en ægte national Form, der hverken er Bogsprog eller Folkesprog, men en lykkelig Forening av begge Dele, en Forening, der hverken som Bogsproget er abstrakt og fattigt, heller ikke som Folkesproget sønderrevet i utallige Bygdedialekter, [...]. Det er netop ved denne Forening, Sproget kan blive folkeligt, [...]. Ved en saadan Forening bliver Sproget først nationalt. (Vinje 1852a).

Og han fortsetter i metaforiske ordelag:

Nationale Udtryk og Vendinger se ud som jeg kan forestille mig en Baldame med Træsko. Sproget maa ligesom omstemmes i en anden Toneart, førend man kan anbringe Ord, hvori den nationale Musik klinger. Asbjørnsen har i sine Fortællinger givet Sproget denne Stemning, og dette er efter min Formening hans største Fortjeneste. [...] Disse djærve, malende

og rammende Udtryk, hvoraf Talesproget er saa rigt, klæde Asbjørnsens fortællende Sprog saa inderlig godt; de give Stilen Liv og Sandhed og klinge saa gemytligt og hjemligt (ibid.).

Etter Vinjes oppfatning var altså kombinasjonen av folkespråket og bokspråket, som da var dansk, svært vellykket i tradisjonsgjengivelsene. Språket ble ved dette folkelig, nasjonalt og levende.⁶

Dersom vi går tilbake til Vinjes egne sagntekster fra telemarksturen i 1853, ser vi at han også benytter en kombinasjon av «Folkesprog» og «Bogsprog» i gjengivelsene. I sagnet om Melums kirke gjengir Vinje deler av det på dialekt, og i replikkene i sagntekstene benytter han også gjerne dialekt. Videre ser vi at han putter inn særnorske ord som f.eks. «skorte», «frugur» og «møyar». Alle disse nevnte gjengivelsesteknikkene finner vi igjen hos Asbjørnsen (Baklid 2003 s. 29). Selv om Vinje ikke noe sted direkte sier at forbildet for hans egne tradisjonsgjengivelser på dette tidspunktet er Asbjørnsen, tyder likevel likhetstrekkene på at så er tilfelle.

Med publiseringa av sine synspunkter på Asbjørnsens tradisjonsgjengivelse plasserer Vinje seg inn i en lengre diskusjon om den skriftlige gjengivelsen av folkediktninga. Brødrene Grimm var blant dem som på begynnelsen av 1800-tallet forfektet at tradisjonen skulle gjengis med troskap og sannhet, «mit Treue und Wahrheit», uten sminke og tilbehør, fra fortellernes munn, så langt som mulig med deres egne ord, nøyaktig og omstendelig. Dette prinsippet ble nedfelt i et sirkulære som ble utarbeidet under Wienerkongressen 1814–1815 av det såkalte «Wollzeiler Gesellschaft» (Grimm 1814).

Diskusjonen om gjengivelsen av folkediktninga ble i Norge særlig skarp på begynnelsen av 1830-tallet i kjølvannet av Andreas Fayes utgivelse av *Norske Sagn*. P. A. Munch var nådeløs i sin kritikk av Fayes sagngjengivelser (Munch 1833). Faye gjengir

sagnene på «Bogsproget», et lite ledig dansk språk, og Munch hevder i sin kritikk at hans sagntekster lider av «Brist paa belivet Fremstilling» (ibid.). Eventyrutgiveren Jørgen Moe kalte Fays sagngjengivelser rett og slett for «Cancellistiilprøver» (Krogvig 1915 s. 226), og oppfordret Faye «Fortæl som folket!» (ibid. s. 186). I denne diskusjonen om den språklige gjengivelsen av folkediktninga inntok altså Vinje på nyåret i 1852 et ståsted helt på linje med Peter Chr. Asbjørnsen, som han altså ga sterk ros.

Men bare noen måneder etter at Vinje hyllet Asbjørnsen for hans språklige gjengivelse av eventyr og sagn med en kombinasjon av «Bogsprog» og «Folkesprog», kom han til å poengtere verdien av å benytte «Folkesprog», eller dialekt, i den språklige gjengivelsen av folkediktninga. I august 1852 ga Vinje en forhandsomtale av M. B. Landstads samling *Norske Folkeviser*, som snart skulle utgis. Landstad gjenga folkevisene i «Övre Thelemarkens Sprogdialekt». I forhandsomtalen skriver Vinje at den

thellemarkiske Dialekt er sikkerlig den, som mest ligner det gamle Sprog, og den indeholder en Mængde af saa træffende Ord og Vendinger, at det vilde være en sand Vinding for Skriftsproget, om det lidt efter lidt kunde optage nogle (Vinje 1852b).

Videre framhever han at det er gjennom utbredelsen av denne typen publikasjoner at man kan bli kjent med de mange dialekter, hvorpå man kan prøve alt og beholde det beste (ibid.). Vinjes dobbelte syn, eller tvisyn, på den språklige gjengivelsen av folkeminnene har sammenheng med en dreining av fokus fra narrativene og det fortellermessige til folkeminnene som språklig kildemateriale for det nye norske skriftspråket. Men når Vinje nedtegnet folkeminner fra Telemark året etter, kombinerte han riktignok dialekt og dansk.

Da Vinje tok avskjed med leserne i *Drammens Tidende* som kristianiakorrespondent i februar 1859, ba han leserne om tilgivelse fordi «jeg engang var saa svag og arm og uvidende, at jeg vanærede min norske Haand med at skrive Dansk [...]. Intet, som jeg legger Aand og Liv i, skal være paa Dansk. Den Aand, jeg har, skal være paa Norsk» (Vinje 1859). Vinje gikk nå over til å skrive «Dølemaal» eller landsmål, noe som bl.a. skyldtes påvirkning fra Ivar Aasen (Vesaas 2018 s. 176ff). Skriftspråket i Vinjes eget nyetablerte ukeavis *Dølen* ble således landsmål. Like etter at Vinje proklamerte at han endret skriftspråket sitt, dreide også hans oppfatning av den språklige gjengivelsen av folkeminner mot en enda tydeligere og uttalt vektlegging av å benytte «Folkesprog». Som det framgår ovenfor, poengterte Vinje verdien av dette allerede i 1852. Men nå ble det nærmest et ideal for han at folkediktninga skulle nedtegnes utelukkende på dialekt.

I august 1859 fastslår Vinje at Asbjørnsen har nedtegnet eventyr hovedsakelig fra det flate Østlandet. Han oppfordret derfor til at eventyr skulle bli samla også fra andre kanter av landet, og han skriver: «Vilde Landsens Skulelærarar samla og senda kver i si Bygd, so vilde det vera godt. [...] Og so vøre det vel for Maalets Skuld, om dei greidt vilde skriva deim kver i sit Bygdarmaal» (Djupedal 1970–73, bd. 1 s. 178). Med andre ord var det ikke først og fremst av hensyn til folketradisjonen selv og troskap mot den at Vinje ønsket at eventyrene skulle gjengis på dialekt, men av hensyn til språket. Dette hadde med andre ord en språklig begrunnelse. Ti år seinere, dvs. i 1869, utdyper han dette:

Desse Eventyr og Segner, som no verdt samlad og koma her i Dølen, maa Folk taka for det, som dei ero i Maalvegjen nemlig af det Bygdarmaal, der dei koma ifraa. Og soleids maa dei ikkje blandas i hop med Landsmaalet, som arbeider seg fram til at

vera ein Slags Generalnævner for alle hine Dialektbrøker, so som det etter Tanken skulde vera med alle Bokmaal. Det er derfor likso nyttigt for Landsmaalet at faa paa Prent alle disse Bygdarmaal, som det maa vera forvitnelegt for Maalmenn at lesa og samanlikna desse tvo. Der kjem mange gode Ord og Talemaatar fram til Landsmaalet paa denne Maaten; for Landsmaalet skulde og vera likt ei Aa, dit alle Bygdarmaal flaut som Bekker. For kver Bekk, som ikkje kjem der in, verdt denne Aa mindre, liksom og for kver som turkar burt (Djupedal 1970–73, bd. 3 s. 318).

Det er her tydelig at Vinje, nærmest som et program, ønsket folkeminnene gjengitt på dialekt som del av et språkutviklingsprosjekt. Gjennom dette skulle folkeminnene bidra til å berike og utvide det språklige ordtilfanget i landsmålet.

Her ser vi en klar parallell til Ivar Aasens interesse for folkeminner. I sitt arbeid for å utvikle landsmålet nedtegnet han folkediktning på dialekt som målprøver. Dette benyttet han både som språklig kildemateriale og som dokumentasjon på målføre (Baklid 1998). Når Vinje også ble opptatt av at folkediktning skulle nedtegnes på dialekt, kan det være grunn til å tro at det i alle fall til en viss grad skyldtes påvirkning fra Ivar Aasen. I 1853 utga Aasen boka *Prøver af Landsmaalet i Norge*. Boka inneholder prøver på 20 dialekter, og svært mange av tekstene i den er folkediktning. I tillegg inneholder boka prøver på det Aasen kalte «et almindeligt Landsmaal» (Aasen 1853; Baklid 1998 s. 158ff). Vinje kjente boka godt da han ga den en relativt fyldig omtale i *Drammens Tidende* i juni 1853 (Vinje 1853a; 1853b). Men kanskje vel så viktig var den personlige kontakten Vinje hadde med Aasen. De hadde kontakt i alle fall fra desember 1852 (Aasen 1960 s. 189), og dessuten samarbeidet de tett gjennom utgivelsen av *Dølen* (Venås 1996 s. 536).⁷

Å danne et eget norsk skriftspråk stod svært sentralt i det nasjonalidentitetsskapende prosjektet. Ivar Aasen skriver i artikkelen «Om vort Skriftsprog» at som selvstendig nasjon var det «magtpaaliggende at bruge et selvstændigt og nationalt Sprog, eftersom dette er en Nations fornemste Kjendemerke» (Aasen 1909 s. 1). Hans program var å bygge det nye norske skriftspråket på bondens tale og flere dialekter (ibid. s. 3ff). Vinjes endrete syn på den språklige gjengivelsen av folkeminnene må altså sees i sammenheng med nasjonsbyggingens streben etter å etablere et eget norsk skriftspråk og hans eget økte fokus på det.

Folkeminner som råstoff for diktning

I forordet til *Norske Sagn* fra 1833 skriver Andreas Faye at han ønsket at sagnsamlinga skulle tjene som råstoffleverandør for poeter og forfattere (Faye 1833 s. IVf). Den samme oppfatning hadde den danske litteraturhistorikeren Rasmus Nyerup gjort seg til talsmann for i forordet til Just Mathias Thieles *Prøver af Danske Folkesagn* i 1817. Der skriver han at sagnene «skaffe Poeterne Stof og Æmne til videre Bearbejdelse» (Thiele 1817 s. VI). Dette var derimot Jacob Grimm sterkt uenig i, og påpeker i sin anmeldelse av Thieles bok at det bl.a. ville oppstå språk- og rimproblemer, og omtaler det som misbruk av sagnene (Grimm 1818). I stedet anbefaler brødrene Grimm sin egen *Deutsche Sagen* til tilhengere av tysk poesi, språk og historie (Grimm 1816 s. XXIV).

Men her i landet kom flere diktere og forfattere til å følge opp Fayes oppfordring. Faktisk ble det et sentralt element i arbeidet med å skape en egen norsk nasjonal identitet at forfattere hentet motiver og råstoff fra innsamla folkediktning til sin litterære virksomhet. Denne virksomheten i nasjonsbyggingens tjeneste innebar en nasjonalisering av folkekulturen med påfølgende formidling av den.

En av dikterne som hentet motiver fra folkediktinga, var Johan Sebastian Welhaven. Til sin balladediktning benyttet han flere sagn som inspirasjonskilde, bl.a. sagnet om «Dyre Vaa og Trollet ved Totak», sagnet om «Kivlemøerne» og sagnet om «Aasgaardsreia». Disse sagnene ga han en dikterisk omforming til balladeformen, og ga diktene titlene «Dyre Vaa», «I Kivledal» og «Åsgårdreia» (B. Hodne 2002 s. 56ff). Henrik Ibsen er en annen forfatter som tok utgangspunkt i folkedikting og folkediktningsmotiv. Han lot seg inspirere av både Landstads *Norske Folkeviser* og Fayers *Norske Sagn*, og ikke minst av Asbjørnsens innsamla sagntradisjon om Peer Gynt (Paasche 1908 s. 39ff; B. Hodne 2002 s. 59 og 62). F.eks. har Ibsen hentet temaet i stykkene «Gildet på Solhaug» og «Olaf Liljekrans» fra Landstads visesamling. Videre påviser litteraturhistorikeren Fredrik Paasche at «Gildet på Solhaug» også bærer tydelig innflytelsestrekk fra flere av Fayers sagn, bl.a. «Ridderspranget», «Ridder Audun paa Aalhus» og «Kivlemøyane», og at «Olaf Liljekrans» bærer trekk fra sagnet «Rypa i Justedalen» (Paasche 1908 s. 39ff).

Vinje lot seg også engasjere i at forfattere skulle hente inspirasjon og råstoff fra folkediktinga. I forhåndsomtalen av M. B. Landstads *Norske Folkeviser* i 1852 gir han, i litt andre ordelag enn Faye 19 år tidligere, uttrykk for dette. Her skriver han at han antar at visesamlinga «vil have den gunstigste Indflydelse paa vore Digtere», og at den vil kunne lære dem folkelighet (Vinje 1852b). Videre fortsetter han:

Nu er det vistnok saa, at en blind Efterligning af disse Folkeviser vilde tage sig besynderlig ud, og ligesaa vist er det, at mange slige Besynderligheder vil fremkomme under en misforstaaet Iver for at gjenoplive det Nationale; men derfor bliver Mønstret lige godt for dem, som forstaaer at benytte det paa en

Maade, der stemmer med den sunde Smag og Tidens uafviselige Fordringer (ibid.).

Selv bidro Vinje gjennom sin egen diktning til å «gjenopplive det Nationale», men uten at det var «en blind Efterligning». Dette gjør han særlig i diktsyklusen «Storegut» fra 1866. Her bygger han på og henter råstoff fra sagnene om vinbyggen Olav Olavsson Edland, eller Storegut som han ble kalt (Vesaas 2018 s. 354). Storegut skal ha vært en stor, staut mann og svært sterk. Han årelot og koppa folk, og ble derfor også kalt «Blotapparen». Dessuten kunne han stemme blod (Berge 1906 s. 8 og 11). I et bryllup kom Storegut i krangel med en raulending, og samme sommeren forsvant han på fjellet under gjeting. Mange trodde derfor at denne raulendingen hadde tatt livet av han (Vesaas 2018 s. 354).

Sagnene om Storegut har Vinje omarbeidet til en rekke dikt. I forordet til diktverket skriver han at det er ei «sann Soga» som fortelles. Men han vedgår at mangt i framstillinga «er forgyllt og gjort større eller mindre, en det var» (Vinje 1868 s. 3). I diktsyklusen «Storegut» gjenfinner vi flere spesifikke, velkjente folkediktningsmotiv og dessuten atferdstradisjon. Ett eksempel på dette finnes i diktet «Storegut verd vitjad av Huldra elder Rove-Guro». I folketradisjonen om huldra er det et vanlig forekommende sagn at hun oppsøker enslige menn som overnatter i utmarka. Hun kommer inn til mannen som ei umåtelig vakker jente med erotiske hensikter. Men når mannen oppdager halen hennes og forstår hvem hun er, jager han henne ut (Bø 1987 s. 49f). Denne sagntypen har Vinje omformet i det nevnte diktet der sagnet og motivene er lett gjenkjennelige. Følgende strofeutvalg fra diktet godtgjør dette:

1. Han Storegut laag seg i Borddals-Bud,
og einsam han sat ved Elden;

so kom der ei Gjenta som beste Brud
til honom der seint um Kvelden.
Det hender somangt i Verdi.

3. So fager ho var, at du Vondt kund' faa,
og fint ho seg snur og lagar.
Det var so du aldri slikt Syn sku' sjaa
i all' dine Levedagar.
5. Ho stansad og djupt etter Anden saup,
og Blomen paa Kinn seg tende.
Det var so der Elsk utor Augom draup,
og heite som Glod dei brende.
7. So reidde ho Sengi og sagde daa:
«Du ligg her paa Lakan grove.»
Men rett som ho snudde seg, fekk han sjaa
ho etter seg drog ei Rove. (Vinje 1921 s. 308f)

Diktet ender med at Storegut tiltaler henne som «Rove-Guro». Dermed er hun avslørt, og hun forsvinner ut (ibid. s. 309).

Flere velkjente elementer fra folkediktninga eller folkediktingsmotiv gjenfinner vi også i flere av de øvrige diktene, bl.a. i «Storegut vert bergteken» og «Storegut er med som Skattegravar» (ibid. s. 276ff og 295ff).

Men i diktninga si tok ikke Vinje utelukkende utgangspunkt i folkediktingsmotiv. Han hentet også råstoff fra atferdstradisjonen, eller skikker. I diktet «Storegut er med til Røldalsmessa» skildrer han den folkereligjøre valfarten til Røldal stavkirke St. Hans og de underfulle helbredelsene som ifølge tradisjonen skjedde ved krusifikset i stavkirka:

1. I Kyrkja til Røldal eit Bilæt hekk
so mangein Sæling til Frelse;
for Sjuke og Saare til detta gjekk
og fingo atter si Helse.
Og funnet det var paa Jelse.
2. Det Bilætet, det var eini Undramann;
for helst so ved Jonsoktider
det var soat Sveitten silad og rann
ifraa det paa alle Sider.
Det er som for os det lider.
3. Fekk Nokon af Sveitten den mindste Dogg,
var Sjukdomen overvunnen;
om sjuk eller halt eller saar af Hogg,
han var som til Livet funnen
med Lovord i sæle Munnen.
4. Vardt Saaringen lækt med Kniven so kvass
han Bindet sprette og sprengde.
I Kyrkja laag hundrade Hestelass
med Krykkjor, som burt vart slengde,
og ingen Haltemann trengde. (Vinje 1866 s. 85f)

Sommeren 1860 reiste Vinje nord til Trondheim for å overvære kroninga av Karl XV. Fra denne reisa skrev han reiseminner, som året etter ble publisert under tittelen *Ferdaminni frå su-maren 1860*. Også i disse reisebeskrivelsene fins nedslag av folke-diktningselementer. I stykket «Huldra» er Vinje ute og vandrer, og kommer til ei seter og møter ei vakker jente (Vinje 1920 s. 56ff). Til forskjell fra de diktene jeg refererer til der innholdet er tett koplet til folketradisjonen, bærer fortellinga «Huldra» kun noe preg av folkediktninga og folketrua.

Det ovenstående gir på ingen måte noen inngående og fullstendig gjennomgang eller behandling av Vinjes bruk av

folkeminner som råstoff til sine litterære verker; den påviser kun noen tilfeller. Men den godtgjør at Vinje også gjennom sin diktervirksomhet bearbeidet og formidlet nasjonalt kulturgods, og således også tok del i denne delen av det nasjonalidentitets-skapende arbeidet.

Vinjes allsidige befatning med folkeminner

Selv om det ikke kan hevdes at Vinje rent kvantitativt bidro i utstrakt grad til rollen folkeminnene spilte i det nasjonalidentitetsskapende arbeidet, kom han likevel til å bidra på flere måter. Han samla og publiserte egne folkeminnenedtegnelser, han oppfordret andre til å nedtegne folkeminner på dialekt og publiserte dem for å framskaffe språktilfang til landsmålet, og han benyttet folkeminner som råstoff til sitt eget forfatterskap. Alt dette hadde utspring i og tilknytning til nasjonalromantikken og behovet for den unge norske stat til å skape sin egen nasjonale identitet. Vinjes egne nedtegnelser og publisering av folkeminner fra Telemark var både et bidrag til å bygge opp den nasjonale identiteten og den lokale identiteten. Videre handlet folkeminnepubliseringa hans på dialekt om å bidra til danninga av et eget norsk skriftspråk, mens han gjennom sin diktning med utgangspunkt i tradisjons- og folkeminnestoff bidro med å formidle kulturelle verdier og kulturelt gods til det norske folk. I tillegg anvendte Vinje folkeminner, særlig ordtak, som et samfunnskritisk virkemiddel og for å framheve et saks- eller meningspoeng. Gjennom sin allsidige befatning med folkeminner framtrer Vinje som en interessant person også i en folkloristisk-kulturhistorisk sammenheng, noe som i tillegg til hans forfatterskap og samfunnsengasjement fortjener å bli framhevet.

Noter

- 1 Dette sitatet er hentet fra Vinjes hyllingsdikt til eventyr- og sagnsamleren Peter Chr. Asbjørnsen.
- 2 Richard Berge nevner kort i boka *Storegut, attesogo og diktverke* at han samla «folkesegnrir og sogu-stubbar». (Berge 1906 s. 58).
- 3 Vinje skal også ha vært på innsamlingsreise i Telemark i 1856 eller 1857 (Ofteleie 1926 s. 63).
- 4 Forestillingen om at kleggen rir brudgom olsok, omtaler Hans Jacob Wille allerede i sin *Beskrivelse over Sillejords Prestegjeld* fra 1786 s. 248.
- 5 Ørnulf Hodne har i den norske eventyrkatalogen *The Types of the Norwegian Folktale* typebestemt eventyrene, se s. 21, 74, 90f, 104, 117, 129, 146, 150, 211 og 269.
- 6 Vinje kom seinere til å kritisere Asbjørnsens rammefortellinger. De «flyter ikki ut af det botnlause Tankedjup, som aaleine kann gjera det maalande med faae ord. [...] Det er daudt med alt det Liv, han strævar at leggja i det» (Djupedal 1970–73, bd. 1 s. 178).
- 7 Valdresen Andris Eivindsson Vang ga i 1850 ut boka *Gamla Reglo aa Rispo, ifraa Valdres, en Samling af Fortællinger, Sagn og Eventyr*. Dette var den første norske tradisjonssamlinga som ble utgitt på dialekt. Ivar Aasen ga boka en rosende omtale (Bergheim 1974 s. 39). Hvorvidt Vinje har kjent til Vangs tradisjonsgjengivelser har derimot ikke latt seg påvise så langt. Et interessant poeng i denne sammenhengen er at alle disse tre som enten nedtegnet folkeminner på dialekt eller som ivret for at folkeminner skulle nedtegnes på dialekt, kom fra bonde- eller husmannsstanden.

Litteratur

Alnæs, N. S. (2003). *Varulv om natten. Folketro og folkediktning hos Ibsen*. Oslo: Gyldendal.

- Baklid, H. (1998). «...for dei gav oss ein Arv til å gjøyma. Ivar Aasen og folkeminnene». *Maal og Minne, 1998* (2), s. 151–164.
- Baklid, H. (2003). «Disse Sagn, som her leveres [...]». Om M. B. Landstads sagnsamlinger». I: Solberg, Olav mfl. (red.). *Tekst og tradisjon. M. B. Landstad 1802–2002*. Porsgrunn: Høgskolen i Telemark.
- Berge, R. (1906). *Storegut, ættesogo og diktverke*. Oslo: Det norske samlage (Landsmaals-lage).
- Berge, R. (1907). *Tormod Borgegjorde og visune hans*. Kristiania: Kosta av Telefylkets Ungdomssamlag.
- Berge, R. (1933). «Nikka Vonen». *Norsk folkekultur, Årg. 19, 1933*, s. 101–109.
- Bergheim, N. O. (1974). *Folkeminnesamlaren Andris Vang*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Bø, O. (1987). *Trollmakter og godvette. Overnaturlige vesen i norsk folketru*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Djupedal, R. (utg.). (1970–1973). *Aasmund Olavsson Vinje. Dølen. Eit Vikublad*. (Bd. I–IV). Oslo: Noregs Boklag.
- Evensen, N. M. og Haarberg, J. (2018). *Vinje, Aasmund Olavsson: Korrespondentbrev til Drammens Tidende 1851–1859*. Tilgjengelig fra: <https://www.bokselskap.no/boker/korrespondentbrev/innleiing> (Hentet: 30/4-2021).
- Faye, A. (1833). *Norske Sagn*. Arendal: N. C. Halds Bogtrykkerie.
- Grimm, Jacob. (1814). *Circularbrief wegen Aufsammlung der Volkspoesie*. Tilgjengelig fra: <http://ernie.uva.nl/viewer.p/21/54/object/351-274494> (Hentet: 30/4-2021).
- Grimm, J. og W. (1816). *Deutsche Sagen*, (Bd. 1). Berlin: Nicolaischen Buchhandlung.
- Grimm, J. (1818). «Eine dänischen Sammlung von Volkssagen». *Wünschelrute: Ein Zeitblatt* 22/6 1818.
- Halvorsen, J. B. (1896 og 1908). *Norsk Forfatterfatter-Lexikon 1814–1880*. (Bd. 4 og 6). Kristiania: Den Norske Forlagsforening.

- Hodne, B. (2002). *Norsk nasjonalkultur. En kulturpolitisk oversikt*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hodne, Ø. (1984). *The Types of the Norwegian Folktale*. Oslo – Bergen – Stavanger – Tromsø: Universitetsforlaget.
- Hodne, Ø. (2009). «Landstad som folkeminnesamler». I: Baklid, H. (red.). «Oppløft ditt syn». *Magnus Brostrup Landstad – personen, salmedikteren og folkeminnesamleren*. Seljord: Stiftinga Nasjonalt Landstadsenter.
- Hodne, Ø. (2017). «Innledning». I: Baklid, H. (red.). *M. B. Landstad. Skrifter 4. Norske Folkeviser*. Oslo: Novus Forlag.
- Krovgig, A. (red.). (1915). *Fra det nationale gjennembruds tid. Breve fra Jørgen Moe til P. Chr. Asbjørnsen og andre*. Oslo: H. Aschehoug & Co (W. Nygaard).
- Landstad, M. B. (1853). *Norske Folkeviser*. Christiania: Chr. Tönsbergs Forlag.
- Moe, J. (1840). *Samling af Sange, Folkeviser og Stev i norske Almuedialekter*. Christiania: P. T. Mallings Forlag.
- Munch, P. A. (1833). «Norske Sagn, samlede og udgivne af A. Faye. Arendal 1833. Hos Hald. 256 S. Indl. og Fort. XXX S. 8vo». *Vidar* 21/9 1833.
- Myhren, M. (1993). «Nokre merknader til mål og målbruk hjå Aasmund Vinje». I: Langslet, L. R. og Rydne, J. H. (red.). *Villmann, vismann og veiviser*. Oslo: J. W. Cappelens Forlag A.S.
- Oftelie, T. (1926). «Paa ferd etter folkedikting med Aasmund Vinje». *Aarbok for Telelaget*. s. 62–72.
- Paulsen, Å. (2005). «Vonen, Nikka». I: Arntzen, Jon Gunnar (red.). *Norsk biografisk Leksikon* (Bd. 9). Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Paasche, F. (1908). *Gildet paa Solhaug: Ibsens nationalromantiske digtning*. Kristiania: Det Mallingske Bogtrykkeri.
- Thiele, J. M. (1817). *Prøver af Danske Folkesagn*. Kjøbenhavn: Brødrene Thieles Forlag.

- Venås, K. (1996). *Då tida var fullkomen. Ivar Aasen*. Oslo: Novus Forlag.
- Venås, K. (2009). *Hans Ross. Målføregranskar, ordboksskrivar og grammatikar*. Oslo: Novus Forlag.
- Vesaas, O. (2018). *A. O. Vinje. Ein tankens hærman*. Oslo: Cappelen Damm.
- Vinje, A.O. (1852a). «Korrespondance». *Drammens Tidende* 4/1 1852.
- Vinje, A.O. (1852b). «Korrespondance». *Drammens Tidende* 29/8 1852.
- Vinje, A.O. (1853a). «Korrespondance». *Drammens Tidende* 26/6 1853.
- Vinje, A.O. (1853b). «Korrespondance». *Drammens Tidende* 29/6 1853.
- Vinje, A.O. (1853c). «Fra Thelemarken». *Drammens Tidende* 6/10 1853.
- Vinje, A.O. (1853d). «Fra Thelemarken». *Drammens Tidende* 14/10 1853.
- Vinje, A.O. (1853e). «Fra Thelemarken». *Drammens Tidende* 21/10 1853.
- Vinje, A.O. (1853f). «Fra Thelemarken». *Drammens Tidende* 28/10 1853.
- Vinje, A.O. (1853g). «Fra Thelemarken». *Drammens Tidende* 8/11 1853.
- Vinje, A.O. (1853h). «Fra Thelemarken». *Drammens Tidende* 29/11 1853.
- Vinje, A.O. (1853i). «Fra Thelemarken». *Drammens Tidende* 20/12 1853.
- Vinje, A.O. (1853j). «Fra Thelemarken». *Drammens Tidende* 30/12 1853.
- Vinje, A.O. (1854). «Fra Thelemarken». *Drammens Tidende* 8/2 1854.
- Vinje, A.O. (1855a). «Korrespondance». *Drammens Tidende* 19/10 1855.
- Vinje, A.O. (1855b). «Korrespondance». *Drammens Tidende* 16/12 1855.
- Vinje, A.O. (1856a). «Korrespondance». *Drammens Tidende* 29/8 1856.
- Vinje, A.O. (1856b). «Korrespondance». *Drammens Tidende* 16/11 1856.
- Vinje, A.O. (1857). «Korrespondance». *Drammens Tidende* 3/7 1857.
- Vinje, A.O. (1858a). «Korrespondance». *Drammens Tidende* 10/1 1858.
- Vinje, A.O. (1858b). «Korrespondance». *Drammens Tidende* 21/2 1858.
- Vinje, A.O. (1858c). «Korrespondance». *Drammens Tidende* 19/12 1858.
- Vinje, A.O. (1859). «Korrespondance». *Drammens Tidende* 23/2 1859.
- Vinje, A.O. (1866). *Storegut*. Christiania: Eiget Forlag.
- Vinje, A.O. (1868). *Storegut*. Christiania: Det Norske Samlaget.
- Vinje, A.O. (1920–1921). *Skrifter i Samling* (Bd. 4 og 5). Kristiania: J. W. Cappelens Forlag.

- Vislie, V. (1929). *Åsmund Vinje. Liv og diktning*. Oslo: Olaf Norlis Forlag.
- Wille, H. J. (1786). *Beskrivelse over Sillejords Præstegield i Øvre-Tellemar-ken i Norge*. Kiøbenhavn: Gyldendals Forlag.
- Aasen, I. (1853). *Prøver af Landsmaalet i Norge*. Christiania: Trykt hos Carl C. Werner & Comp.
- Aasen, I. (1909). «Om vort Skriftsprog». I: *Syn og Segn, Årg. 15* (1), s. 1–5.
- Aasen, I. (1960). *Brev og Dagbøger*. (Bd. 3). Oslo: Det Norske Samlaget.

«en sød Plasken af Livets Vandspring»

A.O. Vinjes formidling av norsk
felespel til byfolk på 1850-talet

Kristian Hanto

Eit spørsmål som interesserer meg er korleis Vinje formidla det han meinte å finne av kvalitet i eit bestemt kulturuttrykk – nemlig felespel eller slåttespel – til eit publikum som las *Drammens Tidende* på 1850-talet – og t.d. *Morgenbladet* i 1849. Korleis fann han ord og vendingar på dansk til å beskrive denne kvaliteten, og kva for bilete og førforståingar spela han på for dette by-publikummet, for å få til ei forståingsformidling på tvers av uttrykkserfaringar? Stykka hans om norsk folkemusikk – og særleg Torgeir Augundssons spel – blir å lese som ein freistnad på å formidle bygdespel til folk som ikkje hadde peiling på ei musikkform han sjølv hadde vakse opp med. Og før Dølen fyrst kom ut i 1858 skreiv han om dette på samtidas alminnelege dansk, skriftmålet som folk fekk fortolka verda gjennom. Korleis

formidla han kunnskap om det eksotiske og sære bygdekulturelle til byfolk på eit språk som låg fjernt frå det som skulle omtalast? Korleis var omsettinga, og dermed fortolkinga?

Vinbyggen Aasmund Olavsson Vinje var sjølv blitt bymann på sitt vis, og blei i sitt vaksne liv ståande skrevs over den kløfta som fanst mellom bykultur og bygdekultur i samtida midt på 1800-talet.

Den 15. januar 1849 hadde Møllarguten¹ sin fyrste konsert i Christiania, den mykje omtala felleskonserten han heldt saman med Ole Bull i den gamle frimurarlosjen. Aslak Vinje var ein av dei som hadde følgd Torgeir på den lange ferda til byen, og då konserten bar til, sprang han bort på den tronge og kalde hybelen til Aasmund Olavsson og baud han fribillett til storhendinga. Dei var gamle vener. Men Aasmund ville ikkje vera med på spelinga, fortel Rikard Berge. «Si' de gange gali, så blei de for stort eit andsvar paa økkøn», sa han (Berge, 1972, s. 57).

Etter braksuksessen med konserten må Vinje kanskje ha fått litt dårleg samvit eller noko, for fire dagar seinare får han på prent det førnemnde stykket med tittelen «Møllargutten» i *Morgenbladet*. Her leverer han ein heil liten biografi over Møllaren, og hermer m.a. meisterspelemenn på Vestlandet:

Vi kunne ikke begribe, hvorledes det hænger sammen, vi faa aldrig den Lyd (Ljo) i Fela som han Møllargutten; desuden kan Ingen kaspille med ham: om man lærer hans Slaatter, saa spiller han dem næste Gang anderledes. (Vinje, 1849, *Morgenbladet* nr 19)

Her kan me undrast over at Vinje set sitt heimlege «Ljo» i parentes i ein dansk tekst. Danske parentesforklaringar i det landsmålet han frå slutten av 1850-talet skulle ytre seg i kom i nokon mon til å bli ein del av stilen hans, men telemålsforklaring

av eit dansk ord i ein tekst til Christiania-folk må då vera litt til å stusse over. Truleg hadde han ei kjensle av at det danske «Lyd» ikkje heilt dekte meiningsinnhaldet i det norske «Ljo[d]», og kanskje hadde han grunn til å tru at ein slik forklarande parentes også trefte noko av den heimlege språkkjensla hos ein del lesarar. Vinje viser elles fram dette som kan oppfattast som eit vidare meiningsinnhald i «Ljo» i si eiga dikting, t.d. fleire stader i diktsyklusen *Storegut* (Vinje, 1868):

Der bita Bukkarne mangein Blom,
og sjaa ned i Fossen under.
Det lægste Ljodet kjem att med Ljom.

(or *Daa Olaf vardt
bergtekjen*, s.35)

fraa Lid eg høyrede Ludrens Ljod.

(or *Olaf høyrer Musik
og Song i Byen*, s. 20)

Det minst var tjuge Mil fraa os
der aust der Slaget stod;
men endaa dunde som ein Foss
mot Fjellom Slagets Ljod.

(or *Storegut med seks
Brøder gjeng i Krig*,
s.54)

med eit som naglad fast han stod:
for mot'n kom eit Gjente-Ljod,

(or *Det syng fyr Store-
gut*, s. 59)

«Ljod» er notert som både hankjønns- og inkjekjønnsord hos Aasen, med hovudtydingane «Lyd», «Tone» og «Klang». Om det *eigentleg* var nokon semantisk skilnad på «lyd» og «ljod» i 1849 og den tid, er ikkje godt å seia, sjølv om meiningsinnhaldet i «ljod» sjølvsagt kan ha vore særtilpassa smalarbruksområde som i «feleljod». Korleis det no er og ikkje, er det rimeleg å tru at Vinje i alle fall må ha hatt ein tanke om at det var ein meiningsnyanse her som «Lyd» ikkje var heilt dekkande for.

Tilbake til Vinjes vidare bruk av spelemannssitatet frå Vestlandet. «Disse Yttringer karakterisere i deres Simpelhed udentvivel bedst Møllarguttens Genialitet», kommenterer han vidare i stykket.

De vise at han har sit Spil saaledes i sin Magt, at han ikke behøver at binde sig til den afsluttede Slaat, men at han efter Indfald kan variere den. De karakterisere hans energiske Buestrøg, og vise at Spillet saaatsige er hans eget Jeg. (Vinje, 1849, sst)

Vinjes tolking av utsegnene frå vestlandsspelemennene viser fram ein utøvar som improviserer ut frå slåttematerialet, og blir eitt med spelet sitt. Spørsmålet er kor godt verbalspråkets «etter Indfald» og «at Spillet saaatsige er hans eget Jeg» er eigna til å formidle spelet og mannen til *Morgenbladets* lesarar.

Vinje målar forresten også ut det materielt sett fattigslege livet til Møllaren, med berrfotte ungar som «klynge sig om ham» i lange vinterkveldar. Han teiknar eit bilete av ein enkel person som likevel har ei særleg kunstnarleg gåve i slåttespelet.

Hans tale er forvirret og alene den opmærksomme Iagttagger kan opfange de forekommende Glimt, der kan godtgjøre, at man har en ualmindelig Personlighed for sig. Han er

godhjertet og en Børneven, med et Ord, den Definition Shiller giver på et Geni passer fuldkommen paa ham. (sst.)

Anten dette biletet er pinleg korrekt eller ikkje, så fell det godt saman med samtidas romantiske oppfatning av estetikk og genialitet – og av den kunstnarlege rikdomen som var løynt i folkedjupet, hos «Almuen». Likevel endar den vesle biografien med eit ganske elitistisk syn på almuens uttrykk som råstoff for den *eigentlege* kunsten: «Det gaaer i denne Henseende med Nationer som med det enkelte Menneske; uden videnskabelig Udvikling er Geniet en usleben Diamant» (sst.). Men Vinje hadde ikkje vore Vinje utan at utsegna straks bråvender med eit, «og paatvungen Dannelse uden oprindelige Anlæg frembringer de meest jammerlige Figurer» (sst.).

Bladstykket til Vinje var nok meint smigrande for Møllaren, men det kan ikkje ha vore moro når han i same slengen får smurt fattigdommen sin ut over andresida i *Morgenbladet* i nokså tydelege ordelag. Ein kan undre seg over kva Vinje meinte med å fokusere så på dette. Han var jo sjølv ein kulturell og ideologisk forsvarar av Torgeir Augundsson. Var fattigdomsbeskrivinga meint apologetisk? Stykket er skrive slik at ein må rekne med at det knappast var meint for hovudpersonens augo. Biletet av det materielt fattigslege var kanskje også meint å gjera nytte gjennom den romantiske førestillinga om den geniale kunstnaren som representerte *rein natur* i motsetning til *kultur* og *sivilisasjon*, eller kanskje heller natur *som* kultur. Om røyster i den relativt smale 1800-talsoffentlegheita kunne gjere seg nytte av romantiske førestillingar for å vinne sympati for det eine eller andre, var det slett ikkje sikkert at dei delte dei same førestillingane.

Eit par år seinare skriv han om Møllaren att, no som hovudstadskorrespondent i *Drammens Tidende*. Det var den 23. februar 1851, og i denne sundagsutgåva skriv han i tilsynelatande

harmer over korleis Møllarguten blei omtala i samband med at han hadde vore pauseinnslag i teatret. Det var visst nokon som «skulde have næret Betænkkeligheder ved at lade Møllargutten optræde imellem Akterne, idet de bemærkede, at Møllarguttens Spil ikke strængt taget faldt ind under Begrebet Kunst». Vinje lurar då på «om disse gode Herrer vide hvad Kunst egentlig er», og held fram:

Man har ialfald Ret til at forudsætte en saadan Uvidenhed hos dem, aldenstund de ere i Tvivl, om hvorvidt Møllarguttens Spil er kunstmæssigt eller ikke. Dog, de maa ikke have hørt ham, eller ogsaa maa de ved Kunst forstaa Noget, som grunder sig paa kold og bevidst Mathematik. Geniets umiddelbare inderlige Udbrusning bliver da ingen Kunst; Orpheus, til Exempel, heller ingen Kunstner. Dog, Orpheus var maaske aldrig til, og dermed vil da Theaterdirektionen for et Øieblik være hjulpen. (Vinje, 1851, *Drammens Tidende* nr 46)

Her held han sitt vanlege leven med forståsegpåarar som agerer smaksdomarar og kunstkritikarar i avisspaltene, utan syn for anna enn den konvensjonelle smaken til dei «gode Herrer». Og forsvarer av spelet til Torgeir Augundsson som «kunstmæssigt» er klart og tydeleg, under etiketten «Geniets umiddelbare [...] Udbrusning».

Straks nedanfor i same stykket skriv han om at kongen dagen før hadde sendt bod etter Møllarguten, og om korleis han hadde spela bortimot ein time for kongen og prinsen. Det var Oscar I. som var konge i Sverige og Noreg i 1851, og om det var kronprinsen det var tale om, var det den seinare Karl XV. Dei høge herrar «maatte uvilkaarligt følge Virtuosenes trampende Bevægelser — de klappede og Kongen yttrede sin Beundring for denne eiendommelige rørende Musik». Kongen hadde vore så nøgd med

spelet at han sende bod etter Møllarguten dagen etterpå og ga han 40 dalar. «Jeg kommer i dette Øieblik fra Møllargutten», skriv Vinje, og vidare:

I sit naive Sprog strømmede han over af Lovtaler over Kongens Høflighed og Forekommenhed, og han sluttede med: «Aa jagu betalte han som en Konge.» En af Dagene vil han sandsynligviis give en Koncert. Maatte ogsaa Publikum den-gang have et aabent Øre for de fædrelandske Toner! (sst.)

Ein ting er no denne omtalen av det «naive Sprog» som Møllaren strøymmer over av. Vinje kjem stadig med desse karakteristikkane av Møllaren som kan verke litt kulturelt nedvurderande. Kanskje er det berre teikn på korleis korrespondenten tilpassar seg ein gjengs måte å omtala folk av «Almuen» på i samtida?

Men kva med musikkformidlinga? Med «Virtuosens trampende Bevægelser» utførte Møllaren sin «eiendommelige rørende Musik» til Kongens «Beundring», verdt så mykje som 40 dalar dagen etter. (Han hadde vel ikkje kontantar liggande så han kunne gjera opp med det same.) Dette skulle ein ikkje tru var orda til ein bygdar som Vinje – som vel måtte ha høyrte mykje felespel i oppveksten. Det må snarare vera ei språkleg tilpassing som samstundes tar opp i seg den forventade *doxaen* hos den avislesande drammensaren.

Så endar korrespondentbrevet med å opplyse om ein sannsynleg konsert med Møllaren ein av dagane, og med eit ønske om eit ope øyra for «de fedrelandske Toner» også denne gongen. Patriotiske grunnar, om ikkje anna.

Lenger ut på våren i 1851 er Møllaren i byen att, og han leigde denne gongen «den store Salon paa Klingenberg». Vinje skriv den 9. mars:

Man klappede og forlangte enkelte Slaatter *Dacapo*. Det være nu fordi Musiken virkelig fandt Anklang, eller fordi man, som det saa ofte skeer, klappede paa maafaa, nok, man klappede og det var Alt hvad baade Møllargutten og de virkelige Kjendere kunde forlange. Maaske Tanken om det virkelig Nationale ogsaa kunde gjøre Sit, ihvorvel dette Ord i den senere Tid er kommet i Miskredit, paa Grund af dets hyppige Føren i Munden af Folk, der ikke kunne have noget egentlig Begreb derom. Men det var et godt Publikum, der hørte paa Møllargutten, og dette er altid sig selv ligt. De nysgjerrig Flanevorne og Blasserte, der paa Grund af Nyheden sledes og reves om Billetter forrige Gang, han var herinde, udeblev nu fordetmeste. Nyhedens Interesse var forbi, og de gjorde derfor rettest i at blive hjemme, eftersom slige Folk ikke gaar i Theatret for at nyde, men for at bruge Lorgnetten. (Vinje, 1851b, *Drammens Tidende* nr 58)

Her markerer Vinje overfor lesarane av *Drammens Tidende* at det er ein avstand mellom «de virkelige Kjendere» og dei som «klappede paa maafaa». Og det urbane jåleriet til «De nysgjerrig Flanevorne og Blasserte» får passet sitt påskrive.

Litt lenger nede held han fram slik, og her gjer han seg verkeleg umak for å måle fram noko av stemninga og essensen i den musikkforma han prøver å formidle:

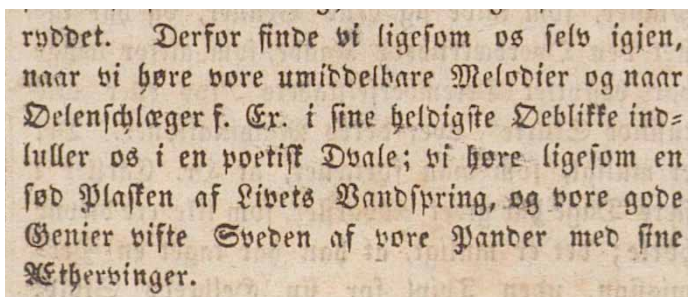
Det er allerede Meget, at Byfolk, der fra Barnsbeen ikke have hørt Andet, end kunstig Musik, kunde have Øre for Møllarguttens forunderlige nationale Toner, og det vidner tilstrækkeligt om hans geniale Virtuositet. For Folk, som meget have færdets paa Landet og ikke ere blottede for musikalsk Sands, indeholder hans Spil noget uendeligt Vemodigt og tillige Overgivent; der ligger meget Rørende i den tilsyneladende Eensformighed, det er Folkelivet i sin musikalske og poetiske

Skikkelse, det er Poesien, som pibler frem af Folkelighedens eviggrønne Jordbund. Man forstaar alene denne Musik i og med Folket; man maa have seet Nationaldandsene for rigtigt at kunne fatte Tonerne i Hardangerfelen med dens dobbeltlydende «Sitterstrænge.» Man seer da, ligesom de dandsende Rækker, der sætte sig i Bevægelse, standse, og gjøre sine runde Hallingkast, man seer de kjække Bosser, der mærke en sort Plet under Himlingen og beskrive efter Nedfarten en Runddeel dreierende sig paa Hælen. Musiken har understøttet Dandsen og Dandsen igjen Musiken, de betinge gjensidigt hinanden. (sst.)

Møllarens spel er «Poesien, som pibler frem af Folkelighedens eviggrønne Jordbund». Vendinga er poetisk i sin eigen rett, sjølv-sagt, men også i umiskjenneleg romantisk stil. Edvard Hoem har sagt ein stad om hangen mange har hatt til å klistre Ivar Aasen til romantikken: «Folk slost ikkje for romantikken, men brukte romantikkens tankeverd for å realisere sine eigne politiske mål» (Heggelund, Vold & Skjøsberg, 1980:69). På same vis kan ein seia at dei språklege konvensjonane og trendane i dansk ordval på 1850-talet var den reiskapen også Vinje hadde til å *overtyde* og *overtala* med. Hans *persuasio* låg enno i korrespondenttida i eit språk som var merkt av romantikkens syn på nasjonens «eviggrønne Jordbund» av naiv genialitet i folkedjupet. Knappast nokon stad elles har vel Vinje heller greidd å formulere einskapen mellom musikk og dans på ein slik måte at opplevinga av det fysiske uttrykket for musikken blir ein føresetnad for ei fullgod forståing av slåtten i all sin «Eensformighed», eit uttrykk som samstundes er «uendeligt Vemodigt og tillige Overgivent».

I neste avsnitt tar det verkeleg av når han eksellerer, for ikkje å seie akselererer, inn i danskens retoriske blomeprakt:

Det kan ingen Tvivl være om, at Musiken kunde hæves til en

Or Drammens Tidende 9. mars 1851.

ukjent Høide af Sandhed og folkelig Inderlighed, dersom den kunstige Musik forstod at tilegne sig og forædle dette nationale Musikelement. Musiken har visselig ligesom Poesien revet sig løs ifra det Nationale og er saaledes en Plante uden Jordbund. Man kan blive forvænnet ved det Fremmedartede og den blege Rose under Glasklokken, men de oprindelige og sande Følelser komme i bedre Øieblikke bydende til Orde og man føler Livet tomt og forladt, ifald Naturligheden ikke ganske er udryddet. Derfor finde vi ligesom os selv igjen, naar vi høre vore umiddelbare Melodier og naar Øelenschlæger f. Ex. i sine heldigste Øieblikke indluller os i en poetisk Dvale; vi høre ligesom en sød Plasken af Livets Vandspring, og vore gode Genier vifte Sveden af vore Pander med sine Æthervinger. (sst.)

I samband med at *Schwarzenbacher-Kapellet* gav konsertar i «Logens mindre Sal» eit par gonger i veka, skriv Vinje i *Drammens Tidende* – oppunder jul i 1852 – at «Kapelmesteren Virech spiller en Violin, der er saa mjuk og gjennemsigtig, at den minder om O. Bulls» (Vinje, 1852, *Drammens Tidende* nr 291). Så forklarar han det danskframande «mjuk» i ein fotnote: «Et Udtryk som Møllargutten altid bruger for at betegne den fineste Blødhed og

Bøielighed i det musikalske Foredrag». Her kunne han vel like godt ha nytta det danske «myk», men han gjer seg altså umak med å nytte Møllargutens terminologi og ikkje minst utfyllande forklaring til å karakterisere ei kunstmusikalsk oppleving. Her gjer han altså i ein liten blenk Torgeir Augundsson – språkleg og fortolkande – til eit kunstkritisk referansepunkt. Samstundes er dette kanskje ein parallell til «Ljo»-parentesen i Morgenblad-stykket i 1849. Skribenten synest meine at «mjuk» seier noko meir presist enn «myk» nett i denne samanhengen.

I slutten av september 1858 les drammensarane igjen om Møllarguten som er på Christiania-tur for å «spille og tjene lidt». Vanskane med den sosiokulturelle avstanden og ei musikkform som byfolket fann vanskeleg tilgjengeleg kjem tydeleg fram i Vinjes stykke:

Men dette er vanskeligt for et Bypublikum, der er forvænt ved udenlandsk Musik og ikke skjønner stort paa den nationale, naar den ikke fremtræder skolemæssig. Møllarguttens Væsen anbefaler ham heller ikke hos et finere Publikum. Han er opdragen, kan man sige, næsten som en Vildmand og har vist netop derved tilegnet sig den Naturrøst, som saa uhørt toner fra hans Strænge. Det er ligesom en Beskikkelse, at han skal leve paa samme Tid som Bull, der kan tage hans Toner og forædle dem, hvorved de kunne opbevares for Nationen og blive Grundstemningen i vor nationale Musik, der engang maa komme til Værdighed, naar Tidens Fylde kommer. Ligesom vore Folkeviser dø ud med den ældre Slægt, saaledes gaar det ogsaa med Folkemusiken. (Vinje, 1858, *Drammens Tidende* nr. 225)

Framstegsoptimisten og opplysningsmannen Vinje er i alle fall ikkje nokon vidare kulturoptimist på vegner av den kunstforma

Møllarguten var ein meister i, når han slår over i ei gravtale over slåttespelet hans:

Møllargutten er, kan man sige, den sidste som han er den største Spillemand, et sandt Billede paa den gamle Aand, der gaar i Graven med sine mægtige Toner. Fattig er han og besynderlig; Ingen tør ligesom kjendes ved ham; han gaar som en Gjen-ganger; kun Fjeldfolket og Ole Bull ere henrykte i ham. Det vilde være af større national Betydning, end ret Mange tro, at han endnu maatte leve en god Stund, til O. Bull kom tilbage og i Ro kunde benytte ham som en Guldgrube. Ingen anden end Bull kan være Mellemed og oversætte ham. Karakteren i hans Spil gaar tabt ved at fængsles til det almindelige Note-system, der ikke kan gjengive Alt. Bull og Møllargutten ere dyrebare Folk for vor nationale Musik, Møllargutten er en storartet Repræsentant for den gamle, ligesom Bull for den nye Fremtidens Musik. Den Ene afslutter en Bane og den Andre begynder en ny. (sst.)

Dette var det siste Vinje skreiv om Møllaren og slåttespel i Drammens Tidende, og truleg på dansk i det heile, i alle fall offentleg. Er det så nokon skilnad i omtalen av felespel å spora når han går over til landsmålet i oktober 1858?

Den 14. November 1858, i nr 4 av Dølen, har Vinje eit stykke om «Møllarguten og Olaf Bull». Teksten er liksom ein komparativ biografi over dei parallelle liva til Torgeir Augundsson og Ole Bull, i ein essayistisk og poetisk stil. Her hermer han Torgeirs eigne ord i omtalen av Ole Bulls spel: «den Bull'en er eit makalaust Menneki, han spilar so mjukt, og Ein kan sjaa og smaka paa Tonen; nei, om eg livde i tusind Aar, lærde eg aldrig at spila so» (Vinje, 1858b, nr 4). Det er primærsansane med sitt blikk og sin smak som tolkar kunsten i det nye skriftmålet.

I mai i 1860 nyttar han desse bileta, når han samanliknar spelet til ein tilreisande fiolinist – tsjekkaren Ferdinand Laub – med Ole Bull: «Laubs fine Tone var liksom af glas, og Bulls er som doggdropsen, og liksom feit, so han kann kjennast paa Tunga» (Vinje, 1860, nr 30).

Her er elles ikkje så mykje musikalsk beskrivande å finne om slåttespelet til Møllaren eller andre felespelarar i Dølsens mål. Men det er i denne målbunaden han liksom glir inn i lagnaden til den jordbundne og så smått tragiske figuren frå Telemorki, når han avsluttar stykket om Møllaren og Bull i 1858 slik:

Eg, som paa mit Vis har havt det som Myllarguten – og dansat so mangei Gong etter Fela hans, eg sat der paa Conserten i den glimande Salen, sjaaande paa Myllarguten og tenkjande paa meg sjelf. Eg vilde mest kovna (miste Pusten) af Tankar. Der saate vi, som naar soli kjem skinande paa Ein etter Toka. Graaten vilde taka meg, der eg sat liksom i Huldreheimen, høyrande mi Voggevisse, og takkande Gud og godt Folk, som havde hjælpt os fram. (Vinje, 1858b, nr 4)

Møllaren synest *vera* spelet sitt i Vinjes utlegging, slik kanskje Vinje kjenner seg å *vera* teksten sin. Det var ein knapp original-verbalitet knytt til Møllargutens musikksjanger. Å få transponert dette til ein meir ordrik verbalitet i den offentlege dansken på midten av 1800-talet, måtte bli ei vanskeleg oppgåve. Det er vel også rimeleg at det var og er slik. Når verbalisering av ei kunstform ikkje har knaggar hos mottakarane i form av erfaring med og såleis førkunnskap om sjølve kunstforma, blir det seigt for skribenten å skapa den forståinga han prøver å formidle.

Notar

- 1 Dette var kallenamnet på den mest vidgjetne spelemannen i norsk musikksoqe, Torgeir Augundsson (1799–1872), – eller Tarjei, som førenamnet hans blei uttala. Kallenamnet har to tradisjonsvariantar: *Møllarguten* eller *Møllaren* i Sauherad der han var fødd som sonen av møllaren Augund Torgeirsson, og der han fekk dette klengenamnet. I den forma blei det også seinare nytta i Aust-Telemark. Så blei dette omforma til *Myllarguten* eller *Myllaren* i Rauland og Vest-Telemark, der han budde mesteparten av det vaksne livet sitt. Begge – eller alle fire – namnevariantane lever side om side både i munnleg og skriftleg tradisjon etter Torgeir Augundsson.

Litteratur

- Berge, R. (1972). *Myllarguten; Haavard Gibøen*. Oslo: Noregs Boklag.
- Heggelund, K., Vold, H. & Skjønberg, S. (1980). *Forfatternes litteraturhistorie : 1 : Fra Maurits C. Hansen til Arne Garborg / bidrag av Jon Bing ... [et al.]* (bd. 1). Oslo: Gyldendal.
- Vinje, A.O. (1849). Møllargutten. *Morgenbladet*, (19). Henta frå <https://www.nb.no/items/4fcac1e51a9df928169017a812b91205?page=0&searchText=>.
- Vinje, A.O. (1851). Korrespondance. *Drammens Tidende*, (46). Henta frå https://www.nb.no/items/URN:NBN:no-nb_digavis_drammenstidende_null_null_18510223_21_46_1.
- Vinje, A.O. (1851b). Korrespondance. *Drammens Tidende*, (58). Henta frå https://www.nb.no/items/URN:NBN:no-nb_digavis_drammenstidende_null_null_18510309_21_58_1.
- Vinje, A.O. (1852). Korrespondance. *Drammens Tidende*, (291). Henta frå https://www.nb.no/items/URN:NBN:no-nb_digavis_drammenstidende_null_null_18521212_21_291_1.
- Vinje, A.O. (1858). Korrespondance. *Drammens Tidende*, (225).

Henta frå https://www.nb.no/items/URN:NBN:no-nb_digavisi_drammenstideneddrammenattenfoertifem_null_null_18580928_27_225_1.

Vinje, A.O. (1858b). Myllarguten og Olaf Bull. *Dølen: eit vikublad*: 1858–1870, (4).

Vinje, A.O. (1860). Nokot um Felespil. *Dølen: eit vikublad*: 1858–1870, (30).

Vinje, A.O. (1868). *Storegut* (2. Uppl. utg.). Christiania: Samlaget.

Ferdamann i Holbergs fotefar?

Om forbindelsen Holberg–Vinje i norsk litteraturforskning

Inga Henriette Undheim

Kvelden drog inn paa, og Lufti tok til at tykna, so Fjøllpiggarne stodo med blaagraae Hættur paa Hovudet, som Soli af og til skein ikring og fargade Fjøll og Flott med sin himilske Eld. Eg sette meg paa ein Stein og skaut Pusten, turkande Sveitten af Panna mi.

No seer eg atter slike Fjøll og Dalar,
som deim eg i min fyrste Ungdom saag
(Vinje 1973 s. 64)

Slik innleder og åpner Aasmund Olavsson Vinje det som skulle bli et av hans mest leste og siterte dikt, «Ved Rundarne», fra *Ferdaminni fraa Sumaren 1860* (1861). I dag er versene allemannseie; som nordmann behøver en verken ha vært i Rondane, eller ha en oppvekst i fjellheimen å se tilbake på for å kjenne Vinjes lengsel

etter ungdommens «Fjell og Dalar» på kroppen. Fjernere står derimot Ludvig Holbergs kjølig distanserte beskrivelse av Norge, som et land «over alt ujevnt, steenigt og af haarde klipper og bierge, item moradser og udørkener og store vitløftige field» (Holberg 1729 s. 36). Her er ikke mye nostalgi, ei heller rom for erindring eller kontemplasjon. Med utgangspunkt i disse høyst ulikt tilbakeskuende beskrivelsene av norsk natur, aksentueres snarere brytningene mellom opplysningsmannen Holberg og nasjonalromantikeren Vinje, og herunder: to perioder i norsk litteraturhistorie. Ikke desto mindre trekkes ofte en linje fra nettopp Holberg til Vinje, i så vel litteraturhistorieskrivning som i litteraturen om Vinje. Men hvor oppstod denne forbindelsen? Når og hvor befestes den? Hvilke implikasjoner har sammenstillingen av de to forfatterne, og kan den egentlig begrunnes i det de selv skrev?

I dag er forbindelsen mellom Holberg og Vinje nærmest som en etablert topos å regne i både populære og vitenskapelige arbeid: I anledning 200-årsjubileet for Vinjes fødsel i 2018, ble den for eksempel hyppig gjengitt i media.¹ Den samme linjen innleder også Ottar Grepstads oversikt over Vinje-forskningen i den nylig utgitte Vinje-bibliografien. Her minnes Grepstad hvordan dikteren, essayisten og litteraturforskeren Georg Johannesen en ettermiddag i 1979 avsluttet en forelesning om essayet ved å konstatere at «for Vinje var Holberg allgild» (Grepstad 2018 s. 244). Dette er imidlertid verken Grepstads eller Johannesens ord: Vinje beskrev selv Holberg som «allgild».² At Holberg var blant Vinjes største litterære forbilder, er noe de fleste Vinje-lesere vet. Derfor overrasket det meg at det eneste oppslaget om Holberg og Vinje i Grepstads oversikt over Vinje-litteraturen, er en kronikk fra *Verdens Gang*, signert Olav Midttun i anledning 200-årsmarkeringen for Holbergs død 27. januar 1954 (Midttun 1954). I Vinje-litteraturen er linjen fra

Holberg til Vinje ellers lite diskutert og problematisert – ja, jeg vil snarere påstå at resepsjonen for en stor del bare viderefører linjen Vinje *selv* tegner opp. Min hensikt er følgelig å undersøke hvem (og kanskje også hvor rimelig) «Vinjes Holberg» er. Jeg vil videre vise hvordan linjen fra Holberg til Vinje har inngått i et ideologisk nasjonalt prosjekt i norsk litteraturhistorieskriving. I lys av den senere tids fornyede interesse for, og forskning på både Holbergs og Vinjes forfatterskap, vil jeg til slutt vurdere hvorvidt denne forbindelsen flere steder også kan sies å bære preg av å være en konstruksjon.

Vinjes Holberg

Linjen fra Holberg til Vinje var i utgangspunktet Vinjes egen konstruksjon: Det er ingen tall på hvor mange Holberg-referanser, allusjoner og sitat som finnes i forfatterskapet – især i den kåserende journalistikken, men også i hans mer inderlige lyrikk.³ Selv i den eldste bevarte teksten fra Vinjes hånd, et brev til ungdomsvennen Aanund Gøytil, datert 9. mai 1843, refereres det til Holbergs komedie *Den Stundesløse* med lekende letthet. Og ikke nok med det: Vinje beskriver også livet som seminarist i Asker på en måte som tydelig alluderer til Holbergs friske fremstilling av samtidens lærdoms- og disputasvesen. «[J]eg og de øvrige Bogorme», forteller Vinje,

skrive Stile, gjøre Catechisationer, sokratisere på kryds og tvers [...] ved Udenadslæsning sprænger [vi] vor Hukommelse, om den var stærk som en Oxenakke, [vi] disputerer om *pro* og *contra* og slaaes som vældige *Samsoner* med politiske Asenkjæfter, – [og] med en dampende Tobakspibe i Munden og Bogen i Haanden [flagre vi] Morgen og Aften om Seminarbygningen som Skinvænge, – (Vinje 1969 s. 15–16)

Dette korte utdraget gir gjenklang på tvers av Holbergs skjønnlitterære forfatterskap, fra eposparodien *Peder Paars* (1719–1720) og skjemtediktet «Democritus og Heraclitus» (1721), til komediene *Erasmus Montanus* (1731) og *Den Stundesløse* (1731), samt den satiriske romanen *Niels Klim* (1741) – for ikke å snakke om fremstillingen av den kontinentale studietilværelsen i Holbergs selvbiografiske *Levnedsbreve* (1728–1743). Denne førstehånds kjennskapen til Holberg hadde Vinje etter eget sigende med seg fra oppveksten på Plassen i Vinje: I selvbiografien fra 1862 forteller han at «det meste av Holberg» stod i den sparsommelig utstyrte bokhylla i barndomshjemmet, og at han flere ganger hadde lest disse bøkene fra perm til perm (Vinje 2018 s. 425). Denne opplysningen gjentas ofte i Vinje-litteraturen – både i biografier, litteraturhistorie og forskning.⁴ Et annet moment fra selvbiografien som ofte gjentas, er bildet Vinje tegner av seg selv, med skreppa på ryggen, på vei til sin første lærerjobb i Mandal: «[I]det jeg passerede Christianssand», skriver Vinje,

mindedes jeg hvad Skole-gutterne havde sagt til Holberg her, da de så ham paa Gaden. 'Se, der gaar den lærde Karl, som kan Hebraisk, Græsk, Latin, Fransk, Tysk og Engelsk, og er klogere end alle andre.' Jeg syntes at se Gadehjørnet og Holberg og Smaagutterne, og jeg behøver ikke at sige, hvad jeg tænkte med Taarer i Øinene. (Vinje 2018 s. 426–427)⁵

Episoden Vinje her referer til, er hentet fra *Første Levnedsbrev* (1728), hvor Holberg lattermildt snarere enn gråtkvalt minnes tiden som huslærer i Kristiansand (1705–1706), hvor han i kraft av temmelig tilfeldig lesning og overflatisk språkkunnskap raskt vant uforholdsmessig høy status blant lokalbefolkningen:

Da jeg havde været nogle uger i Kristiansand fik jeg logi hos en præst, jeg var i familie med, og i hvis hus jeg tilbragte hele vinteren. I løbet af den tid underviste jeg min vært i engelsk for begyndere, for ikke helt at leve på nas. Det overfladiske kendskab, jeg havde til en tre-fire sprog, skaffede mig stor anseelse blandt folk i Kristiansand. Jeg mindes, at jeg engang på en spadseretur i byen hørte to unge mænd, der fulgte lige i hælene på mig, bryde ud i denne lovtale: 'Det er ham professoren! Han kan så mange sprog. Han er stiv både i fransk, italiensk, polsk, moskovitisk og tyrkisk.' Jo, på den konto var jeg lige så berømt i Kristiansand som kong Mithridates af Pontus i sin tid var i Lilleasien. (Holberg 2018 s. 23)

At Holbergs biografi stod klart for Vinje, viser seg også i et annet av hans til dels selvbiografiske verker, nemlig *Ferdaminni frå Sumaren 1860* (1861), hvor reisen til og fra Karl XV's kroning i Trondheim skildres.⁶ På vei hjem fra Trondheim gjør Vinje et stopp i Fron i Gudbrandsdalen – noe også Holberg i sin tid hadde gjort, og gjengitt i *Første Levnedsbrev* (Holberg 1728 s. 5ff). Men der Holberg i sitt levnetsbrev ironiserende minnes barndommens rampestreker og innlandets folketro, fylles Vinje atter med patos:

Paa Prestegaarden i Fron saag eg Tufti etter den Bygningen som Holberg var i, daa han ein liten Gut var her hjaa Presten [Otto] Muunthe. Han laag der i eit kaldt Rum og fraus den vesle Krypen, sagde Folk. Det eine vekser til det andre med slike Menn, so dei verda eit Dikt (Mythe) ja endaa Gudar. Eg tok af meg Hatten, som naar eg kjem inn i Kyrkja, daa eg saag Tufti etter Huset han hadde livt i.

So var du her, so kom du hit
 du Mannen med det norske Vit!
 (Vinje 1973 s. 248)

Vinjes kobling av Holberg til det «norske» uttrykkes flere steder i *Ferdaminni*, så vel som i det øvrige forfatterskapet.⁷ Mest kjent er kanskje koblingen i stykket «Hovudstadsfolk», hvor det såkalte dobbeltsynet, altså evnen til «med eit Augnekast [å sjaa] liksom Retta og Vrang paa Livsens Vev, soleids at me lettare kunna liksom graata med det eine Augat og læ med det andre», ikke bare knyttes til Holberg (og Wessel), men også til det norske: «Det er likeins denne Dubbelsyn, som gjenger igjenom Holbergs og Wessels beste Skriftir, og som gjera desse tvo Menn so norske» (Vinje 1973 s. 156). Som atskillige i Vinje-litteraturen før meg har påpekt, er dette dobbeltsynet – eller «tvisynet», som det oftere kalles – imidlertid ikke først og fremst nordmannens, men Vinjes eget fremste varemerke.⁸ Vinjes gjennomgripende tvisyn legges for eksempel ikke bare til grunn for Sigmund Skards såkalte «Vinje-gåte» i avhandlingsarbeidet *A. O. Vinje og antikken* (1938) – altså spørsmålet om hvorvidt Vinjes karakter eller person, på grunnlag av forfatterskapet, egentlig lar seg oppsummere i en helhet (Skard 1938).⁹ Det samme tvisynet ligger også til grunn for Jon Haarbergs «svar» på Skards spørsmål, i og med avhandlingen *Vinje på vrangen* (1985), hvor Vinjes «vrangside», slik den kommer til uttrykk i det han skrev, tilkjennes egenverdi utover det rent psykologiske – som en evne til å se det komiske i noe alvorlig (Jf. Haarberg 1985 s. 112–123). Hva Skard og Haarberg i mindre grad kommenterer, er derimot hvordan koblingen forfatteren Vinje gjør fra tvisynet, via Holberg (men også Wessel) og det «norske», til seg selv, skriver seg inn i en mer omfattende autoral selvfremstilling, eller iscenesettelse.

Gestaltning av en forfatter-persona?

Som nevnt har en i Vinje-litteraturen hatt en tilbøyelighet til å spørre hvem Vinje *egentlig* var? Vel så interessant vil det imidlertid være å spørre: Hvem *ville* Vinje *være*? Det sies ofte at Vinje led av en form for storhetstanker, noe biograf Olav Vesaas langt på vei bekrefter: «Vinje tenkte stort om seg sjølv og kva han skulle utrette i verda. Han hadde alltid ått eit sterkt ønske om å bli godteken, bli lagt merke til, få omtale» (Vesaas 2018 s. 306).¹⁰ Nå fikk aldri Vinje oppleve anerkjennelsen ettertiden skulle tilskrive ham. Og dét var nok ikke bare enkelt: «Eit så stort sjølvbilete måtte bli knust i gapet mellom ambisjonane og vilkåra for å realisere dei store tankane» (Vesaas 2018 s. 306–307). Selv mener jeg Vinjes Holberg kan leses inn i denne konteksten – og at det finnes en form for selvrefleksiv trøst i Vinjes Holberg-portrett.

For det første er det påfallende hvordan Vinje nærmest speiler seg i forbildet sitt i den ovenfor refererte «Holberg-episoden», i selvbiografien fra 1862. Ikke bare tegner de begge bilder av seg selv i midlertidige stillinger som lærere på Sørlandet; Vinje opplyser også straks om at han, nærmest etter oppskrift fra Holberg, benyttet årene i Mandal på å lese seg opp og lære seg språkene Holberg behersket, nemlig tysk, fransk og latin. I 1862 stod «dølen» Vinje dessuten på terskelen til Europa, slik Holberg også gjorde da han tjente som huslærer i Kristiansand, og jeg tror ikke det vil være å ta for hardt i å anta at Vinje øynet sitt store gjennombrudd i kjølvannet av denne Europa-reisen (jf. Vesaas 2018 s. 280ff). Det ville heller ikke være en dag for tidlig: I 1862 var han blitt «ein aldrande mann» på 44 år. Det er dermed nærliggende å lese et håp i forestillingen om at også Holberg en gang hadde tjent som huslærer på Sørlandet, og at de nå begge kunne se tilbake på dette i sine respektive «levnetsbrev». ¹¹ Tilsvarende kan også episoden fra Fron i *Ferdaminni* trekkes frem

og belyses: «[D]en vesle Krypen» folk snakket om, skulle til slutt vokse til mytiske dimensjoner – til ei «stjerne av første rang».¹² Som bladmann er Vinje mer eksplisitt, for eksempel når han, via Joseph Addison, sammenligner seg og sin situasjon med Holbergs, etter at lesere i «småbyen» Christiania har følt seg utlevert av «spektatoren» *Dølen*:

Engelskmannen Addison skreiv [for] 150 Aar sidan sin Spectator eller Tilskuar, og den stend enno som eit Mønster paa Skjemt med Folks Daarskap utan Navns Nevning. Vi sjaa at Holberg i mangt tok Addison til Mønster, men daa det Danske Samfund var mindre end det Engelske, so trudde den og den at kjenna seg atter i slike Skildringar [...] Og Holberg, stakkar, gjekk, som vi vita, tidt liksom paa Livet for alle dei Narr, som trudde seg meinte paa. Eg kjem her med dette [...] fordi eg er komen efter, at ein og annan [no] har funnet seg støyt over mi Skildring» (Vinje 1971 s. 176)

Et annet opplagt tilfelle av litterær selvframstilling i kraft av Holberg, finner vi i Vinjes ufullførte *Staaale*-dikt (1868–1869) – nærmere bestemt i avsnittet «Staaale lærande», hvor den påfallende Vinje-aktige Staaale reiser ut i verden, ja endog ut i krigen med *Holberg* som proviant! (jf. Vinje 1921 s. 342) Vel så interessant i denne sammenheng, er likevel diktet Vinje skrev i anledning «Holberg-året» 1854.

I anledning hundreårsmarkeringen for Holbergs død 27. januar 1854 lot Vinje fremføre og trykke leilighetsdiktet «Hundra-Aars Moti ette'n Holberg» i *Christiania-Posten*. Dette diktet består av elleve strofer à fire vers, og åpner som et klassisk leilighetsdikt – med en panegyrisk hyllest til «jubilanten», som hundre år etter sin død feires som så enestående, høyaktuell og tilstedeværende i den allmenne bevisstheten at han umulig kan glemmes:

Si' Holberg døyd', er mange Aar,
det Hundrai sko vera,
og endaa, som'n livd' igjaar,
me Minni om'n bera.

Tru nok'sin Noken undras kan,
om me den Mannen minnas!
Den Holberg var so gjæv' ein Mann,
at Makjen snaut kan finnas.¹³

Holberg minnes dernest for sin bestandighet og ufravikelige tålmodighet i møte med vrange, motvillige og døve ører – erfaringer Vinje, som vi har sett, kunne kjenne seg igjen i:

Mot Vrong og Vrækkje var'n ram
og Mannen som dei døyvde.
Han inkji for som Elden fram:
han saadd' og Housten løyvde.

Det er ikke helt klart hvem «Mannen» og «dei» i denne strofen er. Derimot er det i dette bildet mulig å lese en form for romantisk forestilling om det misforståtte geniet, som utstøtes fra samfunnet. Istedenfor å svare med ild, altså voldsomt og destruktivt, sår og høster han i tråd med naturens gang.

I fjerde til sjette strofe minnes Holberg videre for alt det store han «høstet», for slik å vie, eller «løyve okkon» – altså «meg og deg» – nemlig bøker fylt av uslitelig «Mannevit» og «Laatte». I den anledning løfter Vinje også pekefingeren, som for å oppfordre leserne om å «tænkje 'kon omkring» hvor viktig det var at Holberg i sin tid faktisk fikk frie tøyler til å skrive det han skrev.

Han løyvde [viet; ga oss] mange Bøker han,
 som anna gjer hen [enn å] fylle.
 Det var vel Bøker det, som fann
 sen Veg til Bondens Hylle!

Som Byrse, Vamss og Kaarebla
 dei Bøkan' fylgje Garen.
 «Du Holberg,», seie Mannen gla'
 «ja, du var rette Karen»

Måten diktets lyriske subjekt her, i femte og sjette strofe, posisjonerer seg i et kollektiv av norske bønder på, understrekes dels gjennom eksplisitte referanser til bondens hjemlige miljø – særlig illustrert gjennom «Hylle» og «Gar», som utover «Byrse, Vamss og Kaarebla» altså rommer Holbergs verk. Men den sterkeste identifikasjonsmarkøren finnes likevel i målformen diktet føres i, nemlig Vinjes hjemlige telemål.

Det er påfallende at Vinje bruker sin egen dialekt i diktet til Holberg – fire år før han med *Dølen* for alvor meldte overgang til Aasens (og «folkets») landsmål. Diktet er dessuten signert «*Ein Døle*». Slik jeg ser det, kan telemålet, utover en nasjonal identitetsmarkør også leses som mer personlig, på samme måte som «Dølen», etter Vinjes egen instruks, ofte leses som hans alter ego (eller pseudonym).¹⁴ Ser en etter, peker også andre element i diktet mot Vinje selv: Det er for eksempel nærliggende å lese «Bondens Hylle» som bokhylla hjemme på Plassen. Ja, for som vi husker, fantes «det meste av Holberg» i Vinjes barndomshjem. Dette var imidlertid ikke så vanlig blant bønder på begynnelsen av 1800-tallet, og i alle fall ikke blant husmenn i Øvre Telemark (jf. Fet 1995 s. 114–131). I den anledning har mange med Francis Bull påpekt lykketreffet i at Vinje alt som unggutt hadde tilgang til Holberg – og ikke sjeldent tilskrives

Vinjes far, Olav Aasmundsson æren for dette. Tross enkle kår, forstod nemlig husmannen Olav å verdsette kulturell kapital, noe han blant annet tilkjennega ved å kjøpe bøker, prioritere avisabonnement og oppfordre barna til lesing og skriving.¹⁵ Det er dermed ikke utenkelig at det nettopp er denne kapitalen, eller «Skiftet», Vinje adresserer i Holberg-diktets niende strofe, hvor et av Vinjes yndlingsmotiv, «vene Jentur», bringes på bane:

Din Unge sille [skulle] Klokskap faa,
og vene Jentur giftas.
Fer detti ne fraa Hemle sjaa
har Medel sille skiftas.

Som flere vil kjenne til, var Holberg evig ungkar – og åpen om dette. I sine *Moralske Tanker* (1744) erkjenner han for eksempel tilbakeskuende at han etterlot seg bøker istedenfor barn (jf. Holberg 1744 s. 244). I diktets nest siste strofe kommenteres også denne ensomme skjebnen:

Som Baan og Ung hon liti fikk,
og derfer gjeva ville.
I Livi eisemal [ensom] 'n gjekk,
det Andre inkji sille.

Det er vanskelig ikke å lese Vinje inn i også denne strofen. I likhet med Holberg, kom Vinje fra enkle kår, og begge representerte de noe provinsielt: I Holbergs tilfelle ble Norge representert i Danmark, og i Vinjes tilfelle ble den norske landsbygda representert i hovedstaden Oslo. Vinje har nok også kunnet kjenne seg igjen i einstøingen Holberg, om ikke også i en form for felles utenforskap. Her taler tittelen på Holbergs foreløpig siste biografi, *Den store ensomme*, sitt tydelige språk: «Kanskje var han

dømt fra naturens side til å bli ensom», skriver biograf Lars Roar Lnagslet, «men i dypere forstand var det en selvvalgt ensomhet. Det han gav avkall på fristet ham ikke [...] I andres øyne ble han den store ensomme. Få kjente ham, få torde nærme seg ham, men beundringen for ham vokste og ble enorm» (Langslet 2001 s. 452).¹⁶ Om Vinje som «tvisynt døl» i hovedstaden slet med å hevde seg sosialt, var det nok ikke like selvvalgt som det angivelig var for Holberg: «For Vinje stod det som en ren ulykke, en livsvarig uavrystelig forbandelse at maatte eksistere som digter og skribent i Norge. Til sin dødsdag maatte han betrakte sig som en utstøtt og foragtet, en merket og besmittet paria, som var frit slag paa og kunde øves vold mot av nærsagt hvemsomhelst» (Nærup, etter Vesaas 2018 s. 459–460).

Så var det dette med jentene. Vinje var ofte forelsket, for ikke også å si elskovssyk, men slet med å vinne frem blant «kvend-folk», noe forfatterskapet også bærer preg av.¹⁷ Der Holberg lyktes med bøkene og «mannevitet», men forble ungkar, lever Vinje i 1854 fortsatt i håpet – et håp i arven etter Holberg. Med Holberg i skreppa – som «Medel», altså skifte eller kapital – ser «Dølen» Vinje lyst på fremtiden. Holberg-diktet kan slik leses ikke bare tilbakeskuende, som et forfatterportrett av Holberg, men bærer også i seg et selvportrett – et ikke ukjent fenomen vi finner i flere forfatterskap.¹⁸ Skard er for så vidt også inne på dette når han i *Vinje og antikken* skriver at «stiller man ihop dei draga Vinje elska hos Holberg, blir det eit heilsleg lite Vinjeportrett [...] Vinje sjølv kjenner seg att i [Holberg] og han hadde grunn til det» (Skard 1938 s. 79). Denne påstanden drøftes imidlertid ikke videre. Det heller overflatiske, men insisterende forholdet til Vinjes Holberg, og i forlengelse, forbindelsen mellom Vinje og Holberg, er ikke enestående for Skard, men preger snarere den øvrige Vinje-litteraturen, og ikke minst: norsk litteraturhistorieskriving.

Litteraturhistoriens og Vinje-litteraturens sementering av Holberg-forbindelsen

Foreløpig oppsummert har jeg argumentert for at bildet Vinje selv tegner av Holberg, utover beundring, også bærer preg av litterær selvframstilling og gestaltning av egen forfatter-persona. I Vinje-resepsjonen aksentueres imidlertid linjen tilbake til Holberg med litt andre fortegn, idet den ikke lenger bare viderefører forfatterens personlige karakter, men også skrives inn i et større nasjonalt selvframstillingsprosjekt, og herunder, kampen om en norsk litterær identitet. Dette viser seg i en rekke norske litteraturhistorier, skrevet fra 1862 til 2017, og da særlig på 1900-tallet. Der Vinjes samtidige, Hans Olav Hansen (1862), i kraft av Vinjes lyrikk hyller Vinje som «ikke alene en af de mest nationale Digtere i den norske Literatur, men den *mest* nationale af dem Allesammen», stiller Lorentz Dietrichson (1869) seg mer spørrende til Vinjes nasjonale representativitet (Hansen 1862 s. 192 min kurs.; jf. Dietrichson 1869 s. 209–210). Holberg nevnes imidlertid verken hos Hansen eller Dietrichson. Fra og med Henrik Jægers personlige Vinje-portrett i *Illustreret norsk Literaturhistorie* (1896), trekkes derimot en norsk nasjonal linje fra Holberg til Vinje gjennom litteraturhistorieskrivingen i det lange 1900-tallet.¹⁹ Som hovedeksempel vil jeg trekke frem Francis Bulls «ny-nasjonalistiske» bidrag til Aschehougs norske litteraturhistorie fra 1928, revidert i 1958, som per dags dato fortsatt ruver som den grundigste litteraturhistorien og referanseverket i norsk litteraturvitenskap (jf. Meldahl 1983 s. 232). Hos Bull utgjør omtalen av Vinje et eget kapittel på hele femti sider, som Hans H. Skei i sin systematiske punktstudie «Aasmund Olavsson Vinje og litteraturhistoria» (1983), fremhever som «på alle måtar det største og mest detaljerte av alle Vinje-portretta i norsk litteraturhistorieskriving» (Skei 1983 s. 332). Dette kapitlet innledes

med et tre siders anslag, hvor nettopp linjen fra Holberg til Vinje aksentueres: «Den som hadde det *mest* mottakelige sinn for så å si *alle* de holbergske åndsverdier, var nok Aasmund Vinje», skriver Bull, og fortsetter med den helt sentrale påstanden om at «[n]oen av *grunndragene* i Vinjes anskuelser og meget av hans forfatterskap er i Holbergs og opplysningstidens ånd» (Bull 1958 s. 125–126). Ja, Bull legger også til at «[n]oen bedre læremester enn Holberg kunne Aasmund Vinje ikke ha funnet seg, om han så hadde søkt gjennom både tider og land» (Bull 1958 s. 127).

Nå kunne man nok ha forklart disse formuleringene i Bulls egen begeistring for Holberg: Da Bull skrev sin litteraturhistorie, hadde han alt utgitt flere arbeid om Holberg, deriblant avhandlingen *Ludvig Holberg som historiker* (1913) og doktorgradsavhandlingen *Fra Holberg til Nordahl Brun. Studier til norsk Aandshistorie* (1916), hvor prosjektet nettopp var å forankre den norske nasjonale litteraturen i en ubrutt linje tilbake til Holberg. Som det heter i avhandlingens, om ikke også Bulls, mest kjente formulering: «Man kunde fristes til at si at selv om en slik forbindelse i [vor litteraturs] historie ikke fandtes, saa maatte vi konstruere den frem» (Bull 1916 s. 3–4). I tillegg var Bull blant initiativtakerne til «Holberg-årbøkene» som utkom fra 1920 til 1925 – altså frem til han tok fatt på arbeidet med litteraturhistorien. Denne interessen hos Bull er et viktig poeng, for til forskjell fra Fredrik Paasche, som skrev tredje bind av samme litteraturhistorie omhandlende første halvdel av 1800-tallet, og i den anledning vektla romantikken og linjer til tysk åndsliv, gikk Bull inn for en norsk litterær identitet (en indre teleologisk «særnasjonal linje») hvor opplysning og klassisisme står sentralt, fortrinnsvis representert gjennom engelske og franske strømninger – med Holberg som krumtapp.²⁰ I Bulls fremstilling reduseres romantikken nærmest til en parentes.²¹

Beslektet med Bulls prosjekt, er også Skards avhandling *Vinje*

og *antikken*, med undertittelen *Studier i norsk åndshistorie*. Her trekkes linjen fra Vinje, via Holberg og 1700-tallets opplysning og klassisisme, like tilbake til den klassisk antikke litteraturen. Til forskjell fra den øvrige Vinje-litteraturen, som ofte forekommer biografisk og anekdotisk, berømmes Skard ofte for grundigheten i dette arbeidet.²² Det vil si: *Alle* er ikke like enige. Mens Jon Haarberg i alle fall synes å anerkjenne Skards vilje til å lese Vinje for hans litteratur, repliserte Bull, som satt i Skards bedømmelseskomité, at det var litt for «lite antikk» i avhandlingen (jf. Haarberg 1985 s. 17; Bull 1938 s. 517). For Skard utgjør Holberg et uvurderlig bindeledd til den klassisistiske, klassiske og antikke litteraturen: «Ingen einskild forfatter får nåme nær so mykje å segja for han [som Holberg]», skriver Skard, for like etter å hevde at den holbergske tradisjonen dannet selve utgangspunktet for Vinjes antikkensyn;

Praktisk tala alt [Vinje] har lese av Holberg, har gjeve glimt av antikken, allusjonar og anekdotar, namn og sitat [...] Holberg har [meir] enn nokon annan lagt den djupare grunnvollen for Vinjes vaksne hellenisme. (Skard 1938 s. 78–81)

Samtidig, skriver Skard, går «[a]lle Vinjes lovsangar til Holberg ut på at han er *norsk*» (ibid.).²³

Skard er, som jeg ovenfor har vært inne på, ikke alene om å fremheve «det norske» som produktivt bindeledd mellom Holberg og Vinje. Dette finner vi også hos Bull, Midtun, Vislie og Vesaas – og sikkert flere. I denne sammenheng løftes alt fra språk og målform, utenforskap, tvisyn og frihetsfølelse, til ønsket om å opplyse allmennheten og den uopplyste bondestand frem som fellesnevnerne for de to forfatterne. Så kan en spørre hva det nasjonale overbygget resepsjonen skriver Vinje og Holberg inn i har å si for fremstillingen av de to i norsk litteraturhistorie – for

ikke også å si den norske litterære bevisstheten. Sagt på en annen måte: Hvilken tilbakevirkende kraft har Vinjes Holberg-bilde hatt, litteraturhistorisk sett?

På den ene siden synes den ikke å ha vært særlig stor: Det er for eksempel påfallende at Skei, utover omtalen av Bulls Vinje-kapittel, ikke kommenterer forbindelsen i sin litteraturhistoriske punktstudie. Samtidig anerkjenner Skei nettopp Bulls bidrag som «eit forskningsbidrag» på høyde med Vinje-litteraturens øvrige grunnforskning (Skei 1983 s. 345). Og som ovenfor påpekt, understreker Bull hvordan nettopp «*grunndragene* i Vinjes anskuelser og meget av hans forfatterskap er i Holbergs og opplysningstidens ånd». Når Vinje tegner seg selv i Holbergs bilde, kan det i utgangspunktet leses som uttrykk for forfatterens personlige ambisjonsnivå. I ettetid har imidlertid resepsjonen, med Bull i spissen, tatt linjen til inntekt for forestillingen om en *nasjonal* kontinuitet i litteraturhistorien. Vinje bekrefter liksom at Holberg (som Wessel) dypest sett var norsk, slik det ofte hevdes i norske (til forskjell fra danske) litteraturhistorieverk (jf. Undheim 2019 s. 55–59). En slik fremstilling virker imidlertid reduksjonistisk på både Holberg og Vinje. Og misforstå meg rett: I dag har Vinje like stor, om ikke også større status i Norge enn Holberg. Sagt på en annen måte vekker navnet Vinje langt flere (og langt sterkere) nasjonale følelser blant nordmenn flest enn navnet Holberg gjør. Denne statusen kan vi først og fremst takke landsmålsbevegelsen, med blant andre Vislie, Midttun og Skard i spissen, for. Samtidig er det noe begrensende ved det nasjonale stemplet Vinje har fått. Toril Moi illustrerte dette treffende, da hun under et foredrag på Nasjonalbiblioteket i 2016 – riktignok med glimt i øyet – avslørte at hun inntil hun faktisk satte seg ned med Vinjes forfatterskap, hadde forestilt seg Vinje som «en slags norskdomsfanatiker, en nasjonalromantiker som vandret rundt i fjellheimen og deklamerte dikt om Dovre»

(Moi 2016 s. 11). Over Vinje-navnet, kåserer Moi videre, hang det liksom «en eim av rosemaling, folkedans, bunader, husflid og gamle telemarksdialekter» (ibid.; jf. Farsethås 2008 s. 106). Dette svarer dårlig til Skards klassiske Holberg-linje – og, som Moi også poengterer, svarte det dårlig med det hun selv fant da hun satte seg ned og faktisk *leste* Vinje. For hva var det hun fant? Jo, «en kvass opplysningmann»! (Moi 2016 s. 12; jf. Farsethås 2008 s. 106) Så kan en avslutningsvis spørre hvor mye den kvasse opplysningsmannen Vinje har til felles med Holberg i det han faktisk skrev – det være seg om norske «Fjell og Dalar», norsk historie, eller selve det norske nasjonalikonet: bonden.

No ser eg atter slike ... moradser, udørkner og store vidløftige fælde?

Som poengtert innledningsvis, møtes Holberg og Vinje i liten grad i sine respektive skildringer av «Norges Fjelde» – eller hva vi i dag ville kalle erkenorsk friluftsliv. Holbergs forfatterskap rommer riktignok mangt, men vi møter aldri baronen liggende

paa den mjuke Mosen og sjaa Sveitedroparne paa Panna ned
paa Botnen af [dette] Staalvatnet, og taka Gløyp etter Gløyp,
og so rulla seg paa [denne] Silkemosen [utbrytande] ah, denne
Vellyst er ikki forteljande, for det er mest liksom til at daana
af. (Vinje 1973 s. 65)

Det er imidlertid denne lyriske og fjellvante Vinje litteraturlesende nordmenn i dag kjenner. Og ikke uten grunn: Like fra sin samtid har norske litteraturhistorikere først og fremst lagt lyrikeren Vinje til grunn for det allmenne bildet av ham: «Mangelen på interesse for essayisten og journalisten Vinje er mesta total»,

skriver Skei: «I litteraturhistorie etter litteraturhistorie vandrar Vinje til fjells med fjøllstaven sin og legg nytt land til bokheimen vår, han gråt over det fagre og minnest sin ungdom» (Skei 1983 s. 345). Skei setter derfra bildet av nasjonalromantikeren Vinje i sammenheng med det snevre litteraturbegrepet som har rådd grunnen – og jeg skal ikke motsi ham. I et slikt lys er det likevel merkelig at Holberg–Vinje-forbindelsen har vunnet såpass tereng, og ikke minst, at den har blitt stående så uimotsagt. Bildet av Vinje som nasjonalromantisk lyriker passer rett og slett ikke med den klassisistiske dramatiker Holberg.

Essayisten, kritikeren og opplysningsmannen Vinje har derimot mer til felles med forbildet, slik både Georg Johannesen og Kjell Heggelund har påpekt. Går en de mindre leste og siterte delene av Holbergs og Vinjes forfatterskap nærmere etter i sømmene, er det dessuten grunnlag for å trekke linjer – ikke bare hva sjanger, stil og syn på opplysning angår, men også i behandling av motiv som tradisjonelt har vært knyttet til norskhet og nasjonsbygging. Ett slikt eksempel er Holbergs og Vinjes forhold til historien som nasjonalt anegalleri.

I dansk, svensk og norsk historieskrivning har det vært lange tradisjoner for tilbakeskuende å løfte den norrøne sagatiden frem som en nasjonal gullalder. Holberg og Vinje stiller seg imidlertid begge skeptiske til forherligelsen av den barske nordiske krigshistorien, den eldre så vel som den nyere, herunder også til den stadige rivaliseringen og polariseringen naborikene imellom. Under ferden mot Karl XV's kroning i Trondheim, erfarer Vinje snarere hvor lite som egentlig skiller norsk og svensk kultur i den svenske jonsok-natta:

Der varidt dansat og drukkit heile Notti [...] og eg maa segja det, at eg fann Folkemugen og Dansalyden so fin og folkelig og hjartevarm, og so lik os i Tale og Aatferd, at eg der under den

sama ljosa Midnottshimlen, med dei kjende norske Feletonar for Øyro mine og i all den godslege og læande Folkemengd ikring, maatte finna det eit sannt Brødradraap, naar me og dei førde Krig. Eg kjende på meg, at det var umogelegt, at slikt Vanvit oftare kunde koma paa desse Skyldfolk, som hava sama Tungemaal, og sama Strid mot den lange Vetren for at faa Levemaaten, og sama fagre Sumars-Land. (Vinje 1973 s. 17–18)

Vinjes inderlige understreking av brødreskapet nordmenn og svensker imellom, altså at «[d]et er same folket vi og dei svenske», begrenses ikke til feleslåtter og folkedans, men løftes snart også over i historiske refleksjoner. Når Vinje siden trekker seg unna dansen på de gamle stridsvollene, snubler han nemlig over krigerkongen Karl XIIIs kilde. Dette vekker harme:

Der hadde han, den Villstyringen, legit og ført sine Smaagutar mot Noreg, og ikki havt Auga og Hjarta for all den Armodsdomen han med alt dette førde paa sitt trugne Folk [...] Lesaren vil af dette kunna sjaa, at eg ikki sat med nokon rørande Vyrnad inn-med Carl den Tolvtes Kjella. (Vinje 1973 s. 18–19)

Varmere blir heller ikke Vinje om hjertet under den videre ferden gjennom Värmland, i de gamle norske kongenes fotefar. Tvert imot blir han «rædd den gamle Villmannstid», og ikke minst, ettertidens tankeløse feiring av den:

Folk segja endaa, al den Strid
var likso god, som han var sterk,
og reisa Styttur denne Tid
for Menn av slikt eit Villmanns-Verk!
(Vinje 1973 s. 32)

I likhet med Vinje, er også Holberg påfallende lunken til fortidens stridbare konger. I sine dansk-norske rikshistorier, like fra debutverket *Introduction til de fornemste Europæiske Rigers Historier* (1711) til hovedverket *Dannemarks Riges Historie* (1732–1735), lar han snarere en moralsk fordømmelse skinne gjennom ved nærmest å la middelalderkongene avløse hverandre i en strøm av meningsløse ihjelslaktninger (jf. Undheim 2019 s. 162–166). Hva den evinnelige dansk-svenske krigshistorien angår, er bildet derimot mer komplekst: Der de nordiske rikshistoriene i *Introduction* bærer preg av krigspropaganda forfattet under den store nordiske krig (1700–1721), er *Dannemarks Riges Historie* skrevet i fredstid, og preget av en politikk hvor stabilitet rikene imellom var et mål. I hvilken grad (den modne) Holbergs egne holdninger kan sies å gjenspeiles i den mer nyanserte og tilsynelatende upartiske danmarkshistorien, er vanskelig å si. Samtidig preges forfatterskapet for øvrig av en for tiden sterkt krigskritisk tendens. Ja det er nesten så en hører ekko fra Holbergs *Ulysses von Ithacia* (1725) i Vinjes elegiske jonsok-sukk: «Det er Synd, at vi skulde føre Krig med det Folck, som ligner os saa meget i alting» (Holberg 1725 s. G4v).

Herfra er det naturlig avslutningsvis å vende blikket mot det fremste emblemet for det norske folk: den norske bonde. For det er usedvanlig mange bønder i Holbergs forfatterskap. Vi finner dem i alle former og skikkelser, på tvers av sjangrer, i både skjønnlitteratur, historieverk og essayistikk. Og selv om mange av disse bøndene fremstår narraktige, slik tittelpersonene i *Jeppe paa Bierget* (1723) og *Den pandtsatte Bonde-Dreng* (1731) gjør, er det likevel ingen tvil om at Holberg anerkjente bondens funksjon og verdi i samfunnet. Dette blir særlig tydelig i *Dannemarks og Norges Beskrivelse* (1729), hvor Holberg i en lengre passasje redegjør for bøndenes ulike historie, stand og status i tvillingriket. Der «odelsbonde» i Norge nærmest har vært å

regne som et adelsmerke, har danske bønder vært dårlig stilt. Herfra beklager Holberg hvordan et ikke ubetydelig antall danske bønder fra 1400-tallet like frem til 1702 nærmest har levd som slaver under det såkalte vornedskapet, mens selv norske feste-bønder har levd som frie (jf. Holberg 1729 s. 297ff). Med et slikt perspektiv, er det ikke til å undres over at Bull med flere har satt Holbergs bønder, bondekomediene medregnet, i sammenheng med ettertidens feiring av det norske nasjonalikonet. Hvordan er det så med Vinje?

I likhet med Holberg, løfter også Vinje frem den norske bondens, til sammenligning med *svenske* bonders, status som frie: «[M]e hava liksom meir fengit raadt os sjølve og ikki vorit so bøygde under et Hardstyre», skriver han i *Ferdaminni* (Vinje 1973 s. 16). Men, legger Vinje straks til: «All denne gamle Stortaling um vaare Odelsbønders Fridomshug og Sjølvstøda gjever eg ikki mange Pengar for [...] at tala um ein riksstellande Tanke hja den store Armodsmengd og dei smaa Bruksmenn er etter mi Røynsla berre ei Tale af halvgalne Dikttrar og riksstellande Daarar» (ibid.).²⁴ Vinje er med andre ord ikke like nasjonalromantisk innstilt når det kommer til bøndene – og ikke uten grunn. For, som han poengterer: «Fridomen gagnar litit i Armodsdomen» (Vinje 1973 s. 6). Og Vinje vet hva han snakker om. Utover oppveksten blant husmenn i øvre Telemark, vitner nemlig forfatterskapet om atskillig flere bønder på møddingen enn på solbakken. En og annen «gjæv» bonde finnes riktignok, men langt de fleste scenene og karakterene Vinje skildrer fra den norske utmarka fremstår nærmest holbergske i sin komikk – som den uopplyste landmannen Per, den stundesløse bonden Lars, eller bonden Hans, som istedenfor gårdsdrift har forlest seg på religiøs litteratur:

Der fannst knapt ei Veite i den kaldsure Jord, og det var so det urde og krudde af Skjer i hver einaste Aakerleppen, og paa den

steinutte Eng var der mest berre sjølvsaatt Gras som i gamle Dagar. Alt laag i Nukken, baadi Aaker og Eng, for Jordi var arm og vatnsjuk [...] Hans derimot las i Trudomsbøker og lét den sure Myr graata si Dogg so kald, at ho frøyste burt Voksteren ikring seg. Naar han so sat med si svarte slitne Trudomsbok i desse sine drjupande og fallelærduge, sundersigande Hus med froset Mjøl og rotnat Høy ikring seg, daa saag han liksom fyrst i Sanning dette Jordelivs Armodsdømme og vardt best kveikt upp i Huguen sin til at syngja: «Far Verdi, Farvel!» (Vinje 1973 s. 10–12)

Fra denne armoden er det ikke langt til Holbergs Norge, som «over alt ujevnt, steenigt og af haarde klipper og bierge, item moradser og udørkener og store vitløftige fælde» (Holberg 1729 s. 36). Og når sant skal sies, møter og refererer Vinje også det praktiske synet på den norske fjellheimen i *Ferdaminni*: «[H]u, her er fælt stygt og audt her», utbryter for eksempel Malene frå Folldalen med blikket vendt mot «slik Styggedom» som Rondane og Snøhetta (Vinje 1973 s. 91). Eller som ei kone på Stavsbuøy angivelig skal ha konfrontert Vinje: «Du segjer, at Runden er fager, du [...] nei, stygg er han som den Vonde sjølv, og naar han kjem heim med sin Snjogufs og Vind Haust og Vetr, so er her mest ikki verande til for Folk men Troll» (Vinje 1973 s. 82). Med sitt eget kontinentale romantiske syn på den ville norske fjellheimen, avskriver imidlertid ikke Vinje fjellbøndene han møter på sin ferd. Nei, han viser snarere forståelse for den rasjonelle innstillingen, idet han villig trekker linjen «ikring hundrad Aar elder [meir] tilbake i Tidi» – altså til Holbergs tid:

Liksom Bonden tenker no, tok ogso Kunstsmaken det ikring tvo hundrad Aar sidan [...] Bonden finner fagert det, som endefram er det; men gagnlegt maa det ogso vera: der maa liksom

vera Mat i det attaat, for ellers er det stygt i hans Auge. Og derfor er det greidt, at Runden er stygg, for der vekser knapt eit grønt Straa. Han kann vel vera bisneleg at sjaa paa for ei Gongs Skuld; men som dagleg Granne er han ingen god Mann. (Vinje 1973 s. 84)

Forbindelsen fra Holberg til Vinje var i utgangspunktet Vinjes egen konstruksjon. I ettertid har litteraturhistorikere og litteraturforskere tatt den til inntekt for en større nasjonal kontinuitet. Det er utvilsomt grunnlag i forfatterskapene for å sette Vinje og Holberg i sammenheng. Samtidig innebærer forbindelsen en fare for å forenkle og villedde sammenhengen. De litteraturhistoriske sjablongene av klassisisten Holberg og nasjonalromantikeren Vinje lar seg for eksempel ikke umiddelbart sette i direkte sammenheng. På grunnlag av disse risikerer en å lese Vinje som mer nasjonalromantisk enn han virkelig var, og, ikke minst, for å forestille seg Holberg som mer nasjonalt foregripende enn forfatterskapet – og tiden – gir grunnlag for. For mens ettertiden i slik en grad har lest nasjonal stolthet og medfølelse inn i Holbergs bønder at selv «Bjerget» har blitt et epitete for Norge, forholdt Vinje seg, når det kom til stykket, like nøkternt rasjonell som lyrisk oppstemt til ungdommens «Fjell og Dalar».

Noter

- 1 «Det går ei linje frå Holberg via Vinje til Skjervheim og Jon Hellesnes», hevdet for eksempel Gunnar Skirbekk i et intervju med nettavisa framtida.no (Langåker 2018). Se også Akselberg 2018 og Haarberg, etter Dale 2018.
- 2 «[Holberg] var *allgild*. Det var Sagen», skrev Vinje i en anmeldelse av Ivar Aasens *Ervingen*, for like etter å bekrefte at det kun var Holberg og Aasen han virkelig beundret: «Jeg ved Ingen at sammenligne Ivar Aasen med, undtagen med Holberg, og jeg frygter ikke for at være bespottelig. Det er det samme Allgilde (denne «vidunderlige Objektivitet») hos dem begge, denne evige Sandhed, dette Hulspeil, der opfanger Straalerne af Folkeaaendens Sol, og hvori man ligesom med Lysprøveren kan finde alle Lysets syv Farver, som her da blandt andre kunde være, Poesi, Vid, Fornuft, Forstand, Barnslighed, Aabenhed og – Rævekløer» (Vinje 100/1855; jf. Vinje 12/1851).
- 3 I registeret på den nylig digitaliserte utgaven av Vinjes korrespondanser til *Drammens Tidende* står Holberg for eksempel med 39 oppføringer, mens han i Reidar Djupedals utgave av *Dølen* (1970–1973) står oppført 82 ganger.
- 4 Se f.eks. Bull 1958 s. 124–125 og Hauge 1982 s. 396; Vislie 1929 s. 22; Midttun 1960 s. 11 og Vesaas 2018 s. 34, samt Skard 1938 s. 77 og Haarberg 1985 s. 154. Jeg gjør ellers oppmerksom på at det både her, og i det følgende vises til de utvidede andreutgavene av henholdsvis Vislies og Vesaas' Vinje-biografier.
- 5 Jf. Bull 1958 s. 120; Haarberg 1985 s. 78 og Vesaas 2018 s. 64.
- 6 Hvorvidt Vinjes *Ferdaminni* skal leses selvbiografisk, kan diskuteres. At det er tradisjon for å gjøre det, kan derimot fastslås: «I tillegg til selvbiografien er *Ferdaminnne* utvilsomt den av alle Vinjes tekster som gjennom dramatiseringsgrepet bringer fylldigst informasjon om avsendersubjektet», skriver Jon Haarberg i *Vinje på vrangen* (1985), og legger til at «[n]år dette automatisk ble identifisert med den biografiske Vinje, ble de to bøkene fra kroningsreisen i 1860 en viktig og mye brukt kilde til forståelse av forfatterens personlighet» (Haarberg 1985 s. 84).

- 7 Se f.eks. *Dølen* 17/1858.
- 8 Jf. Vesaas 2018 s. 254: «Det er i forteljinga om hendingane i Trondheim at Vinje lanserer omgrepet tvisynet, som i ettertid er blitt nytta som ein merkelapp på han sjølv».
- 9 Jf. Skard 1993; Sørbo 2017 s. 41 og Vesaas 2018 s. 254f.
- 10 Jf. Vesaas 2018 s. 318. Se også Vinjes selvbiografi fra 1861, hvor han eksplisitt – om enn ironisk – adresserer sin «kommende Storhed» (Vinje 2018 s. 419).
- 11 Selvbiografien fra 1862 er, i likhet med Holbergs *Levnedsbrev*, angivelig «diktert til en Ven» (Grepstad 2018 s. 430).
- 12 Jf. Vinje i *Dølen* 28/1866: «Det er berre tretten Stjerner, trur eg, paa Himilen af første Rangen, og i Verdens Historie er knapt fleire. Holberg er ein, og det den einaste i vaart Bokrike. Ein Mann af første Rangen maa skapa ei ny Tid, so Folk sidan liksom reikna Aarstalet fraa honom, liksom den Dansk-Norske Literaturen har gjort det fraa Holberg» (Vinje 1971 s. 209).
- 13 Vinje i *Christiania-Posten* 27.01.1854.
- 14 Se f.eks. Vinjes programartikkel i første utgave av *Dølen* 10.10.1858; jf. Haarberg 1982 og Vesaas 2018 s. 178–179: «Dølen var Vinje, og Vinje var Dølen» (en formulering Vesaas for øvrig deler med litteraturhistoriker Henrik Jæger, jf. Jæger 1896 s. 536).
- 15 I kraft av sin innsats, fremheves Olav Aasmundsson – eller Olav Plassen, som han også kaltes – som et sammensatt menneske: Dels som en sjeldent opplyst husmann og (etter Vinjes egne ord) «ein langt større Philosoph en baade vaare philosophiske Professorer; for hadde han leset nokot mindre, so hadde han til Vederlag somyket betre Hovud» (Vinje 1972 s. 203a; jf. Midttun 1960 s. 9 og Vesaas 2018 s. 27–28). Og dels som et utskudd og en bygdeoriginal, eller med litteraturhistoriker Henrik Jæger, «et af disse forulykkede bygdegenier, hvis begavelse aldrig faar anledning til udvikling, og som derfor forkrøbles og bliver ugleset af omgivelserne» (Jæger 1896 s. 522–523). I forlengelse av sin egen skjebne, skal Olav ha lagt til rette for at barna skulle ha bedre framtidsutsikter (jf. Bull 1958 s. 124 og Vesaas 2018 s. 26–37). Det var heller

- ikke bare Aasmund som satte pris på bøkene faren hadde skaffet; «[Søstera] Margit var like oppglødd for Holberg som broren, ho tok komediane med seg på støylen og kunne liggje inne i selet på regnversdagane og humre over Erasmus og Pernille» (Vesaas 2018, 43). Å titulere Vinjes far «husmann» er for øvrig en forenkling; han eide riktignok ikke plassen han selv hadde ryddet, men slapp likevel å gjøre pliktarbeid for eieren, Knut Vinje. Det eneste Olav måtte betale, var en årlig leieavgift (jf. Vesaas 2018 s. 25).
- 16 Jf. Francis Bulls omtale av Holberg som «vor litteraturs store og ensomme geni» (Bull 1916 s. 1).
 - 17 Jf. Handagard 1927; Moi 2016a; Moi 2016b og Vesaas 2018 s. 412ff.
 - 18 Se f.eks. Kristofer Uppdals avdeling «Håloygske sonettar» i *Altarelden* (1920), eller Olav H. Hauges dikt om dikterne Gerard de Nerval, Georg Trakl og William Blake i *Spør vinden* (1971).
 - 19 Se f.eks. Jæger 1896 s. 537; Elster 1924 s. 329; Bull 1958 s. 125–127; Hauge 1982 s. 396; Beyer & Beyer 1996 s. 174–175 og Sørbo 2017 s. 40ff.
 - 20 Jf. Meldahl 1983 s. 232ff og Meldahl 1983 s. 241ff. Se også Bull 1916.
 - 21 Jf. Meldahls kap. VII, omhandlende blant annet Bulls og Paasches bidrag i *Norsk Litteraturhistorie I–VI*, i studien *Om litteraturhistorieskriving* (1983) (Meldahl 1983 s. 232ff). Forhandlingen om den norske romantikken reflekteres ellers i viktige litteraturhistoriske bidrag, fra Aarnes' og Aarseths respektive kapitler i *Norsk litteratur i tusen år. Teksthistoriske linjer* (1994), til Erik Bjerck Hagens *Norsk litteratur 1830–1875. Romantikk, realisme, modernisme* (2019).
 - 22 «Den fremherskende retoriske modus er jamt over beretning; anekdotefrekvensen er høy», skriver Haarberg oppsummerende om Vinje-litteraturen, til forskjell fra Skard (Haarberg 1985 s. 17); jf. Bjerck Hagens treffende påpekning av den «festtalemodus» som preger Vinje-resepsjonen i andre halvdel av 1900-tallet (Bjerck Hagen 2019 s. 505ff).
 - 23 Skard legger for øvrig snart også til at «[d]å Vinje seinare les

- Wessel og Selskabs-diktarane, er det berre ei stadfesting på den norske lina som han alt lenge har vore knytt til».
- 24 «Byfolk og slike, som ikki kjenna nokot til Gardsbruk, tru tidt, at det er ei slik Sæla og so sjølvstandande og fritt å vera Landmann [bonde]. Dette kjem no mest af Faakunna til Landlivet, og so kjem det no ogso af den gamle Hyttepoesien [...] Ja sjølve Wergeland hekk so i denne Villa og kjende so litit til Livet, at han ynskte seg ein Halmhatt og ei Graakuffe og ei Hytte inn med ei Aa» (Vinje 1973 s. 41).

Litteratur

- Akselberg, G. (2018). «Språk og litteratur hand i hand». *Språknytt*, 3, s. 26–30.
- Beyer, H. og E. (1996). *Norsk Litteraturhistorie*. 5. utg. Oslo: Aschehoug.
- Bjerck Hagen, E. (2019). *Norsk litteratur 1830–1875. Romantikk, realisme, modernisme*. Oslo: Dreyer.
- Bull, F., Amundsen, L. og Skard, S. (1938). «A. O. Vinje og antikken. Innlegg ved Sigmund Skards doktordisputas». *Edda*, s. 510–541.
- Bull, F. (1916). *Fra Holberg til Nordal Brun. Studier til norsk aands-historie*. Kristiania: Aschehoug.
- Bull, F. (1958). *Norges Litteratur. Fra februarrevolusjonen til første verdenskrig*, fjerde bind i *Norsk litteraturhistorie*. Red. F. Bull, F. Paasche, A.H. Winsnes & P. Houm (red.). Ny utg. Oslo: Aschehoug.
- Dale, A. R. (2018). «200-årsjubileum: Med tvisyn på Vinje». *Forskningsmagasinet Apollon*.
- Tilgjengelig fra: https://www.apollon.uio.no/artikler/2018/3_vinje.html (Hentet 27. oktober 2019).
- Dietrichson, L. (1869). *Omrids af den norske Poesis Historie II*. København: Gyldendalske Boghandel.

- Elster, K. (1924). *Illustrert Norsk Litteraturhistorie*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Farsethås, A. (2008). «'... me ser med eitt augnekast liksom retta og vranga på livsens vev'. Om *Ferdaminni fraa Sumaren 1860*». I: Sæterbakken, S. og Larsen, J. K. (red.). *Norsk litterær kanon*. Oslo: Cappelen Damm.
- Fet, J. (1995). *Lesande bønder. Litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Grepstad, O. (2018). «Å lese og forstå A. O. Vinje». I: *Vinje-bibliografien. Skrifter av og om Aasmund Olavsson Vinje 1843–2016*. Ørsta: Nynorsk kultursentrum.
- Hagen, E. B. (2019). *Norsk litteratur 1830–1875. Romantikk, realisme, modernisme*. Oslo: Dreyer.
- Handagard, I. (1927). «Vinje som erotisk dikter». *Drammens Tidende* 14. september.
- Hansen, H. O. (1862). *Den norske Literatur fra 1814 indtil vore Dage*. Kjøbenhavn: Fr. Wøldike.
- Hauge, I. (1982). «Poetisk realisme og nasjonalromantikk». I: Beyer, E. (red.). *Norges litteraturhistorie, bind 2: Fra Wergeland til Vinje*. Cappelen Damm. Oslo.
- Holberg, L. (1719–1720). *Peder Paars*. Tilgjengelig fra: www.holbergsskrifter.no (Hentet 31. oktober 2019).
- Holberg, L. (1721). *Democritus og Heraclitus*. Tilgjengelig fra: www.holbergsskrifter.no (Hentet 3. november 2019).
- Holberg, L. (1725). *Ulysses von Ithacia*. Tilgjengelig fra: www.holbergsskrifter.no (Hentet 15. november 2019).
- Holberg, L. (1728). *Første Levnedsbrev* (Overs. Ole Thomasen). Tilgjengelig fra: www.holbergsskrifter.no (Hentet 30. oktober 2019).
- Holberg, L. (1729). *Dannemarks og Norges Beskrivelse*. Tilgjengelig fra: www.holbergsskrifter.no (Hentet 3. november 2019).
- Holberg, L. (1744). «Libr. 1, Epigramm. 171». I: *Moralske Tanker*.

- Tilgjengelig fra: www.holbergsskrifter.no (Hentet 3. oktober 2019).
- Haarberg, J. (1982). «Dølen og Mr. Spectator. Essayisten som sjølvbiograf». *Syn og Segn* 1982, s. 344–350.
- Haarberg, J. (1985). *Vinje på vrangen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Jæger, H. (1896). *Illustreret Norsk Literaturhistorie*. Kristiania: Hjalmar Biglers Forlag.
- Langåker, S. O. B. (2018). «Skirbekk – Vinje er hyperaktuell». Tilgjengelig fra: <https://framtida.no/2018/04/05/vinje-er-hyper-aktuell> (Hentet 27. oktober 2019).
- Meldahl, P. (1983). «Kapittel VII: Det 20. århundrets litteraturhistoriografiske kanon. Om Bull/Paasche/Winsnes/Houm: *Norsk litteraturhistorie I–VI*». I: Kittang, A., Meldahl, P. og Skei, H. H. (red.). *Om litteraturhistorieskriving. Perspektiv på litteraturhistoriografiens vilkår og utvikling i europeisk og norsk sammenheng*. Bergen: Alvheim & Eide.
- Midttun, O. (1954). «Holberg og Vinje». *Verdens Gang*, 27. januar.
- Midttun, O. (1960). *A. O. Vinje*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Moi, T. (2016). *Toril Moi leser A. O. Vinje*. Oslo: Nasjonalbiblioteket.
- Moi, T. (2016a). «Den kåte Vinje». *Morgenbladet*, 23. desember.
- Moi, T. (2016b). «Den erotiske Vinje». *Dag og Tid*, 30. desember.
- Skard, S. (1938). *Vinje og antikken*. Oslo: Det Norske Videnskaps Akademi.
- Skard, S. (1993). «A.O. Vinjes karakter». I: Langslet, L. R. og Rydne, J. H. (red.). *Villmann, vismann og veiviser*. Oslo: J.W. Cappelens Forlag.
- Skei, H. H. (1983). «Aasmund Olavsson Vinje og litteraturhistoria». I: Kittang, A., Meldahl, P. og Skei, H. H. (red.). *Om litteraturhistorieskriving. Perspektiv på litteraturhistoriografiens vilkår og utvikling i europeisk og norsk sammenheng*. Bergen: Alvheim & Eide.

- Sørbo, J. I. (2017). *Nynorsk litteraturhistorie*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Undheim, I. H. (2019). *Historie og komedie. Litterære strukturer og strategier i Holbergs rikshistoriografi*. Doktoravhandling. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Vesaas, O. (2018). *A.O. Vinje. Ein tankens hærman*. Oslo: Cappelen Damm.
- Vinje, A.O. (1851). «Holbergs politiske kannestøypar; pressekommentar».
- Korrespondentbrev til Drammens Tidende 1851–1859*. Tilgjengelig fra: <https://www.bokselskap.no/boker/korrespondentbrev/dt1851#dt12> (Hentet 1. november 2019).
- Vinje, A.O. (1855). «Aasens Ervingen på Det norske teatret». *Korrespondentbrev til Drammens Tidende 1851–1859*. Tilgjengelig fra: <https://www.bokselskap.no/boker/korrespondentbrev/dt1855#dt100> (Hentet 27. oktober 2019).
- Vinje, A.O. (1921). *Staalet*. I: Midttun, O. (red.). *Skrifter i Samling*: V. Kristiania: J. W. Cappelens Forlag.
- Vinje, A.O. (1969). «Brev til Aanund Gøytil». I: Midttun, O. (red.). *A.O. Vinje: Brev*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Vinje, A.O. (1970). [Programartikkel]. *Dølen. Eit Vikublad*, I. Aarg. No. 1. Utg. ved Reidar Djupedal. Oslo: Noregs Boklag, s. 1-2.
- Vinje, A.O. (1971). «Engelskmannen Addison». *Dølen. Eit Vikublad*, IV. Aarg. No. 19. Utg. ved Reidar Djupedal. Oslo: Noregs Boklag, s. 176.
- Vinje, A.O. (1972). «Bergen». *Dølen. Eit Vikublad*, VI. Aarg. No. 51. Utg. ved Reidar Djupedal. Oslo: Noregs Boklag, s. 202-203.
- Vinje, A.O. (1973). *Ferdaminni fraa Sumaren 1860*. Utg. ved Reidar Djupedal. Oslo: Noregs Boklag.
- Vinje, A.O. (2018a). «Selvbiografi». I: Grepstad, O. (red.). *Vinje-bibliografien. Skrifter av og om Aasmund Olavsson Vinje 1843–2016*. Ørsta: Nynorsk kultursentrum.

- Vinje, A.O. (2018b). «Kort Oversigt over mit Liv». I: Grepstad, O. (red.). *Vinje-bibliografien. Skrifter av og om Aasmund Olavsson Vinje 1843–2016*. Ørsta: Nynorsk kultursentrum.
- Vislie, V. (1929). *Åsmund Vinje. Liv og diktning*. Oslo: Olaf Norlis Forlag.

Samfunn, historie, politikk

«I kver si Bylgje ein annan Lit»

A.O. Vinje om *det norske* som ein mosaikk av motsetningar

Av Gudleiv Bø

Det var viktig for dei norske elitane i dei første generasjonane etter 1814 å sjå på det norske som noko heilsleg og samlande. Bare slik kunne ein legitimere den nye fridommen: Ein grunntanke bak dei moderne nasjonalstatane var at statsgrensene skulle følgje kulturgrensene mellom nasjonane. For nasjonane var ulike, og derfor måtte dei vere sjølvstendige. Og no hadde vi fått vår eigen stat – rett nok i union med Sverige, men med vårt eige lovverk og folkevalde institusjonar til å styre landet. Grunnen til arrangementet var altså at alle nasjonar var heilt spesielle. Og dét var greitt nok andsynes svenskane: Dei hadde vore erkefienden vår i generasjonar, sjølv sagt fordi vi var annleis enn dei. Men grensene mot det danske var det verre med, for dei var nesten «oss». Mange i overklassa hadde gifta seg med danskar, og mange norske menn hadde embetsstillingar i Danmark, på same måte som mange

danskar hadde stillingar i Norge. Elite-kulturen – inklusive skriftspråket – var sams for både landa.

Det norske som heilskap

Derfor var det vanskeleg, men viktig, å få grep om kva dette norske var – den store samlande heilskapen som gjorde nasjonen vår annleis enn alle andre nasjonar. Derfor blei mykje kultur-arbeid lagt ned i å dokumentere og kartlegge den nasjonale eigenarten. Det var den oppgåva kulturgranskarar og kunstnarar under romantikken heldt på med, å samle folkedikting, folkekunst og folkespråk, – og meir eller mindre medvete prøvde mange å skimte den «Folkeaanden» som løynte seg der. – Men folke-kulturen var bare råstoffet. Verkeleg *nasjonalkultur* får ein ved å foredle det – ved å blande *det beste* frå «byskikk og gammalt landsstell», seier Vinje. (Vinje 1917–1921, bd. II s. 209.) Slik sett var nasjonen og nasjonalkulturen ikkje noko fikt og ferdig. Den var eit potensiale, og den måtte skapast; den var ikkje noko ein bare kunne samle inn og kartlegge.

Eigentleg hadde ein alt i fleire generasjonar tenkt slik at nasjonane, eller folka, var ulike – jamvel om ein ikkje trekte den slutninga at kvar nasjon måtte ha sin stat. Eg skal gi nokre døme: Diktarane i «Det norske Selskab» i København på 1700-talet generaliserte suverent om ulike land: Nordmennene var tøffare enn danskane. Det ser ein av at dei overlever der oppe i steinrøysa si – med snø og is halve året. (Bø 2006, s. 34 ff.) Og sjølv sagt var norske kvinner vakrare enn andre kvinner. Det var Christen Pram som meinte dette. (Ibid. s. 36.) Det er kanskje ikkje så rart: Overklassegutane gjekk vel nede i København og drøymde om gamle-kjærasten der heime – medan dei danske jentene, som dei såg på nært hald, vart for konkrete og kvardagslege.

Dessutan var nordmennene meir *konge-tru* enn danskane sjølve var, meinte Holberg – det var derfor danske-kongen føretrekte norske soldatar i liv-garden sin. (Ibid.)

Og mange som var høgt på strå i dobbelt-monarkiet, meinte at nordmennene var ei nyttig motvekt mot tyskarane i den norsk-danske statsleiinga; i einevaldstida hadde kongen *provosert* det danske aristokratiet, – og rekrutterte då til erstatning mange tyskarar til å administrere riket. Mange meinte då at nordmennene kunne vere ei god motvekt mot «Fortydskselsen» av det nordiske.

Med Wergeland er vi komne forbi 1814 og grunnlovsverket på Eidsvold, og vi har bytt unionspartnar frå Danmark til Sverige. Som svært mange andre var Wergeland imponert over den nye grunnlova, og skriv mange stader om korleis norsk mentalitet alltid har vore innstilt på fridom og demokrati (m. a. i *Den norske Konstitutions Historie* 1841–43.)

Med Jørgen Moe er vi komne til 1840- 50-talet. Han meinte at dei norske eventyr-figurane representerte dei viktigaste norske karakter-draga – ein freistande tanke, kanskje, i ein nasjonsbyggings-fase? For dei sentrale eventyr-figurane er både djerne og trufaste – og optimistiske, med god grunn, for både dei og vi veit at dei sigrar til slutt. – Derimot nemner ikkje Jørgen Moe *segner* i denne samanhengen. Dei ville passe dårleg i ein nasjonsbyggings-ideologi, fordi segnfigurane oftast både er redde og overtruiske – og pessimistiske. Med dei kan det ofte gå ille. (Moe 1924. Bd. II s. 74ff.)

Bjørnson skreiv bondeforteljingane og sagadramaa sine på 1850- og 60-talet, og der går han ut frå at rett nok fanst det karakter-brestar mellom nordmennene. Men dei hadde utviklings-potensiale: Sjå bare om ikkje Synnøve Solbakken fekk skikk på Torbjørn Granlien til slutt! Like bra gikk det med Arne Kampen i *Arne* og med Øyvind Plassen i *En glad Gut*.

Også Ibsen nytta dei første tiåra av forfattarskapen sin til å kartleggje «den norske nasjonalkarakteren». Peer Gynt blir ein slags konklusjon på den jakta, og då er vi i 1867. (Bø 2000.)

Så langt har ein altså oppfatta nasjonen som ein heilskap. Jamvel om «nasjonalkarakteren» etter kvart vart individualisert, som hos Jørgen Moe og Bjørnson og Ibsen, såg ein føre seg ein slags heilsleg samnemnar. *Individa* var sjølvsagt ulike, men *grunnhått*en var den same innan den einskilde nasjonen. Og slik individa var ulike i kvar nasjon, var nasjonane ulike seg i mellom.

Mange av nasjonalromantikarane såg på denne einskaplege og unike nasjonen som noko halvt metafysisk. Marcus Jacob Monrad var eit tydeleg døme på dette. For han meiner at nasjonalkulturen er berar av det han kallar «Folkeaanden». Og om den seier han at «Folkeaanden [...] er udgaaen af Skaberens Haand [og] paatrykker sig af sig selv alle Folkets Handlinger og Ytringer.» (Monrad 1854., s. 2.) Det finst altså ein guddommeleg ide bak alle nasjonar. Gud har ved byrjinga av tilveret skapt folka ulike og gitt dei kvar sin «Eiendommelighed» og kvar sitt utviklingspotensiale. Dette inneber at dei sosiale og intellektuelle elitane må gå *den andre vegen*: Dei må studere «alle Folkets Handlinger og Ytringer» og så på det grunnlaget analysere seg fram til korleis den «Folkeaanden» er, som sameiner dei.

Denne førestillinga om at individa i nasjonen djupast sett deler ein sams grunnhått eller eit særleg lynne, var altså noko som «alle» intellektuelle tok for gitt. – Slik var det då sjølvsagt også med Aasmund Olavson Vinje; dette blir særleg tydeleg i det kjende diktet «Nationalitet» frå 1860. Det stod først trykt i *Dølen* for 8. januar dét året – med overskrifta «Nordmannskap». Men så kom det i ein lett revidert versjon i *Diktsamling* frå 1864, og denne siste versjonen går slik:

Vi meina og tru det gjævaste er
at vera ein Noregs Mann.
Ja, denne Heimen oss fyrst er kjær;
men vita vi maa, at den store Verd
er berre vaart store Federland.

Dei største Tankar vi alltid faa
af Verdsens det store Vit;
men desse Tankar dei Brjotast maa,
lik Straalar af Soli, som altid faa
i kver si Bylgje ein annan Lit.

(Vinje, A. O. 1917–1921. Bd. V s. 137)

Ein sentral ide i diktet er å åtvare mot snever nasjonalisme: Første strofe tar for gitt at vi er glade i landet vårt, men vi må likevel ikkje gløkke at det er «den store Verd», som er «vaart store Federland». I den eldste versjonen – i *Dølen* – heitte det «det sannaste Federland». Altså skal ansvaret vårt og lojaliteten vår gjelde «den store Verd».

Andre strofe tar utgangspunkt i at vi *treng* å kjenne verds-kulturen; vi må ikkje isolere oss frå *den* – det er den som gjør oss kloke. Men tankane frå «Verdsens det store Vit» kan bare nå fram til oss gjennom eit filter, – og det filteret er vår eigen kultur. Når diktet heiter «Nationalitet», er det rimeleg å forstå denne andre-strofa slik at *dei små bølgiene* – dei som bryt solstrålane – er *bilde* på dei ulike nasjonane med deira nasjonalkulturar. «Verdsens det store Vit» trer altså konkret fram gjennom dei mange ulike nasjonalkulturane. Slik åtvarar Vinje mot snever nasjonalisme: Vi må vere opne mot verda, men det gir likevel meining å snakke om *nasjonalkultur*, – for nasjonalkulturane er *verkelege* – dei *finst*.

Vinje godtar altså tanken om nasjonen som heilskap. Det ser vi også når han sluttar seg til målsaka og striden mot dansk skriftspråk. Det er avgjørande skilnader mellom det danske og det norske – bae delar i eintal – og ein må skilje det danske ut frå det norske. Bildet er rett nok meir samansett når det gjeld det svenske, for Vinje var venleg stemt mot unionen. Men han meinte at svenskane på mange måtar låg framom oss, og dét i seg sjølv inneber sjølv sagt at det var klåre skilnader mellom «dei» og «oss». (Vesaas 2001 s. 200 og s. 321 f.)

Det norske som mosaikk

Men alle veit at Vinje var tvisynt. Det galdt også for ideen om det norske. Med det eine auget såg han på det norske som noko heilsleg og samlande, – og med det andre auget såg han på det norske som noko samansett – som ein mosaikk med mange fargar. Slik var det nok med dei fleste, men på ulike måtar, – og Vinje sin måte var i nokre tiår temmeleg eineståande mellom diktarane. For jamvel om «alle» oppfatta det norske folket som splitta og delt på ymse vis, såg dei først og fremst *sosiale* skilje – og dei kulturskilnadene som følgte *klasse*grensene: Rett nok skildrar radikale Henrik Wergeland i 1837 «Pigen paa Anatomikammeret» som eit offer for utbytting; og han arbeidde aktivt for å ruste opp «Almuen» til fullverdige medspelarar i demokratiet. Han såg også mange døme på at rike bønder utnytta småfolk. Også den konservative konkurrenten hans, Welhaven, ser sjølv sagt klare sosiale skilje i folket. Det er heilt ulike kulturbilde han framstiller i *Norges Dæmring* frå 1830-talet, der det er over- og mellomklassa som får gjennomgå, og i dikta med folkloristiske motiv frå bygdemiljø frå 1840- og -50-talet.

«Alle» ser altså sosiale skilje, og mange kjenner dei på kroppen, men tendensen er at dei botemidla ein ser føre seg,

er moralske meir enn politiske. Wergeland rår «Almuen» til reinsemd og fråhald. Og når Ibsen i *Peer Gynt* frå 1867 skildrar ein oppkomling frå bygdene som blir øydelagd på sjela, er det først og fremst eit moralsk problem. Først når Arne Garborg skildrar det samme i 1883 – ein oppkomling frå bygdene som blir øydelagd på sjela – er problemet blitt sosialøkonomisk og sosial-moralsk. Boka *Bondestudentar* var «samfundsøkonomisk i sin grunntendens», skreiv han til Georg Brandes, og dette blir også svært tydeleg for lesaren. Først med realismen og naturalismen ser diktarane korleis det var makrososiale strukturar som gjorde nokre rike og andre fattige.

Sjølvsagt såg også Vinje det same som diktar-kollegene. Og meir enn dei fleste kjende han folk i alle samfunnslag – både høgt og lågt – frå kongen i Stockholm til Malene frå Folldalen, – og vidare til sine intellektuelle vener i Christiania og mange andre plassar. – I tillegg vart han gjennom ferdene sine kjend med ulike regionale kulturar. Men det er påfallande at jamvel om han ofte omtalar konkrete detaljer frå ferdene sine – som lesaren kjenner att som symptom på fattigdom, er ikkje poenget hans å vise fram fattigdommen som fattigdom. Kanskje ville akkurat dét ha vore for nærgåande for han? Så trøngt som han sjølv sat i det? Eller kanskje det kjendest meir nøytralt og distansert å plassere kultur-skilnadene i *geografien* – enn det ville ha vore å rang-ordne kultur-observasjonane sine på ein sosial og økonomisk skala. I alle høve står Vinje jamsides med eldre og samtidige diktar-kolleger i dette at han ingen stader i skriftene sine ymtar noko om at den fattigdommen han ser, følgjer av politisk og økonomisk undertrykking. I staden transponerer han det han ser, frå økonomi og klasse til region. Dermed blir han den første til å differensiere *det norske* etter geografiske skiljelinjer.

Utgangspunktet hans er nok heimekulturen – i Vest-Telemark – og han ser på Telemark som vest-norsk. Det motsetningsparet

som interesserer han, blir då skiljet mellom det vest-norske og det aust-norske. Implisitt går det fram i tekstene om dette skiljet at mykje av det han assosierer med det vest-norske, er små-kårs-kultur, – medan mange av dei konkrete døma på det aust-norske er stor-gards-kultur. Men dét poengterer han aldri!

Eg skal gi nokre døme: Mange stader står det dårleg til med gardsdrifta, meiner Vinje – og då særleg med hygienen i husstellet. I *Ferdaminne* frå 1861 ironiserer han over «Grauten på Grut». Grut var ein skyss-stasjon i Orkla-dalen, og den grauten han fekk servert der, var slik at agnene på korna framleis stritta i veret som busta på ein gris, og formeleg *skura* ned gjennom halsen hans. Og alt han såg, var møkkete. (Vinje 1917–1921. Bd. IV s.106.)

I Romsdalen var det heller ikkje bra. På gjestgivargarden hadde dei røykstove framleis, og grisungen heldt til inne i stova. Når den byrja å klatre på diktaren medan han åt, unnskyldte bondekona grisen sin med at gjesten hadde fått låne matkoppen til grisen, og «han kjenner berre atter Koppen sin»! (Vinje 1917–1921. Bd. IV s. 191.)

I «vestfjelli» – kvar no det måtte vere – kanskje Vestlandet, kanskje fjellbygdene i Sør-Norge – der var det bare ei bu på setra; mjølk og smør blei lagra i det same rommet som folk sov i. Det blei fullt av røyklukt, og «ikki var der Golv, men blaute og saurutte Tufti, so det er ikkje betre so at segja, enn at det var eit Grisehus». (Vinje 1917–1921. Bd. IV s. 56.)

Men i andre bygdelag var det heilt annleis: Det norske var ikkje éin ting, men mange – både godt og dårleg. Best ut kjem Øysterdalen:

Øysterdalen stender visst hægst af alle norske Dalar i Upplysning og god Folkeskikk [...] der er slik Sedhevd (Cultur, Vinje sin merknad) med alt det som Øysterdølen ferer med; eg vil berre her nevna det Reinfærdlege som der i Øysterdalen mest

er endaa vel mykit af. Alt skal vera drivande kvitt, om det so verdt svart atter i sama Augneblinken sosom det daglege Golv. [...] Der er ein forunderleg Finleike i Umgang hjaa mange af desse Østerdøler. (Vinje 1917 – 1921. Bd. IV s. 49-50.)

Men i Gudbrandsdalen blir folk *vakrast*:

[[D]esse gudbrandalske Folk merkja seg ut ved sin væne Skapnad [...] Det er vist det fagraste Folkeferd i heile Landet; og um den betre gudbrandsdalske Gjenta kann verda sagt [...] at ho er ei fødd Dronning. [...] Nedetter Mjøsbreddirne helst paa Tot-sida er det sama Folkeferd kjennande atter, endaa dei fagre der ero meir sjeldfengde. (Vinje 1917 – 1921. Bd. IV s. 71.)

I somme av dei meir litterære utgreiingane freistar han å sjå nokre generelle tendensar, som i ei viss mon *strukturerer* mangfaldet i reiseskildringane, og då taper det austlandske terreng til fordel for det vestlandske! Vest blir best – gradvis. I *Ferdaminni frå Sumaren 1860* forsikrar han oss om at han skulle kunne opplysa den halve *jord* med det norske folket – om det bare hadde vore *rikt* nok, og *han* fekk lære det opp som han ville. Og frå Telemark skulle han kunne forsyne halve verda med diktarar! (Vinje 1917 – 1921. Bd. IV s. 71.)

I artikkelen «Um austlandsk og vestlandsk Opplysning» frå *Dølen* i 1859 går han inn på boklærdomen i vest og i aust. Og då har han merka seg at det er skilnad på kva folk les:

Naar Vestlændingen fær Hug til Boki [...] so leser han mykit i Bibelen og andre gamle Bøkar, helst Historie. Af Bibelen fær han den Merg og Billætrikdom, som maa vera grunnlaget for Enhver som der skal verda nokot stort af. Og af Historien fær han og ein god Grunn. Men so kjem han sjeldan længer fram.

Han har ei Slags Meining om den gamle Tid, men den nyare kjenner han litit eller inkje til. Aviser og Politik kjenner han som tidast berre af Navn. --- Austlændingen leser no netupp mest af det, som Vestlændingen mindst leser [...] Vestlændingen kjem sjeldan længer en til 1814, til Grunnlogi. Og der byrjar netupp Austlændingen [...] Vestlændingen kjenner soleids godt Snorre og Holberg [...] og dei gamle Kjæmpe-Viser [...] Austlændingen [...] leser Wergelands Konstitutions-Historie og Morgonbladet og Aftenbladet. (Vinje 1972 s. 30.)

Men det finst skilje mellom aust og vest som er meir omfattande og synlege enn kva dei les: Reint generelt er «Vestlændingens Liv og Stell [...] enno meir ulikt Austlændingens en Lesnaden hans». (Ibid.) Eitt døme på dét er at stands-skilnaden er større i aust enn i vest. Det er sosiale og økonomiske skilje der aust, som ein ikkje finn i vest: Austlendingen har fine *selskap* med «herrar» og «damer» og måltid med mange gilde rettar; etter maten spelar herrane kort, medan damene «sit som Blomsterpotter ikring Veggirne». Alt medan vestlendingane bare har *lag* med karar og kvende; og den beste gardmann sit til bords med sine tenarar. (Ibid. s. 32.)

Vinje har mest godhug for det vestlandske. Den austlandske finkulturen er «laant, det er nokot som hanger utanpaa. Det er ikki voxet ut af eit rikt indri Liv, som har sprængt den ytri raae Ham liksom Blomsterknoppen [sprængjer] Belgjen.» (Ibid.) Derfor ønsker han seg ofte

«atende i eit vestlandsk Lag for at sjaa nokot sjelv-funnet (originalt), om det enn ser raatt ut. Ein verdt hugdregjen mot den myrke spottande Aand, som leikar med Alt [...] Ein lęngtar bort fraa ein Sal, som glimar af Ljos og fine Klædi [slik ein opplever i aust] til eit Lag, der *Røda* (samtaalen) glimar og blikar

af Billæti, som Diamanten på Felebogien til Ole Bull.» (Ibid. s. 33.)

Alt i alt: «Austlandet lærer meir af Livet, af at fara vidt og tala med mange og dygtige Folk. Vestlandet meir af Bøkar og Sjelftænkning.» (Ibid.) Då blir det slik at «naar Vestlendingen og Austlendingen lærer afein annan, so faa vi ein *god norsk Bonde*.» (Ibid. s. 34.) Men då må austlendingen «kasta burt mykit af sit utlændske Laan baadi i Maal og Liveskikk, og Vestlendingen maa vita at der er ei Verd utanfor honom, som har mykit vent og godt». (Ibid.)

Det austlandske og det vestlandske var altså skilde kulturar på svært mange vis. Men kva kom det av, djupast sett? Kva var orsaka til skilnaden? Noko av forklaringa ligg i ei av nemningane som han nyttar på desse folkegruppene; for han seier han like gjerne kunne ha kalla austlendingen for «flatbui» og vestlendingen for «fjøllbui». Denne forklaringa er i slekt med den gamle europeiske *klimateorien*: Heilt frå antikken og fram til nyare tid har lærde skribentar hevda at folk tar preg av naturmiljøet sitt – ikkje bare slik at omgivnadene sjølvsagt verkar inn på næringsliv og levevis, men også slik at naturen verkar inn på karaktereigenskapane og den psykiske og andelega konstitusjonen til dei ulike folka. Hos Vinje lyder då forklaringa på skilnaden mellom Austland og Vestland slik:

«[Vestlendingen] bur meiri einbølt, han, og maa strida seg fram i Fjøll og Udyrki med Vind og Vedr. Dette hvesser hans Tanki og snur den meiri inn mot seg sjelv. Det gjerer, at han aldri er raadlaus, og viklar ut eit leikande Løgi (Vid og Humor) og – «Bondefulhed». Han nøydes som Reven til at gjera Krokar.

Austlendingen er meiri snudd ut mot Livet, som er meiri livande kring honom. I dei store Bygdarne og meir i Selskap er han ikki so ordviss og løgleg.» (Ibid. s. 30.)

Utetter på 1860-talet kjem Vinje stadig attende til skilnadene mellom dei norske bygdelaga, og tendensen er då at han oppfattar skilnadene som meir og meir radikale og djuptgåande. Dét går svært klart fram av to små artiklar frå 1866. I «Sæterstell og bygdarstrid» frå *Dølen* for 12. august dét året heiter det:

[N]år du vandrar omkring i landet, vil du snart merkja deg ein tverskilnad millom mange bygdarlag med afbrigd i mål og klædebunad og husstell og liksom *eit annat folkeslag med annat huglynde og skapnad*. (Vinje 1967. S. 87. Mine uth.)

Og i «Høljerasten» frå 1866 er han inne på det same:

Vi finna og den dag i dag på mange stadar sud i dalmynningarne ned mot slettelandet ei tverr grensa millom serskilde *nationaliteter*. Tungemål og likamsbyggnad og klædebunad og husebyggnad og heile stell er eit reint annat. [...] Det er eit nytt *folk*, eit annat *land*, du er komen in i. (Vinje 1967. S. 90. Mine uth.)

Vi ser altså at skiljet mellom aust og vest, fjell og dal, går djupare enn før. Og han finn ikkje lenger ei fullgod forklaring på dette i den klimateorien han la til grunn i «Um Austlandsk og Vestlandsk Opplysning» No nærmar han seg innvandringsteorien til den såkalla norske historiske skolen med Rudolf Keyser og P. A. Munch. Dei meinte at dei første nordmennene kom inn i landet frå nord og aust, og derifrå trekte sørover – og la under seg dei «gotiske» stammene, som skulle vere komne via Tyskland og Danmark og Sverige. Teorien gjorde sjølvsagt nordmennene til det opphavlege erobrarfolket – i sterk kontrast til situasjonen både i deira eiga samtid og i dei siste hundreåra før – då danskane og svenskane var storebrør i unionar som nordmennene var blitt tvinga inn i. Vinje formulerer det slik: «dei eigenlege

norroner kom nordan og vestan og dei sokallade *gothar* sunnan og austan (Vinje 1967. S. 90). Poenget blir altså at det vestnorske har eit anna etnisk opphav enn det austnorske. Slik blir det austlandske litt meir suspekt enn tidlegare hos Vinje ut frå eit nasjonsbyggings-perspektiv.

Vi har sett at Vinje var den første sentrale diktaren som eksplisitt drøftar ideen om at «dét norske» er ein mosaikk av *regionale* kulturfenomen. Bildebruken i diktet «Nationalitet» – om det skiftande lys-skimmeret frå havbølgjene – ville kunne høve ikkje bare for dei mange nasjonane i verda – men også for dei mange norske bygdelaga.

Frå det norske til det moderne

Interessa for og blikket for regionale skilnader blei meir og meir tydeleg etter kvart som vi kom inn i realismen – altså frå 1870-talet og framover. Diktarane blir då tydelege på at dei hentar stoff frå kvar sin region – med skiftande karaktertypar og konflikttypar. Jonas Lie debuterer med *Den Fremsynte* i 1870, som legg handlinga til Nord-Norge. Og så kjem dei ulike bygdelaga og småbyane i rekke og rad – med bøker av Kielland frå Stavanger, Garborg frå Kristiania og Jæren – og vidare: Amalie Skram, Kristofer Uppdal, Hamsun, Kinck, Falkberget, Krokann, Duun, Aanrud.

I tillegg til dei regionale skilnadene såg ein etter kvart også dei sosiale og økonomiske. Norge var ikkje lenger ein heilskap, men ein mosaikk av ulike del-kulturar.

Men fokus skiftar med tida og utviklinga. Med Den andre verdskrigen kjem det igjen freistnader på meir heilslege perspektiv på det norske – hos til dømes Nordahl Grieg, Torborg Nedreaas, Sigurd Hoel, Aksel Sandemose, Johan Borgen. Og då handlar det gjerne om ei slags nasjonal sjølv-ransaking.

Frå 1950-talet sluttar diktarane å skrive om «det norske». Det er som om dét ikkje er interessant lenger. Nasjonsbygginga er over,

landet blir gradvis meir og meir bunde opp av internasjonale avtalar og organisasjonar. Og globaliseringa styrer både kvardagen vår og fantasien vår meir og meir. Dei aller fleste diktarane skriv no heller om «det moderne» enn om «det norske» – om einskild-individ i slike konfliktar som ein kan finne att mange stader i den moderne verda – frå Buenos Aires til Odda. Vinje si jakt på nyansane i «det norske» fortel om ein tidleg fase av utviklinga mot ein nasjonal identitet. I dag er denne identiteten blitt så mangefasettert at det er blitt typisk norsk å vere i tvil om kva som er typisk norsk.

Ein litt annan versjon av Gudleiv Bø sin tekst, som er basert på forelesinga hans ved konferansen i Bø, er også prenta i Norsk årbok 2020, som er årboka til Høgnorskringen.

Litteratur

- Bø, G. (2006). *Å dikte Norge. Dikterne om det norske*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Bø, G. (2000). «*Nationale subjekter.*» *Ideer om nasjonalitet i Henrik Ibsens romantiske forfatterskap*. Oslo: Novus.
- Moe, Jørgen (1924). *Samlede skrifter* (Bd. I-II). Kristiania: Aschehoug.
- Monrad, M. J. (1854). : «Om Theater og Nationalitet og om en norsk dramatisk Skole.» (Særtrykk av *Norsk Tidsskrift for Videnskab og Litteratur*, bd. 7.) Kria.
- Vesaas, Olav. (2001). *A. O. Vinje. Ein tankens hermann*. Oslo: Cappelen Damm.
- Vinje, A.O. (1972). *At vera Døl. Prosa i utval* v. Reidar Djupedal. Oslo: Samlaget.
- Vinje, A.O. (1967). *Fjellstaven min og andre ferdaskildringar*. Utval v. Olav Midttun. Oslo: Samlaget.
- Vinje, A.O. (1917–1921). *Skrifter i samling*. (Bd. I–V). Midttun, O. (utg.). Kristiania: J. W. Cappelens Forlag.

Vinje og jødene

Ståle Dingstad

I jubileumsåret 2018 holdt jeg en seminarrekke for masterstudenter om essayet i Norge. Det vi særlig forsøkte å belyse gjennom semesteret, var tanken om at essayet er en grunnleggende kritisk sjanger. I flere omganger har jeg brukt Vinjes tekster som inn ganger til studiet av essayet, og jeg synes det er vanskelig å tenke seg en essaytradisjon i Norge uten Vinje. På samme måte er det vanskelig å tenke seg en kritiker som Vinje uten essayet. At essayet har vært betraktet som en grunnleggende kritisk sjanger, har vi mange holdepunkter for. Filosofen Theodor W. Adorno mente for eksempel at essayet er den kritiske formen *par excellence* og at essayets innerste formlov er kjetteriet (Adorno 1992 s. 36 og 41). Det skulle passe godt på Vinje som var kjent for å vri og vrenge på alt og alle for å få frem et annet perspektiv.

Stor ble derfor overraskelsen da vi begynte å se nærmere på Vinjes fremstillinger av jødene. Fremstillingene var nemlig kritiske, men på en temmelig fordomsfull måte. Videre var det overraskende å se at litteraturforskere som har skrevet om Vinje tidligere, ikke ser ut til å ha tatt inn over seg disse fremstillingene, men forbigått dem i stillhet; unnlatt å tematisere dem og dermed

forsømt det ansvaret det er å gå klassikerne våre kritisk etter i sømmene, også der det kan være forbundet med omkostninger og ubehageligheter. Endelig måtte vi konstatere at Vinje hadde fått følge av en lang rekke av våre mest fremtredende essayister i norsk litteraturhistorie som også uttrykte seg temmelig fordomsfullt om jøder.

En fremvoksende antisemittisme

Ved Vinjes død i 1870 var den lovbestemte diskrimineringen av jøder stort sett avskaffet i Norge og andre europeiske land. Samtidig var det på dette tidspunktet den moderne antisemittismen fikk gjennomslag. I Tyskland ble den utløst av den økonomiske krisen etter krakket i 1873. Begrepet antisemittisme kom i alminnelig bruk etter at Wilhelm Marr hadde stiftet sin Antisemitt-liga i 1879 og utgitt en pamflett som kom i mange og store opplag. Der fremmet han det tyske og gikk til politisk angrep på det jødiske, som mange etter hvert så på som en trussel.

I Norge fremmet representanter for viktige institusjoner som Den norske kirke og Det Kongelige Frederiks Universitet kritikk mot det moderne og koblet dette til jødene. Georg Brandes ble nektet adgang til Universitetet i 1876 av frykt for at han skulle forføre ungdommen og ha andre guder enn statens guder. Den senere biskopen Johan Christian Heuch fikk utgitt boken *Dr. Brandes's Polemik mod Kristendommen* på Gyldendalske Boghandels Forlag i København i 1877. Der fremstilles Brandes som den store trusselen fordi han var jøde. Den evangelisk-lutherske kirken har mange fiender, «men den har ingen mere energisk, mere ensidig, mere hadefull og uforsonlig, end den antikristelige Jødedom» (Heuch 1877 s. 17). Heuchs bok fikk et betydelig gjennomslag også utenfor Skandinavia da den ble oversatt til tysk i 1879 og brukt av antisemittene i den tyske nasjonalforsamlingen.

Hoffpredikanten Adolf Stöcker, som ga nytt liv til et lite kristelig-sosialt parti ved å gjøre antisemittismen til en merkesak, fikk med seg småborgerskapet og kalte det jødiske vesen for «en svulst på det tyske folkelegeme». Dertil brukte han også Heuchs fremstilling av Brandes i nasjonalforsamlingen (Knudsen 1988 s. 85).

Hva har så denne antisemittismen med Vinje å gjøre, han som døde allerede i 1870? Hva har i det hele tatt antisemittismen å gjøre med norsk litteratur, som kan smykke seg med Henrik Wergelands kamp i 1840-årene for å få opphevet siste passus i Grunnlovens § 2? Saken er at skillet mellom den førmoderne antijudaismen og den moderne antisemittismen er omstridt. I det kristne Europa var det en gjennomgående tanke at jødene kunne reddes. Det skjedde gjennom dåpen, og jøder som kom til Danmark og Sverige fra Tyskland på 1600- og 1700-tallet, kunne bli værende om de lot seg døpe. Forskjellen mellom jøder og kristne skrev seg fra den religionen man tilhørte og var begrunnet i kulturen. Annerledes var det med antisemittismen som ikke bare ble begrunnet ut fra kultur, religion, økonomi og makt, men også biologi. Jødene ble betraktet som en egen rase. De egenskaper man tilla dem, var av negativ karakter, og de var uforanderlige.

Noen vil hevde at antisemittisme omfatter enhver form for fiendtlighet rettet mot jødene gjennom historien, enten den har vært religiøs eller sekulært begrunnet. Andre bruker begrepet om den rasistisk motiverte jødefiendtligheten som vokste frem mot slutten av 1800-tallet. Går vi til historiske oppslagsverk som *Norsk Riksmålsordbok* for eksempel, defineres antisemittisme som en «sosial-politisk bevegelse som går ut på å motarbeide jødernes innflydelse i det sosiale liv» (NRO 1937, bd. I s. 91). Dette er en definisjon som forsøker å fremstå som politisk nøytral, men som fortegner den politiske bevegelsens ideologiske grunnlag, dens fordomsfulle og hatefulle ytringer og dens tydelige nedslag i norsk

litteratur. Harald Noreng supplerer derfor senere oppslaget med en ytring av Nils Kjær: «[J]eg nærer intet haab for Israel. Jeg er nemlig antisemit» (NRO 1995, bd. V s. 99). Dette tillegget gjør neppe definisjonen mer treffende. I en nylig utgitt ordbok basert på det samme oppslagsverket, har følgende definisjon derfor kommet inn: Antisemittisme er en «fiendtlig, hatsk innstilling til jøder eller jødedommen; jødehat» (Antisemittisme 2017). Dette forteller oss for det første at så vel begreper som mennesker har sin historie. De er ikke uforanderlige. For det andre forteller det oss at våre forfattere, inkludert våre ordboksforfattere, på et gitt tidspunkt ikke har sett det grunnleggende irrasjonelle og problematiske ved den antisemittiske bevegelsen.

I forordet til forfatterne av boken *Jødehat* poengteres det at jødene representerte alt etter behov: «kapitalismen, liberalismen, parlamentarismen og kommunismen, tradisjonenes forfall, kunstformenens opprør, farlig seksualitet og pressens makt» (Eriksen, Harket og Lorenz 2009 s. 9). Denne fleksibiliteten var tegn på at jødene ble utpekt som syndebukker uansett hvem de var, hva de tenkte og hva de gjorde. Antisemittismens fremste historiske karaktertrekk har vært fleksibiliteten i de antijødiske fordommene der man har konstruert «jøden» som et negativt og elastisk symbol. Gjennom mutasjoner kan konstruksjonen fylle nye funksjoner under endrede samfunnsforhold, også som et fleksibelt symbol for ulike sider ved det moderne (Simonsen 2009 s. 11–12).¹ En som tidlig omtalte denne fleksibiliteten var Adorno. Han kalte antisemittismen for «den mobile fordommen» med preg av irrasjonelle fantasiforestillinger og stereotype tankemodeller, noe han også uttrykte ved å si at «antisemittismen er ryktet om jødene» (Helland 2019 s. 21). Det er også treffende for antisemittismen i norsk litteratur.

Paragrafen

«Det skulle bli en religionsfrihetsparagraf. Det ble en jødeparagraf», skriver Håkon Harket i sin monografi over lovarbeidet på Eidsvoll i 1814 (Harket 2014 s. 376). Paragraf 2 i Grunnloven fikk til slutt følgende ordlyd: «Den evangelisk-lutterske Religion forbliver Statens offentlige Religion. De Indvaanere, der bekjende sig til den, ere forpligtede til at opdrage sine Børn i samme. Jesuitter og Munkeordener maae ikke taales. Jøder ere fremdeles udelukkede fra Adgang til Riget» (Grundloven 1814). Loven ble utformet av landets fremste intellektuelle og den var i realiteten en skjerpelse av tidligere lovgivning.

Arbeidet med å fjerne siste passus startet midt i 1830-årene. Flere advarte mot en invasjon av jøder, og Vinje var blant dem. Han var markant i sine reservasjoner og tydelig i sine stereotype fremstillinger allerede før de første jødene kom til landet. Under stortingsdebattene på 1840-tallet tok han parti *imot* endringen av Grunnlovens § 2, og var helt på linje med bondeføreren Søren Jaabæk som stemte mot endringen både i 1845 og 1848. Vinje skriver til Jaabæk 12. april 1845 og presiserer hva han tenker:

Det er en notorisk Kjendsgjerning, at Jøderne lidet befatte sig med virkelig nyttigt Arbeide, derimod ere de durchdrevne i Diskontering, Taskenspillerkunst og Quaksalverie og Gjortlerarbeide. Komme de hid, saa ville de narre paa os en Mængde unødvendige Luxusvarer, befordre Lediggang, give vor Skibsfart og handel Naadestødet, benytte sig af Ukyndighed i Pengeaffairer og fremkalde Spaltninger i vor kirkelige Enhed. [...] Det er saaledes politisk uklogt, at knytte Forbindelse med denne Nation, og hvad der er politisk galt, er ogsaa i sine Følger moralsk Fordærvende. (Vinje 1969 s. 21–23)

Listen over karakteristikker er lang og vond, men typisk nok laget uten personlig kjennskap til jødene. Det hele er basert på fordommer. Vi har lært at Vinje var en av dem som førte arven fra Holberg videre. Det kan vise seg å være sant i en ganske annen forstand enn tidligere antatt. Det alminnelige i litteraturhistorisk sammenheng har vært å fremheve Vinjes essayistikk i lys av Georg Johannesens forståelse av essayet som en grunnleggende kritisk og politisk sjanger (Johannesen 1977, 125). Men Vinje har ikke bare kritikken til felles med Holberg. Han har også forakten for jødene til felles med vår kristne og humanistiske arv. Han holder fast på at kirken må bevare sin enhet, og har ingen synlig toleranse for andre trossamfunn. Vinje kunne vri og vrenge på mye, men hadde også sine blindsoner, forhold han ikke så, temaer han ikke belyste, kritikk han ikke reiste. Den varslede invasjonen uteble, og den jødiske innvandringen til Norge ble svært beskjeden. I folketellingen fra 1865 er det oppført 25 jøder, og i praksis holdt det tallet seg stabilt de neste ti årene (Mendelsohn 1987, bd. 1 s. 295). Den gamle fremmedfiendtligheten overfor jødene forsvant likevel ikke, og vi skal se at Vinje siden holdt fast ved sine forestillinger om jødene.

Holberg og Wergeland

Går vi bakover i tid til Vinjes forgjenger Holberg, gjorde han seg bemerket med et mangfoldig og rikt forfatterskap som knyttet ham til viktige institusjoner som universitetet, teateret og kirken. Han var utdannet teolog fra Københavns Universitet, men kan trygt plasseres i den europeiske opplysningstradisjonen der han legger vekt på nettopp opplysning, argumenter og bruk av sunn fornuft. Samtidig er han altså godt plassert innenfor den kristne, evangelisk-lutherske kirke, og synes i alle sammenhenger å være forpliktet på den. I en rekke skrifter og enkeltpassasjer rundt

omkring i forfatterskapet, forsvarer han ikke bare den kristne tro, men tar også klart avstand fra den katolske kirkes lære og dens representanter.

Når det gjelder omtaler av andre religioner og religiøse grupperinger, kan han fortsatt være interessant å lese, også med hensyn til fremstillingen av jødene. Han skriver et stort tobindsverk om jødenes historie som han fikk utgitt i 1742. Hans moralske forfatterskap, der han prøver og veier alminnelig utbredte oppfatninger og anbefaler paradoksale meninger, er omfattende. Brev skrev han lite av, men brev til fiktive mottakere som han fikk publisert og kalte epistler, skrev han mange av. De tar for seg det han til enhver tid leste og tenkte, og her skal vi kort se på epistel nr. 485 fra 1754:

Blandt alle Nationer paa Jorden, hvor nogen Historie haves, findes ingen større Løgnere end Jøder, og er det merkeligt, at de lyve alleene for at lyve; Thi deres Løgne sigte gemeenligen til intet uden at viise Prøver paa deres Uforskammenhed udi at digte de meest vanskabte og u-rimelige Ting. (Holberg 1951 s. 103–104)

Denne epistelen er bare én av en lang rekke tekster Holberg vier jødene. Her presiserer Holberg at han ikke tar for seg fiksjoner i sin alminnelighet som kan gjøre en nasjon stor. De fleste jødiske løgner er av en annen natur. De har nemlig ikke noe formål, hevder han. Som belegg for disse påstandene anfører Holberg eksempler fra den jødiske Talmud. Kilden til dette oppgir han ikke, men i Billeskov Jansens kommenterte utgave av epistlene får vi opplyst at det dreier seg om tyskeren Johann Andreas Eisenmengers *Entdecktes Judenthum*. Eisenmenger var professor i orientalske språk. Skriftet har sin egen historie og ble med tiden et antisemittisk referanseverk. Førsteutgaven ble beslaglagt,

men det kom et ettertrykk utgitt i Königsberg 1711. Det var et skrift som siden gav filosofen Johann Gottlieb Fichte tilnavnet Eisenmenger den andre.

Hva står det så i de lærde kommentarene til Holbergs utfall mot jødene? Billeskov Jansen skriver følgende: «Selv om Holbergs Forundring over jødiske Fantasterier ikke er uten Forargelse, paa Fornuftens Vegne, bruger han dog ikke Eisenmengers Skældsord» (Billeskov Jansen 1953 s. 420). Holbergs utfall bortforklares med at det er skrevet på fornuftens vegne og at det ikke gjør bruk av skjellsord. Men under dekke av å være opplysningsfilosof er det merkbart at Holberg først og sist er teolog og at han her tenker som en lutheraner.

Den viktigste norske forfatteren i den nærmeste tiden etter Holberg skulle bli Henrik Wergeland. Faren Nicolai Wergeland var, sammen med Christian Magnus Falsen og Georg Sverdrup, med på å utforme Grunnlovens paragrafer. Han hadde som den eneste i konstitusjonskomiteen utformet et eget forslag til en paragraf mot jødene før forsamlingen trådte sammen. Fra kilde-materialet vet vi at «den geniale Falsen», «den lærde Sverdrup» og «den skarpsindige Mozfeldt» sto sammen med «den fyrrige Wergeland» i kravet om å beskytte «det Heles Vel» den dagen passusen om jødene ble formulert (Harket 2014 s. 80–81).

Sønnen Henrik fulgte opp med å skrive en ungdomskomedie i to akter med tittelen «Moses i Tønden». Stykket er fra 1825, og det er ingen harmløs ungdomssynd, men en harselas som fremstiller Moses som en stereotyp med hele komediesjangerens register av utleveringer og latterliggjøringer (Brovold 2016 s. 35–59). Det skulle ta tid før Henrik kom på bedre tanker. Selv gjør han rede for et møte med et par jøder under sin reise til Paris i 1832 i sitt selvbiografiske verk *Hassel-Nodder* (1845). Wergelands tidligere nedlatende og foraktfulle fremstilling er her erstattet av en ganske annen og positiv innstilling.

Den kristne, antijødiske tradisjonen har man siden forsøkt å skille fra den senere moderne antisemittismen, men det viser seg at overgangen slett ikke har vært så nært knyttet til religion og rase at man skulle trenge to slags begreper for den samme fiendtlige innstillingen. Harket fremhever i sin bok at argumentene for å innføre passusen mot jødene i Grunnloven var knyttet til politikk og økonomi mer enn til religion: «Konstitusjonskomiteens begrunnelse for paragrafen var politisk og sekulær, ikke religiøs» (Harket 2014 s. 386). Det var samtidig en rekke ulike argumenter som lå til grunn for vedtaket om utestengelsen. Slik sett kan Vinjes holdning til jødene betraktes som en grunnlovsfestet og vel innarbeidet motstand ut fra det som til enhver tid måtte passe best.

I juni 1839 skrev Wergeland et forslag til Stortinget om å endre Grunnlovens § 2, siste ledd. Stortinget vedtok å bekoste trykkingen og ville behandle saken på den kommende stortings-samlingen. I august 1841 fikk Wergeland publisert *Indlæg i Jødesagen* som ble delt ut gratis til samtlige stortingsrepresentanter. Innlegget er et forsøk på å samle tankene og argumentene mot paragrafens ekskludering. Det er et kritisk forsøk på å endre en grunnleggende holdning blant de ledende menn her i landet og en oppfordring til å rette opp eidsvollsmennenes feilaktige konsensus fra 1814. Forsøket er strukturert som en avhandling, akademisk reflekterende og argumenterende. På samme tid er det noe prøvende ved den, et banebrytende forsøk som likevel ikke overbeviste mange nok til å sikre det tilstrekkelige flertallet i Stortinget, hverken i 1842, i 1845 eller i 1848.

Formålet med Wergelands kritiske studie var politisk. Siktemålet var en opphevelse av paragrafens siste ledd. Wergeland var ikke alene om denne kampen, og den skulle heller ikke ende med ham. Først i 1851 fikk forslaget det nødvendige flertallet da 93 stortingsrepresentanter stemte for opphevelse, mens 10 fortsatt

stemte imot (Mendelsohn 1987, bd. 1 s. 263). Et tankevekkende faktum er det at Vinje aldri var en del av motstandskampen. Han kommenterte saken i forkant med støtte til dem som ville beholde forbudet, og han kommenterte den i etterkant med stor likegyldighet siden det alt var klart at Stortinget ville vedta en opphevelse.

Holberg og Wergeland var begge utpreget samfunnsengasjerte, opplyste og saksorienterte forfattere. De forholdt seg begge til en lang litterær tradisjon og relaterte denne til egen samtid. Som essayister passer de kanskje ikke inn i alle ledd i den teorien om essayet som senere har kommet til å prege formidlingen av sjangeren i Norge, nemlig Gerhard Haas' særmerker og *topoi*. Rammen i Holbergs essay er ikke spaserturen eller samtalen med andre, ei heller digresjonen og den assosiative tankegangen. Holberg har planene klare. Hans tvil og prøvende tilnærming er heller retorisk. Det er skrivebordet, biblioteket og de gamle klassikerne i møte med det nærliggende og aktuelle som er rammen om arbeidet.

Når Haas fremhever karakteren av samtale som grunnleggende for essayet, kan man med litt velvilje hevde at Holberg og Wergeland går i dialog med annen litteratur i form av sitater, henvisninger, allusjoner, parafraser, kritikk og opposisjon. Så supplerer de med anekdoter, sentenser, ordspråk, folkelige forestillinger og egne erfaringer. Essayene deres fremstår ikke som tekster skrevet etter innfallsmetoden. De virker derimot velstrukturerte og gjennomtenkte med klare forestillinger om formålet (Dingstad og Oxfeldt 2011 s. 138–139).

Formålet er helt klart å utfordre innarbeidede forestillinger, vende om på etablerte sannheter, få oss til å tenke oss om på nytt og rette opp gamle synder. Her er Wergeland klar og tydelig: «Fordomme voxer og tyknes til, dersom de lades urørte eller respekteres». Og så legger han til: «Norges Forfatning skal være den frieste og for et Folk ærefuldeste af alle Europas

konstitutionelmonarkiske. Den fortjener ikke dette Navn, saalænge den er den intoleranteste» (Wergeland 1841 s. 16). Wergeland velger den kritiske formen *par excellence*, og han gjør bruk av essayets innerste formlov: kjetteriet.

Vinje om jødene

Når Vinje senere skriver om Wergeland i sitt første stykke av *Ferdaminni fraa Sumaren 1860* (1861) tar han ikke bare fatt på jernbanen til Eidsvoll med stor begeistring, men reflekterer også adskillig over endestasjonen, Wergelands ettermåle og selvforståelse. Omkring 1860 var det Welhaven som var den ledende poeten i den norske embetsstanden. Vinje kunne derfor uten særlige omkostninger latterliggjøre Wergeland. Vinje tilskriver ham et selvbilde av den lett selvforherligende arten. Og Vinjes harselas er ikke bare spøkefull, men har klare politiske undertoner og formidler den tanken at Wergelands patriotisme og nasjonalisme var overfladisk, preget av store ord, mye fyll og lite handling.

Etter at Vinje var blitt bedre kjent med Meïr Aron Goldschmidts og Heinrich Heines skrifter gjennom 1840- og 50-årene, skulle man tro at han også ville være mer varsom i sine generaliseringer. I hvert fall må vi kunne tenke oss at han var villig til å revurdere sine tidligere oppfatninger om jødene etter at Stortinget med mer enn 2/3 dels flertall fikk vedtatt å oppheve siste ledd i § 2 om jøders adgang til riket. Utover våren 1851 uttrykte Vinje seg i svært fordelaktige ordelag om sitt litterære forbilde Goldschmidt der det reservasjonsløst heter: «[J]eg elsker Goldschmidt, som jeg elsker Enhver, hvem jeg skylder en Del af mit aandelige Liv» (Vinje 1851, 2. kvartal, spalte 55). I sine minneord til *Drammens Tidende* 7. mars 1856 over «Den tydske Digter Heine, Jøden», kaller han Heine for «maaske den vittigste Skribent, som har levet i Verden. At læse ham er, som det maa være for Kineserne

at røge Opium» (Vinje 2018c). Men disse svært positive vurderingene viser seg å være unntak fra den tydelig motvillige innstillingen Vinje ellers hadde til jøder. Han stiller seg på mange måter likegyldig til hele saken om jødernes adgang til Norge når den behandles i Stortinget sommeren 1851, og han setter i stedet energien inn på å latterliggjøre dem som tar ordet.

To steder skriver Vinje om Stortingets behandling sommeren 1851, dels i «Manden», dels i *Drammens Tidende*. «Manden» var et satirisk blad etter mønster av Goldschmidts *Corsaren*, og fikk sitt navn *Andhrimner* først i tredje kvartal høsten 1851. Det hadde som oppgave å blande seg opp i alt man ikke hadde greie på, inkludert Stortingets forhandlinger der representantene gjerne ble utsatt for hardhendt behandling. I satirens navn, med sitt skjeve blikk på realitetene, kan man forsvare mange slags ytringer, men det er ikke gitt at satiren treffer. I «Handlinger og Træk af Storthinget» for 15. juni trykt i «Manden» kommenterer Vinje Stortingets behandling ved å ta utgangspunkt i Wergelands dikt og deres betydning for opphevelsen av passusen: «Ifredags blev Grundlovens Strenge Bud mod Jøderne hævet; Wergeland har sikkerlig vendt sig i sin Grav: en af hans skjønneste Drømme er bleven til Virkelighed» (Vinje 1851, 2. kv., sp. 161). Hvorfor Vinje bruker uttrykket 'vende seg i sin grav' her, er ikke helt klart, for man tenker seg jo at det å vende seg i graven er sagt om en avdød når etterslekten ikke viser pietet mot minnet om vedkommende eller gjør noe som man vet vedkommende ville ha følt seg opprørt over. Men kanskje er det heretter slik at diktene hans ikke lenger har noen praktisk betydning og at de som «digteriske Udbrusninger» nå kan tiltale allmennheten «fordi de ikke lenger have noget indskrænket Formaal, der forstyrrer den rene Nydelse» (sp. 161)? Kanskje tenker Vinje om Wergelands dikt at de ikke lenger har noen funksjon utover det estetiske og at det i så fall ville

være opprørende for en person som Wergeland som gjerne vil bety noe mer?

Vinje mener videre det er nedslående å se at menneskene ikke kan fatte en stor og vakker tanke før den hamres inn i hodene på folk. Da har den nemlig alt tapt sin storhet og sin «yndige Duft» som han kaller det. Tanken er blitt triviell og ingen åndfull sjel vil ta i den på nytt, mener han. Det er kanskje slik en romantiker må se det, men det vitner lite om kritisk journalistikk. Vinje nedvurderer Stortingets møysommelige politiske arbeid og viser liten innsikt i den behandling som må til for en grunnlovsendring. Når den alminnelige mening er blitt en annen, henter Vinje frem det trivielle ved hele saken uten å kommentere det prinsipielle ved vedtaket. Han fremhever at avisene i de siste tre årene «har talt Lidet eller Intet om Jødesagen; de have vel, som sagt, ikke fundet det Umagen værdt» (sp. 161). Han betrakter Stortingets behandling som overmoden, men samtidig mener han at den ikke fortjener videre interesse. Han fraskriver vedtaket nevneverdig betydning og diskrediterer dem som har sørget for opphevelsen.

Vinje tilhørte dem som lenge kjempet imot en endring, men når slaget først var tapt, gjør han minst mulig ut av det. «Den alt længe gjennembrændte Skillevæg mellem Jøder og Normænd er da omsider falden overende», skriver Vinje (sp. 164). Med det mener han at Stortinget med sitt vedtak er kommet så sent på banen at handlingen nærmest er betydningsløs: «Den offentlige Mening tvang Vedkommende med den stærkeste af alle Kræfter, den moralske; det var bleven en Umulighed at sige Nei, med mindre man vilde sætte sig ud over alle moralske Hensyn» (sp. 164). Vinje ser ut til å akseptere den alminnelige offentlige mening. Men i stedet for å avslutte med noen ord om den urett som er blitt begått mot jødene i årene etter 1814, skriver han om hvor liberal man eventuelt må gjøre «den Lov, som paa en Maade maa træde i stedet for det udtagne Forbud» (sp. 165).

Vinje finner det med andre ord ikke fornuftig å oppheve forbudet uten at det samtidig erstattes av andre restriksjoner for jødernes tilstedeværelse i landet.

Uken etter bruker Vinje ord og formuleringer fra «Manden» i en ny korrespondanse til leserne av *Drammens Tidende* datert 20. juni. Etter noen alminnelige refleksjoner omkring likegyldigheten av hele grunnlovsendringen, er fokuset særlig representanten Hans Bergersen Dahler som var Buskerud Amts førstesuppleant:

Den, som meest udmærkede sig i Jødesagen, var imidlertid Dahler. Han var nys kommet paa Thinget, og skulde da, som de fleste nye Folk, gjøre det saare godt i Begyndelsen; men det løb ogsaa, som sædvanligt pleier at ske, uheldigt af for Dahler. Han var meget høit travende og næsten poetisk, og mere poetisk vilde han sikkert have været, ifald han ikke havde været saa uheldig at komme ud af Tankens Hjulspor. Budskerud kan neppe være stolt af denne sin første Suppleant; men, han kan nok blive god med Tiden, som de sige, der ville gjøre Storthingsbænken til en Prøveklud for det første det bedste umodne Subjekt, naar det blot har den ene saliggjørende Tro. Man regner det ikke saa nøie, om en Del af denne Tro skulde gaa i Vasken under Opdragelsen til et rimeligt Storthingsmenneske. Man lader heller velopdragne Folk sidde hjemme, fordi de have en Tro, der er Betingelsen for at de Valgte kunne blive nogenlunde brugbare. Dahler talte ellers og stemte for Jøderne, og var forsaavidt ikke saa Urimelig endda. (Vinje 2018a)

Når Vinje her gjør narr av Dahler, er det sikkert en kjærkommen avsporing fra det saken gjelder og den betydning det har at Stortinget faktisk fatter vedtak om en grunnlovsendring.

Etter opphevelsen av siste ledd i Grunnlovens § 2 i juni og

ikrafttreddelsen av ny lov av 24. september 1851 var adgangen til Norge åpen for jøder. Men dermed var det ikke slutt for de etablerte stereotypiene der forestillinger om jødene som pengegriske og upålitelige dominerte. Alt året etter skriver Vinje et lengre stykke om jødenes handel og vandel i sin korrespondanse til *Drammens Tidende*. Den er datert 1. august og stod på trykk 5. august 1852:

Med sidste Dampskib kom fire Jøder; de havde været i Vestlandets Byer og skakret med sine Smaavarer og agtede nu at besøge Hovedstaden, hvor den ene af dem, som har været her før, agtede at nedsætte sig som Handelsmand. Det var nogle ægte Jøder med fortræffelige Jødefjæs. En af Passagererne fra Kragerø fortalte om deres Handel der paa Stedet. De havde Skosværte, Tinkturer til at aftage Pletter paa Klæde, Fernis, Kompositioner til Strygeremme, Rotteforgift og Raad mod Væggetoi, som det meget smagfuldt har hedt i Avisernes Bekjendtgjørelser ivaares. Alt var naturligvis fortræffeligt, og de forlangte indtil 2 Spd. for Ting, som de tilslut solgte for 16 β. Sagerne, som de har, koste dem Intet, da det bare er Jux, og saaledes staa de sig godt, naar de bare faar Noget, og saa gjør de dygtige Kuper imellem: det puffer at forlange saameget, og Kjøberne finde, det maa være Røverkjøb, naar de faa den Ting for 3 Mk. f. Ex., som Jøderne først vilde have 2 Spd. for; man pleier nemlig sjelden at byde mindre end det Halve eller en Trediedel af det først Paasatte. Jøderne véd nok at stille sig; det skal Ingen lære dem at handle. Og saa ere de saa paahængende, at Mangen kjøber for at blive dem kvit; det er nemlig Faa, som ere saa forstandige at jage det Pak øieblikkelig paa Døren; vi Norske ere godmodige i Regelen, og der er ingen Tvivl om, at Jøderne ville vide at gjøre vor Godmodighed i Penge noget ganske fortræffeligt, bare her nu kommer mange

Jøder væk. Vi ere ogsaa bra uvidende i den Vei som Jøderne dilte saa let. Vi kan lære Meget af Jøderne; men at vi faar betale Lærepenge, det er vist. Selv vore mest berømte Aagerkarle og Auktionsforvaltere og Handlende med gamle Klæder ere rene Sinker mod Jøder. Man fornemmer snart, det er noget Tillært og Keitet, ikke noget genialt medfødt, og der skal lang Øvelse til at hæve Studiet og Fliden til Geni; ja Mange ville endog paastaa, at det aldeles ikke gaar an. Der er især én Ting, som vi Norske ikke kunne lære af Jøden, nemlig den Agt til at benytte Alting, og ikke kaste Vrag paa det Smaa. Disse Jøder kastede sig endogsaa over Skallerne og Krummerne, som Kokken paa Dampbaaden kastede væk, og nød Alt med den fortræffeligste Appetit af Verden, akkurat som de skulde have været Høns. Jeg min Synder, jeg tog saaledes en liden Næpe, som Kokken kastede væk, spyttede paa den, og saa paa Jøderne og kastede den overbord, ligesom naar man vil faa en Hund til at springe i Vandet; men Jøderne sprang dog ikke efter Næpen; Fisken fik den rimeligvis. Det var dog ikke sagt, at Jøderne kunde svømme heller, uagtet de gjerne ere flinke Folk; man ser strax paa dem, at det er «gode Hoveder» og de dreie sig omkring som «Snurrebasser.» Der er Liv i de Karle, og de komme aldrig i Forlegenhed med Sproget f. Ex.; de lære det i en forbausende Fart, iallefald saameget, at de kunne handle i det. Det er et begavet Folk, og Verdens største Genier ere de ogsaa, fødte af Abrahams Sæd. (Vinje 2018b)

Sammensetningen av ordene «Jøde» og «fjæs» er hverken tenkt eller oppfattet positivt. Dermed blir heller ikke adjektivene «ægte» eller «fortræffelige» oppfattet som positive, men forsterker bare Vinjes negative inntrykk og nedsettende karakteristikk. Denne negative utleveringen av de fire jødene forsetter. Vinje mener at jødenes handel i grunnen er svindel.

Jødene forlanger langt mer enn de kan få, og når de ikke lykkes, føler kunden seg tilfreds med å få varen langt billigere enn først annonsert. Sakene de selger, har ikke kostet dem noe. Det er rent juks, hevder han, og jødene står seg dermed godt bare de får noe. Videre er de så pågående at mange betaler for å bli kvitt dem, mener Vinje og legger til at det eneste forstandige ville være «at jage det Pak øieblikkelig paa Døren».

Spørsmålet om Vinje her bare formidler ryktet om jødene som han har hørt fra en av passasjerene eller selv går inn i rollen som aktør, forsvinner litt i fremstillingen av disse menneskene som uansett settes på prøve og utleveres på det groveste. Til tross for at Vinje fremhever at det er ting vi kan lære av dem, så er det særlig én ting vi ikke kan lære: kunsten å bruke alt og ikke kaste bort noe. Etter først å ha spyttet på nepen kaster han den over bord for å se om jødene kaster seg etter: «ligesom naar man vil faa en Hund til at springe i Vandet».

Vinje prøver åpenbart å gjøre seg lystig på andres bekostning. Han nevner at det å kaste matavfall over bord ikke klarer å lokke dem på sjøen. Det tyder på at jødene ikke er like lydige som de hundene de oppfattes som. Tvert imot fremstår de som egensindige. Men det å kaste matavfall til jødene for å se om de oppfører seg som hunder, er hverken morsomt, opplysende eller godt tenkt. Derimot er det fordomsfullt og stereotyp, ikke minst fordi Vinje holder fast ved sammenligningen med hunder siden man ikke kan vite om de lot være å kaste seg i sjøen etter matavfallet fordi de ikke kunne svømme.

Vinje formidler ondsinnede rykter, og det er ingen unnskyldning at han presenterer jødenes handel i Kragerø som et referat fra en av passasjerene på dampskipet. Det er slett journalistikk og burde i det minste vært supplert med et besøk hos dem som ble rammet av hans fordomsfulle utleveringer. Hadde Vinje gjort det, ville han truffet den første jøden som slo seg ned som

forretningsmann i Christiania, nemlig Abraham Vollmann. Han kom fra Lübeck med dampskipet «Christiania» fra København og tok inn på Hotel d'Angleterre. Handelsborgerskap løste han 22. juni 1852. Han skaffet seg lokale på hjørnet av Kongensgate og Prinsensgate, og han meddelte alt i annonser fra 4. juli at han hadde åpnet sin forretning. Der kunne han tilby «Brocher, Armbaand, Ringe, Daaser, Signeter, Hæklenaale, Uhrkjæder, Medaillons, Mortere, Tørklæde- og Shawls-Naale, Skjorte-, Veste- og Stoffe-Knapper o.s.v.» (Mendelsohn 1987, bd. 1 s. 278–279). Vinje tok seg ikke bryet med å undersøke saken. Han var ideologisk forutinntatt og endret ikke oppfatning. Vollmann gjorde det godt i Christiania og kjøpte etter hvert den gamle Borgerskolen i Kongensgate 22 der han bygde seg en ny forretningsgård og etablerte Vollmanns Galanterie-forretning (Boye 1976 s. 66).

Så sent som i et stykke han gir tittelen «Panik» i *Dølen* fra 26. september 1869 beskriver Vinje jødene i Hamburg som «gjenomkloke og fule Folk». Når panikken brer seg på børsen, omtaler han dem som en dyresamling han står og ler av:

Eg saag ein liten 'Panik' paa Hamborg Børs. Det var dt spurt, at ein stor Ladning med Kaffe fraa Brasilien var forlist, og du skulde aldri hava seet slikt Syn. Eg stod og lo, som naar eg ser Rædsla i Saudeflokken eller Grisehopen. Det var ytt som bytt dette og ikkje eit Haar betre. Det var ei Dyresamling dette og. Alle dei Jødar med Nasar og Skjegg som Gjeitebukken skal eg aldri gløyma (Vinje 1993, bd. II s. 367).

Vel hadde Vinje for vane å sammenligne mennesker med dyr, men det er påfallende at jødene som gruppe alltid kommer dårlig ut. Slik bidrar Vinje til å videreføre en tidligere grunnlovsfestet holdning der han uten nærmere kjennskap kategoriserer og uttaler seg om hvordan jødene er, hvordan de tenker og hvordan

de handler. Innledningsvis stilte jeg spørsmålet hva Vinje har med antisemittismen å gjøre siden han døde så tidlig som i 1870. Svaret må bli at den gamle antijudaismen fungerer like godt innenfor rammene av det moderne der den støtter opp om mange av de samme forestillingene som kom til å prege oppfatningen av jødene i årene fremover. Fordommene var de samme, utfallene de samme, de negative fremstillingene også de samme, bare tilpasset en ny tid.

Arven etter Vinje

Den moderne antisemittismen fikk gjennomslag i en rekke europeiske land i tiden like etter Vinjes død. Et nytt oppsving for antisemittismen i Tyskland kom i forkant av riksdagsvalget i 1893 der antisemittiske partier fikk sterk fremgang. Senere fortsatte fremgangen andre steder i Europa, særlig i Østerrike, Ungarn og Frankrike. I denne situasjonen bestemte østerrikeren Hermann Bahr seg for å gjennomføre en rekke intervjuer som skulle vise hvordan de forskjellige folks og staters dannede mennesker tenker rundt dette spørsmålet i dag (Bahr 1894 s. 1).² Blant bidragsyterne var også to forfattere fra Skandinavia: Vinjes gamle kenninger Ibsen og Bjørnson.

Ibsen svarte fra Kristiania 16. mai 1893 at han ikke kunne skrive noe om antisemittismen i Skandinavia fordi den var ham fullstendig uforståelig (Ibsen 1893). Bjørnson derimot svarte benektende på vegne av hele Skandinavia. Det fantes ikke antisemittisme i Skandinavia, og den var heller ikke på vei. På spørsmål om sin holdning til den kontinentale antisemittismen svarte Bjørnson at hatet mot kapitalismen var kommet på villspor (Bahr 1894 s. 213). Bahr konkluderte med at tysk antisemittisme var et reaksjonært opprør fra småborgere mot den industrielle utvikling og den moderne frihet. Den parisiske antisemittismen var en

revolusjonær reaksjon på opphopningen av penger hos de rike, der jødene tjente som eksempel på kapitalismen. Spania, England og Skandinavia hadde derimot ingen antisemittisme (ibid. s. 214).

Bjørnson hadde en forunderlig evne til å lande på riktig side i mange saker. Men i spørsmålet om antisemittismens plass i Skandinavia, var han for raskt ute med å avfeie den. Sammen med litt for mange forfattere, politikere, historikere, teologer, filosofer og litteraturforskere tenkte han seg at vi med Wergeland hadde lagt jødehatet bak oss og at den fremvoksende antisemittismen i Tyskland og Frankrike ikke angikk oss. I Norge ble Wergeland tidlig en obligatorisk post på 17. mai-programmet, men ingen tok oppgjøret med antisemittismen i våre egne rekker. I stedet fulgte en rekke norske forfattere opp med å ytre seg negativt og til dels hatefullt om jødene i tiden etter 1870, forfattere som fortsatt nyter status som klassikere: Amalie Skram, Arne Garborg, Knut Hamsun, Nils Kjær, Rolf Jacobsen og Alf Larsen (Dingstad 2021 s. 33–48).

I Sverige var det særlig August Strindberg som i begynnelsen av 1880-årene profilerte seg som antisemitt i Skandinavia. Biografen Jan Myrdal skriver: «August Strindberg var utan något tvivel en övertygad och aktiv - och därtill rätt samvetslös - antisemit år 1882! Detta är ingen nyhet. Det är i Strindbergsdebatten en sådan självklarhet att den knappt nämns annat än i förbigående» (Myrdal 2000 s. 151). Myrdal legger til at Strindberg som åpen antisemitt var temmelig isolert og at «hela den dåvarande liberala och demokratiska intelligentian tog avstånd från denna August Strindbergs vänsterantisemitism av äldre märke» (sst.).

Nå kan vi ikke forvente av Vinje eller hans samtidige at de har tenkt og vurdert ut fra vår forståelseshorisont. Vinje tenkte og skrev ut fra sin tid og sin historiske horisont. Men ser vi på antisemittismens historie, er det slående at de som ytret seg hatefullt, faktisk ble påtalt, imøtegått og kritisert, slik Wergeland etter å

ha tenkt seg om påtalte de fremste intellektuelle på Eidsvoll som hadde vedtatt den mest intolerante av alle Europas forfatninger. Så vil man kanskje holde fast ved at to av Vinjes viktigste forbilder, Goldschmidt og Heine, var jøder. Det er en gjenganger i antisemittismen at negative karakteristikk gjøres gjeldende for hele gruppen, mens man alltid kan vise til et par hederlige unntak. Vinje aksepterte videre opphevelsen av passusen mot jødene i 1851 og skrev i sin kommentar til *Drammens Tidende* at debatten hadde overlevd seg selv. Men han ville neppe ha kjempet for denne opphevelsen, for han møtte saksbehandlingen med et skuldertrekk. En ofte brukt innvending i møte med det ubehagelige, er påstanden om at det var slik tiden var, og Vinje var et barn av sin tid. Det man liker hos Vinje, blir dermed hans egen fortjeneste, mens alt det ubehagelige skrives på konto for tidsånd. Men her har Fredrik Stjernfelt ganske riktig påpekt i sin kritikk av arven etter Martin Luther at tidsånden aldri er enig med seg selv (Stjernfelt 2017 s. 119). Det vil alltid være ulike posisjoner i spill der man står overfor et valg. Det var ingen tidsånd som påla Vinje den holdningen han inntok og stadig gjentok overfor jødene.

Det problematiske ved Vinje er at han gjør seg lystig på jødenes bekostning og traderer gamle fordommer ukritisk. Vinje var etter hvert selv en av landets fremste intellektuelle og uttalte seg her om en gruppe mennesker som i Norge utgjorde en svært liten minoritet. Men i motsetning til flere av sine samtidige kolleger, som inntok andre og motsatte standpunkter, holdt Vinje fast ved sine fordommer til det siste.

Noter

- 1 Simonsen henviser til den amerikanske sosiologen Helen Fein der antisemittismen fremstiller oppfatninger og handlinger som er rettet mot jødene som et kollektiv og som tjener til å distansere, fortrenge eller ødelegge jødene i egenskap av å være jøder: «I propose to define antisemitism as a persisting latent structure of hostile beliefs toward Jews as a collectivity manifested in individuals as attitudes, and in culture as myth, ideology, folklore and imagery, and in actions – social or legal discrimination, political mobilization against the Jews, and collective or state violence – which results in and/or is designed to distance, displace, or destroy Jews as Jews» (Fein 1987 s. 67). Det sentrale her er antisemittismen som kulturelt fenomen, og Simonsen fremhever at den kulturelle forankringen ikke åpner for en uhistorisk betraktning i retning av noe evig og uforanderlig.
- 2 Intervjuene ble først publisert i *Deutsche Zeitung*, deretter utgitt som bok hos Samuel Fischer i Berlin 1894 under tittelen *Der Antisemitismus. Ein internationales Interview*.

Litteratur

- Adorno, T. W. (1992). «Essayet som form». I: Johansen, K. E. (red.). *Essays i utvalg*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag
- Antisemittisme. (2017). *Det norske akademis ordbok*. Tilgjengelig fra: <https://www.naob.no/ordbok/antisemitt>
- Bahr, H. (1894). *Der Antisemitismus. Ein internationales Interview*. Berlin: Samuel Fischer Verlag. Tilgjengelig fra: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k83457d/f223.image>
- Billeskov Jansen, F. J. (1953). *Ludvig Holberg Epistler. Udgivne med Kommentar af F.J. Billeskov Jansen*. (Bd. VII). København: H. Hagerup.
- Boye, E. M. (1976). *Christiania 1814–1905. Byen og menneskene*. Oslo: Grøndahl & Sønn.

- Brovold, M. M. (2016). *De første jødene. Norsk dramatikk 1825–1852*. Masteroppgave. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Dingstad, S. og Oxfeldt, E. (2011). «Litterær sakprosa». I: Andersen, P. T., Norheim, T. og Mose, G. (red.). *Litterær analyse. En innføring*. Oslo: Pax forlag.
- Dingstad, S. (2021). *Knut Hamsun og det norske holocaust*. Oslo: Dreyer.
- Eriksen, T. B., Harket, H. og Lorenz, E. (2009). *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*. Oslo: Cappelen Damm.
- Fein, H. (1987). «Dimension of Antisemitism: Attitudes, Collective Accusations, and Actions». I: Fein, H. (red.). *The Persisting Question. Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Grundloven. (1814). Kongeriget Norges Grundlov (17.05.1814). Tilgjengelig fra: <https://lovdata.no/dokument/HIST/lov/1814-05-17-18140517>
- Harket, H. (2014). *Paragrafen. Eidsvoll 1814*. Oslo: Dreyers Forlag Oslo AS.
- Helland, F. (2019). *Rasismens retorikk. Studier i norsk offentlighet*. Oslo: Pax forlag.
- Heuch, J. C. (1877). *Dr. Brandes's Polemik mod Kristendommen*. København: Gyldendals Boghandels Forlag.
- Holberg, L. (1951). *Ludvig Holbergs Epistler. Udgivne med Kommentaar af F.J. Billeskov Jansen*. (Bd. V). København: H. Hagerup.
- Ibsen, H. (1893). *Brev til Hermann Bahr 16. mai 1893*. Tilgjengelig fra: https://www.ibsen.uio.no/BREV_1890-1905ht|B-18930516HeBa.xhtml?soketreff=Ja&searchString=bahr&fileName=B1890-1905ht.xml&brevID=B18930516HeBa
- Johannesen, G. (1977). «Holberg og essayet» i Ludvig Holberg *Essays*, i utvalg ved Kjell Heggelund, 111–137. Oslo: Cappelen.
- Knudsen, J. (1988). *Georg Brandes. I modsigelsesnes tegn 1877–1883*. København: Gyldendal.

- Mendelsohn, O. (1987). *Jødernes i historie i Norge gjennom 300 år*. (Bd. 1). Oslo: Universitetsforlaget.
- Myrdal, J. (2000). *Johan August Strindberg*. Stockholm: Bokförlaget Natur och Kultur.
- NRO = *Norsk Riksmålsordbok 1937–1957 og 1995* (Bd. I–IV og V–VI). Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Simonsen, K. B. (2009). «*Den store jødebevegelse*». *Antisemittiske bilder av jøden i bondeavisene Nationen og Namdalen, 1920–1925*. Masteroppgave. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Stjernerfelt, F. (2017). *Syv myter om Martin Luther*. København: Gyldendal.
- Vinje, A.O. (1851). «Manden»/Andhrimner. Christiania.
- Vinje, A.O. (1969). *Brev ved Olav Middtun*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Vinje, A.O. (1993). *Skrifter i Samling*. (Bd. I–VI). Oslo: Det Norske Samlaget.
- Vinje, A.O. (2018). *Korrespondentbrev til Drammens Tidende 1851–1859*. Evensen, N. E. og Haarberg, J. (utg.). Oslo: Det norske språk- og litteraturselskap.
- Vinje, A.O. (2018a). <https://www.bokselskap.no/boker/korrespondentbrev/dt1851#dt142>.
- Vinje, A.O. (2018b). <https://www.bokselskap.no/boker/korrespondentbrev/dt1852#dt180>
- Vinje, A.O. (2018c). <https://www.bokselskap.no/boker/korrespondentbrev/dt1856#dt57>.
- Wergeland, H. (1841). *Indlæg i Jødesagen. Til Understøttelse for Forslaget om Ophævelse af Norges Grundlovs §2, sidste Passus*. Tilgjengelig fra: <https://www.nb.no/items/318bbd43e337ad-0702f24b7fb4cc889a?page=3&searchText=>.

Aasmund Olavsson Vinje og tokulturlæra

Jens Johan Hyvik

Vinteren 1868 fikk Aasmund Olavsson Vinje (1818–1870) sparken fra sin stilling som kopist i Justisdepartementet. Avskjedigelsen danner en viktig del av bakgrunnen for at han de siste årene i sitt liv gikk inn i en opposisjonell fase, med stadige angrep på det herskende embetsmannsregimet. Lenge hadde Vinje både sosialt og intellektuelt plassert seg mellom embets- og bondestand. Han var oppvokst på en husmannsplass i Vinje, men gjorde en reise via skolemesterseminar, embetseksamen, advokatfullmektig, til «bladmann» og hovedstadsintellektuell – og stilling i Justisdepartementet. Til tross for en tilværelse som intellektuell frifant og målmann, sluttet Vinje opp om mange av embetsmannsstatens idealer og skepsis til bondestanden. Da han kom inn departementet i 1865, sannsynligvis med god hjelp fra støttespillere innenfor regjeringsapparatet, innebar det også at han på et vis var kommet innenfor døren til embetsmannsstaten. Om ikke lønnen var mye å skryte av, så var den i hvert fall fast inntekt,

og om stillingen ikke var prestisjefull, så hadde han interessante kolleger og han fikk stor frihet.

Bakgrunnen for Vinjes avskjedigelse var hans kritiske ytringer om statsstyrelsen. Men oppsigelsen medførte også at Vinje ble mer radikal i sine ytringer i årene som kom, enn han hadde vært før. I dette kapittelet vil jeg argumentere for at det ikke minst er tilfelle med hensyn til en klarere tilslutning om en radikal oppfatning av tokulturlæra og økende skepsis (og motstand) mot embetsmannsregimet. Å bli oppsagt fra departementet var sårt, men innebar også at han nå var frigjort fra alle bindinger. Vinje skrev om oppsigelsen i *Dølen* og hevdet han på vei ut døra fra statsråd Meldahls kontor, kom med følgende lovnad «Ja, her verdt Strid Hr. Statsraad» (Vinje 1917 s. 286).

Dette kapittelet diskuterer Vinje sitt forhold til tokulturlæra, særlig med utgangspunkt i de siste årene av hans liv, etter at han måtte gå fra stillingen i departementet. Først vil jeg gjøre rede for noen sentrale trekk ved tokulturlæra, før jeg vil gå nærmere inn på Vinjes forhold til denne tankegangen. Utgangspunktet for fremstillingen er min bok *Tokulturlæra i norsk historie fra 2016*, men jeg skal her gå dypere inn i en diskusjon omkring Vinjes forhold til tokulturlæra enn det jeg gjorde i boka.

Tokulturlæra

Tokulturlæra er synlig i norsk debatt fra 1850-årene av og uttrykte en oppfatning om at det norske folket var delt i to kulturer, to stender, to folk eller to nasjoner. Kort oppsummert hevdet tilhengerene av tokulturlæra at det på den ene siden stod en tradisjonell overklasse. Det var særlig embetsmennene man var opptatt av, kjennetegnet ved sine maktposisjoner, klassiske dannelsen, tilknytning til det danske skriftspråket og familiære røtter i utlandet. På den andre siden fant man bondebefolkningen,

kjennetegnet ved røtter i bondestanden, folkelig kultur, norsk talespråk og familiære røtter i Norge. I samtiden ble det ofte snakket om en «Kløft» i det norske samfunnet (Hyvik 2016 s. 8).

I oppfatningen av tokulturlæra lå et ønske om å heve flertallet av det norske folk, bøndene, til kulturell og i økende grad også politisk makt. Dette skulle skje på bekostning av landets gamle herrer og maktelite, embetsmennene. Ivar Aasen skrev for eksempel i 1857 at landets elite måtte tilpasse seg til «Landets rette Skik og Maal» (Aasen 1997 s. 86). Tokulturlæra markerte på et vis både et brudd med både opplysningstenkningens ønske om å *heve* bøndenes dannelse, og med nasjonalromantikken tanke om å *foredle* bøndene kultur (Hyvik 2016 s. 8). I stedet satte den et ønske om å ta det tilhengerene av tokulturlæra oppfattet som folkets egentlige eller oppinnelige kultur og språk på alvor og bruke det som basis for den videre nasjonsbyggingsprosessen. Det lå i sakens natur at dette var en oppfatning som skulle vekke strid.

Tokulturlæra bygde på eldre forestillinger om en todeling av det norske samfunnet. Vi finner eksempler på konflikter mellom øvrighet og bønder, «tærende» og «nærende» på 1700-tallet og i årene etter 1814 og særlig på 1830-tallet hadde og bondeopposisjonen, så vel som opposisjonspressen, markert kraftig motstand mot embetsmennene og embetsstyre. Likevel markerte tokulturlæra noe nytt med sin vektlegging av kulturelle forskjeller innad i den norske befolkningen. De språklige forholdene fikk særlig stor betydning, fordi språket kanskje fremfor noe symboliserte den kulturelle «kløften» i samfunnet.

Jeg har nevnt Ivar Aasen, og Aasen spilte en viktig rolle i å utvikle idegrunnlaget for tokulturlæra på 1850-tallet, men det er på 1860-tallet det skjer et gjennombrudd for tokulturlæra. Grunnideen ble blant annet diskutert i flere debatter i Studentersamfunnet i 1866–67, som på denne tiden trolig var den viktigste intellektuelle debattarenaen i hovedstaden (Hyvik 2016 s. 78ff).

Tokulturlæra ble omdreiningspunkt for heftig debatt i andre halvdel av 1800-tallet. For tilhengerne ble den en ideologisk brekkstang mot embetsmennenes kulturelle og politiske hegemoni. Den kunne inngå som del av argumentasjonen på flere områder, for målsak, for nasjonal kultur og for demokratisering av politikken. På den andre siden ble den møtt av en embetsmannnsklasse som i økende grad opplevde at de stod i forsvarsposisjon, både når det gjaldt forholdet til kultur, språk og politisk lederskap.

En radikal og en moderat retning

Tokulturlæra ble imidlertid uttrykt på ulike vis og hadde ulike former, og det kan være nyttig å skille mellom to retninger, en moderat og en radikal (Hyvik 2016 kap 6). Den *radikale* retningen var sterkt kontrasterende. Man angrep embetsstandens (og bybefolkningens) fremmedhet, og tok til orde for en oppfatning om at Norge måtte anses for å ha vært en koloni under Danmark. Det er dette historikeren Kjell Haugland har kalt «kolonisttanken» (Haugland 1985 s. 38–39). Klarest ble dette uttrykt i den såkalte tonasjonslæra, som var en variant av tokulturlæra. De som sluttet opp om tonasjonslæra hevdet det ikke bare eksisterte to kulturer i Norge, men to nasjoner. Ofte knyttes særlig Arne Garborg til denne oppfatningen, men det var et syn flere delte, også i generasjonen før Garborg. Både hos Ivar Aasen og Aasmund Olavsson Vinje – som vi kommer tilbake til – finner vi tanker som går i den retningen. De som stod for dette synet var dessuten gjerne opptatt av målsaken og språkvalg ble oppfattet som et spørsmål om lojalitet til nasjonen.

Den *moderate* retningen av tokulturlæra hevdet at det eksisterte en kulturell og sosial kløft i det norske samfunnet. Kløften hadde historiske røtter som fortsatt preget diskusjonen

om det nasjonale i samtiden. Den moderate retningen delte en grunnholdning med den radikale retningen om en todeling av samfunnet. Begge stilte seg sympatisk til bondebefolkningen og i opposisjon mot embetsmennenes hegemoni. I den moderate retningen tok man imidlertid tydelig avstand fra tonasjonslæra, og hevdet kløften i samfunnet handlet om *kultur*. Nordmennene var, tross alt, *én* nasjon, ville man hevde, selv om det eksisterte *to kulturer*. Her regnet man ikke med minoriteter som samer og kvener, som langt på vei ble utdefinert fra det nasjonale fellesskapet. (Fulsås 1999 s. 141, Hyvik s. 2016 107ff). Tilhengerne av den moderate retningen, som Ernst Sars kan stå som en typisk representant for, fremhevet dessuten behovet for nasjonal samling. I denne retningen spilte målsaken en mindre rolle, selv om det var sympati for målsaken som uttrykk for det man oppfattet som en nasjonal reisning med utgangspunkt i bøndene.

Felles for begge retningene kan vi si var en oppfatning av en indre todeling av nasjonen og bøndene som nasjonens essens. Det skal også sies at selv innenfor den radikale retningen, så eksisterte det alltid en åpning for integrasjon mellom de to delene av folket, men det forutsatte altså et tydelig krav om at eliten måtte tilpasse seg folket. Den radikale retningen hadde også langt smalere oppslutning enn den moderate. Den radikale retningen finner vi i hovedsak innenfor målsak og norskdomsmiljø, mens den moderate på mange vis dannet et ideologisk grunnlag for hele venstrebevegelsen.

Vinje og tokulturlæra

Aasmund Olavsson Vinje var en ivrig deltaker i den norske offentligheten gjennom mange år. Fremfor alt naturligvis som journalist og utgiver av avisa *Dølen*. En annen debattarena han

tok del i var Studentersamfundet i Christiania. Generelt ser det ut til at Vinje holdt en relativt moderat tone i debattene der, men dette endret seg etter unionskomitéens innstilling i august 1867. Komitéen var satt ned i 1865 og leverte sin innstilling i august 1867, og saken var utgangspunkt for mye diskusjon og sterk strid frem til forslaget om en tettere union ble endelig avvist av Stortinget i 1871.

Til festen til «Fædrenes Minde» i Studentersamfundet 13. januar 1868 skrev Vinje sangen «Fedraminne», som ble tolket som sterkt kritisk til unionskomitéens innstilling. På samme tid skrev han en artikkelserie i *Dølen* der han anklaget regjeringen for å bøye seg for svensk press (Vesaas 2001 s. 374–377). Som nevnt tidligere skrev han om oppsigelsen i *Dølen*, og refererte hele samtalen slik han husket den. Den var kort, og statsråd Meldahl begrunnet avskjedigelsen med at Vinjes uttalelser i *Dølen* ikke var forenlig med stillingen i departementet. Vinje på sin side forsvarte seg, uten hell, med at han kun hadde benyttet sin grunnlovsfestede rett til «frimodige Ytringer over Stats-Styrelsen» (Vinje 1917 s. 286). Om ikke hendelsen var et forsøk på direkte sensur, så må den kunne betegnes som en begivenhet i norsk pressehistorie, idet landets politiske ledelse, trolig på ordre fra statsminister Stang, forsøkte å gjøre livet så surt som mulig for Vinje på grunn av hans kritiske ytringer (Vesaas 2001 s. 379–380). Det var et gufs fra tidligere forsøk på å bruke statsmaktens apparat for å legge bånd på pressen gjennom domstolene og portomoderasjonsordningen i årene etter 1814 (Nymark 2020).

Men tidene hadde forandret seg, og om Stang (med flere) hadde trodd at Vinje skulle roe ned de kritiske ytringene, skjedde det motsatte. Uten tilknytningen til statsapparatet stod Vinje helt fritt til å ytre hva han ville i årene frem til hans død i 1870. Tidligere hadde han ofte markert sympati for embetsstanden,

deres dannelsesbudskap og opprettholdelse av et samfunnshierarki. Til dette kom at et ønske for Vinje om å oppnå anerkjennelse og posisjoner nok kunne virke modererende. Etter avskjedigelsen i departementet var imidlertid moderasjonen borte, og Vinje tok klarere stilling, for bonden og mot embetsstanden.

I april 1868, bare noen måneder etter avskjedigelsen, kom Vinje med et skarpt utfall i en tale på Eidsvoll. Bakgrunnen for talen var at Vinje nå forøkte å stille til valg til Stortinget, Olav Vesaas kaller talen en «valtale» (Vesaas 2001 s. 402). «Ja, det gjelder at vera norsk i vaar Politik», sa Vinje og mente at det var en stor strid på gang. «Slaget» raste allerede «paa Berg og Kullar, og det kjem snart ned i Dalane». Vinje mente han selv hadde blitt et offer for striden da han «vardt utjagad fraa Departementet». Han fortsatte:

Lat meg gjera dette greidt, endaa det ikke er so greidt. Her er, som vist Mange vita, ein Strid millom norsk Maal og dansk Maal, og imillom national Politik og unational Politik [...]. Det er ein Strid millom inbygdes og utbygdes Folk, millom Folk, som tru paa Norge, og deim, som ikke tru paa det. (Vinje 1868)

Han talte om motstand mot unionskomiteens forslag og det kommende stortingsvalget i 1868. Skandinavismen og Det skandinaviske selskap i Christiania hadde han heller ikke sympati med. Blant disse fant man både «Skagerakkarar», som «stodo med den eine foten nede i Danmark», og «Amalgamister» som hadde «lagt seg paa ei Samblanding med Sverige».

Skandinavismen kunne figurere i mange ulike former, men var utvilsomt en viktig kraft blant intellektuelle, særlig fra omkring 1850 og noen tiår fremover. Samtidig var det i Norge en ganske utbredt skepsis til skandinavismen, ikke minst innenfor

målsak og norsksdomsmiljø, men også utenfor disse. Det danner også en del av bakgrunnen for at forsøkene på å skape en tettere svensk-norsk union strandet. På den andre siden kunne man i embets- og regjeringsvennlige kretser (som i Det skandinaviske selskap) se på skandinavismen som en motkraft til opposisjonen. En form for tilslutning til tokulturlæra ble i motsetning til dette igjen et slags samlingspunkt for opposisjonen, og selv om det fantes dem som var tilhengere av begge deler, både skandinavisme og tokulturlæra, fremsto de to idekompleksene normalt som motsetninger.

Tilbake til Vinjes tale: En kontrastering mellom *oss* og *de andre* gjennomsyret talen. Det var et skille mellom «Heim-folket» og «Utmenn», mellom «innbygdes og utbygdes Folk». Utmennene var ikke svensker eller dansker, men de tilhørte den norske befolkningen. De «fleste af disse Folk ero unorske i si Spraaklære og heile Livsupfatning», hevdet han. Vinje mente striden ikke bare manifesterte seg i Christiania og det større, politiske, nivået, men at det var en strid man kunne finne i det enkelte lokalsamfunn, der embetsstanden stod mot bøndene:

Og det er ein Borgerkrig, som de sjaa i dikkos eige Bygd. Prest og Fut og Skrivare ero ikke med her og overleggja om Botmedel for Landsens Ulykkor, som no heve samlad somange. Det vilde vera so rimeligt, at dei vaaro med; for det er Menn, som Stat og Folk hava lønt for at vera Landsens Lærarar. Dei sitja heime og kanske afdøma dikkon, liksom de gjera med deim (Vinje 1868).

Og han fortsatte: «Her sjaa de Borgerkrigen og Skilnaden mellom tvo 'Culturur' og tvo Tungemaal og tvo Politikker». Det var klare ord for pengene, og ingen tvil om hvor Vinjes sympati lå: Målet var et «fritt og sjøvtendigt Norge i Tungemaal som

Riksstyre» (Vinge 1868). Her bør det sies at Vinje med dette ikke mente et brudd i unionen mellom Norge og Sverige, men at Norges selvstendighet skulle ivaretas innenfor rammen av unionen, og at denne ikke måtte bli tettere enn den var.

Vinges tale fra Eidsvoll 1868 er et godt eksempel på kraftfull politisk retorikk. Som nevnt var bakgrunnen at Vinje stilte til stortingsvalg, og i talen advarte han også mot andre av kandidatene til stortingsvalget i 1868. I vår sammenheng er likevel det mest interessante hvordan Vinje i talen knytter den dagsaktuelle politikken til dypere skiller i det norske samfunnet. Kort sagt handler det om tokulturlæra, og selv om Vinje i talen ikke brukte ordet nasjon, så lå hans tankegang nært opp mot den radikale retningen av tokulturlæra, tonasjonslæra. På denne måten bidro Vinje til å trekke tokulturlæra inn i politikken, noe som skulle bli stadig mer vanlig i årene fremover (Hyvik 2016).

Senhøsten 1869 var Vinje på foredragsturne i Bergen. Her holdt han flere godt besøkte foredrag om ulike tema. Mot slutten av turneen, holdt han 8. desember foredraget «Om vaart nationale Stræv». Hovedbudskapet i foredraget var en gjennomgang av norsk kulturliv etter 1814, som Vinje her fremstilte som en samlende prosess der nasjonen gradvis var i ferd med å finne sin nasjonale kultur, og tonen denne gang var langt mildere enn i innlegget på Eidsvoll året før. I denne prosessen inkluderte Vinje mange, for ikke å si de fleste, sentrale aktørene i norsk kulturliv siden 1814, uten særlig hensyn til hvor de plasserte seg i samtidens kulturelle og politiske landskap; M. Hansen, Schwach, Bjerregård, Wergeland, Welhaven, Asbjørnsen og Moe, P.A. Munch, Keyser, Knudsen, Aasen. Alle hadde ifølge Vinje en plass i utformingen av det norske.

Likevel var det også brodd i Vinges foredrag. Han hevdet at politiske institusjoner (og embetsstanden) ikke kunne representere den egentlige nasjonaliteten, det var «ein Adam, skapt af

Leir, før Livsens Ande vardt blaasen i honom». Det som virkelig telte var nasjonens indre utvikling av en nasjonal kultur: «Der maatte koma eit indre, eit nationalt Liv i desse utvordes Former, og dette Liv maate ganga ut ifraa Folkets eget Tungemaal og Tenkning og heile Livskrav» (Vinje 1869). Som forklaring på det grunnleggende problemet holdt han frem tankesettet vi kjenner fra tokulturlæra:

Der var mangt forfallet af det nationale Liv i vaar Utlendings-Tid. Der var komet in Utlendingar med utlendskt Tungemaal og Stell. Desse hadde styrt os og aukat seg i Byar og fengjet eit Ombodsverk i Stand med sine Prentehus, sine Bøker og sine Rettarbøter fraa eit annat Land. Men det store Folk hadde livt sit nationale Liv for seg sjølv. (Vinje 1869)

Vinje mente Norge hadde vært i en slags kolonial tilstand, en tid der «vaar Ombodsstand var liksom ein utlendsk Koloni utan Samliv og Samvirke med sit Folk». Denne tiden hadde etterlatt et kulturelt (og politisk) hegemoni. Men til tross for dette, hadde den norske nasjonaliteten overlevd hos «det store Folk»: «dei indre Livsreidskapar vaaro friske, den gamle norske Ryggmerg og det norske Hjarta vaaro ikke helselause». (Vinje 1869)

Vinje hevdet at det eksisterte politiske strømninger og folk som så mot Sverige og Danmark, men i motsetning til disse stod «me nationale» som ville vere norske «heilt ut, i Politik som i Literatur og alt Heimstell». De «nationale» møtte imidlertid motstand av folk som fortsatt hadde røtter i den koloniale overklassen:

[D]esse 'fossile Levninger' eller desse gamle Kolonister, som ikke vilja samveksa med det store Folk, dei synes at kjenna si koloniale Sjølvstendigheit trugad af Moderlandet eller af

Norges Krav paa at vera seg sjølv i eit og alt, so her ikke lenger verdt det gamle Bruk for slike Fremmindfolk. (Vinje 1869)

Og han fortsatte:

[M]e sjaa uhyggelege Merke paa, at dei lik upskræmde Fuglar leita etter Trygd og Skjerming i desse Grannelaand. Den, som ikke vil halda seg til Heimefolket, maa sjaa seg om etter Hjelpetroppar ute. Ein Ombodsbolk, som ikke vil samverka med sit Land og syrgja og gleda seg med det, men liva inne-stengd for seg sjølv utan Kjennskap til dets Maal og aandelege Livskrav, den maatte staa seg paa, at Regjeringssætet laag lenger burte, so den kunde vera ein Millommann millom Riksstyret og Heimefolket. So var det før under vaar gode Dansketid, og ei Prøve med at faa atter denne gamle Tilstand kunde nok vera værd eit Æventyr. (Ibid.)

Det interessante her er hvordan Vinje sluttet opp om kolonist-tanken, og hvordan han utviklet denne. Etter hans oppfatning fantes en klasse av «gamle Kolonister» som var fremmede for landets nasjonale kultur. De representerte en mellomklasse mellom statsstyrelsen og «Heimefolket», men samtidig snakket Vinje om denne klassens «koloniale Sjølvstendigheit». Med det mente han trolig at det i det norske samfunnet hadde utviklet seg en egen eliteidentitet som var både kolonial og på et vis selvstendig. Samtidig var ikke dette en ekte, norsk identitet, og den stod i motsetning til den ekte norske nasjonaliteten. Elefanten i rommet var embetsmennene, som Vinje unnlot å omtale ved navn i foredraget.

Dette var ikke første gangen Vinje hadde bruk uttrykket kolonist om øvrigheten eller embetsstanden. I artikkelen «Vor Nationalitetskamp og vaar Maalstrid», som stod på trykk i *Dølen*

i juli 1866, skrev Vinje: «Dei folk her, som tala Bokmaalet, ero innflutte Colonister i Likning med Landsens store Folkemengd, som meir eller mindre reint talar Landsens Maal». (Vinje 1917 s. 203; Sandberg 2013 s. 14). Han gikk imidlertid ikke videre på denne tanken, men markerte på den andre siden at selv om bøndernes språk og kultur utgjorde kjernen i nasjonaliteten, så spilte dannelseseliten en viktig rolle: «Det var ikki Bonden som skreiv vaar Grunnlog, og det vert heller ikki han som reinskar vaart Maal». (Vinje 1917 s. 203) Dette er et syn som er mer i tråd med Vinje før januar 1868 og avskjedigelsen fra Justisdepartementet, enn etter.

Vinje i lys av postkolonialisme

I den svært interessante masteroppgaven, *Kvisting av Vinje-furua. Eit postkolonialt perspektiv på journalisten A.O. Vinje i lesebøker for gymnaset 1869–2009* (UiO 2013), bruker Kristian Lødemel Sandberg postkolonial teori som en inngang til analysen av Vinje (Sandberg 2013). Det er et grep jeg har stor sans for, og selv har brukt i analysen av tokulturlæra (Hyvik 2016). Å bruke postkolonial teori for å analysere Norge på 1800-tallet kan naturligvis diskuteres, og et spørsmål i så måte er om Norges stilling i den dansk-norske unionen, kan sammenlignes med imperialism og «klassisk» kolonisering. Imidlertid vil jeg hevde denne diskusjonen på sett og vis ikke er så interessant i vår sammenheng. Når vi diskuterer Vinje, og andre intellektuelle på 1800-tallet, er det et viktig poeng at mange intellektuelle, og da særlig folk med tilknytning til målsak og norskdomsbevegelsen *oppfattet* Norge under unionen med Danmark som en koloni, og videre tolket sin samtid i lys av en slik historieforståelse. Det er altså den *mentale* dimensjonen ved det man *oppfattet* som en kolonisering, som er det sentrale her og de mentale strukturer og dynamikker

i fortolkningen av historien. Som vi har sett eksempler på kan Vinjes holdninger i årene etter 1868 ses som et eksempel på et slikt syn.

Med utgangspunkt i Homi Bhabha hevder Sandberg at Vinje skapte et «Tredje Alternativ som korkje blir etablert som det Einaste eller det Andre, men i staden som ein hybridisert versjon av bondekulturen han kom frå, og embetsmannskulturen han kom til» (Sandberg 2013 s. 30). Med dette får han frem Vinjes mellomposisjon, og hvordan denne er preget av Vinjes ønske om å kopiere, men også opponere mot embetsmannseliten. Samtidig er nettopp det hybride med Vinje noe som skaper uro i blant embetsmanseliten, han er «utdanna, men udanna» og nekter å tilpasse seg. De som styrer får ikke riktig tak på han, og de er usikre på hvor han egentlig står; hva han egentlig mener. Et godt eksempel på dette er førsteminister i Christiania Frederik Stangs kommentar i et brev til statsminister Sibbern i Stockholm i 1865: «Jeg har for Øvrigt altid været tilbøielig til at troe, at Dølen er af den slags Folk, som man er bedre tjent med at have til aabenbar Uven end til Ven» (Stang, referert i Vesaas 2001 s. 340).

Samtidig ligger det i det postkoloniale synet en mulighet for en skarpere konfliktlinje, et klart skille mellom «oss» og «dem». Frantz Fanon (1925–1963) var aktiv før post-kolonialismen ble et eget fagfelt, men tekstene hans danner likevel en viktig bakgrunn for postkolonialismen. Fannon skrev i boka *The wretched of the earth* fra 1963 at «the colonist always remains a foreigner», og at «[t]he ruling species is first and foremost the outsider from elsewhere» (Fannon 2004 s. 5). Poenget mitt her er at selv om Vinje uttrykte en hybridisert kulturell identitet, så var han sannsynligvis de siste årene av livet på vei inn en mer radikal oppfatning. Etter avskjedigelsen i 1868 tyder det vi har sett på at Vinje tolket samtiden som en postkolonial tilstand der konflikten mellom «Heimfolket» og «Utmenn» var mer

fundamental enn han hadde tenkt, eller i hvert fall offentlig gitt uttrykk for, tidligere. Selv om han fortsatt kunne argumentere for betydningen av dannelse i samfunnsstyrelsen, er det mye som tyder på at han tok tydeligere stilling i favør av bøndene, allmuen og den gryende venstreopposisjonen under Sverdrup og Jaabæks ledelse.

Med en skjerpet retorikk fra og med 1868, fikk Vinje en rolle innenfor utviklingen av tokulturlæra og særlig den radikale retningen av denne. Det var en retning som en yngre generasjon målsak- og norskdomsfolk utviklet videre i årene som kom. Vinje skulle imidlertid ikke selv få ta del i denne utviklingen. Han døde som vi vet alt for tidlig i 1870.

Litteratur

- Fannon, F. (2004). *The wretched of the earth*. New York: Grove Press.
- Fulsås, N. (1999). *Historie og nasjon. Ernst Sars og striden om norsk kultur*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Haugland, K. (1985). *Striden om skulespråket. Frå 1860-åra til 1902*. Oslo: Samlaget.
- Hyvik, J. J. (2016). *Tokulturlæra i Norsk historie*. Oslo: Samlaget.
- Nymark, K. (2020). *Kampen om trykkefriheten: Karl Johan og den norske presse 1814–1844*. Doktoravhandling. Universitetet i Sørøst-Norge.
- Sandberg, K. L. (2013). *Kvisting av Vinje-furua. Eit postkolonialt perspektiv på journalisten A.O. Vinje i lesebøker for gymnaset 1869–2009*. Masteroppgave. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Vesaas, O. (2001). *A.O. Vinje. Ein tankens hærman*. Oslo: Cappelen.
- Vinje, A.O. (1868). *Tvo Culturer*. Tilgjengelig fra: <http://virk-sommeord.uib.no/taler?id=36>. (Hentet 05.september 2020).

- Vinje, A.O. (1869). *Om vaart nationale Stræv*. Fyredrag holdet i Bergen til inntekt for Taarnet på Bergenhus.. Nettstedet *Virksomme Ord*. Delen om tokulturlæra bygger på min bok *Tokulturlæra i norsk historie* fra 2016 [Lest 05.09.2020].
- Vinje, A.O. (1993). *Skrifter i Samling*. (Bd. III). Oslo: Samlaget.
- Vinje, A.O. (1917). *Skrifter i Samling*. (Bd. II). Kristiania: J. W. Cappelens Forlag.
- Aasen, I. 1997 (1857). «Om Dannelsen og Norskheden», i I. Aasen, *Skrifter i samling. Trykt og utrykt*. Bind III. Kristiania og København 1911–1912. Elektronisk utgåve. Oslo.

Då Vinje fekk nok av storbøndene

Klaus Johan Myrvoll

Dei fagre gudbrandsdalske Gjentur
og Gutar ero af blandat Ætt,
det eg saag og høyrde.

Aasmund Olavsson Vinje (1818–1870) er kjend for tvisynet sitt. Dette tvisynet, eller doble synet, hadde han på alt og alle, og endå husmannsguten Vinje nok identifiserte seg med og hadde samhug med bøndene, kunde han nytta tvisynet sitt på deim òg. Serskilt kritisk var han til bondehovdingar, som han meinte ikkje gjorde nok for å hjelpa fram opplysning og modernisering. Dette kritiske tilhøvet når høgdepunktet sitt i møtet med bondepolitikaren Ole Haagenstad (1775–1866) på Vågå i *Ferdaminni fraa Sumaren 1860*. Haagenstad hadde ein framskoten plass i det norske bondearistokratiet; han hadde sete på Stortinget i ein mannsalder og skal ha vore den rikaste bonden i Gudbrandsdalen. Henrik Wergeland hadde peika ut Haagenstad til sjølvskriven hovding og skrive ein heil biografi um honom (Wergeland 1842). For Wergeland representerte Haagenstad ei ubroti lekkja attende

til den kulturelle og politiske stordomstidi åt Noreg i millom-alderen, noko han underbygde med ei ættetavla i biografien som førde ætti åt Haagenstad attende til den gamle lendmannsætti på Sandbu på Vågå.

Eg vil i dette kapitlet visa at jamvel i møtet med denne bondehovdingen fira ikkje Vinje på kravi til kunnskap og opplysning. Vinje lét seg ikkje blenda av ættearistokraten Haagenstad, men såg i staden ein stokk konservativ og stivbeint bondepolitikar utan sans for framstig og modernisering, som Vinje gjorde sitt beste for å hengja ut. Um me skal skyna kor kvass og ærleg Vinje var i dette møtet, må me granska både personen Haagenstad og den heilt sereigne bondebakgrunnen hans. Det hev ikkje vore gjort fyrr, og resepsjonen av Haagenstad-episoden i *Ferdaminni* hev gjenge i mist med sentrale element i kritikken åt Vinje. For det var ikkje berre gamaldags gardsstell og gjerugskap Vinje gjorde narr av hjå Haagenstad, men òg tanken hans um å halda ætti «rein», ein serskild bondearistokratisk *blodsreinleik* som førde til innavl. Dette er tydeleg eit hovudpoeng for Vinje, som han kjem attende til i fleire samanhengar, men på grunn av skortande innsyn i ættehistoria åt denne sereigne gudbrandsdalske «bondeadelen» hev det ikkje vorte fanga upp av den meir litterært orienterte Vinje-forskingi. Det skal denne studien bøta på.

I tidlegare vurderingar av Vinjes møte med Haagenstad hev ein stort sèt meint at Vinje dreiv det for langt. Olav Midttun skriv heilt stutt, i ein merknad til *Skrifter i samling*: «Hadde Wergeland skrive for rosande, skriv V[inje] for stridt um han» (Midttun 1920 s. 321). Den fyrste Vinje-biografen, Vetle Vislie, nøgjer seg med å visa til koss Vinjes satire vart *motteken*: «[E]g hev høyrte at mange gudbrandsdøler vart harme, av di Vinje hadde måla eit stygt rengjebilete av den gamle heidersmannen på Håkonstad. Vinje visste vel at dølene dyrka bondehovdingen sin, men nettupp det eggja honom til motsegjing – det var kje 'riktig stort det store'» (Vislie 1929 s.

142). Einar Hovdhaugen skriv derimot: «Vinje og Haagenstad forstod ikkje kvarandre. Men om det er bitande ironi, noko rett hadde nok Vinje òg» (Hovdhaugen 1986 s. 107). Av desse er det Hovdhaugen som kjem nærast ei tolking av Haagenstad-episoden i *Ferdaminni*: Vinje var retorisk ironisk og sakleg kritisk på same tid, i den satiriske tradisjonen frå Horats og Juvenal. Det idealet Horats set fram i brevet um diktekunsti (*Ars poetica*), at diktaren på same tid må kunna underhalda og undervisa, høver godt på Vinje. Me skal sjå koss dette gjev seg konkret utslag i skildringi av Haagenstad, men fyrst lyt Vinjes møte med Haagenstad setjast inn i ei større samtidspolitisk råma.

Vinjes tilhøve til bondepolitikken

Som med so mykje anna var Vinjes syn på bondepolitikken skiftande. I unge år var han sers optimistisk, millom anna såg han upp til bondeføraren Ole Gabriel Ueland (1799–1870) og reiste heilt til Dalane og vitja honom på garden hans der sumaren 1846 (Vesaas 2001 s. 69). Eit umskifte kom hausten 1859, då det i valet til Stortinget kom inn fleire bønder og færre embættsmenn enn fyrr. Vinje lika ikkje «bondeparagrafen» (§ 57) i grunnlovi som fastsette at tvo tridjepartar av tingmennene skulde koma frå land-distrikti og ikkje frå byane. Vinje såg gjerne at det kom mange tingmenn frå byane, «daa der alltid er størri Opplysning i Byen en paa Landet» (*Dølen* 13. november 1859; Djupedal 1970–73, bd. 1 s. 224). Her kann ein jamføra med det Vinje segjer i innleidingsdiktet til *Ferdaminni*:

Farvel Hovudstaden:

i deg var det best:

der fann eg dei Beste,

der lærde eg mest. (Djupedal 1970–73, bd. 4 s. 3)

Vinje var òg kritisk til den nyskipa Reformforeningen, der medlemene skulde møta med bunde mandat på Stortinget – i *Dølen* vart no (13. november 1859) Ueland jamført med keisar Napoleon III, som hadde ført inn streng sensur av pressa. Vinje ottast at partilaging skulde hindra det frie og opplyste ordskiftet:

Vi Norske spyrja berre etter Kunnskap og Grund i ei Sak, og hava vi fengit dette, so tru vi paa Saki elder kasta hena. Og er her derfor Motmæli (Opposition) fraa nokon Kant mot ei Sak, so er det fordi dei motmælende ikki endaa hava fengit full Kunnskap og Tru til Saki. Men Kunnskap og Tru fær ingen Mann af «Klubber», for der kjem ikki fleiri Opplysningar fram en i sjølve Storthinget. (Djupedal 1970–73, bd. 1 s. 216)

For Vinje var kunnskap og opplysning viktugare enn demokratisk representasjon. Difor var han òg imot bruk av jury i straffesaker, som Reformforeningen hadde på sitt program, og han var vonbroten yver at bøndene ikkje fremja det som etter hans meining var den viktugaste saki i samtidi: målsaki.

Ferdaminni fraa Sumaren 1860

Reiseskildringi *Ferdaminni fraa Sumaren 1860*, som Vinje publiserte etter å ha reist til Trondheim og vore med på kroningi av kong Karl XV i 1860, gjev eit godt inntrykk av Vinjes syn på bøndene og bondepolitikken på den tidi. Fleire stader i *Ferdaminni* kritiserer han bøndene for skort på opplysning, røyneleg kultur og daning. Talande er dømesogone hans um «Landmannen» Per og motstykket hans, Lars (Djupedal 1970–73, bd. 4 s. 41–49): Per er romantikar og kjøper seg gard på landet, men veit ikkje koss han skal driva honom; han riv ned dei gamle husi og byggjer nye, «nett som det skulde hava vorit til ein Herregard» (s. 41); alt skal vera fint og

flott og nytt; etter kvart set han seg i stor skuld og lyt til slutt gjeva upp garden og flytja attende til byen. Han hadde hovudet fullt av «Hyttepoesi», skriv Vinje. Lars, derimot, er bondegut og hev eit godt nok hovud, men rotar seg burt i daud bokleg lærdom (gamle lovbøker) og byrjar å føra endelause prosessar medan garden forfell.

Det er Guten sin Lars, som ikki armar seg ut til med staute Hus og gjæv Husbunad: der finnst snart ikki ein heil Stol i Huset og Bordbenken stender og ruggar paa tri Bein. [...] I Golvet er Tiljur ute imillom, so Ein seer ned i Kjellaren, og Kona maa vera paa Livet for Smaaborni sine. [...]

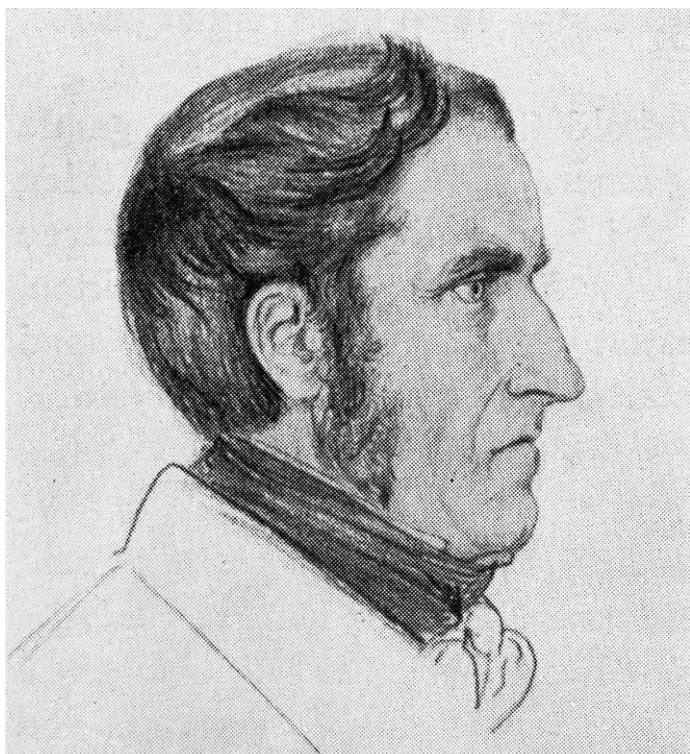
Det var her i Vaar eigong, at der tok Eld i Ovnspipa og brende eit stort rundt Hol i Taket, fyrr det vardt sløkt; men Holet stod og gapte like rundt og svart, daa eg var der, so eg saag beint upp i blaa Himilen fraa Krakken, der eg sat fram med Gruva. Det v[a]r no Sumars Tid, so det gjorde ikki so-mykit, meinte Lars. (Djupedal 1970–73, bd. 4 s. 48)

Vetle Vislie oppsummerer den bondekritiske tendensen i *Ferdaminni* godt:

Han finn mange stader eit reint paradis av latskap og fåkunne. All griseskapen i husstell, armødsdomen og alt elende kjem av fåkunne og likesæle. Han fær stadfest det han fyrr hev skrive um bonden og bondekulturen. [...]

Det er sterk tendens i «Ferdaminni», og tendensen er fyrst og fremst retta mot kaksane, som skulde ha vore fyregangsmenn kvar i si bygd. Men dei heldt på det gamaldagse stellet, og mange tenkte berre på seg sjølv og stengde seg inne attum ein mur av fordomar og fåkunne. [...]

Det er ikkje fyrst og fremst embetsstandet som ber skuldi for at det stend so dårleg til i landet med næringslivet og

Idealbonden: Halvor Botolfen Trønnes. (Teikna av Adolf Tideman / Foto: digitaltmuseum.no).

åndslivet, – det er den fåkunnige bondeopposisjonen. (Vislie 1929 s. 141–143)

Men ikkje alt i det bondesamfundet som møter Vinje, er like myrkt: Vinje lika seg godt i Øyerdalen, som han segjer «stender vist hægst af alle norske Dalar i Upplysning og god Folkeskikk» (Djupedal 1970–73, bd. 4 s. 56). Her finn han ein sunn kombinasjon av gammalt og nytt, tradisjonelle livsformer og nyare opplysning.

I dei rikaste Bygdarne sosom i Storelvedalen er det folkelege (nationale) so høvelegt sambundet med den nyare Opplysning og Livemaate, at det baade i Maal og annat er liksom vuksit ihop. Desse tvo Ting standa ikki og skrika ein annan i Øyro og det tidt i sama Mannen og sama Huset liksom mangestadar ikring Mjøsen og ellers paa det rike Uppland, og heller ikki stender det folkelege einstakat bland alt det Svarte og Bakvende i Gardsdrift og Livemaate sosom i dei fleste Fjølldalar og Sjøbygdar mest Vestanfjells. (Djupe dal 1970–73, bd. 4 s. 57)

Dette gjev seg òg utslag i sjølve folkeslaget: Ei kona Vinje møter, skal ha havt slik sterk, frisk og fager skapnad at Vinje trudde han hadde mor til Goethe framfor seg. Og her i Øyterdalen møter han idealbonden sin, ein «af dei gode gamle Øyterdøler, som hadde vuksit fram, som det heiter, paa ein historisk Jordbotten med god Opplysning og eit laglegt Husstell, og Framgang i Jordbruk og kjærleg Handrekking til det gode, som vil koma fram, alt blandat med gammalt og den finaste Framferd» (Djupe dal 1970–73, bd. 4 s. 61). Av umsyn til bonden våga ikkje Vinje seg til å namngjeva honom, men seinare gransking hev synt at han må vera Halvor Botolfsen på Nystu Trønnes (1794–1875) i Stor-Elvdal (Midttun 1966 s. 25). Trønnes hadde «alle Tidender og sjølv den store Storthingstidende, so han hadde Greide paa Landsens Styr og Stell» (Djupe dal, sst.), og han hadde gjenge i brodden for å taka i bruk nye jordbruksreidskapar.

Halvor Trønnes var far til Anne, som Vinje møter att seinare på sætri, og som han skildrar i bolken «Huldra» (Midttun 1920 s. 308), og han hadde havt huslærar for borni og sendt tvo av sønene til å studera i Kristiania. Den eine av deim, Niels Halvorsen Trønnes (1821–1851), var eit flogvit som skreiv um norske stad- og folkenamn i Langes *Norsk Tidsskrift for Videnskab og Litteratur* i 1847, men som diverre døydde altfor ung. Det var Niels Trønnes

*Ole Haagenstad (1775–1866), måla av Matthias Stoltenberg, 1839.
(Foto: Wikimedia Commons).*

som var den fyrste til å sjå at uttydingi av landsnamnet *Noreg* som framvakse av eit eldre **Nordvegr* ikkje kunde vera rett; Trønnes meinte derimot at fyreleden i det norrøne *Nóregr* måtte vera ordet *nór* n ‘trongt sund’ (sjå vidare i Myrvoll 2011). På eit vis kann ein segja at Vinjes ord um den opplyste øysterdalsbonden

Trønnes vert sanna gjennom den djerne og djuptenkte sonen han fødde fram.

Ole Haagenstad

Motsetnaden til Halvor Nystu Trønnes fann Vinje i Gudbrandsdalen, på storgarden Håkåstad på Vågå. Der møtte han Ole Haagenstad (1775–1866), på dialekt «Ola Håkåstad» og hjå Vinje (i norsk-nasjonal restituert bunad) «Olaf Haakonstad».¹ Ole Haagenstad var fødd 17. oktober 1775 på Harildstad i Kvikne i Nord-Fron og var av dei gjævaste bondeættene i Gudbrandsdalen, på farssida av Sandbu–Harildstad-ætti på Vågå og Fron og på morssida av Bratt-ætti på Bjølstad i Heidalen, bae ætter som kann først attende til millomalderen og som den gongen hørde til det ein kann kalla «småadelen» (sjå Myrvoll 2020). Med nasjonalromantikken på 1800-talet kom «den norske odelsbonden» til å spela ei sentral rolla som berar av norsk nasjonalitet, og fremst millom desse odelsbøndene stod dei gudbrandsdalske «adelsættene», dei ættene som Haagenstad var av på både fars- og morssida. Det kunde med andre ord snaudt tenkjast noko meir nasjonalt enn ein bonde som Ole Haagenstad.

Haagenstad kom til Håkåstad til ein barnlaus morbror og tok ved garden etter honom i 1804. Han var stortingsmann 1814–42 med undantak av tvo periodar og er framleis den representanten frå Oppland som hev sete lengst på tinget. Han var elles forlikskommissær på Vågå gjennom mange år og konstituert lensmann i åri 1820–22. Han skal ha vore den rikaste bonden i Gudbrandsdalen; han åtte fleire gardar og ein pengeformue på yver 10 000 spesiedalar.

Fyrst og fremst var likevel Haagenstad bonde; «han regnet i grunden alle andre sysler end jordbruget for unyttige, og hensynet til bondeklassens velfærd var det øverste i al hans politik», skriv

Halvdan Koht (1931). Som var vanlegt millom bondepolitikarar i samtidi, førde Haagenstad ein utorskild sparepolitikk på alle umkverve; det galdt framfor alt å halda skattane nede. Serskilt var det løni og pensjonane åt embættsmennene som ikkje måtte aukast, men Haagenstad gjekk òg imot bygging av Slottet i Kristiania; han meinte ein i staden kunde leggja til ei høgd på Paléet. Han var dessutan ein hovudtalsmann mot den nye finanspolitikken med skipingi av Noregs Bank i 1816 og motsette seg i det lengste utviding av pengemengdi. Han la sjølv 102 speciedalar i sylvskatt i 1816 ($\approx 400\ 000$ kronor i dag). Desse innskoti vart sidan umgjorde til aksjar som gav utbyte, og då synta Haagenstad seg som ein god kapitalist: Han kjøpte upp innskoti åt andre bønder og vart til slutt sitjande med aksjar på heile 1285 speciedalar ($\approx 5,1$ millionar 2020-kronor). I 1830-åri var han endåtil skeptisk til formannskapslovene; han ottast det lokale sjølvstyret vilde gjeva embættsmennene meir makt. Med andre ord var Haagenstad ein sers konservativ, ja, beint fram reaksjonær politkar.

Eit anna serkjeen ved Haagenstad var at han tala heimemålet sitt på Stortinget og gjekk klædd i bygdebunad. Dette vart lagt merke til, og Haagenstad fekk difor høg status millom dei norskllyndte i samtidi. Snorre-umsetjaren og jarnverkseigaren Jacob Aall skildrar det soleis:

Naar han [d.e. Aall sjølv] hørte en *Ole Haagenstads* Tale, fremsat i det gamle nordiske Sprogs Tungemaal, beriget med Sprogvendinger og Sprogbøininger, som nu ikke meer findes i vort Sprogs Grammatik, og fuld av sunde, klare Begreber og overbevisende Grunde, foredragne med langsom Forsigtighed, da fløttede han sig i Tankerne hen paa de Gamles Thingvold, og hørte den lovforstandige og ordsnilde Nial's Tale, der saa ofte veiledede Althinget i dets Beslutninger, og sine Frænder og Naboer i deres Stridigheder om Lov og Ret. (Aall 1833 s. 36)

Millom dei oppglødde høyrde òg Henrik Wergeland, som gav ut ei heil bok um Ole Haagenstad: *Storthingsmanden, Gudbrandsdølen Ole Haagenstad* (1842). Wergeland kalla honom «det fortræffelige Exemplar af det norske Folks sunde, skarpsindige Fornuft, Gudbrandsdalens mest anseede Bonde, en slags vore Dages Høvding». Og meir: «Ingen er strengere konservativ med Hensyn til Grundloven end Ole Haagenstad. Ingen taaler mindre, at der røres ved den. Jeg troer, at selv dens Mangler ere ham hellige» (Wergeland 1842 s. 2, 28). I diktet «Norges Storthing» hev Wergeland dikta inn Haagenstad i den andre strofa:

Se der sidder Gudbrandsdalen
i en gammel Gubbe graa.
Naar han reiser sig i Salen,
høre alle Fylker paa.
(Wergeland 1842 s. 63)

Wergeland og Haagenstad må ha vyrdt einannan. Eit vitnemål um dette får me i det at Wergeland, etter ei fuktig natt på byen i Kristiania, då han skulde halda den seinare so vidgjetne talen sin ved avdukingi av stytta yver stortingspresident Christian Krohg (farfar til målaren) 17. mai 1833, vart leidd innum Haagenstad so han fekk lånt gudbrandsdalske vadmålsklæde av «Gubben graa». Koss Wergelands eigne klæde då såg ut, kann me berre tenkja oss.

Når me er komne so langt som til 1860 og til Vinjes innstig på Håkåstad, er det ei sak som hev kasta skuggar yver den gamle heidersmannen Haagenstad. Morbror hans, Ivar Tordsson Bjølstad (1746–1826), som hadde sete på Håkåstad fyre Ole, hadde skipa kornmagasin på Vågå i 1787 og bygt hus for magasinet på garden sin. Ole Haagenstad var sidan styrar for magasinet, men vart i 1850-åri skulda for å ha gjeve seg sjølv meir i løn enn

Håkåstad, på lag slik garden kann ha møtt Vinje i 1860. (Foto: Riksantikvaren, 1964 / Wikimedia Commons).

han hadde krav på. Saki gjekk heilt til Høgsterett, som i 1860 stadfeste ein dom på at Haagenstad hadde tileigna seg meir enn han skulde ha, og han laut betala attende 375 tunnor bygg. «[S]einare granskingar tykkjest prova at domen var for streng», skriv Olav Midttun (1920 s. 321). Kor som er; denne saki kom til å påverka Vinjes syn på Haagenstad, og dette er eit viktugt bakteppe for den skildringi Vinje gjev av Haagenstad i *Ferdaminni fraa Sumaren 1860*.

Satirikar laust på Håkåstad

Vinje la vegen innum Håkåstad på ferdi si attende til Kristiania sumaren 1860, og kapitlet um «Olaf Haakonstad» er eit av dei siste i *Ferdaminni*. Vinje gjer strakst merksam på at han hev lese domen um kornmagasinet, og at han ikkje hyser høge tankar um

mannen. Han hermer or *Draumkvædet* og segjer at «Haakonstad'en ikki livde etter den gamle Folkevisa»:

Sæl er den Rike her i Verdi,
som gjever den Fatike Korn:
han tarv ikki ræddast paa Ødrum-Ferdi
for kvasse Stutehorn. (Djupedal 1970–73, bd. 4 s. 239)

Med andre ord: Haagenstad hadde ikkje gjeve «den Fatike Korn», men stukke det undan til seg sjølv.

Det var i hovudsak tri serdrag hjå Haagenstad som Vinje reagerte negativt på: For det fyrste den stivbeinte konservatismen hans, som gav seg utslag i m.a. gamaldags gardsstell. For det andre gjerugskapen; Haagenstad var av det slaget som berre uviljugt gav frå seg noko. For det tredje er det tydelegt at Vinje vart støytt av den blodsreinleiken som Haagenstad la slik vekt på, at ein skulde halda «blåblodet» reint ved å gifta seg innanfor ætti. Dei tvo fyrste punkti hev vore dregne fram i Vinje-litteraturen fyrr, men det tredje punktet hev snaudt kome fram, endå det kann tyda ut kvifor satiren yver Haagenstad i *Ferdaminni* måtte verta so beisk: Haagenstad motsette seg modernisering av folkeslaget òg.

Når Vinje kjem inn på gardstunet på Håkåstad, legg han strakst merke til kor gamaldags garden er driven, og kor upraktiske husi er, med sine «Svalegangar og Steinhellur og Glugg og Smog og Vedakostar» (s. 240), endå det eldste huset ikkje er stort meir enn hundrad år – her hadde ein med andre ord *vilja* byggja gamalvore.

Når Vinje kjem inn i stova, merkjer han seg at grunnlovi hekk på vegg, og gjeng ved at «Mannen dømde enno friskt og rett um mange Ting». Men då Haagenstad tek med Vinje på synfaring frå hus til hus, byrjar satiren. Haagenstad fann fram «den eine

store Lykilen etter den andre», og det gjekk «med Aalvor og Vyrndad som til Kyrkje». Her lyt eg gjeva ordet til Vinje sjølv:

Den store ubudde Gjestestova med alle sine Rum og Himling (Loft) var full med halv gamaldags Husbunad og Sængeklædi. Reint og fint var det altsaman men liksom Liklukt af det. Gangklædi fraa Ungdomen hans hingo der uppaa Himlinge [*sic*] med Skur fraa Ludvig den fjortandes Tid, slike som me sjaa paa Theatret. So gamle men knapt eldre ero desse «Nationaldragter». [...]

Derimot var alt det Flesket til Haakonstad'en «nationalt» [...]. Eg hever nok set tvo og tri Aars gamal Kjøtmat, og at dei eta dette eldste liksom Reven paa Alfstad og spara det unge, til det verdt likso gamalt. Det er Matadrygsel i dette segja dei, og sannt er det, for den største Matadrygsel vilde no vera at eta Graastein. Eg hever alto set «national» Matadrygsel, men Maken til Haakonstad'ens hever eg aldri set. Alle desse Visthus hingo fulle med Fleskeskid, som her den kløyvde halve Grisen verdt kallat, ei Haandsbreid tykke og gule og grøne i Skuren. Der skulde vera Fleskeskid fraa hans Kones Fødsel og Confirmation – ho er eit Par Aar yngre enn han – og fraa Brudlaupet deira er mange. Det er vel ikring seksti Aar sidan. [...]

Det var Puddersukker i Holkar so gamalt, at det saag ut som Fjørusand. Og der var Kalvekjøt svart som inn i Skorsteinen. Men dette kunde kanskje vera eit Tjug Aar eller so frametter; det var ikki slike vyrndadsfulle Methusalem'er som desse Fleskeskid. (Djupedal 1970–73, bd. 4 s. 240–242)

Det er ingen tvil um at Vinje smør tjukt på. Av det som *kann* etterprøvast, kann nemnast at kona var ti år yngre enn Haagenstad, og at brudlaupet deira stod i 1807, med andre ord for 53 år sidan i 1860.

Nett kor gamle desse fleskeskidi var, er heller ikkje det avgjerande, men sjølve det groteske i å spara på maten til det nye òg er vorte gamalt, og å samla stendigt meir av dette gamle. Interessant nok er dette med å gøyma på gamal mat og drykk eit kritisk punkt òg hjå satirikarar i antikken, Horats og Juvenal. Hjå Horats (*Satirar*; 2. bok, 3. dikt) er det t.d. tale um ein gjerugknark som gøymer fleirfaldige tusund tunnor god vin, men sjølv drikk eddik dagen lang (Horats 1863 s. 100). Hjå Juvenal, 14. satiren, les me m.a. at «for å sikra seg ein ekstra middag / gøymer han ei bønne frå sist sommar, / med litt firfisle, ein halv utskjemd fisk, / og kvar ein trevl på purren han har skore, / tel han samvitsfullt og låser ned» (Juvenal 2013 s. 160). Det vert for vågalt å rekna med direkte innverknad på Vinje, men det er i alle fall ein typologisk likskap, og Vinjes uthengjing av fleskeskidi åt Haagenstad må sjåast i ein slik satirisk tradisjon der den bilætlege yverdrivingi – *hyperbolen* – er ein sentral ingrediens, utan at samfundskritikken vert noko mindre.²

Når det gjeld jamføringi med reven på Alfstad, trengst ein kommentar: Lenger framme i *Ferdaminni* fortel Vinje um denne reven, «som var tamd og livde i Huset som ein Katt» (s. 199). Han rørde ikkje fjørkrete på garden der han budde, men tok fugl på gardane lenger burt i bygdi som han samla i ei hola. Reven passa på å leggja den nyaste fengdi inst inne og den eldste ytst ute, «so han aat den gamle ule Maten og let den nye verda gamal» (Djupedal 1970–73, bd. 4 s. 200). Vinje hadde det med å jamføra menneske og dyr, for soleis å få fram poengi sine, jf. Hallvard Kjelens kapittel i denne boki. «Matadrygslig» var soleis ein *menneskeleg* eigenskap hjå reven på Alfstad.

Gnikaren Haagenstad

Vinje fortel ei saga um ei enkja som trong ti dalar til å kosta skulegang for son sin og som gjekk til Haagenstad og bad um

eit lån. Haagenstad vilde berre hjelpa um ein viss Thore vilde «ganga god for det». Enkja gjekk til Thore, men han vart harm: «Nei, ganga god vil eg ikki for slike Smaating, men her skal du faa tie Daler af meg, og du bitalar, naar du fær Raad til det». Vinje kommenterer:

Det er Guds Magt, at fatike Ungmenn kunna koma ut fraa slike Bygdir og slike Folk og fram i Livet. Det gjekk heller ikki an, dersom ikki Folk med betre Hjarta og større Opplysning og Framtanke fannst imillom. Men i desse eldre Bondebygdir ero faae af slike. Det maa vera Folk, som hava vorit ute i Livet og fyrst og fremst lært og set meir. Haakonstad'en var nok ute paa Storthinget, men han lærde ikki somykit, at han kunde krabba ut or det gamle Sniglehuset. Riket maatte verda til eit Dyrerike, dersom her ikki fannst andre Slags Folk. (Djupedal 1970-73, bd. 4 s. 244-245)

Me legg merke til formuleringi at ungdomen må koma ut frå slike bygder og slike folk «*og fram i Livet*» – inkje mindre. Det er med andre ord eit livsfremjande tiltak. For husmannsguten Vinje, som var prisgjeven skynsame godunnarar, må det ha fortona seg soleis. Likeins må dei som skal hjelpa, «*hava vorit ute i Livet*» og lært og sét.

Vinje var ikkje den einaste som peika på gjerugskapen åt Haagenstad: Skulemeisteren på Vågå, Ole Hansen Skjedsvold (1807-1874), dikta ei nidvisa um Haagenstad. Eit vers av den sokalla «Haagenstad-visa» lyder:

Gir du en Betler et stykke Brød,
da er det ofte med Spott beblendet.
Du ønsker gjerne at han var død,
og rent utfeied han var af Landet.

Nei, før de Hunde
 et Stykke unde,
 end over Trængende dig miskunde,
 din Mammonist.
 (Kvaale 1975 s. 224)

Skjedsvold skal ha vore kunnig i svarteboki, og ein gong skipa han til «trollkjerringsmessa» i Vågå-kyrkja jonsoknatt for seg og nokre vener. Då passa dei på å sessa seg i kyrkjestolen åt Hååstad-folket. Svivyrdingi var fullkomi.

Innavlen i bondearistokratiet

Vinje mislika både reaksjonære haldningar og gjerugskap, men det var noko meir og djupare hjå Haagenstad som baud honom imot. For det var ikkje berre gamalt kjøt, «fleskeskid», som desse storbøndene vakta vèl um:

Liksom den eine store Garden sender Fleskeskid til den andre, so sender han ogso Gjentur. Desse store Ættirne hava desse Ting imillom seg. Men det verdt gamalt og ljott og usmakelegt altsaman. Ættirne døy ut, og um dei ikki fødast med graat Haar og Skrukkur i Panna, som det er sagt um dei gamle Adelsættir, som vilja halda Blodet reint, so saag ikki eg væne Folk af desse gamle rike Ættirne. Dei fagre gudbrandsdalske Gjentur og Gutar ero af blandat Ætt, det eg saag og hørde.
 (Djupedal 1970-73, bd. 4 s. 243)

Det Vinje peikar på her, er den utstrekke *innavlen* som gjekk fyre seg i det sjiktet av gudbrandsdalske bondeætter som Haagenstad hørde til: Ein sytte for at borni vart gifte med nokon av same ætti. I ein tale som Vinje heldt på Stavsmarknaden på Tretten

sumaren 1859 (prenta i *Dølen* 11. september s.å.) gjeng det klårare fram kva han meinte med å «halda Blodet reint»:

[H]er skal vera ein Adel i Gudbrandsdalen, og det den einaste, som finnst i Landet. Det er gildt at vera af Adel, og eg hever derfor tidt ynskt med meg, at eg ogso var det. Men det gagnar no ikki stort at vera af Adel, naar Ein ikki duger nokot sjølv. [...] Men det verste ved den gamle reine Adel er, at Slaget minskar og ugjerest. Gamle Adels-Ættir døy derfor ut, og Adelen kann verda so gamal og rein, at dei fleste sjaa ut som Bytingar. Det maa vel vera som med Korn og Jordepli, veit eg: naar Ein saar af det sama Fræt lengi paa sama Aakren elder sama Garden, so minskar Vokstren og ugjerst; men berre Ein flyter det til ein annan Gard og helst yvir Heidi til ei onnor Bygd, so livnar det upp atter og er meir vaarkjømt og haustnæmt. (Djupedal 1970–73, bd. 1 s. 186)

Atter ser me at Vinje dreg parallellar til andre livsens område, denne gongen til åkerbruket. Vinje ser – reint intuitivt – at det ikkje kunde vera godt for avkjømet å bruka det same «såkornet» um att og um att i den same ætti. «Umplantning» i ny jord er idealet åt Vinje, i åkerbruket som i mannelivet. Dette høver heilt med noko han skriv i *Ferdaminni* um at dei gardane i Trøndelag var best drivne som det sat folk på som var komne utanbygds frå:

Det var mest Folk Sunnanfjølls fraa, dei beste Jordbrukarar og duglegaste Menn her. Det var so takande paa dette, at kver maatte sjaa det. Og var der nokon Heimføding god, so var for det meste Ætti hans innflutt so og so mange Mannsaldrar sidan.

Det er gjerne likeins mange andre Stadar og, for Folk, som vide vanka og fraa Fødeheimen fara, er gjerne dei duglegaste,

imindsto er det gjerne Folk, som hava lotit læra av Livsens Lagnad og Armod. (Djupedal 1970–73, bd. 4 s. 184)

I talen sin på Stavsmarknaden i 1859 segjer Vinje meir um fylgione av både blodsreinleik og blodsblending:

Eg hever seet so væne og velvaksne Folk af denne gudbrandsdalske Adelen, at eg vonar, han ikke [*sic*] er reinare en godt gjerer; men so sjaa no ogso sume so tufsutte ut, at dei vist maa vera af den gode Adelen, som hever gift seg [i]hop inn i Ætti, alt fraa Adam var liten. Eg skulde ynskja, at Adelen, om her er nokon, maatte hava Vit til at blanda Ætti, som det heiter, om so ein og annan grøn Kvist i det gamle Tre ikki var so rik, som ynskjande kunde vera [...]. (Djupedal 1970–73, bd. 1 s. 186)

Til slutt her kjem Vinje inn på det som hev vore vanlegt å rekna som motivasjonen for å gifta seg innanfor ætti: å halda på rikdommen og den sosiale statusen. Det kann sjølvsagt ikkje avvisast, men når det gjeld nett den ættekrinsen som Ole Haagenstad hørde til, gjev ikkje det fullgod uttyding. Her kjem det inn eit anna moment, og det er den «blodsreinleiken» som Vinje er inne på i sitati ovanfor. Me skal sjå koss dette gav seg utslag reint konkret i Haagenstads næraste familie.

Å halda seg innanfor ætti og giftarmålsreglane

Reglane for kven ein kunde gifta seg med i Noreg, hev skift ein god del upp gjennom historia. I millomalderen kunde ein ikkje gifta seg med nokon som ein var nærare i ætt med enn i «sjuande led», jf. dette utdraget or *Frostatingslova* (s. 38): «Frå eit søskenpar skal det teljast seks ættleder kvar veg, og takast til ekte ved den sjuande.» Med andre ord kunde ikkje seksmenningar

gifta seg um ein skulde fylgja denne lovi. Desse strenge reglane kann ha kome av ei mistyding av koss ein skulde telja skyldskap i romarretten, og det upphavlege forbodet hev truleg golde til og med trimenningar (um ein tel på *båe* sidor av treet). Ved det fjorde laterankonsilet i 1215 vart reglane lempa på og grensa sett ved fjorde led (firemenningar).

Etter reformasjonen vart reglane lempa endå meir. Etter kyrkjeordinansen av 1539 vart grensa sett ved tridje led, d.e. trimenningar (Winge 1988 s. 14), og det inkluderte òg deim som var «i samme Leede besvoglede», som det heiter i Chr. Vs Norske Lov frå 1687 (6. bok, kap. 13); med andre ord kunde ein heller ikkje gifta seg med ein trimenning av ein tidlegare ektefelle. Ein kunde likevel få kongelegt løyve til å gifta seg i «forbodne leder»; det galdt både trimenningar og deim som var skyld i ujamne leder (andre og tridje), stundom òg syskenborn, serleg dersom dei hadde gjort seg skuldige i «legemål» fyreåt: fenge barn utan å vera gifte. På 1700-talet var det relativt lett å få løyve: Yngve Nedrebø skriv at i databasen yver ekteskapsløyve frå Bergen stift 1717–1800 gjeld mest 97 prosent av i alt 4494 løyve giftarmål i «forbodne leder» (innlegg på Digitalarkivet, 1. juli 2001). Det er likevel ein del forvitnelege regionale skilnader i kor vanlegt det var å nytta dette høvet til å gifta seg innanfor ætti. Det er serskilt nokre distrikt i den sudvestlege luten av landet – Telemark, Råbyggjelaget (indre Agder), Lista, Jæren og Dalane og Ryfylke – som merkjer seg ut med mange ekteskapsløyve, men òg Gudbrandsdalen (Fladby 1991 s. 54). Lovi sette med andre ord visse grensor og tøynde nok hugen til inngifte, men folk i visse område var meir huga på det enn andre. Um me gjeng meir detaljert til verks, ser me òg at det gjerne var visse ætter og familiar innanfor desse umrådi som praktiserte inngifte i større grad enn andre.

I 1800 vart lovi endra soleis at syskenborn – og dessutan t.d.

onkel og niese – no kunde gifta seg utan å løysa kongebrev fyrst. Dette var ein lekk i ei velmeint liberalisering, men det skulde få alvorlege konsekvensar for dei ættene som alt hadde praktisert utstrekt inngifte – no kvarv den siste skansen for retteleg *innavl*. I dei umrådi og i dei ættene der det alt på 1700-talet var relativt vanlegt med inngifte, men då stort sèt med trimenningar, ser me no, etter 1800, ein tendens til at ein i staden valde å gifta seg med syskenborn. Etter eit par ættleder førde denne praksisen so til berrsynte helseproblem. Mange ekteskap vart verande barnlause eller resulterte i mange daudfødslar, og i ekteskap som trass i alt gav born som voks opp, var mange av desse ikkje i stand til å reprodusera seg, anten dette botna i infertilitet eller at dei rett og slett ikkje var presentable på ekteskapsmarknaden – dei såg ut som «Bytingar», for å herma Vinje.

Koss såg so ekteskapspolitikken ut i Ole Haagenstads næraste familie?³ Jau, han var gift (i 1807) med syskenbarnet sitt, Kari Tordsdotter Tofte. Foreldri hans var trimenningar – dei vart gifte med kongelegt løyve i 1769, og besteforeldri hans på både fars- og morssida var likeins trimenningar (gifte med kongelegt løyve i 1732 og 1736). I alle fall eitt par av oldeforeldri hans (på Bjølstad i Heidalen) var trimenningar og fekk kongelegt løyve til å gifta seg i 1700. Dessutan: Haagenstad sytte for at dotteri Guri (1813–1864) vart gift i 1846 med Pål (Paul) Pålsson Tofte; dei var dubbelt syskenborn, med di federne deira var brør og møderne syster; dessutan var foreldri åt Pål òg syskenborn. Eit eventuelt barn i dette giftet vilde ha fenge berre tri par tippoldeforeldre, mot normalt åtte, med andre ord eit anetap på 62,5 prosent. Eg skriv «eventuelt», for det vart ikkje barn i ekteskapet millom Guri og Pål.

Um me tek utgangspunkt i morforeldri åt Haagenstad, Tord Tordsson Bjølstad (1704–1750) og Mari Ivarsdotter Kleppe (1704–1778), ser me kor systematisk denne inngiftingspolitikken

kunde vera. Dette paret hadde fire born som livde upp og vart gifte, og alle vart gifte med so nære skyldfolk at det trongst kongebrev. Borni var:

1. Guri Tordsdotter (1740–1827), gift 1764 med Ola Olsson Slette – **trimenningar** (gjenom Slette i Heidalen) – med kongebrev av 19. mai 1764.
2. Guri Tordsdotter (1745–1795), gift 1769 med Pål Tjøstolvsson Harildstad – **trimenningar** (gjenom Hjelle på Dovre) – med kongebrev av 26. mai 1769.
3. Tord Tordsson (1742–1813), gift 1770 med Ragnhild Simonsdotter Tofte – **dotter av Tords syskenbarn** (gjenom Kleppe på Vågå) – med kongebrev av 15. juni 1770.
4. Ivar Tordsson (1746–1826), gift 1. gong 1777 med Kari Simonsdotter Tofte – **dotter av Ivars syskenbarn** (gjenom Kleppe) – med kongebrev av 20. desember 1776; gift 2. gong 1781 med Guri Torsteinsdotter Kleppe – **syskenborn** (gjenom Kleppe) – med kongebrev av 9. februar 1781. Det var ingi born i nokon av ekteskapi.

Alle desse giftarmåli var inngjengne fyre liberaliseringi i 1800, og me ser at normi er trimenningsgifte eller gifte i ulike leder (andre og tridje led), men berre eitt syskenbarngifte hadde vorte løyvt, det siste giftet i denne syskenflokken i 1781. Etter 1800 ser me derimot at bondearistokratiet i Gudbrandsdalen tilpassar seg dei nye reglane heller snøgt, og at syskenbarngifte vert den nye normi. Det kann illustrerast med giftarmåli i næste ættled på Bjølstad, som er familien åt kona åt Haagenstad. Verfar åt Haagenstad (som samstundes var morbror hans), Tord Tordsson på Bjølstad og Tofte (1742–1813) – han åtte bae gardane – og kona Ragnhild Simonsdotter Tofte (1753–1813) fekk i alt 11 born, men berre fire livde upp og vart gifte, alle med nære skyldfolk:

1. Tord Tordsson (1776–1843), gift 1799 med Ragnhild Pålsson dotter Tolstad – **dubbelt syskenbarn av mor åt Tord.**
2. Kari Tordsdotter (1785–1868), gift 1807 med Ole Poulsen Haagenstad frå Harildstad – **syskenborn.**
3. Mari Tordsdotter (1780–1869), gift 1808 med Pål Pålsson Harildstad – **syskenborn.**
4. Anne Tordsdotter (1793–1865), gift 1821 med Ola Olsson Slette – **syskenborn.**

Dette stadefester at syskenbarngifte hadde vorte den nye normi etter 1800, som Ole Haagenstads ekteskap var eit døme på, og som han sjølv fylgde då han tvinga gjennom at dotteri Guri skulde gifta seg med det duble syskenbarnet sitt frå Tofte.

Skuggesidone av inngiftet

Etter John Kristiansson Mæhlum (1843–1930) i Ringeby hev me eit verdfullt notat som kastar ljøs yver Ole Haagenstad og hans syn på ættereinleik. John Mæhlum var systerson åt Ola Nilsson Steig (1813–1872) som til slutt vart gift med den andre dotteri åt Haagenstad, Mari (1819–1873). Um dei vanskane som dei skulde støyta på fyre dei fekk kvarandre, skriv John Mæhlum i notatet frå 1911:

Steigin [d.e. Ola Nilsson Steig] ble etter mye strid og mange gjenvordigheter i 40-årsalderen gift med Mari Hågenstad, Vågå, datter av den bekjente stortingsmann Ole Hågenstad. Først var han i mange år hemmelig forlovet med hennes eldste søster Guri, men denne ga omsider etter for foreldrenes bestemte vilje, og lot seg vie til sitt søskenbarn, den gjerrige innskrenkede Paul Tofte på Dovre. Hun glemte nok aldri Steigin, og formodentlig var det sorgen som la henne så tidlig i graven. [...] Steigin lot seg imidlertid ikke forbløffe. Det ble det

samme oppgjør med Hågenstads yngste datter Mari. År gikk og år kom. Faderen viste den samme halsstarrighet. Ingen av hans blod skulle gifte seg utenfor slekten (den gudbrandsdalske adel). Men Mari førte kampen med like så stor fasthet og utholdenhet, og gammern måtte omsider gi etter. Ekteskapet kan dog ikke sies ble det lykkeligste. Mari var sykkelig, fikk ikke barn, og kom på eldre dage i vane med å drikke.⁴

Her er det viktugt å strika under at Ola Nilsson Steig slett ikkje var noko dåleg parti: Det gamle lendmannssætet Steig på Fron var faktisk ein større gard enn Håkåstad, og Ola vart med tidi både ordførar og forlikskommissær. John Mæhlum umtalar honom som «den mest begavete mann jeg har kjent». Det må difor vera noko i det Mæhlum skriv, at Haagenstad ikkje vilde at døtterne skulde gifta seg utanfor «den gudbrandsdalske adel», og denne adelen var attpåtil trøngt avgrensa.

Ole Haagenstad fekk smaka fylgjone av sitt eige reinleiksstrev: Då han døydde 18. april 1866, 90 år gamal, hadde han ikkje fenge eit einaste barnebarn: Båe døtterne som han hadde vakta so vèl um – Guri og Mari – vart verande barnlause, og tvo andre born vart gangande ugifte. Soleis vert Haagenstad døme på eit *genealogisk blindspor*. Dette er ikkje ei uvanleg endelykt i dei ættene det her er tale um, der inngifte stod høgt i kurs. Innavlén førde rett og slett ikkje til avleført avkjøme.

I ein artikkel um arveskiftet på Håkåstad i 1816 etter Guri Torsteinsdotter, som var gift med morbror åt Haagenstad, Ivar Tordsson,⁵ peikar ættehistorikaren Engebret Hougen på kor samanvovne dei gamle aristokratiske bondeættene i Gudbrandsdalen var; mange var soleis ervingar i dette skiftet på meir enn éin måte. Han kommenterer:

Det ser ut til at dei gamle, når dei valde kjerring for gardguten sin hell mann åt gardjenta, har hatt ei medveten avsikt

å halda ættearven oppe, ikkje reint pengemessig, men dei har drive med det ein no kallar rasehygiene. Ein må hugse på at det i den tida ikkje var slumpen hell elskhugen som rådde, det var dei gamle, det var slekta som rådde og fann den rette, han hell ho, innom same ætta hell ei jamgod ætt. Og ein kan ikkje sjå at dette sterke inngiftet millom nærskyldte har hatt nokon skadeleg verknad på folkedugleiken. (Hougen 1950 s. 39)

Det siste her – um at inngiftet ikkje fekk nokon fylgjor for «folkedugleiken» – må skrivast på kontoen for ynsketenkjing, for ein so fullfaren genealog som Engebret Hougen må ha visst betre. Likevel er det interessant at Hougen leggslik vekt på «ættearven» i ei onnor tyding enn pengar og jamvel dreg inn eit ord som «rasehygiene». Det er heilt i samsvar med Mæhlums notat um Haagenstad og peikar på eit motstand mot blodsblending i det gudbrandsdalske bondearistokratiet – som var stikk motsett av det synet Vinje hyste.

Konklusjonar

Spursmålet um Vinje gjekk for langt eller ikkje i harselasen med den gamle heidersmannen Ole Haagenstad, er i grunnen ikkje so interessant. Den råde harselasen – med liklukt av klædi, gulgrøne fleskeskid og puddersukker som såg ut som fjøresand – hadde openbert som funksjon å underhalda, samstundes som det skulde få fram det saklege poenget hans: at Haagenstad hørde ei onnor tid til og ikkje hadde det formatet som trongst for ein klok og framsynt bondepolitikar. Her var Vinje heilt i tråd med det klassiske idealet frå Horats um på same tid å underhalda og undervisa. Serskilt relevant som jamføringsgrunnlag er Horats' og Juvenals satirar, der det nettupp var eit poeng å hengja ut aristokratiet med bruk av nokso grovkorna humor.

I denne avvisingi av Haagenstad er det lett å peika på at Vinje måtte mislika bakstrevet og sparepolitikken hans, men det hev

Frå gravølet etter Ole Haagenstad på Håkåstad i 1866. Nr. 2 frå vinstre er enkja Kari; mannen i midten er Paul Haagenstad, brorson til Ole og systerson til Kari og samstundes verson deira; kona bortanfor honom er Mari Tofte, mor hans og syster til Kari. (Foto utlånt frå Håkåstad / Vågå historielag).

ikkje vore fanga upp fyrr at det var ein annan, heilt sentral komponent i kritikken åt Vinje: Haagenstad var ein representant for ein serskild gudbrandsdalsk «bondeadel» som såg på seg sjølve som hovne yver alle andre og som difor ikkje vilde blanda blod med folk utanfor ætti. Vinje fær fram det mekaniske i dette når han skriv at «[l]iksom den eine store Garden sender Fleskeskid til den andre, so sender han ogso Gjentur». Vinje såg at slikt inngifte ikkje var ein farande veg. Ikkje berre var det sosialt bakstrev, men folkeslaget «minkar og ugjerest» – eller sagt med eit framandord: Det degenererer. «Adelen kann verda so gamal og rein, at dei fleste sjaa ut som Bytingar», skriv Vinje. Idealet hans var blodsblending, i analogi med godt åkerbruk («som med Korn og Jordepli»): Ved umplanting i ny jord kunde frøet avla friskt og sterkt avkjøme.

For å oppsummera: Vinje forventa at storbøndene skulde taka *førarskapen* i opplysning og modernisering. Han vilde at dei skulde *hjelpa fram* gåverike bygdeborn, so dei kunde få seg utdanning og koma seg upp og fram. Han ynskte seg i det heile ein større sosial *mobilitet*, der kvar fekk etter fortienesta, og der ein fekk utnytta det emnet som fanst i folket. Og endeleg: Vinje vilde *blodsblending*, for at folket skulde verta sunt og sterkt og tiltaksamt. Det segjer seg sjølv at Vinje med eit slikt grunnsyn måtte verta vonbroten og beint fram fylt av avsmak i møtet med Ole Haagenstad, som representerte ei heilt onnor og attendesko-dande haldning. At Vinje meinte ålvor, fær me ei stadfesting på i *Dølen* 3. juni 1866, stutt tid etter at Ole Haagenstad var avliden, der Vinje svarar på ein kritikk han hev fenge for det han skreiv i *Ferdaminni*, i det danske *Illustreret Tidende*:

Vi ero komne ut over det Standpunct i vaar politiske Utbildning, daa vi kvad Visor om slike Odelsbønder berre for det at dei vaaro Bønder og inkje annat. Vi ynskja altid Odelsbønder paa Storthinget, men vi krevja at dei skulle vera uplyste og hava Sans for Uplysning og framfyr alt at dei skulle vera rettvise. Vi krevja at dei skulle, som det heiter, fylgja med si Tid og hava politisk Visdom. Gjera dei dette, so ero dei vaart naturlege Stormannskap; men ero dei uvitande og trongsynte eller bornerte, so ero dei til all Lykke magtlause; for her er no so stor Uplysning i By og Bygd, at ingen annan i Lengdi fær politisk Magt en den, som har Rett til at faa den. Bonden lyt eiga eit Tankens Odelsgods attaa Garden sin, skal han no med full Rett møta fram paa Thinget. (*Dølen*, 3. juni 1866; Djupedal 1970–73, bd. 2 s. 244)

«Til all Lykke» er lykelord her: Det var ingi framtid meir for bakstrevarar. Storbønder som ikkje var i stand til å hjelpa fram det nye, måtte standa maktlause att.

Notar

- 1 Upplysningane um Ole Haagenstad er henta frå Halvdan Kohts artikkel um honom i *Norsk biografisk leksikon* (Koht 1931), forutan artiklar av Einar Hovdhaugen (1986) og Tore Pryser (2016).
- 2 Me veit at Vinje las både Horats og Juvenal (sjå Skard 1938, registret). I artikkelen «Brandpoesi» (i *Dølen*, 16. september 1866), Vinjes forsvar for den kritiske meldingi han hadde skrive av Ibsens *Brand*, nemner han Juvenal i negative vendingar, som eit undantak til regelen um at ingen «i Sanning stor Mann var ein Brandmann i Livets store Spursmaal»; her umtalar han Juvenals satirar som «Surbrygg» (Djupe-dal 1970–73, bd. 2 s. 293). Det er no elles typisk for Vinje at han stendigt skifte meining: Um han hadde fylgt Juvenals oppskrift i satiren yver Haagenstad nokre år fyrr, kunde han no finna det opportunt å slå Juvenal i hartkorn med den «Brandpoesien» han ikkje lika.
- 3 Kjelda for ætteupplýsningane som fylgjer, er for det meste Engebret Hougens *Ættesoge for Gudbrandsdalen* i tri band (1953–74). Sjå elles Myrvoll 2020 for ein fyllug bibliografi for desse ættene.
- 4 Takk til Gudmund Harildstad for å ha formidla dette notatet. Det er no òg publisert under yverskrifti «Om brennevin og katolske kvinnfolk» på heimesida åt Fron historielag (2018).
- 5 Hougen (1950 s. 24) kallar den avlidne «Lucie» Torsteinsdotter, men ho heitte visseleg *Guri*, som ein kann sjå av kyrkjeboki for Vågå, både dåpsinnførsla i 1746 (fødd på Håkåstad), giftarmålet i 1781 og gravleggjingi i 1816. Feilen kjem av at den som hev skrive ut regesten av skiftet til skiftekontorsamlingi åt Statsarkivet på Hamar, hev lese rangt i skifteprotokollen, «Lucie» for «Gurie», som det heilt klårt stend. Sidan hev dette vorte retta på skiftekontoret.

Litteratur

- Djupedal, R. (utg.). (1970–73). Aasmund Olavsson Vinje. *Dølen. Eit Vikublad*. (Bd. I–IV). Oslo: Noregs Boklag.
- Fladby, R. (1991). *Thy byde og befale vi. Riksstyrets norske korrespondanse under Christian 5 1670–1699*. Oslo: Norsk lokalhistorisk institutt.
- Fron historielag. (2018). «Om brennevin og katolske kvinnfolk». Tilgjengeleg frå: <https://fronhistorielag.com/2018/11/27/om-brennevin-katolske-kvinnfolk-og-gudbrandsdalsk-adel/> (Henta 26. februar 2020).
- Frostatingslova. (1994). Omsett av Jan Ragnar Hagland og Jørn Sandnes. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Horats. (1863). *Satirer og epoder*. Oversatte og oplyste af L. Ove Kjær. Kjøbenhavn: Den Gyldendalske Boghandling.
- Hougen, E. (1950). «Arv og ætt. Eit arveskifte på Vågå i 1816». I: *Årbok for Gudbrandsdalen 1950*. 24–39.
- Hougen, E. (1953–74). *Ættesoge for Gudbrandsdalen* (I–III). Otta: Dølaringen – Gudbrandsdal historielag.
- Hovdhaugen, E. (1986). «Tingmannen Ole Haagenstad». I: *Årbok for Gudbrandsdalen* 54. 102–110.
- Juvenal. (2013). *Satirar*. Utval, gjendikting og kommentar ved Torgeir Bygstad. Oslo: Samlaget.
- Koht, H. (1931). Ole Haagenstad. I: Edv. Bull & Einar Jensen (red.). *Norsk biografisk leksikon* 5 (147–151). Oslo: H. Aschehoug & co (W. Nygaard).
- Kvaale, O. T. (1975). *Gamalt frå Lom. Folk og fylgje tå alle slag*. Otta: Lom heimbygdslag.
- Midttun, O. (1920). A. O. Vinje. *Skrifter i Samling*. IV. *Ferdaminni, Fjollstaven min, Elsk og Giftarmaal*. Kristiania: Cappelen.
- Midttun, O. (1966). «Aasmund Vinje i lag med glåmdøler». *Årbok for Glåmdalen* 25. 11–29.

- Myrvoll, K. J. (2011). «Skaldemetrikk som kjelda til etymologi og ljodleg vokster av norske namn» I: Ole-Jørgen Johannessen & Tom Schmidt (red.). *Etymologiens plass i navneforskningen. Rapport fra NORNAs 39. symposium i Halden 11.–13. mai 2010*. (NORNA-rapporter 87.) NORNA-förlaget. 105–118.
- Myrvoll, K. J. (2020). «Ivar Kleiven og ættegranskingane hans». I: Gudmund Harildstad og Kristoffer Kruken (red.). Ivar Kleiven. *I gamle Daagaa. Forteljing og Bygda-Minne fraa Vaagaa*. Oslo: Novus forlag. 341–358.
- Pryser, T. (2016). «Ole P. Haagenstad – klanshøvding og politiskar». I: *Årbok for Gudbrandsdalen* 84. 82–94.
- Skard, S. (1938). *A. O. Vinje og antikken. Studier i norsk åndshistorie*. Oslo: Jacob Dybwad.
- Vesaas, O. (2001). *A.O. Vinje. Ein tankens hermann*. Oslo: Cappelen.
- Vislie, V. (1929). *Åsmund Vinje. Liv og diktning*. Oslo: Olaf Norlis forlag.
- Wergeland, H. (1842). *Storthingsmanden, Gudbrandsdølen Ole Haagenstad*. Kristiania: W. J. Sollmanns Forlag.
- Winge, H. (red.) (1988). *Lover og forordninger 1537–1605. Norsk lovstoff i sammendrag*. Oslo: Norsk lokalhistorisk institutt.
- Aall, J. (1833). «Nogle Ord om Dagens Tone». I: *Nutid og Fortid. Et Hæfteskrift*. Bd. 1, 3. hefte. Arendal.

Kunnskap, danning og språk

«Kunnskapens mark er uendelig»

Om lærarar, kunnskap og skule i
A.O. Vinjes korrespondentbrev til
Drammens Tidende (1851–1859)

Anne-Beathe Mortensen-Buan
og Norunn Askeland

Aasmund Olavsson Vinje ser ut til å ha hatt lite til overs for dei tilsette på universitetet, om ein skal dømme ut frå eit korrespondentbrev til *Drammens Tidende* i 1852¹. Dei er

høist elendige Mænd, syge, prosaiske og blodfattige i Aanden; de staa i Livet som et Lexikon i en Boghylde; man ærgrer sig hver Gang man ser paa dem og maa slaa op; det værste er, at de ere daarlig indbundne, saa de falde fra hverandre, hvergang man skal bruge dem. (249/1852)²

I tillegg er dei lærde ifølgje Vinje så lite verdte at dei kan seljast saman med gamle aviser som makulatur, og dei er heller inga fryd for auget: «De have læst af sig Haaret, svedet sine Øienbryn, ere saa nærsynte, at de maa stikke Næsen lige ind paa Bogen».

Vi merkjer oss at denne omtalen gjeld dei tilsette på universitetet, og ikkje lærarar generelt. I denne artikkelen skal vi ta for oss korleis Vinje omtaler lærarar, kunnskap og skule i nokre utvalde korrespondentbrev til *Drammens Tidende* i perioden 1851 til 1859, ei tid der norsk skule er under utvikling frå omgangsskule til fastskule. I korrespondentbrev tek Vinje, som sjølv hadde lærarutdanning, opp spørsmålet om kva som er ei god fagbok for lærarar, kva som er oppgåvene til prestar og lærarar og kva krav samfunnet kan stille til skulen. For å få fram meiningane sine nyttar Vinje mange metaforar og ein del ironi. Artikkelen vil ta opp, vurdere og drøfte Vinjes metafor- og ironibruk i eit retorisk lys, med hjelp av både klassisk og moderne metafor-teori og pragmatikk. Materialet er korrespondentbrev slik dei er gjort tilgjengelege i elektronisk form utgitt av Det norske språk- og litteraturselskap i samarbeid med Nasjonalbiblioteket (Evensen og Haarberg 2018).

At lærde folk blir så lite fordelaktig omtalte, kan henge saman med at Vinje stort sett hadde minst sympati for dei som stod høgt på rangstigen og meir med dei som stod lågt. Som vi skal sjå, gjekk metaforane og ironien meir utover professorar og myndigheiter enn vanlege lærarar, lærarinner og elevar. Om Vinje hadde levd og skrive i vår tid, når akademikarar vert omtalte som «kunnskapsarbeidarar» og kommanderte i aust og vest av byråkratar, er det grunn til å tru at Vinje ville ha vore på akademikarane si side, same kor dårleg syn og lite hår dei måtte ha.

Teoretisk bakgrunn og tidlegare forskning

I klassisk metafor-teori etter Aristoteles er metaforen sett på som eit avvik frå bokstavleg meining. Men etter den kognitive vendinga, med boka *Metaphors We Live By* av Lakoff og Johnson (1980), vart metaforen framstilt som reiskap for tenking gjennom overføringar frå kjeldedomene til måldomene, der t.d. politikk kan framstillast som *krig* eller *sport*, og skatt som *bør* eller *dugnad*. Metaforen vart dermed ein reiskap for språklege og kognitive rammer som kan definere eit emne. Burgers, Konijin og Steen (2016) har teke denne innsikta vidare og sett metaforbruk i samanheng med ironi og rammeteori. Dei hevdar at både metaforar, overdrivingar (hyperbol) og ironi er reiskapar for å ramme inn eit emne og for å resonnerer rundt det. Metaforar og ironi er med andre ord ikkje berre språklege reiskapar, der det finst ulike måtar å seie det same på, men er reiskapar for omgrep og tenking. Metaforar og ironi «fargar» emnet vårt, og viser korleis vi tenkjer og resonnerer rundt eit fenomen.

Tradisjonelt sett har ironi gjerne vore definert som motsett den bokstavlege meininga. Med hjelp av ironi kan ein gå til åtak på etablerte normer og setje desse i perspektiv. Men ifølgje Burgers, Konijin og Steen kan ironi også avsløre motnormer og endre rammene for kommunikasjonen. Dei hevdar dessutan at metaforar og ironi ofte finst i kombinasjon og at dei som regel representerer åtak på stereotype oppfatningar. Dette ser vi tydeleg i sitatet om dei lærde innleiingsvis. Den stereotype oppfatninga er at det er gjevt å vere lærd og å vere tilsett på universitetet, men Vinje snur denne oppfatninga på hovudet ved å samanlikne dei universitetstilsette med noko blodfattig og livlaust, som dårleg innbundne og verdilause leksikon i ei bokhylle, for ikkje å snakke om makulatur. I tillegg kjem ekstreme overdrivingar eller hyperbol i skildring av dårleg syn og lite hårvekst hos dei

lærde. Dette gjer at dei kjem i eit dårleg lys som usunne og lite livskraftige personar. Vinje opprettar ei motnorm å vurdere ut frå, nemleg det livskraftige. Andre stader i same brevet hevdar han at barn ikkje skal bruke barndomen til å lese, men heller til å leike, springe og bruke kroppen. Tradisjonell boklærdom har Vinje lite til overs for, ser det ut til. Lærarar er det derimot eit visst håp for, skal ein tru Vinje.

Jon Haarberg er ut frå Bakhtin oppteken av det karnevalistiske ved Vinjes skrivemåte (Haarberg 1985 og 1993). Der Vinje tidlegare vart oppfatta som bondsk og vulgær, ser Haarberg skrivemåten til Vinje som bygd på sjangrane i antikken, som til dømes travestien og satiren. Haarberg viser vidare til trekk ved Bakhtins karnevalisme, som til saman kan gjelde som hovudtrekk ved Vinjes forfattarskap (Haarberg 1985 s. 192). Typisk for karnevalismen er det kroppslege og det groteske, der det høge blir lågt og det låge opphøgd (ibid. s. 96). Elles er skarpe kontrastar, paradoks og brå omslag også typisk for karnevalistisk skrivemåte hos Vinje. Oppsummert handlar dette om at det komiske får eit vidt spelerom og at humoren er karnevalesk, det vil seie folkeleg, munnleg og komisk, det som i Vinjes forfattarskap er blitt kalla tvisynet: «Tvisynet er, enkelt sagt, Vinjes evne til å sjå det komiske i noko alvorleg, utan at komikken stengjer for alvorlet – eller omvendt» (Haarberg 1993 s. 168).

Ifølgje Haarberg er tvisynet hos Vinje tett kopla til humoren hans:

Vinjes humor spring ut av den ubendige trua på framskrittet, på atterfødinga og det triumferande livet. Latteren er ingen «taparflir», slik det har vore hevda. Alt tidleg i Drammens-korrespondansane, men især etter målskiftet i 1858, rettar han seg mot den døyande danske embetsmannskulturen, mot det forsteina og patetisk oppblåste i samfunnsliv, kultur

og politikk. Trass i det tilsynelatande håplause utgangspunktet for målstriden, ler Dølen på vegner av eit heilt folk og ei ny tid. (ibid. 1993 s. 168)

Slik introduserer Haarberg ein ny måte å lese Vinje på, der tvisynet, låtten og humoren er knytt til liv og framtidstru. I denne artikkelen skal vi sjå at framtidstrua også gjeld lærarar, kunnskap og skule.

Arild Linneberg (1992) er oppteken av Vinjes ironi og skriv at ironi er det viktigaste grepet hos Vinje, og meir enn berre ein språkleg figur: «Det er ei holdning, den subjektive, sokratiske og negative holdninga til det bestående – og den dialogiske holdninga til sannheten», ei livshaldning Linneberg framhevar som typisk for essayet (Linneberg 1992 s. 239–240). Vidare hevdar Linneberg at parodien er ei særleg form for ironi, ei slags ironisk fordobling i eit litterært materiale (ibid. 251). Linnebergs forståing av ironi ligg nært opp til forståinga til Burgers, Konijin og Steen nemnt ovanfor, der ironi saman med metaforar er reiskapar for omgrep og tenking og er med på å ramme inn eit emne og setje det i perspektiv.

Hallvard Kjelen (2001) byggjer på Haarbergs og Linnebergs studiar av Vinje, og er sjølv oppteken av Vinjes metaforbruk. Han finn at metaforane er kroppslege og jordnære, som til dømes når han snakkar om at kunnskap må fordøyast og bli ein del av kroppen, slik at han ikkje vert gulpa opp att. Kjelen peikar også på at Vinje bruker frigjerings- og slavemetaforar når han skriv om bokmålet og språkstriden, og hjulmetaforar for å karakterisere utvikling i både tekstar og i samfunnet (Kjelen 2001 s.70). Dette er funn vi skal ta med vidare i studiet av Vinjes metaforar og ironibruk i tekstar om lærarar, kunnskap og skule i korrespondentbrev.

Om skriving og bokkritikk

I eit av korrespondentbrev (165/1852) tek Vinje opp kva krav ein kan stille til gode fagbøker for lærarar, lærarar som ofte ikkje hadde anna utdanning enn nokre få år i allmugeskulen. I denne samanhengen omtaler han tre bøker, *Nogle Bemærkninger om Flertalsformerne i vore Intetkjønsord* og *Antydninger til en ny Lov om vort Modersmaals Tidsformer*, av adjunkt Thaasen, og *Anskuelselære*, av «seminarielærer» Hansen. Men før han kjem til omtalen av bøkene, fortel han ei historie om ein kokk på eit dampskip på Rhinen. Denne kokken var svært glad i å lage mat og traktere passasjerane:

Han sprang næsten sandsesløs omkring med sine Brædter og Tariner, og da man takkede for Maden, svarede han: «Ingen Aarsag! Jeg føler mig lykkelig, at jeg har truffet Mennesker, jeg kan traktere; det er min Gjerning og jeg virker i mit Kald.

Men Vinje var ikkje Vinje om han ikkje nytta høvet til å bruke historia til å seie noko om kva som er felles for ein god kokk og ein god forfattar:

Jeg tænker ofte paa denne fortræffelige Kok og ønsker da naturligtvis, at Alle vare slige, ikke blot de virkelige Madkokke, men tillige Forfatterne, der negtelig ogsaa ere Kokke paa sin Vis og neppe have Grund til at hovmode sig over de andre, som servere paa Bordet for dem, for, Alt kommer til Alt, kan neppe de mest originale Forfattere rose sig af, at det almindelige, forhen erhvervede og fælles Kundskabsstof gjennem dem mere bliver forædlet, end de forskjellige Næringsmidler gjennem Kokkens Hænder.

Det å skrive ei god bok er ikkje noko meir originalt enn det kokken gjer, når han tek råvarene og gjer dei om til god mat. Den opphøgde bokskrivinga blir her samanlikna med matlaging, som i høg grad er ein kroppsleg aktivitet, også etter at maten er ferdiglaga og servert.

Dei tre bøkene Vinje omtaler, har det til felles at dei er godt skrivne, og at dei er skrivne av forfattarar som er «uegennyttige». Bøker som er skrivne for lærarar, har ikkje mange kjøparar, trass i at bøkene er gode, for lærarar har svært låg løn. Vinje konkluderer då med følgjande:

Det er derfor glædeligt, hver Gang man ser en Bog udkomme, ikke blot for Literaturens Skyld, men næsten endnu mere fordi det vidner om et Sindelag hos Forfatterne, der uvilkaarlig bringer mig til at tænke paa denne rhinske Kok.

Her har vi eit døme på at Vinje bruker metaforen til å framheve noko positivt, som i dette tilfellet er forfattarar som er opptekne av fag og skriving og ikkje av pengar. Om det skulle vere ein underliggjande ironi her, går den i så fall utover dei forfattarane som ikkje er så gode til å skrive og som er opptekne av pengar. Men så er dei heller ikkje så lukkelege som den sanselause kokken på Rhinen.

Men Vinje er ikkje berre fagleg og seriøs når han skal omtale bøker. Nokre gongar har han kanskje ikkje hatt tid til å lese så grundig. Men gjennom å innrømme det og vere sjølvvironisk, får han likevel vist seg fram som seriøs når han tillet seg noko ingen bokmeldar i dag ville ha våga å innrømme:

Vi begynder at komme os i Bøgeien: nu i disse Dage er der udkommen en almindelig Historie af R. T. Nissen, Skolebestyrer. Den er ganske tyk, kanske et Par Tommer, og den er vist

meget god. Jeg skal forresten ikke indlade mig paa at bedømme den, da jeg kun har læst Fortalen og det sidste blad om Februarrevolutionen; men hvad jeg læste forekom mig godt, og med denne Læsning kunde jeg nok efter den vist ikke ualmindelige Skik og Brug give min Mening om Bogen tilkjende, men jeg vil dog ikke gjøre det; jeg vil blot sige: det er sandsynlig at Bogen er god i Midten ogsaa, siden den er det i begge Ender; saaledes slutter man idetmindste om en Pølse f. Ex. (201/1852)

Her ser vi igjen analogien mellom kunnskap og mat. Ei bok er som ei pølse: Er starten og slutten god, er det sannsynleg at midten også er det. Metaforen er henta frå eit kroppsleg og kvardagsleg domene. Ved å bruke metaforen om at ei bok er ei pølse, og at boka nett som pølsa er god om både begynnelsen og slutten er det, gjer Vinje rett og slett narr av seg sjølv. Han vil ikkje innlate seg på å vurdere boka, fordi han rett og slett ikkje har lese heile boka. Men så gjer han det likevel, på grunnlag av dei første og siste sidene. Dette er ei avansert form for tvisyn og sjølvironi som gjer at lesaren får tillit til han. Humoren er knytt til tvisynet, og det humoristiske i det alvorlege.

Vi har sett at Vinje kan tulle og fleipe og bruke metaforar, ironi og humor inntil det sarkastiske, som når han snakkar om dei lærde. Men han kan også snakke alvor og vise fram det han meiner er viktig, som kokken på Rhinen og gode forfattarar. Korleis ser han så på lærarar og prestar?

Om prestar og lærarar

I antologien *Norske digtere* frå 1886 portretterer Nordahl Rolfsen husmannssønnen Aasmund Olavsson Vinje, og brukar følgjande sitat for å omtale Christiania- korrespondenten for Drammens Tidende: «[Vinje] har været den mest produktive, den længst

utdholdende og den mest berømte, eller – ville maaske Nogle borneret kalde det – den mest beryktetede Korrespondent, som vort Land kan opvise» (Rolfsen 1886 s. 490). Rolfsen låner sitatet, utan å nemne kven referansen er, fordi han meiner det er eit passande sitat, får ein tru. Det er ein spennande tanke å førestelle seg korleis kommentarfelta hadde sett ut om Vinje hadde skrive i dag. For visst sparkar han! Og nokre av dei det går ut over er, som nemnt over, akademikarar. Og prestar!

Den 20. september 1854 er Vinje tilhøyrar på eit fleirdagsmøte i *Christiania geistlige Forening*. Møtet vert arrangert på Universitetet, og «der er mange Præster fra Byen og Landet, flere af Universitetslærerne, mange theologiske Kandidater og Studerende og ikke ret faa Tilhørere, da man har været saa god at holde Forsamlingen for aabne Døre» (221/1854). Det siste er Vinje ikkje sikker på om er av det gode. Etter eit par dagar som lyttar er han forferda og arg, og meiner at dei geistlege foreiningsmøta i framtida må haldast for lukka dører «saa at Verden ikke faar noget om dem at vide». Han er særleg forferda over det som på møtet blir drøfta og omtala som den indre misjon og indre heidningar, forstått som noko heimleg, i motsetnad til heidningar ein sender misjonærar til:

For at faa «en indre Mission» trængte man til flere Præster; By og Bygd maatte ligesom indeles rodevis, og hver Præst burde inden sin Rode føre Opsigt med den «aandelige Tilstand» og «Nøden,» den «aandelige Nød,» være en Censor morum, som det hedte i Rom. Denne aandelige Rodemester skulde da holde nøiagtig Regning paa, hvormange og hvem der gik i Kirke; han skulde i Roden fare om i Husene og rode efter i Boghylderne, hvad Slags Bøger Folk havde, om Romaner og Komedier og andet ugudeligt Væsen; man skulde famle om Væggene for at finde ugudelige og letfærdige Malerier og

Skilderier. Hvad der skulde gøres med dette syndige Tant, blev ikke rigtig sagt; men ventelig skulde det opbrændes paa en hellig Ild.

Vinje samanliknar ytringane som kjem fram på møtet med det som gjekk føre seg i mellomalderen, og strekkjer strikken langt når han teiknar eit bilete av det han høyrer på møtedagane:

[N]aar man [foreninga] vil indføre Inkquisitionen, bør man være fuldstændig og strengt taget ikke alene brænde Bøger og Skilderier som ikke er «gudelige,» men ogsaa de syndige Mennesker; thi det er dog de, som ere de skyldige. Middelalderen bør fuldstændig komme igjen, følgelig ogsaa Hexeprocesser og Opbrændelser; det nytter ikke at have nogenting halvt.

Det prestane ønskjer å gjere i Noreg, vert gjennom overdriving samanlikna med ein inkvisisjon lik den i mellomalderen. Slik rammar Vinje inn den geistlege tenkjemåten og meiner det heile er så gale at møta må haldast for lukka dører. Det er ei fordobling av ironi som nærmar seg sarkasmen (jf. Linneberg ovanfor), og Vinje er oppskjorta over at det blir fremma ønske om fleire prestar for å gjennomføre «inkvisisjonen»: «'Vi trønge til flere Præster', siger man atter og atter her som man sagde i Thinget, da der var Tale om de mange Kapellaner. Folket trønger til 'aandelig Hjælp', til 'Sjelepleie'». Det er stor og grotesk avstand mellom det inkvisisjonen stod for og metaforen «sjelepleie».

Trass ein rolegare tone frå Vinje i denne delen brevet, kjem det klart fram at han meiner at folk treng noko heilt anna enn det ein prest kan by på. Folket treng ein lærar! Han bruker klare kontrastar for å vise kva han meiner om den eine og den andre profesjonen. Om prestar meiner han at det er sørgjeleg å sjå at så mange høgst alminnelege og middelmåtige menneske står på

«Prædiketolen». mens folket treng lærarar meir enn prestar; dei treng gagnelege folk som «ingen Bedrøvelse Vække». Prestar, meiner han, er ei liding å høyre på. At ikkje alle prestar er slik som omtala, meiner han er sjølv sagt, og utviser slik tillit til lesarane sine.

Vinje set gjerne den eine opp mot den andre, som her gjennom kontrasten mellom prestar og lærarar. I tillegg til presten, er det «de studerende» som ikkje kan måle seg med læraren. Han er lun når han omtalar lærerstanden etter å ha deltatt på eit møte i *Christiania Stifts Skolelærerforening* i august i 1954, men ikkje fullt så god med dei studerande. Ikkje nok med at mange av dei ender opp som hårlause og knusktørre akademikarar (eller prestar); dei har som regel heller ikkje noko særleg å skilte med i toppen i utgangspunktet:

[D]e fleste unge Folk fra Bygderne, som reise til Seminarierne, gjerne ere gode Hoveder, hvorved de fordelagtig adskille sig fra de Studerende, om hvilke man som Regel ikke kan sige det samme, da disse saa ofte drives frem enten de due noget eller intet, hvorfor en Mand ganske vittigt og træffende sagde, idet han opregnede, hvad hans Sønner skulde blive: «Min næst yngste Søn er det daarligste Hoved, derfor skal han ogsaa Studere. (181/1854)

Kroppen, og i dette tilfellet også hovudet, er utgangspunkt for ironien og humoren. Eit «godt» hovud står metonymisk for intelligens og klokskap, og dei gode hovuda utdannar seg til lærarar, mens dei «dårlege» hovuda blir studentar. På karnevalistisk vis snur Vinje opp ned på vanlege tenkjemåtar ved å byte om på det høge og det låge.

Om kunnskap og læring

Skulemannen Vinje har litt av kvart å seie om kva og korleis elevane burde lære i skulen. Han er kritisk til å gje undervisninga ei «praktisk» retning, slik han meiner tendensen er i skulen – og dessutan i tidas alminnelege gang. For som han skriv: «Det er godt at Livet er praktisk; men det maa ikke i sin praktiske Retning arte sig tankeløst og raat. Livet har et høiere Maal end det, som nærmest for Haanden ligger». (2/1853) Han skriv seg inn i ein debatt som går føre seg i «Posten» (Christiania-Posten) og andre aviser om mormålets plass og betydning i skulen.

Det er eit vakkert bilete Vinje spenner opp når han til dømes talar om at «Kundskabens Mark er uendelig», i motsetnad til det kjende treet ein ikkje burde plukke frå! Det er nemleg ubegrensa kor mykje ein kan hauste av kunnskap her i verda. Likevel er det ikkje mengda det kjem an på: «[S]om Hukommelsens Eiendom er det en Skat [altså innhaustinga], Møl og Rust kan fortære». Det viktigaste er, meiner Vinje, ikkje kvantitet, men *korleis* ein lærer. Han bruker dømme og kontrasterer for å forklare lesarane:

Man har Exempler nok paa Ynglinge og Mænd, som kan meget men ere hjælpeløse og klodsede i Livet, medens man paa den anden Side sér Mænd, der kan mindre, men som forstaa at bruge, hvad de kan. Det er de sande praktiske Mennesker». Slike folk skapar ein ikkje ved å lære dei «mangt og meget og gjøre Undervisningen praktisk, som man siger» (ibid.). Vinje meiner at det er den tenksame læringa som må til, som «sammenknytter de enkelte Ting, og ordner dem ind under en høiere Lov.

Han set slik læring opp mot det han kallar «den *flade* Betraktning», som spør etter kunnskap som ein kan sjå og ta på (ikkje

ulikt kunnskapsmål?). «Den *flade* Betraktning» er vegen, meiner Vinje, til det unyttige og «ufruktbare», og slik sett nettopp motsetnaden til det praktiske. Her ligg ei underforstått kontrast mellom det flate (det unyttige) og det djupe (det praktiske). Vinje trekkjer fram Liebnitz, Newton og anna framifrå folk for å forsterke argumenta sine:

Da Liebnitz og Newton gennem et stille og anstrængende Studium opdagede mange af Mathematikens høiere Love, sagde visselig Verden at de vare upraktiske, men da holdt de netop paa at finde det, som gjorde Nutidens Machiner mulige; disse ere dog praktiske nok. Paa Spørgsmaalet om han af Latin og Græsk havde lært at styre og regjere saa godt, svarede en berømt engelsk Statsmand: «Nei, men Sprogene har skjærpet min Tænkning, gjort Aanden bøielig og givet mig det sikre Blik, som i ethvert Tilfælde lader mig finde det rette.» Hvad var her det Praktiske? Man maa ikke lade sig narre af det, som ligger nær. Hvad der viser sig at være en Trang for den menneskelige Aand, det er altid praktisk, hvor upraktisk det end sér ud.

Det kvar og ein har lyst eller trong til å lære, viser seg å vere det praktiske. Og det kan i praksis vere kva som helst, og kan ikkje fangast av verken mengda av kunnskap eller det vi i dag kallar læringsmål. Metaforen om at kunnskapens mark er uendeleg, er ei påminning til dagens kunnskapsmålarar og teknokratar. Underforstått ligg ei oppfatning av at det ikkje er mogleg å måle det uendelege. Gjennom tvisynet blir skiljet mellom praktisk og upraktisk oppløyst og framstilt som falsk, og til og med kunnskap om utdøydd språk kan vise seg å ha praktisk verdi.

Diskusjonane over går føre seg i 1853, men Vinje slepper ikkje læraren i seg, og tek opp att nokre av poenga i seinare brev som

omhandlar læring. I 1857 kommenterer han ein diskusjon om innhaldet i studieførebuande utdanning (187/1857). Utdanninga var for ungdom som skulle bli embetsmenn; eller *Statens aandelige Tjenere*. Og tenarar burde ha uniform, meinte Vinje, nærmare bestemt ei *aandelig Uniform*. Utdanninga burde, ifølgje Vinje, tene som ei slik uniform. Kanskje han tenkte at det kunne bøte på dei manglande evnene han meinte dei studerande sleit med i utgangspunktet? Metaforen om at utdanninga skulle vere ei åndeleg uniform, viser seg umogleg, då dei styrande ikkje blir einige om korleis uniforma skal sjå ut, og om latinsk stil skulle vere ein del av uniforma. Vinje hadde, slik vi har peika på over, ikkje særleg høge tankar om verken studerande eller embetsmenn, som var representantar for den døyande danske embetskulturen (jf. Haarbergs kommentar ovanfor).

Også utdanning generelt var som nemnt omdiskutert. Nokre meinte utdanninga var for brei og overflatisk, og ikkje førte til anna enn ukunnskap, medan andre meinte at meir måtte inn i utdanninga, blant anna «oldnorsk». Vinje er ikkje redd for at det blir for fullt i hovuda til dei eldre elevane:

En Mand kan lære meget; Hovedet bliver ikke snart fuldt, som Almuen tror. Det er med det som med Fødderne, der ikke slides ud ved at gaa barfødt; Saalen bliver derimod tykkere. Saaledes er det ogsaa med Hænderne, der faa Træle, og Ryggen til at bære Byrder eller til at taale Bank.

Vinje held seg igjen i det kroppslege domenet og snur opp ned på tradisjonelle oppfatningar. I ei tradisjonell oppfatning av læring blir hovudet oppfatta som ein behaldar med avgrensa plass i, og kunnskapen blir forstått som objekt som fyller behaldaren, slik at han til slutt blir full. Vinje er her på linje med ei moderne og dynamisk forståing av hjernen som avviser denne metaforen.

Hjernen kan som andre kroppsdelar trenast og skjerpast, slik at ein lettare kan lære meir til meir ein kan, slik vi i dag ser det i språklæring.

Vinje trur tvert imot at barna i skulen lærer for lite, men meiner at ein startar med for mykje for tidlig:

Jeg tror ikke, at Ungdommen lærer for meget, tværtimod meget forliden; men man begynder for tidlig med den. Hjernen faar ikke fastne nok. Det er som at kjøre med en ung Fole; derved bliver han som Hest krokbeinet.

Vinje er igjen oppteken av det kroppslege når han seier at den som trenar for tidleg på noko, kan få varige skadar, som til dømes ein ungfole som får krokete bein som fullvaksen hest. Slik sett framstår han som ein forsvarar for barn som treng tid til å utvikle seg, og som ikkje må verken trenast (eller testast som i dag) for tidleg. Han viser seg også som ein god pedagog for dei små når han vidare slår et slag for den skapande førestillingsevna til barna:

Og saa tror jeg man ikke tager det paa den rette Fod med at lære de smaa Børn, der ikke godt kunne bruge Forstanden, men Indbildningskraften saa meget bedre. Naar man nemlig ikke tæmmer Folen ret, bliver han som Hest skakkøyrde eller stad eller faar anden Ulaet.

Truleg ville Vinje kunne hatt noko å tilføre pågåande debattar i dag, sjølv om det nok ikkje er så mange i dag som har så god kunnskap om dyr som Vinje hadde.

At han har eit varm hjarte for dei små, kjem på nydeleg vis fram når han seinare i *Dølen* mimrar om si eiga tid som lærar og samanliknar barna med hengande klokke: «Det var gode dagar, daa eg var Skolemeistare. Smaagutar og mest Smaagjentor hingo

kring halsen min som Klokkor, og eg kunde ganga lutande og bera deim over heile Golvet» (i *Dølen* i 1868). Slikt er rein poesi, må ein vel kunne seie.

Om Modersmaalet

Vinje er, ikkje overraskande, oppteken av morsmålet, anten det er språket i litteraturen, på teateret, i avisene eller i skulen. Som tilhøyrar på tidlegare nemnde møtet i *Christiania Stifts Skolelærerforening* i august i 1954 kan han konstatere at det mest av alt blir tala om kristendom og kristne bøker, heilt naturleg, meiner han, «[d]a Almueundervisningen væsentlig gaar ud paa at bibringe Børnene Christendomskundskab» (181/1854). Men særleg spennande synest han ikkje det er med det han oppsummerer som «dogmatiske Spidsfindigheder».

Meir interessant blir det derimot når ein i møtet kjem inn på historie og den historiske undervisninga; norskheita, det nasjonale og morsmålet i motsetnad til det danske skriftspråket:

Skolelærerne, som de fleste Almuesbørn, maa være glade i «Norskheden,» naar de blive vakte, og deres Erfaring som Skolemestere maa have lært dem, hvad vort danske Bogsprog er for Almuesbørn, ligesom deres egen Lidelse under Udpiskningen af det Folkelige op igjennem Skolerne til paa Seminariet ikke kan være glemt. Denne Udpiskning trodde man hørte med til «Dannelse,» dette sagde jo alle Lærere og «dannede» Folk, derfor bar man den med Taalmodighed; men naar man senere i Livet tænker paa eller hører tale om dette Folkelige i Maal og Eftermæle, bliver man tilmode som naar man mindes Barndommen; man kan ligesom Schweitzeren kaste Geværet, styrte sig i Floden og svømme over den bort med Bjergene, hvorfra man hører Hjemslaatten.

Når vanlege folk skal utdanne seg, opplever dei berre at det folkelege vert piska ut av dei og kalla «dannelse». Utdanning og danning er metaforisk sett ei form for kroppsleg vald, som attpåtil vart framstilt som nødvendig, utført av lærarar og danna folk. Men det folkelege som er blitt piska ut av ein, er ikkje lenger borte enn at ein kan minnest det og kanskje til og med nå fram til det når ein høyrer ein slått eller song frå fjellet.

Å samanlikne utdanning med vald er både kroppsleg, grotesk og karnevalistisk. Vinje framstiller det høge og danna som lågt og det folkelege som høgt. Det er ikkje snautt å skrive om danninga som ei utpisking av det folkelege, men det er kanskje med eit håp om ei endring? Preteritumsformene kan iallfall tyde på ein viss optimisme. Og så har han dessutan trua på lærararane som gagnlege og solide folk med gode hovud (som liknar han sjølv?).

Likevel, i 1855, kan han ikkje la vere å klage over hangen etter alt som er framandt, nærare bestemt aviser på alskens framande språk. Leselysta kan ein ikkje klage på, meiner han, når ein finn abonnentar for blad som *Kladdaradasch* blant «Bønder som oppaa Hedemarken» (225/1855). Det ein derimot kan klage over er nettopp lysta på alt framandt. Så peiker han på Island på som eit motstykke til den manglande språklege sjølvstenda i Noreg:

Af Island kan vi lære: der gjør man Alt til Islandsk og skriver, saa Almuen læser. Derfor trives der ogsaa et oplyst Liv, selv i dette ublide og fattige Land. Det klinger utroligt, hvormange Abonnenter almindelige Tidsskrifter kan have der i et saa lidet Land; men der trives de, og Folk blive oplyste, medens her kan intet hjemmegjort trives; og saa smaa og fattige ere vi ikke, at ikke ogsaa vi kunde have noget. Lad os lære af Island; det er vort eget Folk, og i dette Folk ligger Selvstændighed. Der var Intet saa utaaleligt for de gamle Nordmænd som at rette sig efter Andre. At være Karl selv, var Hovedsagen.

Det er ingen tvil om at Vinje er bekymra over utfordringane med dansk som undervisningsspråk og som opplysningsspråk. Opplysning og eit opplyst liv er ein sentral metafor for kunnskap. Island er eit opplyst land med mange tidsskriftsabonnenter, sjølv om det er mindre enn Noreg. Men i Noreg kan ikkje det heimelaga trivast, meiner Vinje, truleg fordi vi er for fine på det. Men vi kan lære av Island, som er eit sjølvstendig folk. Vi har også ein arv frå tidlegare tider om at det viktigaste var å vere *kar* sjølv, og ikkje rette seg etter andre. Her er metaforane i slekt med frigjerings- og slavemetaforane Kjelen (nemnt innleiingsvis) fann at Vinje brukte i omtale av språksaka. For Vinje handlar det om sjølvstende og stoltheit over det norske, og om folkeopplysning. Han hadde nok sjølv støtt på mang ein vanske både i eigen skulegang og som lærar i skulen. Seinare ser han seg oppgitt tilbake, og tenkjer at han iallfall har gjort det han kan for å fremje morsmålssaka:

Samfundet er en Daarekiste, naar jeg ser, hvorledes man lægger op for den unge Mand alle mulige Sprog, kun ikke Oldnorsk og idetheletaget Modersmaalet; men saa er der ikke mere Ild i mig end jeg snart bliver kold og endogsaa morer mig over denne grændseløse Galskab, siden jeg har gjort alt hvad jeg kan for at afværge den (26/1858).

Ei dårekiste vart tidlegare omtalt som eit sinnsjukehus eller eit asyl. I dag vil ein kanskje seie at det er det same som ei avdeling for psykiatriske pasientar på eit sjukehus. Metaforen dårekiste på Vinjes tid impliserer at samfunnet er befolka med galne folk som tek galne avgjerder, i dette tilfellet om kva språk som skal lærast på høgare skular, seminarium og universitet: alle språk, men ikkje gammalnorsk og morsmål. Dette er så grenselaus galskap at det kallar på låtten hos Vinje, og det er ingen taparflir, men

ein lått som peikar mot framtida og mot at dei galne tek feil og at Vinje har rett.

Om det folkelege

«Liklukta kjenner korrespondenten helst i litteraturen», skriv redaktørane av dei nyutgitte korrespondentbrev i forordet. Vinje såg på det folkelege og det nasjonale som kjenneteikn på det som var levande. Vinje gjekk mykje på teatret og skreiv òg mange meldingar for *Drammens* Tidende om teaterforestillingane i Christiania. Eitt av stykka han skreiv om i korrespondentbrevet 15.5.1855, var *Guldbrandsdølerne* av då avdøde Christian Monsen, pressemann og diktar. At dikteren var avdød, vart gjort til eit poeng:

Det er en meget frugtbar Tid paa nye Theaterstykker nu herinde; men vi faa vel til Gjengjæld bie en god Stund paa noget nyt, idetmindste faa vi ikke noget mere fra den Mand, som skjænkte os dette sidste Stykke «Guldbrandsdølene;» thi han er død; og om han havde levet, havde vi neppe fundet Stykket saa godt; saa underlig er Verden, og det er et godt Træk hos den, da man kan ikke som mod Mennesket være for streng mod Kunstneren, Digteren og Literaten, saalænge han lever, og at man ihukommer ham som død, er en ren Naadegave.
(109/1855)

No er det ikkje heilt rett å seie at det ville vere ei nådegåve om ein kom i hug dikteren som daud heller, viser det seg. Stykket har nemleg gode sider, det har poetisk glimt og ei dramatisk haldning:

[Det er] spændende, næsten overspændt med Knald og Effekt, og for Folk, som har læst meget og levet lidet, maa ogsaa

Karakterene, navnlig Bønderne i Guldbrandsdølerne, være fortreffelige; thi de tale, som de skulde have lært det udenad af en Roman eller være Stuepoesier. (109/1855)

Men trass i dette, som Vinje ironisk kallar «forryktheder, som Byfolk vist synes er deilige», går det ei poetisk flukt gjennom stykket, meiner Vinje. Og han tenkjer på kva det kunne ha blitt av Monsen, om han hadde fått leve vidare og kanskje hadde innsett «Usandheden i den almindelige Roman- og Poesistil og fundet den djerne Folkelighed og Greihed i Ordlaget, kort dersom han havde været national». Det folkelege og det nasjonale går hand i hand, og det har med språk og morsmål å gjere:

Jeg kommer atter og atter tilbage til Sætningen: Sproget maa stemmes om som et falskt Instrument; dette maa Folk tidlig eller sent indse, thi selv fornuftige Byfolk snakke ikke saa bredfuldt og modbydeligt, som naar et Menneske begynder at skrive og skal være poetisk. Bare et Menneske tager Pennen i Haand, saa er det som en ond Aand skulde være faren i ham; da Farvel Natur, Sandhed og Folkevit.

Vinje samanfattar både poetikk, pedagogikk og språksyn i orda natur, nasjonal, sanning og folkevit. Metaforisk sett er språket eit instrument som må stemmast. Den som prøver å vere poetisk utan å stemme språket mot det sanne og folkelege, snakkar eller skriv som om ei vond ånd hadde fare i han, skriv Vinje satirisk. Kven eller kva den vonde ånda er, seier Vinje ingen ting om, men lesaren kan tenkje sitt.

«Kunnskapens mark er uendelig», skriv Vinje, og løftar fram lærarane, språket, kunnskapen, bøkene og litteraturen si rolle i arbeidet mot det opplyste, folkelege og nasjonale. Kunnskapen er konkret, som eit jordstykke, men likevel endelaus. Innramminga

gir dessutan implikasjonar om at kunnskapen er noko som kan dyrkast fram, i det rette, nasjonale jordsmonnet.

Ein solidarisk Vinje med tvisyn

Som vi har sett, bruker Vinje mange, tydelege og effektive metaforar i korrespondentbrev til *Drammens Tidende* når han skriv om lærarar, kunnskap og skule. Som oftast er metaforane hans konkrete og kroppslege, samtidig som dei er kopla saman med humor, ironi (til og med sjølvironi) og satire. Gjennom metaforane oppretter han motnormer mot dei rådande normene i samfunnet og rammar inn ironien og satiren med tvisynet, som også blir ein viktig del av humoren, slik også tidlegare forskning grundig har dokumentert. Men kanskje er det ei side ved Vinje som ikkje har kome så tydeleg fram i tidlegare forskning om skrivestilen hans? Vi vil hevde at det også finst ein solidarisk Vinje, ein Vinje som held med dei som er lågast på rangstigen, mot dei som står høgast. Måten han omtaler skulebarn på er eit døme på dette.

Kven er så offer for Vinjes ironi og satire? Det er dei tilsette på universitetet, som ikkje har livskraft og energi. Det er myndighetene, som ikkje legg til rette for livskraftige kår for folkeleg kunnskap og utdanning. Det er middelmådige prestar som er ei liding å høyre på, og som tenkjer som om dei skal gjennomføre inkvisisjon i mellomalderen. Det er dei studerande, som vert drivne fram anten dei duger eller ikkje. Det er forfattarar av ymse slag, som skriv falskt, ufolkeleg og motbydeleg, som om ei vond ånd skulle ha fare i dei straks dei tek pennen i handa. Det er byfolk som går i teatret og let seg forføre av slikt falskt, ustemt og ufolkeleg prat; og det er ikkje minst han sjølv som brukar av det danske skriftspråket i korrespondentbrev!

I 1847 tek han avskjed med sin *kjære Læser* gjennom åtte år. Og ikkje utan patos, må ein kunne seie. Tida er inne for å avslutte

ein epoke der det danske språket har vore pennespråket hans. Heretter skal han i *Dølen* nytte «Dølemaal». Eit kvart forsøk på å skulle fornorske språket på annan måte vil *frembringe en Vanskabning* (45/1859). Det danske skal han bruke som *Hverdagsklæder*. Han ber lesaren på satirisk vis om tilgjeving for tidlegare laster:

Jeg beder herved den ærede Læser om Tilgivelse, fordi ogsaa jeg engang var saa svag og arm og uvidende, at jeg vanærede min norske Haand med at skrive Dansk, at jeg saaledes syndede mod Fædrelandets Aand og gjorde Mit til at slukke den sidste Rest af dens Liv; jeg skal ikke gjøre det mere. Intet, som jeg lægger Aand og Liv i, skal være paa Dansk. Den Aand, jeg har, skal være paa Norsk; vil Ingen have den, saa beholder jeg den for mig selv, — saa gjør jeg da idetmindste ingen Skade.

Språk er framstilt som klede, og der må dansken nøye seg med å vere kvardagsklede, mens landsmålet og folkemålet er festklede. Språket er også ein person eller ein skapning, som også kan bli ein vanskapning om ein ikkje fornorskar det på rett måte. Fedrelandet Noreg er ein person som har både kropp og sjel, og her til med «Aand», som ikkje må sløkkast eller syndast mot. Å synde er ein metafor frå Bibelen som betyr å bomme på målet, å halde på med noko som ikkje tener det gode, eller vere urein. Vinje bruker desse metaforane for å kritisere seg sjølv og sin tidlegare språkpraksis, og ironien og satiren går ut over han sjølv, slik vi har sett døme på før.

Ironien og satiren går derimot ikkje ut over lærarar, og aller minst lærarane på seminaret. Den går heller ikkje utover fattige forfattarar som skriv bøker for desse lærarane, og som vonaleg er like lykkelege og like lite grådige som ein filantropisk kokk på ein elvebåt på Rhinen.

Vi ser at Vinje er ein solidarisk ironikar og satirikar når han

skriv om lærarar, utdanning og skule. I denne samanhengen er han ein som ikkje sparkar nedover, sjølv om han kunne gjere det i andre samanhengar. Om han skulle ha utfalda seg i dagens kommentarfelt, ville han truleg ha brukt tvisynet til å straffe dei som fortente det mest, nemleg dei som sparkar nedover, eller dei som er oppblåste og manglar sjølvironi. Ein ting er sikkert, i ei slik rolle ville Vinje ha fått nok å gjere.

Notar

- 1 Alle korrespondentbrev vi siterer frå i artikkelen er henta frå *Korrespondentbrev til Drammens Tidende 1851–1859*. Tekst-kritisk utgåve ved Nina Marie Evensen og Jon Haarberg. Alle noter o.a. i breva i den tekstkritiske utgåva, er fjerna frå sitata vi nyttar her.
- 2 I det følgjande refererer vi på same måte som her, ved at nummeret på brevet står først og årstalet etter. Når vi nemner brevet første gongen, set vi inn referanse for brevnummer og årstal. Når det kjem meir referat frå same brevet, utelet vi referansen for å lette lesinga.

Litteratur

- Burgers, C., Konijn, E. A. og Steen, G., J. (2016). «Figurative Framing: Shaping Public Discourse Through Metaphor, Hyperbole, and Irony». *Communication Theory, Volume 26, Issue 4*, s. 410–430.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: Chicago.
- Haarberg, J. (1985). *Vinje på vrangen*. Oslo: Universitetsforlaget AS.
- Haarberg, J. (1993). «Etterord. Vinje på vranga». I: A. O. *Vinje Skrifter i Samling* (Bd. VI). Oslo: Samlaget.
- Kjelen, H. A. (2001). «Antikken og det moderne i A. O. Vinjes forfatterskap». Hovudfagsoppgåve. Trondheim: Norges teknisk- naturvitenskapelige universitet.
- Linneberg, A. (1992). *Norsk litteraturkritikks historie bd. II: 1848–1870*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rolfsen, N. (1886). *Norske Digtere. En Anthologi med Biografier og Portretter af norske Digtere*. Bergen: Ed. B. Giertsens Forlag.
- Vinje, A.O. (2018). *Korrespondentbrev til Drammens Tidende 1851–1859*. Tekstkritisk utgåve ved Nina Marie Evensen og Jon Haarberg. Oslo: Det norske språk og litteraturselskap / bokselskap.no i samarbeid med Nasjonalbiblioteket.

Geitas didaktikk

Vinjes retorisk-didaktiske skriftpraksis

Hallvard André Kjelen

Som lærar og lærarutdannar hentar eg i stadig større grad inspirasjon til undervisning i litterære tekstar. Meir grunnleggjande spørsmål om danning og kunnskap er òg handsama av andre enn fagpedagogar. Vinje er ein av dei forfattarane som har laga dei friskaste konkretiseringane. Journalisten, essayisten og lyrikaren Vinje inngjekk «alle» i eitt og same folkedanningsprosjekt. Han var «i all si verksemd som bokmann og bladmann folkeuppsedar», skreiv Olav Midttun (1927 s. 92). I artikkelserien om journalistikk som stod å lese i *Drammens Tidende* i 1851, der han legg fram sitt journalistiske program så å seie, skriv Vinje nettopp at *journalistikken* skal vere «en Lærer for Folk og Stat» (Vinje 1993a s. 56).

Men denne journalistiske stilen var lenge eit av ankepunktta mot Vinje. Han vingla og var inkonsekvent: Han var ein harlekin eller kameleon. Ein hovudstraum i resepsjonen har freista å

bortforklare desse sidene ved Vinjes tekstar, men Vinjes vrangside, det inkonsekvente, ironien, humoren og det karnevaleske, har sidan Jon Haarbergs avhandling *Vinje på vrangen* vorte grundig restituert. Dølen lét, som Haarberg skriv, «tvesynet bero på humanistisk danning» (Haarberg 1985 s. 162), og det er nettopp her, i tvisynet, humoren og ironien at ein kan finne Vinjes danningssyn i si mest tilgjengelege form. Det er klare samanhengar mellom retoriske strategiar eller litterær stil og det dannelsidealet som ein kan spore i tekstane. Erik Østerud (1987) peiker på at Vinjes stil ikkje har noko med vingling eller inkonsekvens å gjere, men at stilen fungerer på same måte som Sokrates-figuren hos Platon og Søren Kierkegaards pseudonym, altså som verktøy for å frigjere tanken. Dei retoriske grepa Vinje brukar, er sånn sett didaktiske.¹ Skrifta fører tanken framover. Denne samanhengen mellom retorikk og didaktikk i Vinjes tekstar er tema for denne artikkelen.

Vinje, skulen og danninga. Eit lite riss

Allereie heilt i starten av karrieren som skribent, i 1847, publiserer Vinje ein journalistisk tekst som handlar om danning og didaktikk, meldinga av K. O. Knutzens «Christelige Fortællinger». Hartvig Hartvigsen skriv i ei hovudoppgåve at denne bokmeldinga «for en stor del [er] et pedagogisk programskrift» (Hartvigsen 1962 s. 3). Meldinga er òg ei frisk oppvising i ironi og satire. Vi ser allereie her Vinjes journalistiske grep ganske tydeleg.

Vinje *var* lærar. Han gjekk på lærarseminar både i Kviteseid og i Asker, han arbeidde som omgangsskulelærar og som lærar ved Mandals Borgerskole på 1840-talet (Vesaas 2001), og han deltok aktivt i aktuelle skulepolitiske debattar seinare. Mellom anna var han oppteken av spørsmålet om latinen sin stilling i den høgare skulen, som rundt midten av 1850-talet var eit stort

stridstema. Ja, med jamne mellomrom frå bokmeldinga i 1847, i korrespondentbrev i *Drammens Tidende*, i ulike talar, i *Dølen*, òg i dei siste større artiklane han skreiv («Vaar Politik» frå 1868 og «Schweigaard» frå 1870), kom altså Vinje inn på skulespørsmål (Hartvigsen 1962). Læraren som ideologisk figur har høg status i Vinjes tekstar, men ikkje alle faktiske lærarar når opp til Vinjes idealførestilling. I artikkelserien «Vaar Politik» som stod i *Dølen* vinteren 1868, heiter det til dømes at «[d]et er ikke Under, at her er aandelig Armod i vort vesle Land, naar dei faae Lærepostar – eg kallar alle Ombod so – verda burtgjevne til slike Folk» (Djupedal (utg.) 1970-73 s. 50). *Alle* ombod er med andre ord å forstå som *lærarar*, og dei skulle ideelt sett vere «Ljos for Foten og Lygte paa Stigen, kort vera Landsens Skolemeistrar i Ordets fulle aandelege Meining» (Djupedal (utg.) 1970-73 s 30). Men Vinje er altså her kritisk til at desse viktige lærarpostane er gjevne til folk som ein ikkje kan få ein «etande Tanke ut af [...] om du saa sleit og drog med gloande Tenger» (Djupedal (utg.) 1970-73 s. 50).

Vinjes posisjoneringar i det skulepolitiske landskapet var ikkje alltid det ein kan kalle progressive. Arne Bergsgård meiner at han i spørsmål om folkeskulen rett ut er å forstå som reaksjonær og som «omgangsskuleromantikar», og at han helst interesserte seg for den høgare skulen (Bergsgård 1940 s. 191). Vinjes grunngeving for sine omgangsskulepreferansar er likevel konsekvent nok: Omgangsskuleordninga gjev på grunn av sin eigenart større nærleik mellom det praktiske livet (familiane, gardsdrifta) og skulekunnskapen (Vinje 1993a s. 148; Midttun 1927 s. 93). Ein generell skepsis til skulen som institusjon og den institusjonaliserte kunnskapen og kunnskapsformidlinga er òg gjennomgåande i mykje av det Vinje skriv. Den praktiske og konkrete kunnskapen, og danninga som er tileigna gjennom praktisk arbeid, blir gjerne tillagt større verdi enn livsfjern teoretisk spekulasjon og bokleg lærdom. Jon Haarberg skriv at

den pedagogiske grunntanken [hos Vinje] forutsetter allerede i utgangspunktet at 'Folket' har den dannelsen som skal til, og at embedsstanden og intelligentsiaen på sin side trenger til mer folkelighet, jordnærhet og humor (Haarberg 1998 s. 462).

Men det er i alle fall ikkje eit komplett bilete Haarberg presenterer her. I «Dødens fyrste Ord» skriv Vinje at «liksom det var dei upplyste Menner, som gav os vor Frihet, soleids maa det og vera dei, som skulle gjeva os atter vort Maal. Aalmugamannen gaar som Barnet i den Vaxnes Fotfar (-spor)» (Vinje 1993a s. 230). I språkspørsmålet er det altså eliten som må stake ut kursen. Men oftare blir slike motsetnader destabiliserte og problematiserte i Vinje-tekstar.

Analyse og utval

Samanhengen mellom retorikk og didaktikk kan etter Aslaug Nyrnes (2002; 2007) vere av to typar, *strategisk* og *topologisk*. Retorikk kan vere eit verktøy i praktisk didaktisk arbeid ettersom retorikk er eit verktøy for intensjonelt språkbruk. Retorisk didaktikk er såleis formorientert, men «retorikken lever av at form og innhald ikkje kan skiljast» (Nyrnes 2007 s. 191). Ein didaktikk i retorikkens teikn opnar for «depersonifiserte spørremåtar» (ibid. s. 211) og inviterer til å undersøkje språk og form i undervisning og læring snarare enn relasjonar mellom menneske. Retorikken opnar såleis for ei anna tilnærming til undervisning enn den etablerte pedagogikken. Retorikkens topologiske dimensjon forklarar Nyrnes som «språkets allmenne rutenett», og topikk er læra om «kulturelle, sjølvsgatte seiemåtar [som] vi kan finne att i språket som stivna spørremåtar, som stivna argument» (ibid. s. 201). Den strategiske og den topologiske dimensjonen heng saman ettersom toposlæra er ein hovuddel av den strategiske

inventiofasen. Når ein skal finne ut kva ein skal seie, går ein nettopp med ein romleg metafor til ulike stader, altså *topoi*.

Vinjes litterære praksis handla ofte om å bryte ned dikotomiar til dømes gjennom karnevalistiske samanstillingar av menneske og dyr. Men Vinjes idear om danning eller pedagogikk lét seg ganske enkelt skissere nettopp ved hjelp av eit par verdiladde dikotomiar: indre – ytre, fleksibel – stivna. Desse dikotomiane er gjengangarar i ei rad Vinje-tekstar om ulike tema. Det fleksible, det rørlege og aldri avslutta kan vidare sjåast som ein av essayets hovudtopoi (Haas 1982; Time 1982).

Eit danna menneske har internalisert kunnskapane sine, har gjort eller viser i alle fall vilje til å gjere det framande til sitt eige, og er i stand til å møte faktiske problem i verda på ein fleksibel måte. Vinjes dannelsingsprosjekt og pedagogiske tenking kan såleis setjast i samanheng med tysk *Bildungsphilosophie* (Assmann 1993; Gadamer 2010). Vidare kan ein knyte Vinjes essayform til ei særleg form for kunnskap, nemleg den praktiske klokskapen, *fronesis*. «Essayets arbeid er fornuftig arbeid, og dets virke er sannhetsbærende. Men fornuften i essayet er en praktisk fornuft og sannheten en praktisk sannhet» (Aadland 1982 s. 227).

Vinjes idear om danning og kunnskap blir ofte presenterte i form av metaforar og i allegoriar, ikkje minst i det vi kan kalle *dyrefablar*. Menasjeriet er stort i Vinjes tekstar og omfattar særleg husdyr som geit, hest og gris, hanar, høns, men òg andre dyr. I tekstane hans er grisen, geita og hesten aldri *berre* dyr: Dei fungerer ofte som masker for menneskelege karaktertrekk. Vinjes metaforar og litterære stil var provoserande i samtida, og kan framleis virke nokså frisk. Som Georg Johannesen har peika på, gjev stilen ein framandgjeringsseffekt: «Vinje skreiv med stor Verfremdungseffekt i ein makeleg og den gongen makalaus latin, som vi kan kalla 'landsmål' og til og med 'ny-norsk'» (Johannesen 1987). Denne framandgjeringa, som altså er eigna til

provokasjon og underleg- eller framandgjering, er grunnleggjande *didaktiske* grep.

Vinje gjev ikkje noka heilskapleg framstilling av sitt dannelses-syn nokon stad – ein finn det spreitt utover i ulike tekstar skrivne i ulike høve med ulike føremål og i ulike sjangrar. Vinjes tankar om dette er, som mellom andre Sigmund Skard (1938) og Arne Bergsgård (1940) viser, i utvikling over tid. Det er likevel slik at nokre grunnførestillingar om danning og kunnskap blir formidla i liknande retorikk gjennom heile forfattarskapen hans, frå dei tidlegaste tekstane frå 1840-talet og fram til dei siste tekstane frå 1870. I det følgjande hentar eg derfor fram tekstdøme som delvis blir tekne ut frå den originale samanhengen dei stod i. Ei viss kontekstualisering kan likevel vere naudsynt undervegs, men her får dei først og fremst stå som døme på Vinjes form, retoriske strategiar og forråd. Tekstdøma er i all hovudsak henta frå Vinjes artiklar i *Drammens Tidende* og frå *Dølen*.

Utdraga er valde ut frå to prinsipp. For det første har eg forsøkt å vise korleis det er mogleg å spore bestemte topoi og skrivemåtar *over tid* i forfattarskapen. For det andre har eg valt tekststader som tydeleg kan illustrere nokre bestemte retoriske og didaktiske strategiar. I Vinjes tekstkorpus finst mange andre moglege utdrag som kunne vore dregne fram og kommenterte i denne samanhengen, men plassomsynet set grenser.²

Første topos: Danninga er ikkje noko ytre

Indre – ytre-dikotomien kan gjenfinnast i nokre av dei tidlegaste Vinje-tekstane. Ein kan sjå han i ein artikkel om Myllarguten allereie i 1849:

De [nationale Bestræbelser] maa forbindes med Videnskabelighed, elles blive de eensidige, og ligesom en Videnskabelighed,

der ikke saaatsige staar paa fædrenelandsk Jordbund, aldrig kan sprede sine Straaler over det egentlige Folk, saaledes maa de nationale Bestræbelser, der ikke ville benytte sig av de vundne Erfaringer, lede til en Afslutten, der staaer i den skarpeste Modsætning til Nutidens Bevægelighed. [...] [U]den videnskabelig Udvikling er Geniet en usleben Diamant, og paatvungen Dannelse uden oprindelige Anlæg frembringer de meest jammerlige Figurer. (Vinje 1993a s. 25)

Det framande må gjerast heimleg, men det heimlege må òg komme i kontakt med det framande. Det nyttar likevel ikkje å tvinge danninga på folk; om ikkje der er «oprindelige Anlæg», blir resultatet uansett dårleg. Fleksibel – stivna-dikotomien er òg til stades i avsnittet i og med uttrykket «Nutidens Bevægelighet».

Dikotomiane indre – ytre og kjend–framand er gjengangarar i Vinje-tekstar om *språk*. Eit tidleg døme er omtalen av Asbjørnsens eventyrspåk i *Drammens Tidende* nr. 3 i 1852. Her brukar Vinje metaforikk knytt til musikk. Språket kan stemmast i ulike toneartar:

Vort Bogssprog er saa fornemt, at det ikke vel taalder folkelige Talemaader i sig. Nationale Udtryk og Vendinger se ud som jeg kan forestille mig en Baldame med Træsko. Sproget maa ligesom omstemmes i en anden Toneart, førend man kan anbringe Ord, hvori den nationale Musik klinger (Vinje 2018)

Asbjørnsen lukkast då, slik Vinje forstår det, i ei slik omstemming. Balldama med tresko er eit bilete som høver godt inn i Vinjes vidare metaforiske tilnærming til danningsspørsmålet. Det nyttar ikkje med fine klede utanpå. Dersom danninga ikkje er tilstrekkeleg internalisert, vil treskoen etter kvart stikke fram uansett. Bileta er typisk nok både visuelle (balldama med tresko) og auditive (den nasjonale musikken). Balldama-med-tresko-biletet

er omvendt av Vinjes karakteristikk av Wergelands tekstar: «Han hengjer tidt den norske Kufta utanpaa den romerske Toga, og daa Togaen er sidare, so seer Ein ei raud Remse rund ikring hanga undan», men poenget er det same (Vinje 1993a s. 383).

Andre stader brukar Vinje eit anna bilete som illustrasjon til indre–ytte-dikotomien. I «Forslag om Oldnorsk som Fag i de lærde Skoler», eit framlegg til Stortinget som var prenta i *Christiania-Posten* i 1857, heiter det:

Den europæiske Kultur, som der tales saa meget om, rummes nok i vort eget Sprog, og rummes den ikke, saa er alligevel hvad der ligger udenfor, ikke vor egen, men en Kalk paa Væggen som snart falder af. Vi skulde jo netop som ethvert andet selvstændigt Folk give denne europæiske Kultur vort selvstændige Præg, og ligesom i denne Deamant slibe en ny Side der kaster sit Skjær med i Branden. (Vinje 1993a s. 213)

Kalkpuss-biletet er ifølgje Sigmund Skard lånt frå Heltberg, men fører òg tanken mot uttrykket «kvitkalka graver» i evangeliet etter Matteus kap. 23, vers 27. Der blir det nytta av Jesus om dei hyklerske farisearane. Den ytre danninga, den lånte kulturen, er å forstå som hykleri, medan ei eigentleg nasjonal danning må finne uttrykk i eit nasjonalt språk.

Lysbrytingsmetaforikken i det førre sitatet utviklar Vinje vidare i det kjende diktet «Nationalitet». Overføringsverdien til pedagogikken og didaktikken er kanskje ikkje så veldig stor her, men det ligg ein komprimert danningsteori her, nemleg at det *eigne* og det *framande*, i like stor grad som *teori* og *praktisk røynsle*, grunnleggjande sett er to sider av same sak, og at desse faktorane må spele på lag.

Lysbrytinga og kalken på veggen er no i og for seg nokså konvensjonelle *topoi*. Å bruke fordøyingmetaforikk om danning er

øg konvensjonelt og kan finnast hos forfattarar som Plutark, Quintilian, Montaigne og Holberg (Nyrnes 2002 s. 81). Vinje brukar ofte fordøyingsmetaforar om danning (til dømes i *Drammens Tidende* 6/1851³ og i omtalen av Wergeland i meldinga av Welhavens *En Digtsamling i Dølen* i 1859). Bileta kan bli særskilte konkrete i Vinjes penn, og dei har ein tendens til å vekse til større forteljingar. I artikkelen «Brandpoesi», som Haarberg gjev ei grundig lesing av i *Vinje på vrangen*, skriv Vinje om «Brandkritikken». Her er det, som fleire andre stader hos Vinje, «Philosophen» (Marcus Jacob Monrad) han vil til livs. Med kroppsleg metaforikk får den såkalla «dannelse», altså ueigentleg danning eller halvanning gjennomgå. Det følgjande tekstdømet har i mykje større grad enn dei føregåande døma ein stil som provoserer og som dermed har ein pedagogisk karakter:

Der er nokot i Medicinen, som heiter Dyspepsi, trur eg; og denne Sjuken har seg so, at Mennesket liksom usmeltat gjev ifraa seg det, som det tek in, so Du kann finna det alt atter, riktignok berre i halv naturleg Tilstand. Slikt finn Du i det, denne filosofiske Kritikerer skriver, eit romersk Potetesskal, eit græsk Fiskebein, eit jødisk Gryn, ein norsk Kjøtbite o. s. v. i det endelaase med Klumpar fraa Hegel og Gud veit alt. [...] Slike Folk tru altid, at det dei usmeltad bera i seg, er deires eget. Men det verdt det først under Smeltningen, naar det gjeng over til Blodet og afseter seg paa den naturlege Maaten (Vinje 1993b s. 217–218).

Med retorikkens omgrep kan ein seie at Monrad ikkje har kontroll på *copia*, altså sitt retoriske forråds-kammer. Han blandar element som ikkje høver saman, og manglar sans for *aptum* (det høvelege) (Nyrnes 2007 s. 201–204). Filosofen er ein dårleg retor, kort sagt, og følgjeleg ein slett lærar og filosof.

Tilsvarende metaforikk nyttar han i essayet «Om Stil» (*Dø-len* 1867). Vinje lagar her ei hierarkisk ordning av forskjellige stilar: «Du seer her Stilens Trappetige: først er Du Barn, so verdt Du Tater og so endeleg ein Mann» (Vinje 1993b s. 241). Denne tredelinga kan dessutan setjast i samband med til dømes Schillers eller Hegels historiesyn. Det svarar òg til Vinjes eige historie- og språksyn. Barnet, grekaren eller den norrøne bonden utmerkjer seg med sitt enkle og greie språk. Mannen, den vaksne, må i nokon grad finne tilbake til barnet, men han står på eit høgare nivå, av di han har meir kunnskap. Men «Tateren» er han som ikkje har internalisert, altså «meltad» kunnskapen sin. Lærdomen blir standande som noko ytre og uforløyst. Dermed er «Tateren» ufleksibel og stivna, og det han veit, kan ikkje bli nytta kreativt og produktivt, men berre «gulpast opp» igjen.

Liksom Tanken er endelaus, so er Spraaket; og den sama Sanning kan faa sit Uttryk paa likso endelaust mange Maatar, som alle kunna vera like gode og staa i Staden for kverandre. Var det ikki so, vilde vi verda sitjande inne med bein- og stein-gjegne Formler, som paa Slutten maatte drepa alt Tankeliv. «Men, eg kan ikki upgjeva Tankens Stringents», segjer Mønstertateren, naar han siter der fast med sine Klumpar og «Græske Fiskebein» i Halsen. (sst.)

Med uttrykket «stein-gjegne Formler» kjem vi over til neste nedslagspunkt.

Andre topos: Fleksibilitet og det å vere open for omskiftande tilhøve

Vinje er kjend for å ha skrive om eit kvasisosiologisk skilje mellom austnorsk og vestnorsk «upplysning». Det handlar vel strengt

teke ikkje så mykje om geografi som om ulike «temperament» og kunnskapstypar. På same måte som indre–ytre blir ein klart verdiladd dikotomi i Vinjes tekstar, er fleksibilitet og rigiditet eit motsetningspar som stadig dukkar opp. Først eit tidleg døme frå *Drammens Tidende* i 1852 som nettopp set fleksibilitet og rigiditet i samband med skule og undervisning:

Dog, vore organiserede Skoler klemmer de Unge ind i sin Jernsko; de ere Maskiner, som have dræbt flere Talenter, end de engelske Fabriker have gjort Krøblinger. Intet Under, at Universitetslærerne ikke blive gamle, og intet Under, at man finder saa megen Aandløshed blandt den talrige studerende Stand. Jeg har igrunden skeiet ud, men det er netop det jeg vil; jeg vil korrespondere; jeg vil løfte paa Hatten til de Tanker, som stryge forbi mig, ligesom jeg løfter paa den til Legemer, som jeg møder paa Østregade, det vil sige, naar jeg kjender dem; at gaa strunk og stiv, det gjør alene aandelige og legemlige Musketerer; de have begge kjendt Korporalstokken paa sin Ryg, og de ere begge skabte til at dræbe; den ene Legemet og den anden Aanden. (Vinje 2018, upag.)

Skulens og universitetets harde disiplinering av elevar og studentar blir her elegant sett opp mot metakommentaren i tekstsutnittet («Jeg har igrunden skeiet ut»). Spaserturen langs Østregade (no del av Karl Johans gate) som både kan forståast konkret og som ein metafor for ein slenrande (!) essayistisk stil, er altså eit døme på ein av Vinjes skriftstrategiar, ein metode vi vel kan kalle *dobbeleksponering*. Den essayistiske, fleksible og nærmast organisk flytande forma (utskeiinga, å løfte på hatten til tankane som «stryge forbi») som Vinje både brukar og samstundes kommenterer her, står i motsetnad til den rigiditeten og militære tilnærmingsmåten som finst til dømes i skuleverket og

ved universitetet. Ein essayistisk stil blir såleis presentert som ein alternativ pedagogikk.

Motsetnadene fleksibilitet og rigiditet blir etter kvart kledde i dyreham i Vinjes tekstar. Essayet «Panik» (1869) byrjar som ei tilsynelatande sakleg framstilling av det fysiologiske eller psykiske fenomenet panikk hos dyr og menneske. Om panikken til grisen skriv Vinje:

Rett som Grisen gjeng med vanleg Forstand, so skvett han up og gruffar og gryler, og so stend han still atter og gloor so skræmt, og so tverkastar han seg og tek til Sprangs. Det er ingen Annan, som ser nokonting stygt og fælt, og derfor maa du læ aat det stakkars upskræmde Ting. Men, han som ser Vinden, maa vel sjaa nokot utanfor den vanlege Tankeringen sin, og daa han ikke er raadsnar nok til at setja det i Samanheng med sit Tankeliv og tyda seg Aarsak og Virkning, so verdt han so braadgale, Augo staa so runde som Naglar i Skolten hans, og Øyro skvett att' og fram og han byster seg up frametter heile Ryggen. Det er fine Sansar i den Karen, og berre det brest av eit Grasstraa, høyrer nok han det; og naar han ikke kan rima dette ihop med sin vanlege «Livsanskuelse», so fær han den Vitkvekken, og verdt ein Galning, solenge det varer. (Vinje 1993b s. 364)

Dette kan nok takast for å vere ei skildring av panikk hos grisen. Den panikkslegne grisen er elles eit motiv i evangeliet etter Markus kap. 5. Der sender Jesus vonde ånder bort frå mannen Legion over i ein griseflokk. Griseflokken set utfor eit stup og druknar i Galileasjøen. I Vinje-utdraget må ein tolke grisen som ei skildring av konservative åndsmenneske som til dømes filosofen Marcus Monrad. Grisen er «han som ser Vinden». Dette er vel ein allusjon til Forkynnaren: «Den som aktar på vinden, får ikkje

så, den som kikkar på skyene, får ikkje hausta». (Fork 11,4, 2011). Vinje har andre stader kritisert filosofar for berre å vere opptekne av abstrakte omgrep, det vil seie «vind», og for lite opptekne av praksis. Grisen klarar ikkje å setje det som fell utanfor sin «Tankering» inn i ein samanheng. Det som han ikkje får til å rime «med sin vanlege 'Livsanskuelse'», er potensielt farleg. Signalorda her er særleg «Tankering», «Tankeliv», «Aarsak og Virkning» og «Livsanskuelse», altså ord som kan brukast for å karakterisere det ein «systemfilosof» driv med. Utdraget kan dermed lesast som ei allegorisk skildring med ironisk brodd og er nok eit godt døme på tekstleg tvisyn eller dobbeleksponering. Biletet av grisen blir så å seie lagt utanpå biletet av «filosofen». Om ein så lét forteljinga frå Markus og Forkynnaren-allusjonen klinge med i lesinga, gjev det teksten endå eit lag.

Ein annan mykje sitert omtale av grisen finn vi i talen «Paa Fesjaa» frå 1867. Der seier Vinje at grisen var han til stor hjelp då han skulle lese filosofi: «Det var den sama blinde Samanheng i Slutningsrekkja utan Syn for aandfulle Invendingar i Oversetningen» (Vinje 1993c s. 126).

I ein passasje i *Ferdaminni* skriv Vinje om fjellbuen som ironikar. Lærarar for dei som bur i fjellet er mellom andre reinen og geita. Spranga mellom geit, lærar og prest i utdraget er fornøyelege, og sikkert sær provoserande lesing for samtidas publikum. Spranga i teksten, påpeikinga av samanhengar mellom dyr og menneskelege eigenskapar og dobbeleksponeringane i teksten, gjev igjen ein underleggjeringseffekt som kan oppfattast som didaktisk.

[D]er er ingen som liver betre enn den velstandande Fjöllbu, so det med den Luft og det Vatn er inkje Under, at han kann verda frisk og sterk og fager; og klok maa han ogso verda, for det gjelder at bruka Ettertanken og finna Utveg paa ville Fjøllet,

naar der tidt er paa Livet; imindsto maa Villmannsvit og Dyreklokskap verda uppkveikt, um Boklærdomen ikki altid er so stor. Derfor sjaa me ogso, at slike Folk gjerne hava ein Skalk bak Øyra, for dei tru, at der snart kann koma ein Kastevind nedgjennom eit annat Skard, og at du kann standa fram paa ein Afgrunn, fyrr du veit Ord af. Reinen kjeikjer Halsen sin, kvilande Hornskogen sin paa Ryggen og vedrar med oppspilade Nasaborir; so skvetter han til Sida og seter afstad som Fuglen. Det er Gut, som ikki trur meir, enn han seer og vedrar, det. Og so all den Skalkherming (Parodi) slike Folk maa læra af Gjeiti! So det vantar ikki på Lærarar, og det Lærarar som er mykit betre enn desse «Matprestarne» (Lægmannspredikanter) som dei på desse Kantarne (mest i Gudbrandsdalen) so raakande verda navngjevne. (Vinje 1993d s. 67–68)

Her møter vi altså heilt konkret geita som *lærer*. Og det geita kan lære bort, er altså «skalkherming» eller parodi. Den parodiske etterlikninga er igjen å forstå som didaktisk ettersom parodien kan få fram nye sider ved ein «original» og setje originalen i vidare rørsle. Grisen i utdraget over er stivna inn i eit mønster og har ikkje evne til å omstille seg og forstå det nye, men blir skremd av det. Det at reinen ikkje trur meir enn det han ser og vêrar, vitnar om ei slags skeptisk haldning. Reinens (og fjellbuens) fleksibilitet illustrerer derfor òg ei moderne haldning. Denne evna til tilpassing er nettopp naudsynt i ei moderne verd der sanninga ikkje er ein fast eller fiksert storleik, men i stadig endring, av og til i kast («ein Kastevind nedgjennom eit annat Skard»). Vinjes ironi er rett nok ikkje lett å fiksere, for reinen her har trekk som kan likne på grisens panikk i tekstutdraget over. Geita som lærar finn vi òg i bladstykket i *Dølen* i april 1860 som nettopp har overskrifta «Gjeiti» (stykket der vi finn «Blåmann, Blåmann»): «Ja, her maa koma ei Tid, daa Foreldri finna, at dei

maa hava Gjeiter og helst Kidungar for sine Smaaborn til Leik og Lærdom» (Vinje 1993b s. 25).

I diktet «Lenda» (Vinje 1993e s. 223) om hesten Lenda frå Land er ulike dyrenaturar igjen gjenstand for refleksjon. Dette er eit dikt, men kan likevel sjangerbestemmast som ein fabel med ein poengtert moral. Her er det hesten som representerer det stive og «blinde». Lenda søker seg høgare og høgare opp i fjellet, går seg til slutt fast og har ikkje forstand til å snu. Geita er igjen representant for det fleksible. Om hesten heiter det: «Han gjenger seg fast, og han aldri kan snu. / Og Motgang hans Tanke ei mognar.» Geita derimot, «er liksom vittig og braadtenkt, / og aandfull, so tidt ho er 'inonsekvent', / og snur naar ho seer det er faafengt». Inkonsekvens har som sagt vore eit av dei store ankepunkta mot Vinjes journalistiske praksis. Det er òg ei kjend sak at dei mange geiteskildringane til Vinje langt på veg kan lesast som ein slags åndelege sjølvportrett (jf. Haarberg 2018 s. 12). *Inkonsekvens* blir her sjølvsagt tolka om til noko anna, nemleg fleksibilitet og evne til å vende om og snu dersom kartet ikkje stemmer med terrenget. I retorisk (og didaktisk) terminologi dreier det seg om å ha sans for kairos, altså forståing for kva som er rett handling i situasjonen ein står i.

Fleksibilitet er eit ideal for Vinje i mange andre spørsmål òg, ikkje minst når det handlar om språk – frasen «det stive Bogsprog» finn ein til dømes fleire stader i *Drammens tidende*. Eit slåande døme frå 5/1853:

Snakke om Følgerigtighed i Skrivemaaden! jo det skulde se vent ud, naar man skrev følgerigtigt: det vilde bare vera Tussar, som kunna læsa det, ikke at tale om, at det vilde være en Fornegtelse af al Sammenhæng i Udviklingen, der altid er en Ledkjæde. Man kan gaa mere eller mindre vidt i Brugen af nye Ord og Vendinger; det er alt; men noget vidt maa man gaa eller

ogsaa tie mut stille. Hvad er desuden mere usammenhængende end selv det stiveste Bogsprog? Det er Brokker af fremmede, danske, norske og svenske Ord, saa man kan blive rent fælen, naar man tænker paa det. (Vinje 2018)

Det tilsynelatande reine og følgjerette er altså alltid allereie ureint, samansett og usamanhengande. Sjølv det «stiveste Bogsprog» er berre overflatisk sett reint og følgjerett. Eit levande språk må vere fleksibelt og levande. Utdraget seier òg noko meir grunnleggjande om språket og om det å ytre seg. I det ein ytrar seg, sjølv i eit heimleg, stivt, bokspråk, går ein alltid òg inn i det framande. Kontrollen og «Følgeriktigheden» har altså ingen sjanse i eit språkleg rom som er fullt av internasjonalt kulturelt fellesgods. Med retoriske omgrep ser vi altså her eit medvit om forrådet (*copia*) og ein refleksjon over vanskane som er knytte til å kontrollere dette (Nyrrnes 2007).

I 1857 i etterskrift til forslaget om «Oldnorsk som Fag i de lærde Skoler» (1857) er språk igjen kopla til fleksibilitets-toposen.

Idet man taler om det Aandsudviklende, som ligger i at lære Grammatik - ved Grammatik mener man da den Latinske - har man neppe lagt Mærke til, at der er en Side ved Grammatiken i dette Ords vidtløftigere Forstand, som man af den latinske Grammatik [ikke] har nogen Tanke om, men som den, der kan Gammelnorsk, maa kjende, naar hans Øine ere aabnede, og det er den saakaldte Aflyd og Omlyd eller Ordenes indvortes Bevægelighed. Latinen fremtræder haard og stiv i Ordenes Legemer, saa at det blot er Endelserne, som bevæge sig, medens det Gammelnorske (og de øvrige ældre germaniske Søsterspråk) ere flydende heelt igjennem. (Vinje 1993a s. 216)

Vinje hevdar altså her at språka i sin eigenart er ulike med tanke på fleksibilitet. Avlyd og omlyd gjer kort sagt gamalnorsken meir fleksibel og flytande enn latinen, der ein berre varierer endingane, og ikkje rotvokalar. Gamalnorskens form korresponderer såleis betre med det som Vinje meiner er den skapande tankens form. Med utgangspunkt i den formaldanningsteorien som Vinje knyter an til her, vil derfor gamalnorsk vere nyttigare enn latin for utvikling av tanken.

Dobbeleksponering som litterær og pedagogisk verktøy

I *Ferdaminni* er skildringa av Nidarosdomen eit paradedøme på litterær dobbeleksponering. Domkyrkjearkitektur og språkarkitektur blir handsama i same setning og diskursen glid umerkeleg over frå det eine til det andre.

Domkyrkja seer ut som vaart gamle Tungemaal no. Her er atter Stubbar af det, og det som gode er. Men mykit er reint burte. Dei store Langveggirne standa snaude, og der finnst snart ikki eit uskadt Ord. (Vinje 1993d s. 121).

Dei store «Langveggirne» er veggene på skipet av domen som låg i ruinar då Vinje var i Trondheim i 1860, men desse veggane blir samstundes eit bilete på grunnleggjande element i språket. Likskapane mellom kyrkja og språket blir utbroderte endå meir:

Kver Stein er sprukken og Utkrotingar og Knipplingar og Krusar og Rosur ero anten utslegne eller skjekkete og skjeivde. [...] Endaa i dei finaste og lettaste Bogar, som enno standa atter, er der utfallne Stykki og Stubbar. «Personer» og «Casus» er anten burte eller ogso skjekkete og skjeivde paa. [...] so er der

bygde stygge Graasteinsmurar imillom, og Glugg fylde med rukutte Kampestein, og so er det kalkat og klint, og lagde grovhogne Bjelkar og skjeldtiljat (panelet) og tekt liksom meir til eit Naufesfos enn til eit Guds Hus. Det er mange af desse nyare Ord, som ero klinde inn i Maalet. (ibid. s. 122)

Utdraget her fungerer som ein slags utvida metafor. Samanstillinga gjer at lesaren blir tvungen til å halde ei forståing av språket og biletet av domen i medvitet samstundes. Det er eit underleggjerande, formalt og dermed òg eit *retorisk-didaktisk* grep som set tanken i rørsle. Dei saumlause vandringane frå det eine til det andre, bruken av omgrep som «Personer» og «Casus», som altså er grammatiske kategoriar, men òg kan referere til skulpturane i domkyrkja er med på å skape rørsle i teksten. Det same gjeld innslaget av norske dialektord («skjeldtiljat») og samanstillinga av høgt («Guds Hus») og lågt («Naufesfos»).

Vinje og didaktikken. Avsluttande merknader

Dei til dels enkle dikotomiane (ytre–indre, stivna–fleksibel) kan ikkje forståast som nokon sjølvstendig didaktisk teori, og Vinjes analysar er ikkje alltid særleg djupe. Det er når ein ser dette i lys av Vinjes praksis som forfattar og skribent at biletet blir meir interessant. Dei ulike retoriske strategiane vi finn i Vinje-tekstar, til dømes fabelen, allegorien, den karnevaleske blandinga av høgt og lågt, ironien, humoren, den essayistiske utskeiinga, tvisyn og fordobling, er det mogleg å sjå på som didaktiske grep. Kan vi kalle det døme på *geitas didaktikk*? Gjennom skriftpraksis peiker Vinje så å seie mot ein alternativ didaktisk tankegang som ikkje er irrelevant for vår tid. Vinjes geitedidaktikk er mildt sagt idiosynkratisk: Det er ikkje så enkelt å etterlikne Vinjes litterære stil, og den direkte overføringsverdien til klasserom

og lærarutdanning er vel heller liten. Men i lærarutdanninga og i fagdidaktisk og pedagogisk diskurs kan eit større medvit om samanhengen mellom retorikk og språkleg form på den eine sida og danning, og kunnskap og kunnskapsutvikling på den andre sida vere verdt å streve etter. Det ville ikkje så mykje representere noko nytt som å revitalisere noko gammalt, nemleg ein retorisk danningstradisjon (Nytnes 2002; 2007).

Grisemaska Vinje skriv fram, høver godt som bilete på nokre tendensar i dagens skulepolitiske landskap, til dømes struktur-tvang, målstyring og overdriven rutinisering av undervisning som ein kan sjå som forsøk på å gjere resultata av skulen mest mogleg føreseielege. Det er plenty av «stein-gjegne Formler» og rigiditet i skulen, alt frå standardisert testing og vurderingsskjema til oppskrifter for korleis ein startar ein time. Vi talar altså om ulike praksisar av varierende verdi, gjerne forankra i New Public Management-tankegods og luftig skulepolitisk nytale. Ironikaren og skalken Vinje ville heilt sikkert funne mykje å ta tak i her. Med geite-Vinjes «inkonsekvens» og skalkherming og ein skriftleg praksis som underleggjer, desautomatiserer eller framandgjer og som set tanken i rørsle, er vi komne fram til Vinjes viktigaste bidrag til didaktikken.

Notar

- 1 Didaktikk er ofte definert som læra om undervisning. Her brukar eg didaktikkomgrepet i ei særleg tyding, nemleg om retoriske praksisar som har danning som målsetnad.
- 2 Den elektroniske vitskapelege utgåva av korrespondentbrev i *Drammens Tidende* (2018) har gjort det lettare å navigere og søkje i denne delen av forfattarskapen. Likeins gjev digitale utgåver på nb.no, så vel faksimileutgåva av *Dølen, Ferdaminni* og *Skrifter i samling*, gode søkjemoglegheiter. Her har eg særleg konsentrert meg om Vinje-tekstar som kan klassifiserast som essay eller journalistikk. Nokre av utdraga har eg nytta og kommentert i eit tidlegare arbeid (Kjelen 2001).
- 3 Man behøver blot at puge, og det er en Kjendsgjerning, som neppe kan undgaa Nogen, der har bevæget sig i forskellige Livsforholde, at man forholdsvis finder færre gode Ho' der blandt den studerende, end blandt de øvrige Stænder og navnlig blandt Bønderne. Dette maa skrive sig fra en forkert Studeremaade, hvorved det Sunde og Livsfriske bliver overdynget af en Masse ufordøiede og uensartede Kundskaber. Her er ikke Stedet til at undersøge Mangerne ved vort Underviisningssystem og navnlig ved det saakaldte lærde, — nok, det tør vel antages, at Mangelen paa journalistiske Kapaciteter væsentligen er at søge i Tidens Maade at studere paa.

Litteratur

- Bergsgård, A. (1940). *Aasmund Vinje. Norsk nasjonal konservatisme*. Oslo: H. Aschehoug & co.
- Djupedal, R. (utg.). (1970–73). *Aasmund Olavsson Vinje. Dølen. Eit Vikublad*. (Bd. III). Oslo: Noregs Boklag.
- Hartvigsen, H. (1962). *Vinjes pedagogiske idéer*. Oslo: Universitetet i Oslo (Hovudoppgåve).
- Haarberg, J. (1985). *Vinje på vrangen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Haarberg, J. (1998). «Vinjes grunnstøt mot 'Classisisteten'» I:

- Johnsen E. B. og Eriksen, T. B. (red.). *Norsk litteraturhistorie: 1750–1920* (Bd. 1). (s. 457–467). Oslo: Universitetsforlaget.
- Haarberg, J. (2018). *Bukkesong*. Jon Haarberg og Nynorsk kultursentrum. Henta 20.04.2021 frå <https://docplayer.me/106883478-Bukkesong-jon-haarberg.html>.
- Haas, G. (1982) «Essayets særmerke og topoi». I: Grepstad, O. mfl. (red.). *Essayet i Norge. Fjorten riss av ein tradisjon*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Johannesen, G. (1987). «Vinje og Vinjeforskinga». *Edda*-Hefte, s. 84–85.
- Kjelen, H. (2001). *Antikken og det moderne i A. O. Vinjes forfatterskap*. (Hovudoppgåve). Trondheim: Norges teknisk- naturvitenskapelige universitet.
- Midttrun, O. (1927). «Vinje og skulespursmaal». I: Boyesen, E. og Wildhagen, F. Chr. (red.). *Tidskifte*. Oslo: Aschehoug.
- Nyrnes, A. (2002). *Det didaktiske rommet. Didaktisk topologi i Ludvig Holbergs Moralske Tanker*. Doktoravhandling. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Nyrnes, A. (2007). Retorisk pedagogikk. I: Nordhaug, O. mfl. *Retorikk, samtid og samfunn*. Oslo: forlag 1.
- Skard, S. (1938). *A. O. Vinje og antikken. Studier i norsk åndshistorie*. Oslo: Jacob Dybwad.
- Time, S. (1982). «Borgaren og Satyren – moment til eit bilete av Vinje som essayist i DØLEN». I: Grepstad, O. mfl. (red.). *Essayet i Norge. Fjorten riss av ein tradisjon*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Vesaas, O. (2001). *A. O. Vinje. Ein tankens hærman*. Oslo: Cappelen.
- Vinje, A.O. (1868a). «Vaar Politik» i Dølen 22. mars 1868 (Faksimileutgåve v. Reidar Djupedal).
- Vinje, A.O. (1868b). «Vaar Politik» i Dølen 26. april 1868 (Faksimileutgåve v. Reidar Djupedal).

- Vinje, A.O. (1993a). *Skrifter i Samling Band I. Bladstykke i Morgenbladet, Andhrimner, Drammens Tidende, Den Norske Tilskuer og Dølen*. Oslo: Samlaget.
- Vinje, A.O. (1993b). *Skrifter i Samling Band II. Bladstykke i Dølen II–VIII*. Oslo: Samlaget.
- Vinje, A.O. (1993c). *Skrifter i Samling Band III. Schweigaard, Talar, Bretland og Britarne*. Oslo: Samlaget.
- Vinje, A.O. (1993d). *Skrifter i Samling Band IV. Ferdaminni, Fjellstaven min, Elsk og Giftermaal*. Oslo: Samlaget.
- Vinje, A.O. (1993e). *Skrifter i Samling Band V. Einskilde dikt, Umsette dikt og vers, Storegut og Staale*. Oslo: Samlaget.
- Vinje, A.O. (2018). *Korrespondentbrev til Drammens Tidende 1851–1859*. Tekstkritisk utgåve ved Nina Marie Evensen og Jon Haarberg. Oslo: Det norske språk- og litteraturselskap.
- Østerud, E. (1987). «To rett og to vrang, Vinje gjennomstrikket». *Edda* 3, s. 253–266.
- Aadland, E. (1982). «Essayet som meta-essay. En omtale av Theodor W. Adorno: 'Essayet som form'». I: O. Grepstad, O. mfl. (red.). *Essayet i Norge. Fjorten riss av ein tradisjon*. Oslo: Det Norske Samlaget.

«Eg meiner bokleg opplysning, denne ‘daude bokstavläre’»

Vinje om boklærdommen

Thomas Seiler

Opplysning av folket og utvikling av skolevesenet, men også innspill mot «det uplyste Samfundsliv» og kritikk av boklærdommen er emner som Aasmund Olavsson Vinje stadig kommer tilbake til. Slik skriver han om 17. mai-feiring i 1851:

Den syttende Mai kan visselig ingen Folkefest blive, førend
Oplysningen i væsentlig Grad har trængt ned til Folket, og fø-
rend Velstanden er bleven almindelig; der skal nemlig to Ting
til at være politisk paa en naturlig Maade, en oplyst Aand og et
Legeme, som hverken hungrer, tørster eller fryser; og politisk
maa man være for at kunne glæde sig i den syttende Mai; den,
der fryder sig ved Dagen uden at være sig Dagens Betydning

klart bevidst, den er hverken mere eller mindre end etslags afrettet Dyr, eller en Dandsemand, som kaster og spænder, naar man rykker i Traadene. Jeg har seet slige Dandsemænd, og devare ingenlunde frydelige at see til. (<https://www.bok-selskap.no/boker/korrespondentbrev/dt1851#dt117>)

Sitatet viser at Vinje ikke bare er opptatt av «åndelig» opplysning. Forutsetningen for at denne kan få gjennomslag, er nemlig at folk ikke mangler noe i materielt henseende. Og forutsetningen for at 17. mai-feiringen lykkes, er at folk har peiling med tanke på dagens historiske kontekst. Vinje agerer her som opplysningsmann tvers gjennom: Feiring i seg selv er ikke nok. Folk burde også vite hvorfor de feirer. Vinje har den autonome personligheten i tankene, som feirer på bakgrunn av kunnskap om dagens betydning og ikke bare fordi det er folkeskikk. Samtidig driver han også gjøn med opplysningen, særlig når den er koblet til boklærdom og ikke til praktisk kunnskap. I 1866 skriver han følgende i *Dølen*: «Og det gode Danske Flatland gjev likeins Dansken Raad til at kaupa Bøker, som i mangt kunna gjera honom likso klok, som vaar armare men finare Natur gjerer os. Den eine har det liksom af Naturen, og den andre brukar Kunst» (Vinje 1993, bd. 2 s. 200).

Hva mener Vinje når han i det ene øyeblikket snakker i favør av opplysning og kunnskap, og i det andre kommer med ironiske og satiriske utfall mot lærdommen som han betegner som «altfor bokleg og lekamlaus og for lite vend ut mot livet, med eitt ord altfor 'upraktisk'»? (Vinje 1944 s. 225) Man kan under henvisning til Vinjes ironiske stil, hans tvisyn, kalle slike innspill for typiske eksempler på hans karnevaleske skrivemåte, en bevisst strategi for å se det motstridende under ett (se Haarberg 1985). Vinje er kjent for å være en spøkefugl; en usystematisk tenker som foretrekker en vittig bemerkning framfor systematisk tenkning.

Dette kjennetegner også essayet, en sjanger som Vinje dyrket og utviklet. Et essay er subjektivt, assosierende og løst. Essayskriving betyr at man gir avkall på konsist resonnement til fordel for en utprøving av forskjellige, motstridende tanker som skal drøftes.

Formålet med dette kapittelet er derfor ikke å harmonisere Vinjes motstridende innspill, men å kontekstualisere dem. Grunner Vinjes kritikk først og fremst i spesifikke nasjonale problemstillinger eller stikker den dypere? Kan Vinjes boklærdomskritikk forstås som en form for oppgjør med opplysningen? Hvis svaret er ja, hva retter den seg da mot? Hvordan kan vi forstå forholdet mellom boklærdomskritikken og Vinjes satsing på opplysning og kunnskap? I hvilken grad kan hans kritikk forstås som del av en breiere internasjonal strømning som er filosofisk grundert? Det er slike spørsmål vi er opptatt av i det følgende, tro overfor Vinjes eget diktum fra et brev til Paul Botten-Hansen i 1861: «Eg hever aldri trut paa det uvitande Geni» (Midttun 1969 s. 121).

Til å begynne med er det kanskje hensiktsmessig å minne om at kritikk av boklærdommen alltid baserer seg på en grunnleggende motsetning for så vidt som kritikken formuleres av lærde folk. Det er en motsetning mellom Vinjes kritikk av boklærdommen og hans egen lærdom. Forskningen betoner gang på gang at Vinje var «både godt opplyst og boklærd» og at han hadde «ei urokkeleg tru på tanke og vit, på opplysning og kunnskap» (Langslet 1993 s. 81; Mæhle 1992 s. 13). Men motsetningen er kanskje ikke til å unngå. Den synes systemimmanent, for kritikk av opplysning og boklærdom kan først formuleres på bakgrunn av mye kunnskap. Ellers ville man trolig ikke komme på slike tanker. Dette gjelder for alle som var kritisk innstilte til opplysningen og boklærdommen; Rousseau, Herder, Schopenhauer, Nietzsche, Grundtvig, for å nevne noen få.

La oss nå se nærmere på Vinjes kritikk av boklærdommen. Den dukker opp i forskjellige sammenhenger, men framfor alt

kobler han den til sitt syn på opplysning og forsvarer «praktisk opplæring» framfor en såkalt «bokleg» opplæring. I artikkelen «Bokleg og praktisk opplæring» fra 1866 slår han fast at landet har for mye «bokvit» og for lite «næringsvit». «Her er for mykje opplæring og for lite mat», skriver han og hevder at «landet ikke har råd til å halda seg so mykje boklærdom og all den finleiken» (Vinje 1944 s. 208). Vinjes boklærdomskritikk er imidlertid også knyttet til hans virksomhet som pådriver for det han anser som et genuint norsk språk. Og i forbindelse med dette argumentet spiller det angivelig kunstige og slikkede av utenlandsk bokspråk en viktig rolle. Problemet med boklærdommen synes å være at den er knyttet til fremmed språk, og dette forstørrer kløften mellom de dannede og folket. De forskjellige fasettene knyttet til boklærdommen kan belyses ut fra fem innfallsvinkler.

1) Som inngangssitatet allerede viser, er Vinje opptatt av landets materielle forhold. Det må velstand til for at folk kan være opplyst. Vinje argumenterer her nesten marxistisk når han insisterer på de materielle forhold som det primære og det åndelige som «overbygning». Han satser på profesjonsrettet utdanning rett mot håndverk og jordbruk: «Her er opplysning for eit tridobbelt so stort og rikt land, eg meiner bokleg opplysning, denne 'daude bokstavlære'», skriver han i den nevnte artikkelen (Vinje 1944 s. 208). Hva den unge nasjonen trenger, er folk som har praktisk sans og som kan dyrke jord. Den samme tanken formuleres også i annen strofe av det kjente diktet «Kunnskap skal styra Riki og Land»: «Vaar Jord skal odlast og dyrkast paa / af sterke og harde Hænder, / so Gutar kan Føda og Klædi faa / og vexe til sterke Mennar» (Vinje 1993, bd. 5 s. 101). Vinje er bekymret for en næringskrise dersom folk jobber for mye med bøker. Det landet har bruk for, sier Vinje, er en utdanning på høyde med sin tid og i samsvar med den oppkommende industrialiseringen. For ham er det derfor uunngåelig at kunnskap som er knyttet til

boklesning, nedprioriteres: «Den som derfor no hadde seg ein flink son, so burde han sende han til England f.eks. for å studera fabrikkvesen i staden for å lata han vera heime og lesa gresk og latin og rettslære eller prestlære, som landet no har mindre bruk for» (Vinje 1944: 207). Vinje argumenterer her først og fremst for landets vel: opplysning skal komme fellesskapet til gode, og argumentasjon hans kan kalles utilitaristisk.

2) Men det er ikke bare med tanke på en mulig næringskrise at boklærdommen nedprioriteres. Den ødelegger også folkets helse. I et tidlig dikt, riktignok skrevet under eksamenslesing til artium, skriver Vinje: «Kast Bogen! Den Hagen og Næsen vil bøie, / vil skalde dit Hoved og slukne dit Øie» (Vinje 1993, bd. 5 s. 10). Enda diktet er humoristisk, viser det en tankegang som er sentral i all kritikk av boklærdommen, også på kontinentet som vi skal se lengre ned, nemlig at denne står i motsetning til livets mangfold. Boklærdommen setter rasjonell tenkning og fornuft absolutt. Vinjes dikt problematiserer dette idet dets metaforer etablerer en kontrast mellom boklærdommen og en seiltur på fjorden der seilturen fungerer som metonymi for livet. Livet som båtreise er et velkjent topos. I Vinjes ord: «Kast Bogen og følg mig paa Fjorden at seile. / Fornuftig Du vælger, det aldrig kan feile» (ibid s. 9). Det er en livsfilosofi som formuleres her: Livet skal leves og erfares via sansene, altså umiddelbart og ikke via sekundærerfaringer, som bøker formidler. Fokuseringen på «livskreftene» som uttrykkes i dette diktet, er et trekk som blir mer utpreget i løpet av forfatterskapet. (Jf. Sigmund Skard 1938 s. 111 ff.) Vinje bruker fordøvelsesmetaforer for å illustrere at boklesning kan være farlig for kroppen og den mentale helsen. I artikkelen «Den hægge Skolevesen» skriver han: «Og soleids lærde eg det, at Skolekunskap jamvel kan vera farleg, naar ikke Hovudet er der. Det er liksom god Mat, naar Magen slær felt» (Vinje 1993, bd. 2 s. 326). I denne artikkelen kritiserer Vinje at

boklærdommen påtvinges barna istedenfor at de selv får mulighet til å finne ut om de har «Bokdrag». Folk flest er ikke skapt for dette: «Ja, finn meg det Hovud, som toler Boklærdom! Det maa finna seg sjølv det, og det vil det gjera, naar alting gjeng fritt, og ikke Ungdomen verdt sett i Skolen som in i ei Handverkslære» (ibid s. 326). Det er interessant å se at Vinje legger vekt på menneskets individuelle utvikling. Det skal ikke formes utenfra ved press, men innenfra, ved at barna får mulighet til selv å finne ut hva de duger til. Vinje sier i denne artikkelen hvor viktig det er at barna utdannes på deres egne premisser. «Eit slikt [Specialtalent] hava me Alle, om det so er berre til den Ting at hogga Ved» (ibid s. 326). Et slikt resonnement var trolig ganske oppsiktsvekkende den gang. Barnet skal ikke lenger ses som objekt for skolevesenet, men det skal ses som et subjekt som først og fremst må danne seg selv for å kunne bli lykkelig. Det er vanskelig å anslå i hvilken grad Vinje her er påvirket av Rousseaus *Émile*, til tross for at han muligens ikke hadde sans for teoriene til Rousseau. (Skard 1938 s. 420) Men Vinjes insistering på menneskets selvdannelse hadde kanskje ikke vært mulig uten Rousseau. For det er jo Rousseaus fortjeneste å stille spørsmålet om individets autonomi på en ny og radikal måte idet han viser hvordan mennesket kan frigjøre seg fra sivilisatoriske bindinger. (Bollenbeck 1994 s. 116)

3) Et tredje argument er språkpolitisk. Boklærdommen er koblet til et språk som er fremmed for det norske folket. I «Vaart Bokkaup», der han resonnerer over spørsmålet hvorfor det selges så få bøker i Norge, skriver han: «Vaare Folketankar og Livet vaart finna ikki sit rette Uttryk i denne halvframande Literaturen, som no er. Den ligg utanfor Folket baade i Spraak og Livsupfatning» (Vinje 1993, bd. 2 s. 201–202) Når folk ikke kjøper bøker, skyldes det framfor alt at de ikke kan kjenne seg igjen i dem; at de er skrevet på et språk som ikke er deres. Vinjes kritikk av boklærdommen formuleres altså på bakgrunn av det

han oppfatter som folkets talemål. I den nevnte artikkelen tolker han derfor lavt boksalg som et tegn «paa vaart friske Folkeliv» (ibid s. 202).

Det er påfallende at opplysningsidéen kobles sammen med det nasjonale spørsmålet. Man har ikke noe imot opplysning så lenge det ikke går utover det man oppfatter som det norske språket, norske skikk, kort sagt alt som står for det nasjonale. Ivar Aasen eksempelvis, skriver en lang artikkel der han drøfter forholdet mellom dannelsen og norskheten. Han spør «om det ikke kunde gaae an at ophjælpe den almindelige Oplysning uden nogen Skade for Norskheden» (Aasen 1912 s. 81). I denne artikkelen ser Aasen seg ikke bare nødt til å forsvare folkets språk som like bra egnet for opplysningsprosjektet som alle andre språk: Han ser også en fare for folkets opplysning hvis dette ikke anerkjennes. «Almuen» vil da ikke kunne identifisere seg med et slikt prosjekt og overlate alt til «enkelte gode Hoveder», som han skriver i «Fortalen til Grammatiken» (Aasen 1912 s. 184). I «Fortalen» formulerer han seg slik:

Det ville være bedre at oplyse Folk om Landssprogets rette Værd end at bestyrke dem i visse indprentede Indbildninger, for Exempel, at Dansk er meget ædlere og fornemmer end Svensk og høit ophøied over det norske «Bondemaal», at Dansk er det eneste, som passer for «dannede Folk». (ibid s. 193)

I motsetning til kontinentet var opplysningsspørsmålet og dannelsen i den unge nasjonen Norge fra begynnelsen av knyttet til et språkpolitisk ærend («oplyse Folk om Landssprogets rette Værd»). I «Vaar Nationalitetskamp og vaar Maalstrid» skriver Vinje at det ikke var bonden som skrev grunnloven og at det heller ikke er han som renser «vaart Maal» (Vinje 1993, bd. 2

s. 203). «Men han er Naturgrunnen, som vi maa standa paa» (ibid s. 203). Av dette følger at språk og dannelses må ses under ett. Dannelsen må ifølge Vinje ha sitt utspring i naturen og ikke i bøker, og «Landsens Maal» må være basert på bondens talemål.

4) Det fjerde argument er filosofisk. Idet Vinje polemiserer mot boklærdommen, oppgraderer han det han kaller «sjølvtenkning» og nedprioriterer den såkalte «lærdommen». I artikkelen «Folkeskolar» (1869) er han inne på dette. Her snakker han om de forskjellige skolene som fins, og som alle har et visst formål. Og han fortsetter: «Og so er der ein Skole som heiter Sjølvtenkning og Lesnad» (Vinje 1993, bd. 2 s. 345). I andre sammenhenger oppvurderer han «sjølvtenkning» enda sterkere, idet han rett og slett nedgraderer lesning. I «Den hægge Skolevæsen» (1869) skriver han:

Folk lesa formyket og tenkja forlitet. Dei lesa, so dei faa ikke Tid til at tenkja. Dei faa alt av Andre, so dei ikke verdt drivne af Livet til at finna nokot ut sjølv. Livet treng ikke somyket til lærde som til tenksame Folk. Det er ikke den Kunskap du *fær*, men den du *sjølv finn* som du kan bruka. (Vinje 1993, bd. 2 s. 325)

Han sier senere i artikkelen at boklærde folk vanligvis ingen selvstendig tanke har. Hvorfor er det slik? Jo, fordi «dei hava ikke livt sjølv, maa vita, men Andre hava livt for deim» (ibid s. 325). Som i det ovenfor nevnte diktet «Kast Bogen» er livet her forestilt som uforenlig med lærdommen. Faren med boklærdommen er at den kobler dannelsen fra livet idet den lærde lever i idéenes verden («Andre hava livt for deim») og lever ikke livet selv. Når Vinje ser dette som et problem, tyder det på en livsfilosofisk holdning som satser på sansene som kunnskapskilde. Vinje argumenterer ut fra livet når han sier at livet trenger tenksomme

folk. Og «tenksame folk» er i Vinjes forstand de som bruker sansene; de som får kunnskap via primärerfaringer, i direkte drøfting med livet. Kunnskap er ikke noe som kan erstatte livet, men skal være til for livet. Gjør man erfaringer via bøker heller enn å leve, er man ikke engang «ein Drivhusblom», som Vinje sier, for denne vokser i det minste selvstendig (ibid s. 325).

Vinje var ikke alene om et slikt resonnement. Hans tanker går inn i en livsfilosofisk strømning som ble sterkere i løpet av 1800-tallet. Resonnementet har for eksempel en slående likhet med Arthur Schopenhauers motsetning mellom primære «anschauende» og sekundære «abstrakte» kunnskap som han risser opp i kapittel syv av *Die Welt als Wille und Vorstellung II*. Her kvalifiserer han den lærdes kunnskap som død på grunn av dens abstrakthet.

On the contrary, the much knowledge of the ordinary scholar is dead, because even if it does not consist, as is often the case, in mere words, it consists entirely in abstract knowledge. This, however, receives its value only through the perceptive knowledge of the individual with which it must connect itself, and which must ultimately realise all the conceptions». (<http://www.gutenberg.org/files/40097/40097-pdf.pdf>: 249)

Schopenhauer sier om den naturlige forstand at denne kan erstatte dannelse, men ikke omvendt:

In accordance with what has been said, we find in all classes men of intellectual superiority, and often quite without learning («Gelehrsamkeit»). Natural understanding can take the place of almost every degree of culture («Bildung»), but no culture can take the place of natural understanding». (ibid s. 248)

Den naturlige forstand tilsvarende Vinjes «tenksame folk», som går ut fra deres umiddelbare iakttagelser av livet. Det er «de naturlærde», skriver Vinje et annet sted. Schopenhauer ville kalle dette den iakttagende erkjennelsen, «die anschauende Erkenntnis» [«perceptive knowledge»], altså den erkjennelsen som står i motsetning til den abstrakte erkjennelsen [«abstract knowledge»]. «De store hodene», som Schopenhauer kaller dem, kjennetegnes ved at de tenker umiddelbart. De glimrer med uventede, dristige bilder og originale formuleringer. Schopenhauer kobler det genialiske, genibegrepet, til den som lærer umiddelbart med sansene. I *Parerga og paralipomena* sier han: «De lærde er de som har lest i bøkene; tenkerne, geniene, verdensopplyserne og menneskeslektens hjelpere er derimot de som har lest direkte i verdensboken» (Schopenhauer 1997 s. 44). De andre derimot, de lærde, har kun forslitte bilder til rådighet og banale måter å uttrykke seg på. Schopenhauer snakker om «overleverte begreper, sammenrasket skrot, matt og uskarpt som avtrykket av et avtrykk [...] konvensjonelle, ja, banale fraser og gjengse moteord» (ibid s. 48). Men mens Schopenhauer er nokså kritisk overfor folkets potensiale, oppgraderer Vinje folket voldsomt. Han kobler det geniale rett til folket. Der Schopenhauer karakteriserer mennesket som «et stakkarslig vesen» (ibid s. 51), påstår Vinje at kun folket har sans for det geniale. I «Norskheten og Theatrene» fra 1854 kommer Vinje inn på spørsmålet om hvorfor «Theatret» og den «moderne Literatur» er så uforenlige med «Folkesand- sen», og han sier:

Foruden af det unationale Sprog kommer det af Tørheden, Sminken, det Kunstige og Opskruede, den Mangel paa Djer- vhed og folkeligt Humor, af det Gjennem-Prosaiske. Folket er poetisk: det vil have Dristighed, Ligefremhed, Overraskelse og store Billeder; det forstaar intet andet end det Geniale. Et

aandløst Menneske kan gjøre Lykke i det saakaldte «fine Selskab»; men hos Folket kommer et saadant Menneske ingen Vei; det forstaar ham ikke, fordi han ikke er Ben af dets Ben og Kjød af dets Kjød. (Vinje 1993, bd. 1 s. 176)

Mens «det geniale» hos Schopenhauer utmerker noen få utvalgte, er det geniale hos Vinje noe som utmerker folket generelt. Folket og de store hodene har til felles at de anskuer umiddelbart; de ser på livet intuitivt. Dette er en voldsom oppgradering av folket qua folket. Gang på gang er Vinje inne på samme tankegang: at folket, almuken er genial og kun har sans for det poetiske.

Schopenhauer kommer tilbake til motsetningen mellom lærdom og selvtenkning i *Parerga og Paralipomena* fra 1851. I denne boken fins to essay, «Om lærdom og lærde» og «Selvtenkning» som er viktige i vår sammenheng.¹ I disse essayene knytter han lærdommen til lesning mens selvtenkning knyttes til åndens drift. Ifølge Schopenhauer har de to helt forskjellige åndelige effekter. Lesning påtvinger ånden tanker som kan være fremmed for den. Ånden, sier Schopenhauer, blir tvunget utenfra til å tenke noe bestemt, uavhengig om den vil eller føler seg disponert. Ved selvtenkning følger ånden derimot sin egen drift, som Schopenhauer sier. «De overskuelige omgivelser påtvinger nemlig ikke ånden én bestemt tanke, slik som lesningen, men gir den bare stoff og anledning til å tenke det som er i overensstemmelse med dens natur og aktuelle stemning» (Schopenhauer 1997 s. 44). Det Schopenhauer sikter til her er at ånden må ha en viss disponibilitet for den maten den skal få, den burde fores umiddelbart og ikke med bøker. Ifølge Schopenhauer er det et tydelig tegn på manglende tanker når de lærde begynner å lese så snart de har noen ledige minutter (Schopenhauer 1997 s. 44). Eksplicit sier han «at lærdheten gjør de fleste mennesker enda mer åndløse og enfoldige enn de allerede fra naturens side er» (ibid s. 44). Det

er frapperende hvor likt Vinje argumenterer når han snakker om boklærdommens åndløshet. I den nevnte artikkelen, «Det hægre Skolevæsen», skriver han at lesning er en ferdighet på samme linje som et håndverk: Det er noe som kommer utenfra, men «aand- og tankefull» blir man ikke av den grunn (Vinje 1993, bd. 2 s. 325). Og i «Vaart Bokkaup» fra 1866 er han inne på en lignende tanke når han skriver: «Eg kjenner man ein Mann som har leset reint Vit og Forstand af seg. Den vesle 'Originalitet' han havde, vardt reint burte» (Vinje 1993, bd. 2 s. 201). At lesning rett og slett kan være farlig for forstanden fordi en kan lese «reint Vit og Forstand af seg», er en tanke som også Schopenhauer er inne på når han formulerer følgende:

Therefore, while the right apprehension of the perceptible world has impressed the stamp of insight and wisdom on the brow of many an unlearned man, the face of many a scholar bears no other trace of his much study than that of exhaustion and weariness from excessive and forced straining of the memory in the unnatural accumulation of dead conceptions. Moreover, the insight of such a man is often so puerile, so weak and silly, that we must suppose that the excessive strain upon the faculty of indirect knowledge, which is concerned with abstractions, directly weakens the power of immediate perceptive knowledge, and the natural and clear vision is more and more blinded by the light of books. (<http://www.gutenberg.org/files/40097/40097-pdf.pdf>, s. 249)

Her konstrueres en motsetning mellom boklærdom og kunnskap. Bøker fungerer ikke lenger som medium for opplysning. Tvert imot har de tilskyggende funksjon. Det er «der natürliche, richtige Blick» som det heter enda tydeligere i den tyske originalen, som blendes. Slike kritiske tanker overfor boklærdommen

kulminerer kanskje i Nietzsches livsfilosofi. I *Ecce homo* for eksempel uttrykkes tanken om at man må forsvare seg mot bøker:

Den lærde som i grunnen bare «farter omkring» i bøker – filologen som med et beskjedent anslag leser 200 sider om dagen –, mister til sist helt evnen til å tenke ut fra seg selv. Om han ikke farter omkring, så *tenker* han ikke. Han *svarer* på en stimulus (– en lest tanke) når han tenker – det eneste som til sist er tilbake, er reaksjoner. Den lærde bruker hele sin kraft til å si «ja» og «nei», i kritikken av noe som allerede er tenkt – men selv tenker han ikke mer ... Instinktet til selvforsvar er hos ham blitt føyelig; i motsatt fall ville han ha forsvart seg mot bøker. Den lærde – en dekadent. – Det har jeg sett med egne øyne: begavede, rikt og fritt anlagte naturer som allerede i trettiårene har «lest seg til skade», som nå er bare fyrstikker, som man må gni for å tenne – gi «tanker». – Tidlig om morgenen, ved dagens frembrudd, i all friskhet, i sin krafts morgenrøde, å lese en *bok* da – det kaller jeg fordervet! (Nietzsche 2021 s. 43–44)

Her har vi alle livsfilosofiske argumentene i et nøtteskall: Mennesket bør være autonomt, og av det følger det at man bør unngå situasjoner som krever en reaksjon. Rett før dette sitatet leser man at klokskap består i at man «*reagerer så sjelden som mulig*» – til og med satt i kursiv –, en tanke som illustreres med ovenstående sitat. Gjør man ikke det, svekkes evnen til selvtenkning. Instinktene brister og helsen går i stykker. Kort sagt bryter boklærdommen ned menneskenaturen: Mennesket blir dekadent.

5) Den femte synsvinkel av boklærdomskritikken kan kalles ideologisk siden den har å gjøre med nasjonalromantikken: Vinjes oppgjør med boklærdommen kan forstås i sammenheng med hans oppfatning av begrepet «folkelighet». Romantikernes

«oppdagelse» av folkekulturen går sammen med en oppgradering av folket, som nå står for det naturlige og uforfalskete. Både Aasen og Vinje sikter på en såkalt «folkelig opplysning» etter den danske presten og filosofen N. F. S. Grundtvigs mønstre, men de to nordmennene deler ikke danskens statspolitiske konservative syn. En folkelig opplysning innebærer at den kommer folk flest til gode og tar hensyn til folkets behov. Jens Johan Hyvik karakteriserer Aasens dannelsesideal som «eit omvendt dannelsesideal», fordi dannelsen og opplysning skulle skje på premissene til allmuen. «Eliten skulle komme allmugen i møte og ikkje omvendt», som Hyvik skriver (Hyvik 2009 s. 303). Vinje var opptatt av den samme tanken og konkretiserer den. I en artikkel om Eilert Sundt skriver han: «[Eilert Sundt] mener no det same som eg at det vøre betre at by- og bokmannen lærde mangt i leveskikken av almugen enn omvendt» (Vinje 1944 s. 208). Et slikt syn på opplysning er trolig påvirket av Grundtvig. Vi vet at Vinje satte stor pris på ham.² Begge to favoriserer en opplysning som legitimerer seg basisdemokratisk, idet den utvikles og implementeres i takt med folkets behov. Dette er kanskje noe som skiller den skandinaviske varianten fra den tyske hvor man forhandler opplysningsidéene på et mer moralsk grunnlag. Kant, for eksempel, definerer opplysning som menneskehetens utgang fra sin selvforskyldte umyndighet. Umyndig er mennesket, ifølge Kant, fordi det ikke tør å gjøre bruk av sitt eget forstand. Men til forskjell fra en opplysning som er legitimert basisdemokratisk, mener Kant at folk må tvinges til å bli opplyst.³

Opplysningens dialektikk, tanken om at den slår om i despoti dersom fornuften settes absolutt, ble formulert allerede mens opplysningsidéene begynte å vinne terreng. I vår sammenheng er Johann Georg Hamann og Johann Gottfried Herder særlig viktige i og med at Grundtvig leste begge to nøye.⁴ Både Hamann og Herder er svært kritiske overfor tanken om fornuftens autonomi.

Hamann ser det som en grunnleggende feil at fornuftbegrepet tas som rettesnor uten å ha gransket det i forkant. (Se Hamann, referert i Gaier 1989 s. 272). Opplysningsprosjektet mangler ifølge Hamann en gransking av fornuftens begrensninger og forutsetninger. Istedenfor å spørre etter fornuftens evne til å finne sannhet, tar opplysningsmennene dette for gitt. Ifølge Hamann kan fornuftsbegrepet ikke granskes ahistorisk, og det man anser som fornuftig er avhengig av ens overbevisning.

Også Herders opplysningskritikk retter seg blant annet mot troen på fornuftens autonomi. Han tolker dette som en innsnevring av menneskets potensiale idet han spør retorisk om det kan være kroppens oppgave å se. Hånd og fot kan ikke fungere som hjerne, slår Herder fast. (Herder, referert i Brummack 1989 s. 284) Herders retoriske spørsmål er typisk for et vitalistisk narrativ. Livet kan ikke bare forstås ut fra fornuften, og det opplysningen mangler er ifølge Herder «Herz! Wärme! Blut! Menschheit! Leben!» (ibid s. 284) Det var nettopp slike overveielser som Grundtvig tok opp i sin opplysningskritikk:

Det gaaer nemlig med Selv-Klogskaben, Selv-Raadigheden og den hele Gridskhed paa *Selv-Stændighed*, ligesom med Kopperne, at er de allerede i Udbrud, da nytter Indpodningen ikke, som derfor skal foretages jo før, jo heller, mens Phantasi og Følelse endnu er de stærkeste Evner og danne en naturlig Mod-Vægt mod Forstandens Vildfarelser. (Grundtvig 1983 s. 31)

Han formulerer sin opplysningskritikk ikke bare på bakgrunn av opplysningens iboende sekulariseringstendens, som han motarbeider. Mennesket eier også fantasi og følelser og disse kan ikke begripes med fornuft. Grundtvig er bekymret for at samfunnet skal miste fellesskapstanken når han snakker om

«Selv-Klogskaben» og «Selv-Raadigheden». Dette ser man i fortsettelsen av sitatet ovenfor, hvor han skriver at

en saadan Oplysning, der ved at udstrække sig til hele *Menneske-Livet* og opvise den dybe Sammenhæng mellem Enkelt-Mandens, Folkets og hele Slægtens Liv, udvikler en for alle de selskabelige Forhold ønskelig Tanke-Gang, en saadan Oplysning maa Staten ingenglunde overlade til sig selv. (Grundtvig 1983 s. 31)

En opplysning som er basert på «Gridskhed paa Selv-Stændighed» er med andre ord dømt til å feile fordi den truer selve statstanken. Et individuum burde alltid oppfatte seg selv som medlem av et bestemt folk som er kjennetegnet ved samme språk, samme historie og samme kultur. Grundtvig har et poeng her når han, med tanke på hvordan man kan holde statsvesen sammen, advarer mot denne formen for individualisme. Hans fokusering på fellesskapet er veldig interessant fordi den rommer romantikernes hovedkritikk av opplysningen, nemlig at fellesskapstanken går tapt på grunn av den ensidige fokuseringen på fornuft. Den amerikanske filosofen Frederick C. Beiser begrunner dette på følgende vis:

The most problematic result of the Aufklärung was that modern man had lost his sense of community, his feeling of belonging to a group. By bringing all forms of social and political life under criticism and making them satisfy the tribunal of reason, individuals more often than not come to regard all forms of social life as an irrational submission to authority, in short, as heteronomy. Before following an order or undertaking a task, they demand to know the reason why. (Beiser 1992 s. 231)

Enda Beiser framfor alt fokuserer på tyske forhold, er det slående når man sammenligner dette med et utdrag fra Grundtvig. Denne polemiserer i nesten samme ordelag mot en opplysning hvis rettesnor er enkeltmennesket:

Denne oplysning, der bestandig gaaer ud fra *Enkelt-Mandens* Tarv, og stiller den i et saadant Lys, at Det taaler ingen Love, uden dem han selv bifalder, ingen Opoffrelser, uden dem, han selv tilbyder, ingen Øvrighed, uden den, han selv vælger. (Grundtvig 1983 s. 28)

Bekymringen for at fellesskapet går tapt som følge av opplysningen var noe som de fleste romantikerne delte. Ifølge dem måtte opplysning utvikle seg sammen med folket, en tanke som går som en rød tråd gjennom både Grundtvigs og Vinjes skrifter, men med litt ulike vinklinger. Begge to er enige i at opplysning ikke kan bero på boklærdommen siden denne er et elitistisk prosjekt, og som følge setter Grundtvig aksenten på «det levende ord» for å fatte det i et slagord som han er kjent for. Dannelsen må formidles muntlig, i form av foredrag og ikke gjennom skrift.

[D]enne aandelige og hjertelige Oplysning er det, som jeg kæmper for, den er det, jeg, om det stod i min Magt, vilde overtale alle Regjeringer til at fremme som det vigtigste Stats-Anliggende, [...] og den er det, som jeg paastaaer, kan ikke virksom fremmes, uden ved en *levende, mundtlig* Meddelelse. (ibid s. 33)

Grundtvig er overbevist om at man kun med «det levende Ord» og ikke med «det døde Bogstav» (ibid s. 37) når ut til folket. Dette er en sentral tanke hos Grundtvig som han for eksempel også er inne på i sitt skrift «Skolen for Livet og Akademiet i Soer borgerlig betragtet» fra 1838. Her betegner han den gamle

skole som en «Skole for Døden» allerede i åpningssetningen og taler energisk for muntlig opplæring.⁵ Både Grundtvig og Vinje advarer mot et dannelseskonsept som ikke tar hensyn til menneskets og da særlig barnas utviklingstrinn. Grundtvig begynner sitt skrift nettopp med denne bekymringen, og Vinje bruker gjentatte ganger fordøvelsesmetaforer for å illustrere dette, for eksempel i artikkelen «Det hægge Skolevæsen» fra 1869: «Kunskapen skulde nok utgarva Raaskapen liksom Borken andre Huder, men det verdt fyrst, naar Kunskapen verdt eten i smaa Maaltid som ein annan Mat og so meltad under Livets Stræv maalemillom» (Vinje 1993, bd. 2 s. 325–326) Både Grundtvig og Vinje vektlegger at kunnskap kan være farlig for barna dersom formidlingen ikke tar høyde for deres intellektuelle utvikling. I den nevnte artikkelen snakker Grundtvig rett ut om at den fornuftbaserte opplysningen er et instrument for å nedbryte menneskenaturen («nedbryde Menneske-Naturen»). Dette er en tanke som allerede Rousseau var inne på i sin *Émile* der han snakker om lesning som barnas pisk.⁶

Muntlighet som kriterium for opplysningsprosjektet var et emne som Vinje ikke var opptatt av. Hans prosjekt var jo nettopp etableringen av et norsk skriftspråk. Vinje diskuterer derimot opplysningen i forbindelse med samfunnsrelevante problemstillinger, og i dette kan han sammenlignes med Grundtvig. Etableringen av de nye folkehøyskolene i Danmark og etter hvert også i Norge kan ses som resultat av et slikt syn på dannelsens samfunnsrelevans. De skulle fungere som alternative dannelsessteder overfor universitetene. I motsetning til dem fokuserer de på muntlighet, praksisorientering og kunnskapsformidling basert på uformidlet iakttagelse og ikke på «dødt bokstavelære». Men Vinje var klok nok til ikke å gi den ene skolen fortrinn framfor den andre. Ett år før han døde skriver han i *Dølen* i anledning en sammenligning av de nyopprettede folkehøyskolene med universitetet:

Derimot kan der vera mangt fritt og folkelegt ved desse Skolar, som der ikke er ved Universitetet. Eit Universitet stengjer seg tidt inne eller ute fraa Folkelivet og Landskravet ikring seg og rotar seg in i ein daud Boklærdom. Det er vel ikke fritt for, at vaart Universitet og heve si Reim af denne Hud. Og derfor er det godt, at der kan vera Skolar ute i Landet ikring det, som kunna vera eit Motvigt. Men dette er nokot annat enn at lægna lærdomstenen i Livet [...] Nei, skal der vera nokon Tanke om Framgang med vaar Lære om «Folkeligheit», Nationalitet og Fridom i det utvordes Riksliv som inne i Tankelivet, so maa vaart Krav til Kunnskap og Aand vera grenselaust. (Vinje 1993, bd. 2 s. 348)

Artikkelen som dette sitatet stammer fra, er et godt eksempel på Vinjes karnevaleske skrivemåte; et forsøk på å overføre motstridende tendenser til ambivalensen. Etter først å ha latterliggjort de dannede og universitetsfolk, snur han mot slutten argumentene på hodet når han sier at kravet til kunnskap og ånd må være grenseløst og at «Idealet eller Mønsteret maa vera reint» (ibid s. 348).

Hva kan vi lære av Vinje?

Ser man bort fra de nasjonale innslagene, kan Vinjes kritiske syn på boklærdommen kanskje best forstås ut fra den livsfilosofiske, vitalistiske strømmingen, som Vinjes tanker er en del av. Ifølge vitalistisk tenkning ligger feilen ved boklærdommen allerede i selve navnet. Kunnskap skal ikke være basert på bøker, altså formidlet, men ha sitt utspring i direkte sanseerfaring. Den skal være uformidlet, og i direkte kontakt med virkeligheten. Kunnskap skal med Schopenhauers ord være «anschauend» og ikke «abstrakt». Vinje er ganske radikal, men nettopp derfor så spennende med påstanden om at man ikke kan forvente

opplysning og ånd av akademias. I den allerede nevnte artikkelen om folkehøyskoler skriver han eksempelvis: «Det vilde vera at faa Vindruvor af Klungen og Fiken af Tistil, at krevja Aand og Uplysning of fordomsfri vitenskapeleg Granskning af dei fleste af disse Professorar og Stipendiater ved Universitetet» (Vinje 1993, bd. 2 s. 346). I denne formen for utskjelling og parodiering av akademias kan Vinje ha blitt inspirert av to av sine yndlingsforfattere, Holberg og Heine.⁷

Abstrakt kunnskap er ifølge Vinje knyttet til det urbane rommet og de dannede, som skriver på dansk. Dermed duger en slik modell ikke for folk flest. Hans latterliggjøring av «det uplyste Samfundsliv» og av de dannede, som han kaller «ufrugtbare» og «vindtørre» grunner i dette. (Vinje 1993, bd. 2 s. 327 og bd. 6 s. 80) Han følger her en språkpolitisk agenda for så vidt som disse sentrene er knyttet til bokspråket dansk. Nedprioritering av boklærdommen går hånd i hånd med en nedprioritering av latinskoletradisjonen og oppgraderingen av den norrøne kulturarven. Skal Norge være et selvstendig land på like linje med Sverige og Danmark må det også ha et eget språk, et språk som ligger nærmere folkets talemål enn dansk eller andre utenlandske språk. I sin ansøking til «Odelstinget» om å innføre «Gammelnorsk» som fag skriver han: «Naar man tænker seg om, er det nemlig noget underligt, at Folk for at blive Studenter maa kjende mange Sprog, kun ikke det vore Forfædre talte og skreve, og som den Dag idag tales temmelig rent i mange af vore Bygdemaal» (Vinje 1993, bd. 1 s. 212).

Ifølge Vinje danner folk på bygdene en motvekt til de dannede bymennesker. Bygdefolket står for det naturlige og usminkede. I 1852 skriver han:

Det er paa Tiden, at vi vende tilbage til os selv. Da ville vi blive naturlige, da ville vi kunne indvirke paa Folket, da ville

vi kunne røre Gemytterne og være poetiske; det er maaske en Paradox, naar jeg siger, at man i det slikkede Bogsprog umulig kan være poetisk. (Vinje 1993, bd. 1 s. 73)

Det å vende tilbake «til os selv» er altså ensbetydende med å være poetisk, noe som i sin tur bare er mulig dersom man gir avkall på «det slikkede Bogsprog». Vinjes poeng består i at han kobler nedgradering av boklærdommen til en oppgradering av folket. Folkets manglende evne til «abstract knowledge» kompenseres med dets sans for det poetiske og det geniale. Som det framgår av utdraget fra «Norskheten og Theatrene» på side 224–225 setter Vinje opp en kontrast mellom det prosaiske og det poetiske, hvor det førstnevnte er knyttet til «Tørheden, Sminken, det Kunstige og Opskruede» av et unasjonalt dannelsesprosjekt, mens det poetiske står for folkets «Djervhed og folkeligt Humor». Med en slik oppgradering av folket kan Vinje slå to fluer i en smekk. Han unngår å virke elitistisk og nedlatende overfor folket, samtidig som han flytter bokspråket over til folkets talemål i et forsøk på å fremme norsk skriftspråk. Grunnen til at folk ikke har sans for boklærdommen ligger ikke i dets manglende intellektuelle evne, men tvert imot i dets genialitet. En genialitet som han også knytter til naturlige forhold, som for eksempel til landets topografi. I en tabell kan forskjellen mellom de dannede og folket ses på følgende vis:

De dannede

boklærd

urban

flat land

Sentimental (Schiller)

ideene

Folket

naturlærd

landtlig

fjell

Naiv (Schiller)

sanselig realitet

prosaisk	poetisk
abstrakt kunnskap	konkret kunnskap
åndløs	åndfull
(snus)fornuft	geni

Den prima vista litt underlige sammenkoblingen av folket med det naturlige, poetiske og geniale baserer seg trolig på forskjellige, og ikke bare romantiske strømninger. En av dem kan ha vært Schillers avhandling *Über naive und sentimentalische Dichtung*, som man vet at Vinje hadde lest.⁸ Som tittelen tilsier, gjør Schiller forskjell mellom den naive og den sentimentale dikteren. Mens den naive dikteren selv *er* natur og etterligner naturen direkte, føler den sentimentale dikteren en uovervinnelig kløft mellom mennesket og naturen. Denne er så å si tapt for godt, og det eneste han kan gjøre er å dikte om denne tapserfaringen. Schiller poengterer dette med en slående formulering: «Der Dichter, sagte ich, *ist* entweder Natur, oder er wird sie *suchen*. Jenes machte den naiven, dieses den sentimentalischen Dichter».⁹ Den sentimentale er den moderne og fremmedgjorte dikteren, som er løsrevet fra naturen. Hans diktning uttrykker en evig lengsel etter den, og denne lengselen er kun en idé. Mens den naive dikteren rører oss gjennom natur, gjennom sanselig sannhet og umiddelbar samtid, rører den sentimentale dikteren gjennom idéer.¹⁰ Hans diktning kan ikke lenger gjengi naturen uformidlet. Istedenfor er den en refleksjon over naturinntrykk. Vinjes kjente dikt «Ved Rundarne» er slik sett et typisk dikt av en sentimental dikter. Natursynet skildres ikke uformidlet siden «no seer eg atter slike Fjoll og Dalar» går gjennom en «refleksjonsmølle», så å si. Schiller nevner Shakespeare og Homer som typisk naive diktere. De samme dikterne setter også Vinje svært høyt. Han legger vekt på det poetiske hos Shakespeare som består i en «gjennomsalting»

av det åndfulle og det fantasirike som er i oss alle (Vinje 1993, bd. 2 s. 308). Dette positive synet på «oss alle» finnes ikke hos Schiller. Derimot skriver Schiller om geniet at det nødvendigvis er naivt: «Naiv muß jedes wahre Genie seyn, oder es ist keines».¹¹ Et geni er alltid et naivt menneske fordi det erfarer umiddelbart, direkte via sansene. Sanseinntrykk og tenkning er ett og det samme, både hos geniet og den naive dikteren.

Sammenlignet med Schiller kunne man kanskje si at Vinje omformulerer tankene til tyskeren inn i et romantisk tankesett. Det naive er hos ham noe som utmerker folket generelt som i sin tur kun har sans for det geniale. Folket står for det naturlige, ekte og uskyldige hos Vinje, og når Schiller sier at det naive er det barnslige, knytter Vinje dette, altså forestillingen om det naive som uskyldig, til folket, i en typisk romantisk tankegang. Tankegangen forsterkes når Vinje bruker Herders begrep «folkeånd» for å understreke hva som kjennetegner fremragende diktning: «Det er dog mærkeligt, at et enkelt Menneske, end ikke det største Geni, er istand til at give sine Digtninger den Fylde og naive Umiddelbarhed, som Folkeaaenden» (Vinje 1993, bd. 1 s. 75). Brikkene faller her på plass. For skal den «naive Umiddelbarhed» fungere som kriterium for diktningens kvalitet, kan boklærdommen ikke annet enn feile fordi den er basert på andres kunnskap og ikke på «sjøltenkning». Den mangler det åndfulle og en form for dristighet som kun geniet har. Vinje ser dette som en motsetning mellom det prosaiske og det poetiske, en motsetning som går som en rød tråd gjennom tysk åndshistorie på den tida, spesielt hos Schiller. I et brev til Herder klaget Schiller over sin prosaiske tidsalder som kun har sans for det prosaisk-nyttige. Som konsekvens av dette må «der poetische Genius» trekke seg tilbake fra virkeligheten dersom han ikke vil utsette seg for mulig smittefare fra det prosaiske. (Jf. Bollenbeck 1994 s. 141 f.) Schiller tror ikke lenger at det poetiske kan ha

gjennomslagskraft i virkeligheten. Forskjellen til Vinje kunne ikke vært større. For mens tyskeren satser på en frakobling av det poetiske fra virkeligheten, satser nordmannen tvert imot på en implementering av det poetiske i samfunnet, idet han uten omsveip kaller folket poetisk. Det poetiske geniet forankres hos Vinje midt i samfunnets sentrum når han sier at poeter også er egnet som statsmenn og politikere, som han skriver i en artikkel fra 1870 (Vinje 1993, bd. 2 s. 384–390). I denne artikkelen forsvarer han det poetiske geniet som et menneske som alle halvveis frie land har bruk for, vil disse ikke størkne i det prosaiske mekaniske: «Men gjeld det Tanke, Oversyn, Samband, Lynglimt til Uplysning i myrke Krok, kort er det Spursmaal om Aand, so maa vel han [den åndfulle dikteren] vera den beste» (ibid s. 385).

Vinjes oppgradering av folket til noe naturlig og ufordervet formuleres på bakgrunn av en tidstypisk dikotomi som går tilbake til Rousseaus kontrastering av korrumpert sivilisasjon og natur. Dette blir også antydnet hos Schiller, når han tolker det naive som det ufordervete.¹² Vinjes oppgjør med de dannede er samtidig også et oppgjør med opplysning og dannelses, forstått som ytre «disiplineringsinstrument». «Eg har vore i mang ein av desse fastskular og sét skulungane dregne opp som småklokker. Skulemeisteren drog i tråden, og den vesle hallingmannen dansa» (Vinje 1944, bd. 2 s. 209). Hans diskurs er derfor sterkt preget av et ordvalg som betoner det råe, det uslepne, for på denne måten å markere avstand til de lærdes konvensjoner: «Men vil man skrive for Folket, maa man sandelig være djærv, norsk og endog lidt raa, som disse fine Mennesker kaldet det», skriver Vinje i *Drammens Tidende* i 1855 (Vinje 1993, bd. 6 s. 80). Etter Vinjes mening er denne (norske) råheten ensbetydende med det udisiplinerte, med det som ennå ikke er underlagt fornuftets tyranni. Gang på gang er han inne på dette. I en artikkel fra 1857 beklager han eksempelvis mangelen på dyktige folketalere:

Der er ogsaa en anden og større Hindring med saa store Forsamlinger, og dette er Mangel paa Folketalere. De almindelige Talere ere nemlig tørre, lavmælt og snusfornuftige, saa at Almuen finder dem uforstaaelige og dødsmatte, og den ret oplyste Mand kjedsommelige og aandsfortærende. [...] Det er ikke Livet, som skildres, men Maaneskin i en Vinternat. Med slige Talere er Folkefesten en Umulighed. Folk kommer sammen, glør og kjeder sig og klapper, fordi det saa skal være ved disse Skaaler. Folket vil have Aandsføde, som det kan fordøie; det vil have elektriske Gnister, som kan frembringe Ryk, kort det vil have Liv, som det selv er et haabefuldt Liv.¹³

En slik redegjørelse har tydeligvis vitalistiske trekk når Vinje påberoper seg livet som den store læremester og gjør narr av dem som ikke greier å sette fyr på folkets fantasi.

Noter

- 1 Begge to i boken *Om det gode og det slette, fra Parerga og paralipomena*, Oslo 1997.
- 2 I anledning av Grundtvigs eneste Norgebesøk 1851 skriver han: «Det bliver høitideligt at se den gamle Gubbe, der, som en Eeg, staar igjen af den gamle Generation. Det er en kolossal Aand, og hans Produktionsevne har været forbausende.» <https://www.bokselskap.no/boker/korrespondentbrev/dt1851#dt121> Eller: «Det var næsten endnu mere gribende, da Grundtvig kom i Fredags. En Taare trillede ned af min Kind, da den ærværdige Gamle aabnede Vinduet og med skjælvende Stemme lyste sin Velsignelse over gamle Norge og takkede Forsamlingen, der istemte rungende Hurraer.» <https://www.bokselskap.no/boker/korrespondentbrev/dt1851#dt132>.
- 3 Gaier 1989 s. 262.
- 4 Johannes Adamsen 2001.
- 5 Skolen for Livet og Academiet i Soer [...] vi kan dog ikke Andet end vidne, formane og advare, først med Tale og Exempel, saavidt de række, og dernæst med Pennen, om aldrig for Andet, saa dog for at bevise, hvor døde og magtesløse de Bogstaver ere, for hvilke Man opoffrer Børnenes Liv og hvoraf Man venter sig evige Frugter. <http://www.grundtvigsværker.dk/tekstvisning/1435/0#{%220%22:0,%22v0%22:0,%22k%22:5}>.
- 6 «Ved å fjerne barnas plikter fjerner jeg også kilden til deres største elendighet, nemlig bøkene. Lesning er barndommens svøpe og nesten det eneste man lærer dem å gjøre. Som tolvåring vil Emile knapt vite hva en bok er. 'Men', vil dere si, 'i det minste må han kunne lese'. Jeg innrømmer at han må kunne lese når lesningen er ham til nytte, men før den tid er den ikke annet enn til plage for ham» (Rousseau 2010 s. 124).
- 7 Se f. eks. *Jeppes paa Bjerget* og Heines *Reisebilder* som Vinje lånte fra universitetsbiblioteket. Heines spottende tone overfor professorene ved universitetet i Göttingen kan ha inspirert Vinje.
- 8 Se Skard 1938.

- 9 Schiller 2020 s. 33.
- 10 Ibid s. 35: «Jene rühren uns durch Natur, durch sinnliche Wahrheit, durch lebendige Gegenwart; diese rühren uns durch Ideen.»
- 11 Ibid s. 19.
- 12 Jf. Schiller 2020 s. 16: «Das Naive der Denkart kann daher niemals eine Eigenschaft verdorbener Menschen seyn, sondern nur Kindern und kindlich gesinnten Menschen zukommen».
- 13 <https://www.bokselskap.no/boker/korrespondentbrev/dt1857#dt117>.

Litteratur

- Adamsen, Johannes. (2001). «Herder og Grundtvig – sonderinger». I: *Grundtvig Studier, Årg 52 (1)*, s. 166–190.
- Beiser, Frederick C. (1992). *Enlightenment, Revolution, and Romanticism*. Cambridge/London: Harvard University Press.
- Bollenbeck, Georg. (1994). *Bildung und Kultur: Glanz und Elend eines deutschen Deutungsmusters*. Frankfurt am Main/Leipzig: Insel.
- Brummack, Jürgen. (1989). «Herders Polemik gegen die Aufklärung». I: Schmidt, Jochen (red.). *Aufklärung und Gegenauflärung in der europäischen Literatur, Philosophie und Politik von der Antike bis zur Gegenwart*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, s. 277–294.
- Gaier, Ulrich. (1989). «Gegenauflärung im Namen des Logos. Hermann und Herder». I: Schmidt, Jochen (red.). *Aufklärung und Gegenauflärung in der europäischen Literatur, Philosophie und Politik von der Antike bis zur Gegenwart*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, s. 261–277.
- Grundtvig, N.F.S. (1983). *Statsmæssig Oplysning – et udkast om samfund og skole*. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.

- Hastedt, Heiner (red.). (2012). *Was ist Bildung? Eine Textanthologie*. Stuttgart: Reclam.
- Hyvik, Jens Johan. (2009). *Språk og nasjon 1739–1868*. Oslo: Samlaget.
- Haarberg, Jon. (1985). *Vinje på vrangen: Momenter til revurdering av en nasjonal klassiker*. Oslo et al.: Universitetsforlaget.
- Langslet, Lars Roar. (1993). «Vinje og Europa». I: Langslet og Rydne (red.). *Villmann, vismann og veiviser*. Oslo: Cappelen, s. 73–89.
- Midttun, Olav (red.). (1969). *A. O. Vinje. Brev*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Mæhle, Leif. (1992). «Noko om lyrikaren Vinje». I: Glomnes, Eli et al. (red.). «*At føle paa nationens puls*» – åtte artiklar om Aasmund O. Vinje. Oslo: Novus, s. 9–26.
- Nietzsche, Friedrich. (2021). *Ecce Homo*. Oslo: Spartacus.
- Rousseau, Jean-Jacques. (2010). *Emile – eller Om oppdragelse*. Oslo: Vidarforlaget.
- Schiller, Friedrich. (2020). *Über naive und sentimentalische Dichtung*. Stuttgart: Reclam.
- Schopenhauer, Arthur. (1988). *Die Welt als Wille und Vorstellung*, Band 2. Zürich: Haffman.
- Schopenhauer, Arthur. (1997). *Om det gode og det slette, fra Parerga og paralipomena*. Oslo: Pax.
- Skard, Sigmund. (1938). *A.O. Vinje og antikken: Studier i norsk åndshistorie*. Oslo: Det Norske Videnskaps Akademi.
- Vinje, A.O. (1944). *Skrifter i samling 2*. Oslo: J.W. Cappelens Forlag.
- Vinje, A.O. (1993). *Skrifter i Samling 1–6*. Oslo: Samlaget
- Aasen, Ivar. (1912). *Skrifter i samling 3*. Kristiania/Kjøbenhavn: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag.

Nettkilder

<https://www.bokselskap.no/boker/korrespondentbrev/dt1851#dt117>

<http://www.gutenberg.org/files/40097/40097-pdf.pdf>

<https://www.bokselskap.no/boker/korrespondentbrev/dt1851#dt121>

<https://www.bokselskap.no/boker/korrespondentbrev/dt1851#dt132>

<http://www.grundtvigsværker.dk/tekstvisning/1435/o#{%22o%22:o,%22v%22:o,%22k%22:s}>

<https://www.bokselskap.no/boker/korrespondentbrev/dt1857#dt117>

Vinjes *Ferdaminni* i opplysningsdialektisk perspektiv

Arnfinn Åslund

Ferdaminni handler om Aasmund Olavsson Vinjes reise sommeren 1860. Karl XV skulle krones i Trondheims domkirke, og Vinje dro som journalist for *Dølen*. Men ønsket om å bli bedre kjent med Norge var nok minst like viktig som det å dekke selve kroningen. Gjennom 54 kapitler følger vi forfatterens møter med land og folk. Han fremstår som både kunnskapsrik, følsom og klok. Ikke minst er han morsom og selvironisk. Han er ikke redd for å utlevere seg selv, sin tvil, sine følelser, sine drifter, heller ikke når dette kan røpe både komiske og ukorrekte tilbøyeligheter. Slik demonstrerer han sin egen opplysningsprosess, så han i neste omgang kan bidra til andres opplysning. Som en god essayist bruker han seg selv, ikke minst sine fordommer: «Splinten i ditt øye er det beste forstørrelsesglasset», som filosofen Theodor Adorno sier i *Minima Moralia* (Adorno 2006 s. 72). Og selv om forskjellene mellom Vinje og Adorno er åpenbare, kan

det hende at det er et visst slektskap mellom de to essayistene, slik Arild Linneberg har antydnet, for den ikke-identiteten som Adorno regner som et kjennetegn ved det kritiske essayet, dette «medvitet om ikkje-identitet mellom framstilling og sak» kan ha noe til felles med det tvesynet som preger Vinjes framstilling både i stort og i smått (Adorno 1992 s. 88; Linneberg 1994 s. 285).

Vinjes refleksjoner snor seg i mange retninger. «Det er slike lange Tankeremsur som kallast Philosophie», slår han fast, «og som dei fleste Bokskrivarar og Diktalar pina Lesaren med», fortsetter han ironisk. Ettersom han presenterer tankerekkene sine som filosofiske, er det kanskje ikke for dristig å si at det er et filosofisk preg over mye av det han skriver. I forsvarstalen sin sier Sokrates at hans oppdrag er å *plage* borgerne i den byen han er satt til å leve i, for at de ikke skal bli sløve. Byen er som en litt treg hest, sier han; stor og edel, men ofte må den vekkes opp. Derfor trengs en hestebremse eller en klegg som ikke lar byen få fred (Platon 1953 s. 29). Slik vil også Vinje være ei «philosophisk Plageaand» (Vinje 1993b s. 84). Verken Vinje eller Sokrates var ansatt ved noe universitet, og de filosoferte helst med utgangspunkt i den levende samtalen. Begge er kjent for sin ironi og sitt våkne blikk, og de søker etter den menneskelige kjernen i problemene, men den filosofiske praksis vi kan følge gjennom *Ferdaminni* er av et mer konkret og usystematisk slag enn den vi finner i den systembyggende og akademiske filosofien.

Mange har skrevet om Vinjes *Ferdaminni*. Fra de siste tiårene kan vi nevne Kjartan Fløgstad, Ane Farsethås, Toril Moi, Kjersti Rørgemoen og Kristian Lødemel Sandberg. Den store biografien til Olav Vesaas har et innholdsrikt kapittel om både boka og reisa, mens Jon Severud er den som har gjort mest for å spre kunnskap om verket, blant annet med *Ei gjenreise*, ei bok på over 400 sider der forfatteren følger i Vinjes fotspor (Severud 2010). Her er ikke stedet for å gjennomgå sekundærlitteraturen,

men underveis vil vi komme inn på noen bidrag som er særlig relevante, derunder også Jon Haarbergs avhandling om *Vinje på vrangen* fra 1985. Så vidt jeg kan se er det ikke tidligere blitt gjennomført en undersøkelse lik den jeg legger opp til, men fra sekundærlitteraturen vil jeg trekke frem noen eksempler som peker i samme retning. Ellers er det flere som vektlegger Vinjes tvesyn på en slik måte at de kan ha berøringspunkter med min fremstilling.

Opplysningsdialektisk

Det «opplysningsdialektiske» i min tittel er inspirert av Adorno og Horkheimers *Opplysningens dialektikk* fra 1947. Imidlertid er dette et komplekst verk, så det er bare noen hovedpoenger som blir med over i min forenklete fortolkning. En omstendelig sammenligning har lite for seg ettersom de to verkene er for sterkt preget av hvert sitt århundre. Noen vil si at opplysningskritikken til Adorno og Horkheimer er overdreven. På den andre siden er det mye som tyder på at den bare blir mer og mer aktuell. Det er nok å vise til overvåkingsteknologi, bioteknologi, naturødeleggelse, klimakrise og masseødeleggesvåpen. Slik sett vil undersøkelsen av *Ferdaminni* kunne gi oss noen instruktive prøver på hvordan fremtidsoptimisme og kritisk opplysning manifesterte seg på et tidligere stadium i vår moderne historie. Allerede en forsiktig bruk av noen momenter fra Adorno og Horkheimer kan være interessant.

Ferdaminni er en omfattende og innholdsrik tekst. Her skal vi forsøke å finne frem til steder der opplysningen og fremskrittet vektlegges på en kritisk måte, eller på en måte som innbyr til kritikk. Kanskje vil vi da se at Vinje rammes av den opplysningskritikk som Adorno og Horkheimer utvikler, eller kanskje det vil vise seg at han demonstrerer en slik kritikk selv. Hans

berømte tvesyn er i seg selv en form for opplysning, men man kan kanskje se at tvesynet også gjelder opplysningen. I så fall kan man muligens våge seg til å snakke om en slags opplysningens dialektikk også hos Vinje. For å finne ut noe om dette må vår undersøkelse konsentrere seg om opplysningen, men det vil også være nødvendig å diskutere tvesynet og dialektikken, og forbindelsen mellom dem. Først vil jeg trekke frem noen eksempler på at andre har vært inne på lignende tanker.

Georg Johannesen kobler Vinje til *Opplysningens dialektikk* i sin anmeldelse av Haarbergs avhandling (Johannesen 1987). Det handler ikke spesielt om *Ferdaminni*, men mer generelt om Vinjes profil som essayist. Johannesen sammenligner Vinje og Holberg: «Dei møttest i essayet, som form for eit moralfilosofisk innhald i opplysingas dialektikk: 'Men den totalt opplyste jord stråler i den triumferende katastrofes tegn' (Adorno og Horkheimer, 1947)». Formuleringen er knapp, men perspektivrik, og den krones av et effektivt sitat fra den danske oversettelsen, gjengitt i fornorsket form. Jeg går ikke inn på noen diskusjon av dette stedet hos Johannesen, men det er mitt inntrykk at meningen ikke ligger langt unna utgangspunktet for min egen undersøkelse, som dermed kan oppfattes som en mulig tolkning av hva hans «tese» kan ha å si for *Ferdaminni*.

Arild Linneberg trekker inn *Opplysningens dialektikk* i «Det norske folk er sjukt i skolten», som er den trykte versjonen av hans prøveforelesning for doktorgraden i 1992. Temaet er Vinjes «uaktuelle lyrikk», og teksten er trykt opp i essaysamlingen *Bastardforsøk*. Linneberg er opptatt av sammenhengen mellom lyrikk og essayistikk hos Vinje, og bruker koblingen til Adorno og Horkheimer til å belyse Vinjes systemkritikk. I essayet om «Gjeiti»¹ finner han i innledningsdiktet en utlevering av den «[h]erremannen, som representerer Culturens naturfiendtlige herredømmeformuft» (Linneberg 1994 s. 285). Han antyder en

opplysningsdialektisk tolkning av diktet, men utvikler ikke den videre.

Jeg vil også trekke inn en bemerkning fra Jon Severuds *Ei gjenreise*, hans store verk om *Ferdaminni*. Etter kroningen er Vinje med på en militærøvelse som gjør et veldig inntrykk. Severud trekker inn Baudrillard i sin kommentar.:

Baudrillard finn det springande punktet i opplysningstida – og heile den vestlege filosofien med vår naive tru på at «*det godes fremskridt, og dets voksende makt inden for alle områder (videnskab, teknikk, demokrati, menneskerettigheder) modsvares af det Ondes Nederlag. Ingen har tilsynelatende forstået at det Gode og det Onde vokser i styrke samtidig og i samme bevægelse. Det enes triumf medfører ikke nødvendigvis det andres nederlag – tværtimod*». (Severud 2010, s. 310)

Vi kommer tilbake til denne krigstematikken, for Vinjes fremstilling er interessant. Og uten at jeg slutter meg til Baudrillards filosofi i sin helhet, er det klart at hans opplysningskritiske perspektiv slik det her kommer til uttrykk, har berøringspunkter med perspektivet for denne undersøkelsen. Kommentaren understreker berettigelsen av mitt prosjekt. Jeg lar den spille med som relevant bakgrunn for den videre fremstillingen

Opplysningsbegrepet til Adorno og Horkheimer rekker videre enn opplysningstiden. Derfor kan de anføre *Odysseen* som et viktig eksempel. Erkjennelsesmomentet er sentralt, men opplysningen er også innbegrepet av menneskets økende kontroll over naturen og seg selv. Det dreier seg om naturherredømmets utvikling og rasjonalitetens samfunnsmessige manifestasjoner. Det som motiverer prosessen er subjektets selvoppholdelse. Opplysningen utfolder seg relativt til myten. Kvantifisering, instrumentalisme og avfortryllelse er viktige momenter i frigjøringen

fra det mytiske. Men prosessen er dialektisk: Allerede myten er en form for opplysning, en forestillingsverden mennesket bygger opp for å kunne kontrollere den skremmende naturen. I neste omgang kan opplysningen slå over i myte, når det ikke stilles spørsmål ved dens ytringsformer; når det er nok å henwise til *fremskrittet* eller *utviklingen*, for å begrunne at man for eksempel tar i bruk kontrollmuligheter som er så finslepne at det ordinære arbeidslivet begynner å minne om et fengsel. Med andre ord kan det hende at opplysningsprosessen har ødeleggende virkninger. *Opplysningens dialektikk* ble skrevet under inntrykket av 2. verdenskrig. I dag må vi leve med at fremskrittet har gitt oss atomvåpen og klimakrise. Kampen mot naturens herredømme og mot mytiske tenkemåter har som mål å sikre subjektet. I den historiske prosessen inngår formålet om menneskelig autonomi som et vesentlig moment, som ikke desto mindre trues i prosessen. Samfunnsmessig frihet er uløselig forbundet med opplysende tenkning, men den må kritisk besinne seg på seg selv. Naturbeherskelsen gjelder ikke minst den indre natur, som mennesket må lære å disiplinere. Dermed blir det et dialektisk forhold mellom frihet og tvang. Forfatterne sier det slik i forordet til utgaven fra 1969:

Vi holder ikke uendret fast ved alt som er blitt hevdet i boken. [...] Boken ble forfattet på et tidspunkt der man kunne se en ende på den nasjonalsosialistiske terroren. Men på flere steder passer ikke formuleringene til virkeligheten i dag. Og likevel, heller ikke den gang undervurderte vi overgangen til den forvaltede verden. (Adorno og Horkheimer 2011 s. 25)

I sin omtale av opplysningen skifter Vinje mellom vektlegging av en generell betydning og en mer historisk spesifikk betydning, med referanse til opplysningstiden. Året før Trondheimsreise, i februar 1859, hadde han i *Dølen* et stykke «Om austlandsk og

vestlandsk Opplysning», som handler om mentalitetsforskjeller i Norge, og det dreier seg mye om forskjellen på en urban versus en rural kultur. Innledningsvis forsøker han seg på en definisjon, men innrømmer at dette ikke er helt lett: «Ordet Opplysning høver ikki all Tankjen, for det er Mannens heile Kunnskap, indre Gjerd og ytri Bunad, som skulde merkjas med dette Ord; men det er ikki godt for eit Ord at gripa om so mange Tankar» (Vinje 1993a s. 246).

Vinje konkluderer med at østlendingen og vestlendingen begge har sine styrker og mangler, men dersom de lærer av hverandre, blir resultatet godt. Med andre ord ser han for seg en syntese av de to. I en tekst fra april samme år understreker han opplysningens egenverdi: «ein aandrik og opplyst Mann gleder seg meir en ein aandlaus og uvitande» (Vinje 1993a s. 255–256). Om vi vender oss til *Ferdaminni*, ser vi at Vinje trekker inn opplysningstiden i en diskusjon av overtro:

No er det meste af slike Truir burte paa denne Kanten ogso, liksom all Tru paa Haugefolk og Huldre. Det er den sokallade Opplysningstid (die Aufklärungsperiode) ikring nitti Aar sidan, som hever gjort dette, for her hørde eg det sama, som eg visste fraa mi Fødebygd, at det var Folk fyri den Tid, som trudde paa alt slikt gamalt Trollskap, og so var det Faakunnige og tufsutte Folk fraa ei seinare Tid. (Vinje 1993b s. 105)²

I samme avsnitt kommenterer han året 1814. Slik han er blitt kjent med mentaliteten på den norske landsbygda, er han skeptisk til nivået på den politiske bevisstheten, og tviler på at 1814 skulle markere et allment gjennombrudd for forståelsen av politisk frihet. Men han mener 1814 kan markere et annet gjennombrudd. For etter flere tiår med opplysningsarbeid kunne utviklingen da være kommet så langt at landet endelig var ute av hedenskapen, og

med det mener han ikke åsatroen, men all gammel overtro som fram til da hadde formørket folkets liv. Folk kunne vel fremdeles bli skremt av litt av hvert, men de voksne trodde egentlig ikke på det lenger. Trollene hadde mistet sin makt.

Men opplysning kan også knyttes til en større prosess. Slik Vinje bruker begrepet, får det mening ut fra konstellasjonen. Det kobles til fremskritt, folkeskikk, liberalitet, skolevesen, skjønnhetssans, og det står i motsetning til det rå, til villskapen og til barbariet. Opplysning kan komme utenfra, men om den trives og slår rot, blir den en integrert egenskap ved den kulturelle utviklingen i ei bygd. I Østerdalen trekker han frem «dei gode gamle Øysterdøler, som hadde vaksit fram, som det heiter, paa ein historisk Jordbotten med god Uplysning og eit laglegt Husstell, og Framgang i Jordbruk og kjærleg Handrekking til det gode, som vil koma fram, alt blandat med gamalt og den finaste Framferd» (ibid. s. 53–54).

Hegels filosofi kan sies å representere en kulminasjon av en type idealistisk opplysning. Vinje mottok viktige impulser fra Hegel, selv om han ikke aksepterte hele hans filosofiske system, der tankens utfoldelse ender i en syntese som opphever alle motsetninger. I sin bok om *Hegelianismen i Norge* skriver Ole Koppang om Vinjes fascinasjon for den hegelske dialektikken:

Men Vinje blir stående på halvveien; han tror ikke noe på den høiere enhet av motsetningene; han har nok med å fastslå at én bestemt påstand kan fremkalle sin motsetning. Fremfor alt vil Vinje advare mot doktrinær skråsikkerhet og påståelighet; han er mindre optatt av et avsluttende definitivt resultat. (Koppang 1943 s. 175)

Her er det vel nesten så Koppang plasserer Vinje i nærheten av det som vanligvis kalles venstrehegelianisme. I en slik forstand

kan Vinjes blikk for motsetninger og for dynamikken i historisk endring ha noe hegelsk ved seg. Men ellers var det slik at Professor Monrad, som var en gjennomført hegelianer, ofte måtte tåle både skjult og åpen polemikk fra Vinjes side. Men så hadde også Monrad ertet Vinje med sin kritikk av hans bruk av landsmål i *Dølen*. For Adorno og Horkheimer representerer den hegelske ideen om den absolutte fornuft en form for idealistisk hybris. Og samtidig som Vinje kan være «ideal» nok, kan han utlevere «ideen» på en måte som ironisk avdekker det virkelighetsferne ved idealismen, samtidig som vi forstår at det er noe stort ved slik å leve idealt. I *Ferdaminni* kan en vise til kapitlet om «Skomakaren i Throndheim», som vi kommer tilbake til senere (Vinje 1993b s. 151–154)³.

Det er viktig å holde fast ved den vitenskapelige og teknologiske fremskrittstro som et kjernepunkt ved opplysningsideologien. I romantikken ble kunsten anerkjent som et korrektiv til ensidig rasjonalisme. Derfor kan også undersøkelsen av Vinje som kunstner være interessant med tanke på en indirekte opplysningskritikk. Her er det ikke rom for en slik undersøkelse, men i den nærværende antologien berøres tematikken i bidragene til Bente Aamotsbakken, om Vinjes naturpoesi, og Johan Magnus Staxrud, om poesi og natur. Naturpoesiens språk står i kontrast til den mer reduksjonistiske opplysningens språk.

Vi tillater oss en kort ekskurs som viser hvordan tematikken behandles hos Vinje. Da skriver Vinje om sangens betydning på en måte som antyder det tvetydige forholdet mellom kunst og opplysning. På en forsiktig måte minner teksten oss på den fortrenghing som sivilisasjonstvangen medfører: «Naturen lærer oss å synge», skriver han, og nevner fuglene, bekken og skogen som læremestre og inspiratorer. Det er altså noe mimetisk over menneskets kunstutfoldelse, og han fortsetter:

Bølgerne istemme også sine Sange; det rige Hav har Toner baa-
de for det Spøgende, Vemodige og Rædselsfulle. Intet Under,
at de nordiske Folkeslag troede på sine Havfruer, og Grækerne
paa sine Sirener og Tritoner, der sang og legede i det blaa Dyb
og lokkede dem, som elskede Sang og Skjønhed ned til sig.
(Vinje 1993a s. 83)

Her er det ikke bare snakk om gleden ved sang, men om natu-
rens lokkende stemme som frister oss til å gi opp sivilisasjonens
tvang. Når han tar sirenene som eksempel, griper han tilbake til
en antikk topos som Adorno og Horkheimer senere skal gjøre til
et sentralt eksempel i *Opplysningens dialektikk*. For dem blir lig-
nelsen om Odyssevs og sirenene til selve urmyten om den vestlige
rasjonalitetens naturherredømme⁴. Etableringen av kunstinstitusjonen gir menneskene distanse til å kunne nyte skjønnheten
uten å trues av regresjon. På sine vandringer var Vinje ikke bare
en rasjonalistisk kritiker, men også en naturdyrkende poet som
har fornemmet sirenenes sang.

Opplysningsmotivet i dikt og historier

Ferdaminni inneholder både dikt og prosa. Her skal vi legge mest
vekt på prosaen, men diktet som innleder boka må få en kom-
mentar, for der bringes opplysningsmotivet inn på en instruktiv
måte (Vinje 1993b s. 2). Andre strofe går slik:

Far vel Hovudstaden:
i deg var det best:
der fann eg dei Beste,
der lærde eg mest.

Dette er en hyllest til den moderne, urbane opplysningen som

jeg-personen selv har tatt del i, og som han nå har med seg som del av sitt repertoar: tankemodeller, intellektuell erfaring og innlærte konversasjonsformer. Dette hovedstadsmotivet går igjen flere steder i boka, mest fremtredende i kapitlet om hovedstadsfolk, som vi kommer tilbake til. Neste strofe går slik:

Lat sjaa, du som altid
paa Folk holder Styr!
for Du er den Karlen,
som temja kann Dyr.

Her sammenlignes det å styre mennesker med det å temme dyr. Sammenligninger mellom menneske og dyr er i det hele tatt typisk for Vinje. Sivilisasjonsprosessen består i å temme menneskedyret, som Nietzsche skulle hevde noen år senere i *Moralens genealogi*. Mennesket manglet ytre fiender og begynte i stedet å mishandle seg selv, hevder Nietzsche. Han ser mennesket som «innesperret i moralens trykkende sneverhet og regelmessighet, [...] dette dyr som slo hodet mot gitterstengene i sitt bur, dette dyr som man vil 'temme', denne skapning som måtte gi avkall på alt mulig, [...] denne lengtende og fortvilede fange ble oppfinneren av den 'dårlige samvittighet'» (Nietzsche 2010, s. 82). Det er denne tematikken Vinje sneier borti med sin sammenstilling av menneske og dyr. For Adorno er ikke det naturkontrollerende menneskesubjektet suverent hevet over naturen. Det må derimot erkjenne at det selv er natur. Å bli temmet kan være en smertefull prosess. Man tvinges inn i en fremmed form. Poengene utvikles i tredje strofe:

Men ufrisk i Varmen
eg altid deg fann.
Du er liksom Tanken,
du elder din Mann.

Byen kan saktens bli ubehagelig varm om sommeren, men her går konnotasjonene utover dette. Urbaniteten knyttes sammen med tenkningen som et innbegrep av opplysningen. Det ufriske ligger i betydning nær det syke. Det kobles da også til det å eldes, og indirekte må en da kunne si at det peker mot døden. Det hemmede liv som er stivnet og regulert er en form for liv som nærmer seg det livløse. Ifølge Adorno kjennetegnes den naturbeherskende rasjonalitet av en type identitetstenkning. Den tvinger virkeligheten inn i en fast form. Mens livet er det uforutsigelige, det nye, det ikke-identiske.

Og derfor til Fjølls
vil eg draga som Døl'.
og Kjenningar finna
og gløyma meg sjølv.

Her etableres fjellet som kontrast til det ufrie bylivet. Fjellet representerer et mer naturlig liv der den fortrenge dølenatur får spille med. Ikke minst håper han å finne kjenninger: han håper på en mer betingelsesløs anerkjennelse. Å «gløyma seg sjølv» kan leses som en utopi om å slippe den identitetstvang man må underkaste seg for å opprettholde sitt sosiale selv.

En slik utopi kan ha et regressivt moment. Om en gir slipp på den sosiale tvangen, innebærer det kanskje at en også oppgir fornuftens beskyttende kontroll? Vi har alt nevnt episoden med Odyssevs som lot seg binde til masten for at han skulle kunne høre sirenenes sang uten å tape kontroll. I den norske fjellheimen forstyrres man ikke av sirener, men folketroen vet å fortelle om huldra, et vesen som Vinje ikke var helt ukjent med. På en seter blir han tatt imot av en budeie som er så blendende vakker at han blir mistenksom. Det skulle aldri være huldra? Han kommer i tanker om et sagn han har hørt. Opplevelsen forskyves over i myten, over på en sagnhelt:

«Aa er det du,» sagde ho med sit mjuke Mæle, likt det lindaste Samljod fraa Strengen; «ja, eg hever høyrte gjetit deg; sett deg ned! du maa vera trøyyt etter slik ein Veg.» – Eg hever aldri vorit meir stolt og glad yvir at vera kjend; men eg var rædd, for eg trudde, at det ikki kunde ganga rett til dette; men at eg maatte vera bergtekjen, for Hus og Gjente og altsaman var liksom eit Eventyr. Og so minntest eg etter han Kjetil Bjørnson, den Kvelden han kom til Subsabudi: han fekk Mat og alt det beste som til var af ei Gjente, blaaøygd som Dagsrandi og so makalaus vän, at han sat liksom forgjord heile Kvelden og lagde den eine Einerkrøkla paa Elden etter den andre for at sjaa vel paa dette Synet; men daa dei skulde leggja seg, saag han, at det var Roveguro, for Halen drog seg so lang som so. Han seig i Uvit (Besvimelse) med det sama, og daa han vaknade uppatter, saag han ingenting annat enn svarte Myrkret i Selskraai, der han laag paa Lyng og Mose frosen og solten og so trøyyt, at han verkte i kver Led. (Vinje 1993b, s. 58)

Vinje møtte snart en annen type mytisk mørke. Rett før han gikk til sengs fikk han fortalt historien om den ulykkelige kvinnen som hadde dødd der i samme seng for ikke så veldig lenge siden:

Denne Forteljning sveiv for meg, daa eg hadde lagt meg og sløkt Ljoset. Her i denne Sæng hadde Ragnhild døytt; eg snudde meg mot Veggen for inkje at sjaa, og so hørde eg, at Klokka paa Veggen pikkade, og at det singlade og song i ei Glasrute. Eg dytte meg ned i Klædom; men so hørde eg eit Smell i Veggen. Tilslut fekk eg daa Magt yvir denne Rædsla, som enno siter i meg fraa slike gamle Forteljingar um Draugar og Trollskap i min Barndom. Eg tok til Vitet og sagde: «Kom, kom reine sæle Aand; du kann inkje annat vilja enn godt. «Eg bar i liksom at sovna, og i Draumen totte eg, at eg song». (ibid. s. 60–61)

Man kan leke med tanken om at man i slike situasjoner, der den barnlige fantasi og mørkeredsel oppvekkes i voksen alder, gjenopplever en skrekk som har fulgt mennesket fra forhistorisk tid. Det interessante er hvordan den mytiske skrekk bekjempes ved hjelp av en besvergelse som selv må sies å ha mytens magiske preg. Den gode ånd seirer over den onde. Allerede myten er en type opplysning.

Opplysning og fremskritt

Åpningskapitlet i *Ferdaminni* begynner med Vinjes begeistrede jernbanereise til Eidsvoll. Jernbanen er en skjellsettende nyvinning som han hadde skrevet om alt i 1853, da den var under bygging. Den gang var han imponert over «Engländerne [...] som saa godt forstaar at gjøre Tanken til Handling og Videnskaben saa Nyttig. Man føler, det maa saa være, at dette Folk udbreder sin Magt over den hele Verden og erobrer den» (Vinje 1993a s. 168). Med denne koblingen mellom teknologisk kunnskap og storpolitikk formulerer Vinje en moderne versjon av det gamle diktum at kunnskap er makt. Om opplysningens prosjekt er naturherredømme, så er det sannelig også verdensherredømme.

Og Vinje er ikke uten motforestillinger: «Denne praktiske Retning fører imidlertid med sig Følger, som vilde berøve Livet al høiere Betydning, dersom de ikke bleve modvirkede. Det er dette evige Spørsmål: hvortil nytter det? som føder af sig Materialismen» (Vinje 1993a s. 168). Problemet er vel at dersom nytte defineres som det å realisere en «høiere Betydning», så forutsettes en kritisk bevissthet om hva denne høyere betydning skulle gå ut på. Faren er at denne høyere betydning etter hvert mister relevans. Fordi den selv ikke anses å være nyttig. Vinje er kanskje urettferdig mot «Engländerne», men han har iallfall rett i at pengene under kapitalismen truer med å erstatte den høyere

betydning: «I intet Land, som England, spørger man vel saa meget efter: hvad er han? det vil sige, hvor mange Penger har han? Ordsproget: 'Pengene gjør Manden' er et ægte engelsk ordsprog» (Vinje 1993a s. 168–169). Her ligger det mye opplysningskritikk: Den høyere betydning som skulle legitimere teknologien blir selv utdefinert som overtro. Den erstattes av pengene.

Med all den lydforurensning som har bredt om seg siden Vinjes tid, er det også verdt å merke seg at han trekker frem dette aspektet ved det nye vidunderet: «Piben, som varskor og skriger i, naar Farten begynder, er kvas og gjennemtrængende. Denne evige Skrigingen maa ikke være behagelig for Folk ud i Gamlebyen og der omkring» (Vinje 1993a s. 169). Selv bor jeg på et sted der toget dunderer gjennom bebyggelsen mange ganger om dagen. Av sikkerhetsgrunner er det hyppig bruk av signalføyten, og dersom man befinner seg litt for nær et passerende tog, skvetter man kraftig til når føyten tuter en i ørene. Selvfølgelig er det gode grunner for dette, men samtidig er det en påminnelse om makten. Vi har å underkaste oss. Etter Trondheimsturen skulle Vinje ta for seg britene i større bredde med *Britain and the British*, eller *Bretland og britarne*, som boka ble hetende på norsk. (Se Peter Fjågesunds bidrag om denne reiseskildringen her i boka.)

I *Ferdaminni* dominerer begeistringen i skildringen av toget, men han innrømmer det fremmedgjørende ved den nye maskinen. Reiseerfaringen standardiseres og blir fattigere. Selv om farten gir glede, mister man noe av den kvalitative rikdom ved landskapet. Man er i verden på en helt annen måte. Lenger ut i *Ferdaminni* forteller Vinje om gleden ved å gå seg sliten og tørst på fjellet. Jernbanen og fotturismen henger dialektisk sammen. Når reisen effektiviseres med ny teknologi, åpenbares samtidig verdien i den langsomme måten å forflytte seg på. Fotturen i uberørt natur blir noe man oppsøker som negasjon av den industrialiserte tilværelsens forurensende effektivitet. Slik sett er

det betegnende at en fotturismens pioner innleder sitt hovedverk med en hyllest til jernbanen. (For mer utførlig gjennomgang av Vinjes forhold til jernbanen, se Severud 2010 s. 65–73.)

Som togpassasjer er Vinje bestemt på at det kvalitative tapet oppveies av effektiviteten. Han tilhører den klassen som etter-spør effektiv forlytning over store avstander. Og i så måte var alternativet ikke å legge ut på en løs og ledig spasertur langs en idyllisk sti. Det var heller den møysommelige transport med hest og vogn. Hesteskyss er tungt arbeid, både for menneske og dyr. Opplysningen gjør livet lettere, men han nevner ikke at arbeidshestene ofres i prosessen. Det er jo ikke slik at arbeidshestenes tunge liv nå avløses av et lykkelig og fritt liv. De blir ikke overført til et arbeidshestenes slaraffenland hvor de kan utfolde seg slik de selv måtte lyste. Etter hvert som toget ble supplert med andre motoriserte kjøretøy, ble hesten snart overflødig. Arbeidshestene ble i praksis uttryddet. I sine tanker om fremskrittet låner Vinje et uttrykk fra Condorcet:

Og so rulla me fram mot Upplysnings og Jordyrkings smilande Land, for det var sannt det, som [...] Condorcet [...] sagde:
«Her vil med alt vaart Stræv vera Villmannskap i Livet, til dess me hava lagt under os all Naturkraft, so me faa hena til at gjera for os det tyngste og grøvste Arbeid, so berre me ganga og sjaa etter som Uppsynsmenn.» (Vinje 1993b s. 3)

Dette virker så overdrevet at det nærmer seg ironien. Samtidig er utopien litt skjev, for den kan jo slå tilbake på menneskene selv. Kanskje kan maskinene gjøre mye av arbeidet for oss. Men like gjerne kan det hende at det er menneskene selv som kommer til å bli kontrollert av oppsynsmenn – ved hjelp av de teknologiske nyvinningene. En lykkelig realisering av en slik teknisk utopi forutsetter en politisk organisering som Vinje ikke tar

opp direkte, men som han henter til i fortsettelsen, for det er velstanden som jernbanen bidrar til, som i neste omgang legger grunnlaget for folkets frihet. Materiell velstand er en forutsetning for politisk selvstendighet, ifølge Vinje: «Fridomen gagnar litit i Armoadsdomen». Togreisa fører ham til Eidsvoll, den norske grunnlovens fødested, og han tenker vel at en slik påminnelse om økonomisk realisme kan være på sin plass. Eidsvoll er også assosiert med Henrik Wergeland, som vokste opp der, og med han som eksempel vil Vinje markere avstand til tidligere tiders romantiske nasjonsbegeistring. Han morer seg over Wergeland som ville lære bygdefolket om gamle helter, og som la så stor vekt på det drikkestøpet han hadde gitt i foræring – til minne om seg selv.

Fremskrittet innebærer at mennesket opparbeider en distanse til naturen som virker foredlende, også rent hygienisk: «Hestehalen er inkje godt Naabuska; han smittar, og derfor hever eg alltid kjennt, at Hestehandlaren og Kjøyaren liksom hava ein liten Tev (fin Lugt) etter Hestehalen i Tale og Aatferd» (ibid. s. 4). For å si det på en annen måte: Møkkelukta smitter av og henger i, ikke bare i bokstavelig, men kanskje også i overført forstand. Men tvesynt som han er, ser vi at Vinje senere ytrer seg mer anerkjennende om møkka, også med hensyn til dens filosofiske betydning. Det er i kapitlet om skomakeren i Trondheim som har gjort et livskall av å arbeide for nyttiggjøring av all møkka, fra både folk og dyr, som går til spille. Når denne ideale entusiasten har problemer med å få investorer, skyldes det fordommer. Folk vil ikke vedkjenne seg sin illeluktende side. Indirekte blir kapitlet om skomakeren en kritikk av den idealistiske tenkemåten som fortrenger sitt eget materielle og naturlige grunnlag. Det hører med til historien at Vinje selv må snu da han skal besøke denne skomakeren. Slik kommer ironien til uttrykk. Da han begynner å nærme seg, blir lukten av virksomheten litt for påtrengende.

«Det gjengbaade fort og vel til Opplysning og Magt», heter det om det fruktbare jordbrukslandskapet sør for Mjøsa som jernbanen har ført ham til (ibid. s. 6). Som en kontrast til slike fremtidsvyer kommer beretningen om reisen østover langs en «Gjeiteveg» gjennom skogen. Her møter vi samfunnets skyggeside. Det ligger jordhytter langs stien, «so der kom rjukande Røyken upp gjennom eit rundt Hol i bratte Bakken. Halvnakne Ungar og fillutte og svarte Foreldri komo ut or desse Jordholurne» (ibid. s. 6). Vinje anbefaler at disse «Armodsfolk» flyttes nærmere bygda så de blir lettere å kontrollere. Da kan en «sjaa betre etter, at slike Folk ikki ero late elder kasta si Tid burt til Unyttet; for den, som ikki kann føda seg sjølv, maa standa under Trugsmaal til at gjera nokot, naar han ikki er sjuk elder for gamal». Han bruker ikke ordet, men det han skisserer minner om en tvangsarbeidsanstalt. Frihet og tvang er begge sentrale i opplysningen. Den dovne mangler den selvdisiplin som kan gjøre ham fri. Naturherredømmet som dermed blir til et oppsyn over andre, er indirekte et oppsyn over en selv. Den frigjøring fra arbeidet som opplysningen skulle medføre, blir i seg selv noe som må bekjempes. En tør ikke risikere at tiden ikke brukes til noe nyttig. I dag vet vi mer om dette. Teknologiens utvikling gjør det mulig å la menneskene bli underkastet et effektivt «oppsyn» – kontroll og overvåkning.

Krigen

Krigen er en menneskelig omgangsform som har del i den storpolitiske maktfordelingens grusomme rasjonalitet, samtidig som den nærer seg av mytiske forestillinger. Vinje tar opp krigens barbari og er skremt av tendensen til å romantisere den. Han la turen om Eidsvoll, hvor minnet om grunnloven trekker med seg Europas krigshistorie som sin forutsetning. Og den påfølgende

svenske invasjonen i 1814 var en direkte årsak til at Vinje nå var på vei til å bevitne en *norsk* kroningsseremoni med *svensk* hovedperson.

Derfor er det interessant at han tar en omvei om Sverige. Dette gir anledning til både politiske og kulturelle refleksjoner, han har mye positivt å si om nabolandet og unionspartneren, men her konsentrerer vi oss om hans ytringer om krigen. Selv om Sveriges stormaktstid var forbi, så var det bare 46 år siden landet hadde gått til krig mot Norge. Og fremdeles var det mange som dyrket minnene om Karl XII. Visstnok gjaldt dette også den nye kong Karl XV, noe Vinje ikke kommenterer, men han gir tydelig uttrykk for at krig er noe menneskeheten bør unngå. På den tradisjonsrike midtsommerfesten finner han det uhyggelig med alle de synlige krigsminnene:

Dansen var tett inn med gamle oppkastade Vollar, som baaro Merki um desse gamle Strider og eg drog meg saa langt ifraa desse, som eg kunde, liksom [...] Cain maatte vera rædd den Staden, [...] han Hadde slegit Broder sin i Hel. Eg foor der burt i Furuskogen for at faa meg kaldt Vatn og fann – Carl den Tolvtes Kjella. Der hadde han, den Villstyringen, legit og ført sine Smaagutar mot Noreg, og ikki havt Auga og Hjarta for all den Armodsdomen, han med alt dette førde paa sit trugne Folk. (Ibid. s. 14)

Krigen har sin årsak, mener Vinje, i menneskets «villmannsskap», den irrasjonalitet som vi ikke har lykkes med å temme. Mennesket er ikke herre over sine irrasjonelle tendenser. Men i opplysningsdialektikkens perspektiv kan man se et slektskap mellom krigens vold og det rasjonalitetens herredømme mennesket utøver over naturen. Den naturtvangen mennesket forsøker å frigjøre seg fra, gjenoppstår i den desto mer effektive brutalitet

som fremskrittet gjør mulig. Etter Vinjes mening burde krigen vært en tilbakelagt omgangsform, om vi betrakter den i utviklingens perspektiv. Heltedyrkelsen representerer en opplysningens skyggeside. Det er ille at menneskeheten var så rå og vill at den trengte slike krigsmenn som vi kjenner fra historien. At vi fremdeles fascineres av krig og drap, dementerer den opplysning som vi påberoper oss:

[O]g fraa slike Tankar rømer eg liksom fraa Minnet um, at eg sjølv som Smaagut var so vill, at eg vilde skjota alle Smaafuglar og drepa til Unyttes alt mogelegt. Det er den sama Øydeleg-gelseslyst hjaa Smaaguten som hjaa Folkeslag i Barndomen sin, og denne sama Hugen finna me i all Lyst til Jagt, som gjenger vidare enn til Livsens Upphald og Tyning af skadelege Dyr. Denne Jagt for Gaman er ein raa Leik, og at denne Leik er «gentlemann-lik» vil liksom Vyrnaden for sokallade Heltar vera eit Merke paa vaar Tids Raaskap med all Tala um vaar Tids Opplysning. (Ibid. s. 15)

Ved å innrømme egen irrasjonalitet bidrar Vinje til besinnelse på en farlig side ved mennesket. Han utleverer sin barnslige ødeleg-gelseslyst, og med seg selv som eksempel inviterer han dermed til en kritisk refleksjon over problemet. Målet om naturbeherskelse dreier seg ikke minst om den indre natur, den ødeleggende ag-gresjon, men også om fascinasjonen for den sterke. Adorno og Horkheimer snakker om nødvendigheten av å besinne seg på at det menneskelige subjekt ikke er suverent hevet over naturen, men derimot en del av den.

Vi har vært inne på Vinjes sammenligning mellom menneske og dyr. Dette kan være humoristisk, men også dypt alvorlig. I sitatet ovenfor så vi at han sammenligner krig og dyrejakt. Se-nere på ferden kritiserer han den utbredte trofejakt for å være

respektløs. Bruken av dyrehoder til veggpyrd sammenlignes med bruk av menneskehoder som krigstrofeer. Dette representerer en form for mytisk naturbeherskelse som er blitt desto mer effektiv på grunn av moderne våpenteknologi. Han har vansker med å akseptere at vi skal jakte på en fredelig plantespiser som elgen. Kanskje antyder han her at veien fra dyr til menneske er kortere enn vi liker å tenke. Men som det fremgår av sitatet, mener Vinje at jakt til livsopphold og til bekjempelse av skadedyr er legitim. Her støtter han seg på den legitimerende kraft som ligger i motivet om selvoppholdelse, og som ifølge Adorno og Horkheimer er et prinsipp for opplysningen. Dette gjelder også krigen:

Lesaren maa med alt dette ikki tru, at eg vilde sjaa os tekne korkje af Ryssen elder sjølve Svensken, langtifraa; eg vilde møta eit slikt Innfall, liksom eg møter Eld elder Vatn elder kvat det maatte vera, som vilde øydeleggja os. Det kan vel henda, at eg ikki vilde vera med sjølv men senda yngre og sterkare Folk, som ogso kunde vera mindre dyr Kanonføde. (Ibid. s. 16)

Når landet angripes, er det ikke bare rasjonelt, men også moralsk berettiget å forsvare seg. En angripende okkupasjonsmakt må forstås som «ville eller halvville Folk». Ifølge Vinje må de bekjempes som skadedyr, og det med alle midler. Som det fremgikk av sitatet leder denne rasjonaliteten inn i kyniske vurderinger. Om en slik kvantifisering, en slik måling av hvem som er billigst kanonføde i en krig, skulle være opplysning, så må det være en opplysning som er blitt til myte. Man underkaster seg en skremmende logikk om hvem det er rasjonelt å ofre først.

At krigen anerkjennes som omgangsform røper en motsigelse i den aktuelle opplysningen. Her kommer Vinje med en talende sammenligning. «Krigen er enno gild, og Sigerherren er ein stor Mann. Vaar Tids Opplysning og Tenkemaate er som

eit velskapt men rangøygt (skeløiet) Andlit» (ibid. s. 15–16). Et slikt ansikt synes å se i kryssende retninger. Det virker som han mener dette fremdeles er en del av opplysningens bevegelse. Men det må være en opplysning som har mistet sitt fornuftige mål av syne. Den har slått over i myte. Vinje finner dette i tendensen til å vitenskapeliggjøre krigen; gjøre den til håndverk, som han skriver. Krigen har alltid dratt nytte av teknologiske fremskritt. Da Vinje nærmer seg Trondheim, får han se moderne krigsskip, og han gjør narr av de gamle vikinger. En båt med kanoner kunne raskt ødelagt hele vikingflåten (ibid. s. 116). Krigen er blitt mer effektiv og mer distansert. Det dreier seg i mindre grad om å slåss mann mot mann. Den krigende kan frigjøre seg fra frykten for fysiske angrep. Her ser vi at Vinje på en måte spalter opplysningen, og hans egne refleksjoner eksemplifiserer begge sider, både opplysning *mot* krigen, og opplysning *for* krigen, eller opplysning i krigens tjeneste.

Dersom selvoppholdelse er krigens rasjonelle grunnlag, beror mye på hva som tolkes som nødvendig for å sikre dette. Krigens resultat kan bli noe helt annet enn selvoppholdelse. «Siden tidenes morgen», sier Adorno og Horkheimer, «har opplysning i videste forstand, som fremadskridende tenkning, hatt som mål å ta frykten fra menneskene og å innsette dem som herrer. Men den fullstendig opplyste jord stråler i den triumferende ulykkes tegn» (Adorno & Horkheimer 2011 s. 37). En radikal tolkning av en slik tese kan gi skremmende, nærmest eskatologiske, perspektiver. De kan synes nærliggende i dag, da vi har sett hva atomteknologi kan føre til, både i krigens og fredens tjeneste. Dessuten begynner vi å forstå hvilken trussel vår egen forurensning representerer for klimaet og fortsatt liv på planeten. For Vinje måtte slike utsikter ligge utenfor den historiske horisont.

Vel fremme i Trondheim sørger Vinje for å få med seg kroningsseremonien og mest mulig av festlighetene knyttet til

den. Han er opptatt av det store krigsspillet som arrangeres til kongens ære. Vi får en livaktig skildring av alle krigens ingredienser, det er både medrivende og skremmende:

Vore det no i eit rett Slag, der du ogsaa hørde Skrik og Musik og søgje Blodsollen ikring deg, so vilde du inkje Under finna i det, at Folk ganga paa som rasande galne i ein slik Domsdagsdans og elska denne ville Leiken. Sjølv eg, som er ein livrædd Mann, fær liksom Draapstankar [...]. Det sprakar liksom Gneistar tvert igjennom deg, og Blodet rullar i deg som Eldkultur. Du er sjuk. Du er galen. Og so vil du hevna deg, og fær Blod paa Tonn. Og so seer du som vaare gamle Forfeder Valkyrjur og Odin rida susande gjennom Lufti for det forvillade Auga. (Vinje 1993b s. 159)

Dette supplerer de tidligere referanser til egen ødeleggelseslyst. Det er som gamle mytiske skikkelser åpenbarer seg. Ved å dele disse irrasjonelle tilbøyelighetene, utfordrer han oss, og gjør seg selv til en del av problemet. Man kunne kritisere Vinje på dette punktet for at hans innrømmelser nærmest legitimerer brutaliteten som del av menneskets natur. Men det ville være en idealistisk misforståelse: At man kan utrydde ondskaper ved å late som den ikke finnes. Vinjes fremstillingsstrategi er snarere motsatt: Ved å erkjenne de irrasjonelle tilbøyelighetene, ved å fremstille dem slik at leseren kan kjenne seg igjen, blir man i stand til å forholde seg kritisk til dem. Og indirekte viser han hvordan opplysning og myte, sivilisasjon og natur, er vevet inn i hverandre.

Tvesyn og dialektikk

Nå har vi sett eksempler på at Vinje tar for seg begge sider av opplysningens vev, både den rette og den vrang. At han foretar

en kritisk sammenligning av sin tids opplysning med et skjeløyd ansikt, synes også å falle inn under den opplysningsdialektiske tematikken. Indirekte har fremstillingen også kunnet kaste lys over tvesynets rolle i Vinjes skrive- og tenkemåte. Jeg har nærmest forutsatt at tvesynet henger sammen med dialektikk og ironi, noe som ikke nødvendigvis er tilfelle, og som derfor bør gjøres nærmere rede for. Disse begrepene handler om forhold som neppe lar seg identifisere på en entydig måte. Det er en av grunnene til at det er vanskelig å behandle dem. Kanskje er det særlig når en erfarer en viss hvileløs oscillerende mellom forskjellige og motsatte posisjoner at de kommer til anvendelse.

Det er bare i *Ferdaminni* at Vinje bruker benevnelsen «Tvisyn». Det skjer i kapitlet om «Hovudstadsfolk» som omhandler høytidelighetene under kroningen. Han bruker ordet fire ganger; tre ganger som synonym for «Dubbelsyn», som er benevnelsen som opptrer først, og den fjerde som karakteristikk av Shakespeare. Dessuten opptrer uttrykket «tvisynte Menn» to ganger. Når han mot slutten av kapitlet snakker om «den nyare tveeggjadede Aand», så synes også dette begrepet å være i slekt med tvesynet. Dobbelsynet presenteres først. Den oppmerksomme leser setter nok pris på den ironien som ligger i disposisjonen av avsnittene. For dobbelsynet introduseres rett etter en utredning om hvordan de tilreisende ordnet seg på alkoholens område. Og det er vel gjerne når en har fått for mye å drikke at en risikerer å se dobbelt. Noen kan til og med være så ondsinnede at de påstår at det å le og gråte om hverandre er noe som har lettest for å skje når en er kommet ganske langt ned i flasken. Denne alkoholiske forbindelsen blir på ingen måte gjort eksplisitt, men den følger med som en konnotasjon til Vinjes refleksjoner om dobbelsynet:

Skulde eg gjera nokot Skilmark millom os fraa Hovudstaden
og dei andre Byfolk, so maatte det største vera det, at me lettare

sjaa kver Ting liksom med ei Dubbelsyn; me sjaa med eit Augnekast liksom Retta og Vrang paa Livsens Vev, soleides at me lettare kunna liksom graata med det eine Augat og læ med det andre. Det er ogso denne Dubbelsyn som mange af vaare betre Fjollfolk hava so merkjelegt af Naturen. (Vinje 1993b s. 136)

Hovedstaden med sin urbane kultur bidrar til dobbelsynet, men også fjellfolket trekkes frem. Livet til fjells byr på utfordringer som fremelsker selvstendighet. Ikke minst kan situasjonen være både mangetydig og ustabil. Slike refleksjoner gjorde Vinje selv da han støtte på fjellfolk sør for Rondane. Sivilisasjonstrykket er svakere, og fjellboeren kan ha noe ukonvensjonelt i sin tenkemåte som motvirker den ensidighet som er opplysningens fare. Lenger ned kobles dobbeltsynet til tvesynet på en slik måte at vi må oppfatte dem som synonymer:

I Hovudstaden, der Landsens største Tankemengd er i Umlaup – liksom Pengemengd – der maa ogso denne Tvisyn verda meir skjerpt sjølv i Folk, som af Naturen ikki hava stor Givnad til det. (Ibid.)

I sin avhandling om *Vinje på vrangen* fra 1985 tar Jon Haarberg for seg tvesynet. Fremdeles står dette som den grundigste undersøkelsen som er gjort, og eksperter som Kristian Lødemel Sandberg, Jon Severud og Olav Vesaas slutter seg til hans tolkning. Den teoretiske rammen for Haarbergs avhandling er Mikhail Bakhtins lære om karnevalsletteren, noe som også preger gjennomgangen av tvesynet. En tolkning må ta hensyn til at Vinje ikke legger opp til å utvikle et teoretisk system om tvesynet. Heller er det vel slik som Haarberg skriver om Vinjes fremstilling at «Begrepene yngler, utvides og anvendes *ad hoc* i essayistisk frihet» (Haarberg 1985 s. 119). Haarberg diskuterer

flere tolkningsmuligheter, og selv går han inn for at det er «mest rimelig å tolke Vinjes tvesyn som først og fremst *en evne til å se det komiske i noe alvorlig*» (Haarberg 1985 s. 116). Dette er en relativt åpen formulering ettersom den indikerer at andre betydninger kan spille med sekundært. Så selv om tolkningen er både rimelig og sannsynlig, er det ikke sagt at den er uttømmende.

Selv om hovedvekten her ligger på oppfattelsesevnen, altså hvordan man ser på noe, dreier tvesynet seg også om hvordan man ytrer seg. Latter og gråt er ikke bare kroppslige reaksjoner, men også kommunikative ytringsformer, og som det fremgår av fortsettelsen av Vinjes tekst, inkluderes både navngitte forfattere (Holberg, Wessel og Shakespeare), hyllingsdiktere og visse personers minespill i fremstillingen av tvesynet. Dette metaperspektivet er med på å gjøre utredningen av fenomenet interessant, ettersom den forventes å ha relevans for Vinjes egen skrivemåte.

Haarberg er skeptisk til å snakke om *ironi* i forbindelse med tvesynet. Han mener dette for lett går over i ensidig spott, noe som passer dårlig med Vinje. Når det gjelder tvesynet og dialektikken, trekker Haarberg frem en relevant korrespondanseartikkel fra Drammens tidende 1853. Han understreker at dette er under Vinjes «lange Hegel-inspirerte periode». I den aktuelle passasjen diskuterer Vinje hvorvidt man kan «måle» om en bestemt sekt er kristen eller ikke, noe han naturlig nok er tvilende til: «Det er alvorligt saadan at se Landets bedste Mænd sætte sig hen og bedømme, om en Sekt er kristelig eller ikke, men, da alle Ting kunne sees fra en dobbelt Side, turde der vel ogsaa findes dem som fandt, at en slig Prøvelse slog over til Ironi» (Drammens tidende, Nr. 37/1853, Vinje 2018).

Selv om dette «dobbeltsidige» relateres til ironi, og selv om Haarberg relaterer det til Hegel, så viderefører han ikke dette i sin tolkning av hva Vinje skrev åtte år senere. Han er kritisk til Sigmund Skard og Ole Koppang som begge trekker inn den

hegelske dialektikken i denne sammenhengen (se omtale av Koppang ovenfor). Innvendingen er at de i for stor grad fjerner seg fra Vinjes egne ord: «Dermed er *Ferdaminne* og 'Hovudstadsfolk' kommet langt på avstand» (Haarberg 1985 s. 123). Men ettersom det synes å være enighet om at det er spor av en hegelsk dialektikk hos Vinje, noe vi alt har vært inne på, så er det kanskje ikke urimelig om den ses i sammenheng med tvesynet.

Siden Haarberg ga ut sin bok, har Erik Østerud og Hallvard Kjelen argumentert for relevansen av både ironien og dialektikken. I en artikkel i *Edda* viser Østerud hvordan Vinje gjerne opererer med en dialektisk struktur, der motsetninger stilles mot hverandre, og der poenget gjerne er å søke etter en syntese, som ikke alltid oppnås (Østerud 1987). Kjelen skriver i sin hovedoppgave om antikken og det moderne i Vinjes forfatterskap at «Vinje kan kallast ein hegelinespirert dialektikar» (Kjelen 2001 s. 33). Han er opptatt av tvesynets forhold til ironien, men tar avstand fra Schlegels utlegning av den sokratiske ironien, der det blir prinsipielt uavgjort hvilken mening som kommuniseres i en ironisk ytring. Så vidt jeg forstår Kjelen, så aksepterer han ikke en slik uavgjorthet, i stedet argumenterer han for relevansen av et mer retorisk ironibegrep, slik han finner det hos Quintilian:

Eg trur at eit ironiomgrep som meir svarar til ei slik retorisk forståing godt kan brukast på Vinje sine tekstar. Mellom anna meiner eg at eit slikt ironiomgrep kan brukast om tvisynet. Ironi i denne forstand er ein dialektisk tankefigur der det er eit dialektisk forhold mellom det som blir sagt og det som er intendert. Det sagte blir negert av kontekstuelle forhold som peiker mot ei anna, motsett, meining. (Kjelen 2001 s. 34–35).

Kjelens kobling mellom ironi og dialektikk er overbevisende, men selv om denne tolkningen kan være treffende i en del tilfelle,

tror jeg at den sokratiske ironien også kan være relevant i forhold til tvesynet. Tvesynet er mest interessant når det ikke kan reduseres til entydighet. Når tvesynet er blitt et så sentralt begrep i resepsjonen, til tross for at Vinje ikke tar opp betegnelsen andre steder enn i kapitlet om «Hovudstadsfolk», skyldes det vel nettopp at begrepet med rette er blitt forbundet med den ironiske fremstillingsformen som kjennetegner Vinje.

En forståelse av det dialektiske ved tvesynet krever et helhetsperspektiv som kan etablere den konstellasjonen som eksponerer spenningen mellom begrepene. Vinje bruker en simile til å få frem det historisk-prosessuelle og det helhetsorienterte ved tvesynet. I den beste mannatanken, heter det, har det alltid vært som i havet, «at den eine Straumen gjenger Aust ned med Botnen og den andre Vest opp mot Dagen. Det rotnar ikke daa» (Vinje 1993b s. 139). En posisjon er alltid begrenset og viser til sin egen negasjon. En enkelt påstand vil alltid være ensidig, sier Hegel, «og i den grad er den falsk» (Hegel 2011 s. 91). Vinje er inne på lignende tanker i sitt essay om «Goldsschmidt og hans skribentvirksomhed»: «Sandheden lader sig ikke dele i Skuffer som et apothek; den er noget organisk Heelt. [...] Sandheden er ikke noget Fixt og Færdigt, men en Proces, noget Flydende» (Vinje 1993b s. 39). Tanken må være i bevegelse for å leve. Det er ikke mulig å fastslå en gang for alle hva sannheten er. Kun den som står stille er konsekvent. «Alt endelig er slik at det opphever seg selv», skriver Hegel. «Derfor er det dialektiske den bevegende sjelen i vitenskapelig framgang» (Hegel 2011 s. 144). Dermed blir det noe tvetydig og begrenset ved de enkelte posisjoner, og dette fanges opp av tvesynet. Vinjes essayistiske form er langt fra Hegels systematikk. Dette angår også innholdet. Motsetningene blir hengende.

Dessuten er det nødvendig å gå inn på det todelte ved Vinjes fremstilling av tvesynet. Fenomenet har en subjektiv og en

objektiv side. Olav Vesaas mener dette er noe av grunnen til problemene med å forstå tvesynet:

Likevel kan det vera vanskeleg å finna ut kva Vinje har meint med tvisynet, med dobbelsynet, fordi han koplar saman den som ser, den som kan «graata med det eine Augat og læ med det andre», med det som blir sett, «likksom Retta og Vrang paa Livsens Vev». Både observatør og objekt ber samstundes i seg positive og negative sider, og det blir for enkelt å hevde at observatøren ler til det gode og gråt til det vonde i livet. I tillegg kjem at observatøren kan le med det eina auga og gråte med det andre på sama tid. (Vesaas 2018 s. 255–256)

Haarberg kommenterer at Vinjes tekst også trekker inn den objektive siden av saken, altså at det ikke bare dreier seg om en evne, men også om en «dobbelthet» i objektet, men han tolker dette «som projiserte bilder av betrakterens egen holdning» (Haarberg 1985 s. 115). Selv tror jeg at den objektive siden av saken må tillegges større vekt. Forholdet mellom det subjektive og det objektive må reflekteres på en måte som ikke underslår de reelle motsigelser som dialektikken nærer seg av. Hvordan skal en forstå en dobbelthet i objektet? Om vi går tilbake til avsnittet der dobbeltsyn og tvesyn introduseres, så relateres evnen til en splittelse i en rett og vrang side på «Livsens Vev». Den vev som livet frembringer kan forstås som «menneskelivet eller samfunnet», som Haarberg sier, eller også som historien og kulturen (Haarberg 1985 s. 115). Ettersom det erkjennende subjekt lever, er subjektet også del av objektet. Tvesynet har et selvrefleksivt element.

For å eksemplifisere disse poengene kan det være greit å gå til Vinjes egne eksempler i kapitlet der tvesynet introduseres. Han kommenterer opptoget ved kroningsseremonien. Her

demonstreres både det ironiske og det dialektiske ved tvesynet. De høye herrer må legge alvor i leken, men gjør det med et fint smil som røper baktanken: «likksom dei skulde segja: 'De maa ikki tru det, at me ero blinde for Komedien, for det um me ganga strunke og stive og spila so stort med sjølv'» (Vinje 1993b s. 136). Denne ironien beror på en historisk motsigelse. En form har tapt sin rasjonelle legitimitet, men holdes i hevd av autoriteten, slik at deltagerne må spille med. De reflekterer en historisk realitet som selv er motsetningsfull, tvetydig. Med sitt spill inngår også de i den objektive situasjonen, og *den sosiale virkeligheten blir selv motsetningsfull, tvetydig*. Mye ved kroningshøytidelighetene har denne dobbeltheten. Når Vinje innfører begrepet om anakronisme kan dette tolkes som en slik historisk dialektikk. Da han trekker frem den politiske dimensjon ved forestillingen, antyder han det negatives overskridende kraft som beror på den historiske motsigelsen i situasjonen. Erfaringen og erkjennelsen av det negative krever et tvesyn som ikke er lukket om det gittes entydighet, men som ser dobbeltheten i den samfunnsmessige virkeligheten. Når Toril Moi skriver at «tvesynet står for frihet og selvstendighet», kan det tolkes i en slik retning (Moi 2018 s. 46).

I samme kapittel kommer Vinje også inn på hyllingsdiktene som ble kongen til del. Han mener poetene har en vanskelig oppgave. Hyllingsdikterne er fanget i en tvetydig situasjon der begge utveier er like umulige, men de er nødt til å velge. Om man hyller kongen med tradisjonelt alvor, slik kongeverdigheten krever, så vil diktet motsi nivået på tidens opplysning. Dermed faller det kunstnerisk sett igjennom, og hyllesten blir også tilsvarende pinlig: «Dei Upplyste og Tenkjande lo aat desse Poeter» (Vinje 1993b s. 138). Men faren er at dersom poeten tar høyde for det aktuelle opplysningsnivået, så må hans dikt avspeile det utdaterte i de overleverte former, og dermed kan diktet gi inntrykk av spott. Dermed vil det også forfeile sin virkning: «Poeten kann

ikki lett visa denne Dubbelsyn, som her er umrødt, utan at hans Dikt verdt utlagt som spottande, naar kloke Folk lese milliom Radirne og Ordimillom» (Vinje 1993b s. 138).

Vinje peker her på en tendens i kunstens autonomiprosess som består i at kunsten frigjør seg fra sine føydale bånd. Den hierarkiske samfunnsstrukturen med en monark på toppen strider mot opplysningens idé om alle menneskers likeverd. Og den moderne kunstinstitusjonens utvikling med tilhørende autonomi for de enkelte kunstformer strider mot tradisjonens representative offentlighet der poetens oppgave er å hylle makten. Vinje viser med dette hvordan tvesynet har en tvetydig historisk situasjon som forutsetning. Det å være «sann Poet» i en slik situasjon, det vil si en som er forpliktet på et autentisk kunstverk, innebærer så å si at verket motsier sin offisielle funksjon: «Sanne Diktarar kunne ikki vera Hofpoeter, utan at deira Dikt meir verda fine Spottedikt enn Lovdikt» (Vinje 1993b s. 138). Merk at disse diktene vil ha litt av begge deler. I dette tilfelle vil det opplyste tvesynet altså vise seg som et verk som er vanskelig å identifisere. Og det skyldes den underdanige posisjon som poeten må dikte fra, samtidig som han vil unngå å lyve med falsk smiger. På denne måten kommuniseres negativt det uholdbare i situasjonen.

Det ikke-identiske er livet, sier Adorno. Det er noe lignende jeg tenker om tvesynet: Det anerkjenner de motsetningenes spill som utgjør det levende livet, eller «Livsens Vev», som Vinje sa. Om vi tar alt dette i betraktning, sier det seg vel selv at det kan være vanskelig å gi en entydig og uttømmende definisjon, men det ser ut til at tvesynet kan forstås i sammenheng med både ironi og dialektikk. Og dersom det er rimelig å si at Vinjes fremstilling av opplysningen har en tvesynt karakter, noe denne undersøkelsen har forsøkt å vise, så går det kanskje an å snakke om en type «opplysningens dialektikk» i *Ferdaminni*. Når Toril Moi viser til frihet og selvstendighet som integrerte verdier i Vinjes

tvesyn, så kan et aktualiserende perspektiv i dag inngi pessimisme på opplysningens vegne. Det er viktig å insistere på tvesynets negative dialektikk. Der ligger en mulighet for selvkritikk som vi ikke bør gi slipp på.

Noter

- 1 Da essayet om «Geiti» ble trykket opp på side 24–29 i andre bind av *Skrifter i samling* i 1916, ble den endrede versjonen fra *Blandkorn* benyttet, selv om referansen under tittelen opplyser at teksten er fra *Dølen*. *Blandkorn* var en bok Vinje ga ut i 1867 som inneholdt et utvalg av hans dikt og prosa. I denne versjon av essayet innledes det ikke med diktet som Linneberg viser til. Imidlertid er det trykket opp som et selvstendig dikt på side 142–143 i femte bind av *Skrifter i samling*. Dette er bindet som inneholder Vinjes dikt. Der har det fått tittelen «Culturen». I faksimileutgaven av *Dølen* som Reidar Djupedal ga ut på Noregs boklag i 1970 står den opprinnelige versjonen av «Gjeiti» med diktet som innledning (side 305 i første bind).
- 2 Teksten i denne utgaven følger språkformen i førsteutgaven som kom som særtrykk av *Dølen* i to hefter i 1861, det første i januar og det andre i juni.
- 3 Et annet eksempel er bruken av idé-begrepet i den berømte Fesjå-talen, en tekst som formodentlig er basert på noen av de taler som Vinje hadde holdt ved slike arrangementer. Se «Paa Fesjaa» i *Skrifter i samling* 1916/1993, tredje bind, s. 122–130.
- 4 Sirenene var mytologiske, kvinnelige vesener skildret blant annet i 12. sang av Homers *Odysseen*. Deres sang var uimotståelig vakker og lokket sjømennene til å seile mot deres øy slik at de led skipbrudd ved den farlige kysten. Odyssevs var nysgjerrig på sangen, og da de skulle passere øya, lot han mennene binde seg til masten, mens de selv fylte ørene med voks for ikke å bli forstyrret i roingen. Slik kunne han nyte skjønnheten samtidig som han bevarte kontrollen over seg selv.

Litteratur

- Adorno, T. W. (1992). «Essayet som form». Overs. Aadland, E.
 I: Adorno, T. W. *Notar til litteraturen*. Utval og innleiing ved Arild Linneberg. Oslo: Det norske samlaget.
- Adorno, T. W. (2006). *Minima Moralia*. Overs. Linneberg, A. Oslo: Pax Forlag.

- Adorno, T. W. og Horkheimer, M. (2011). *Opplysningens dialektikk*. Overs. Torjussen, L. P. S. Oslo: Spartacus.
- Hegel, G.W.F. (2011). *Logikken*. Overs. Johnsen, D. Oslo: Vidarforlaget.
- Haarberg, J. (1985). *Vinje på vrangen: momenter til revurdering av en nasjonal klassiker*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Johannesen, G. (1987). «Vinje og Vinje-forskinga». *Edda*, 1987 (1), s. 84–85.
- Kjelen, H. A. K. (2001). *Antikken og det moderne i A. O. Vinjes forfattarskap*. Hovedfagsoppgave. Trondheim: Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.
- Koppang, O. (1943). *Hegelianismen i Norge. En idéhistorisk undersøkelse*. Oslo: Aschehoug.
- Linneberg, A. (1994). *Bastardforsøk*. Oslo: Gyldendal norsk forlag.
- Moi, T. (2018). *Toril Moi leser A. O. Vinje*. Oslo: Nasjonalbiblioteket
- Platon. (1953). *Sokrates' forsvarstale*. Overs. Amundsen, L. Oslo: Cappelen.
- Severud, J. (2010). *Ei gjenreise. Ferdaminne etter A. O. Vinje*. Oslo: Samlaget.
- Skard, S. (1938). *A. O. Vinje og antikken. Studier i norsk åndshistorie*. Oslo: Jacob Dybwad.
- Vesaas, O. (2018). *A. O. Vinje. Ein tankens hermann*. Oslo: Cappe-len Damm.
- Vinje, A.O. (1993a). *Skrifter i samling*. Band I. Oslo: Det norske samlaget.
- Vinje, A.O. (1993b). *Skrifter i samling*. Band IV. Oslo: Det norske samlaget.
- Vinje, A.O. (2018). *Korrespondentbrev til Drammens Tidende 1851–1859*. Tekstkritisk utgåve ved Nina Marie Evensen og Jon Haarberg. Det norske språk- og litteraturselskap/bokselskap.no. Kindle Edition.
- Østerud, Erik. (1987). «To rett og to vrang. Vinje gjennomstrikket», *Edda*, 1987 (3), s. 253–266.

Kritikk,
journalistikk
og retorikk

Utsyn frå utkanten

Vinje, Hamsun og det anglo-amerikanske

Peter Fjågesund

I 1863 gjev Aasmund Olavsson Vinje ut boka *A Norseman's Views of Britain and the British*, basert på eit års opphald i landet – fyrst to-tre månader i England og resten i Skottland. Ti år seinare, dvs. tre år etter at Vinje har gått bort, kjem den norske utgåva, *Bretland og Britarne*, som Vinje sjølv hadde omsett omtrent to tredelar av, og som stortingsstenograf Halfdan Halvorsen hadde slutført. I 1889 viser ei ny stjerne seg på den litterære himmelen med boka *Fra det moderne Amerikas Aandsliv*. Boka kjem ut i København, og forfattaren er Knut Hamsun, som nett er heimkomen etter å ha budd til saman meir enn fire år i Amerika.¹

Både desse bøkene er på eit vis reiseskildringar – ikkje fullt og heilt, for dei gjev i liten grad eit bilete av geografi, landskap og natur, slik denne sjangeren ofte gjer. Rett nok seier Vinje på fyrste sida, og på karakteristisk vis, at «[e]g hever ridit Tivfottingen i Hundradtals Engelske Miler att og fram gjennom dei

einslege Dalar og Saudsætrar i dei Skotske Fjellbygdar» (Vinje 1873, s. 1),² men likevel gjev boka fyrst og fremst uttrykk for forfattaren sine refleksjonar over britisk politikk, samfunn og kultur. Hamsun si bok tek heller ikkje for seg det storslege amerikanske naturlandskapet. I staden gjer han, som tittelen lovar, ei reise i det kulturelle landskapet, som etter forfattaren si meining er langt mindre storslege. Trass i dette: hjå både Vinje og Hamsun er alltid vandraren til stades, og den paradoksale fascinasjonen med denne vandrarskapnaden er kanskje nett det faktum at han leitar etter ro, røter og kvile, i ein evigvarande opposisjon til den moderne rastløysa, som ligg som ein grunn-tone i båe bøkene deira.

Men Vinje og Hamsun sine bøker stikk seg òg ut på fleire måtar. For det fyrste høyrer dei til ein uvanleg sjanger i den norske bokheimen på slutten av 1800-talet. Norske kunstnarar strøymde på denne tida til Sør-Europa, og både Ibsen, Bjørnson og Lie ytra seg om til dømes den italienske fridomskampen, men då særleg gjennom skjønnlitterære tekster.³ Heile sakprosa-bøker, og særleg bøker om den engelskspråklege verda, ser Vinje og Hamsun ut til å vere aleine om å skrive.

For det andre har dei to nokre interessante personlege felles-trekk: med omsyn til både geografi og sosial bakgrunn har dei bårøter i den norske periferien; ingen av dei kjem frå dei betrestilte laga som, særleg på 1800-talet, vanlegvis skreiv reiseskildringar eller gjorde seg tankar om verda utanfor den norske andedammen. Men samstundes har dei anten alt gjort sin entré på den nasjonale kulturscena, eller så er dei, som Hamsun, i ferd med å gjere det. Og i denne prosessen har bår to viktige støttespelarar frå det etablerte som hjelper dei fram og gjev dei truverd – det André Lefevere omtalar som «patronage» (Lefevere 1992). Vinje si bok er forma som reisebrev adresserte til Johan Sebastian Welhaven, og Hamsun er avhengig av både brørne Brandes og andre

kulturelle høvdingar som sikrar at boka hans vert publisert og at han kjem seg opp og fram.

For det tredje: I kraft av å vere nordmenn som skriv om høvesvis Storbritannia og USA, er dei òg, i internasjonal målestokk, representantar for ein periferi som skriv om store og i aukande grad sjølvmedvitne kulturar. Perspektiva desse to representerer er med andre ord interessante i seg sjølve. Spørsmålet er i kva grad desse perspektiva skin gjennom i det dei skriv, og i så fall korleis dei kjem til uttrykk, i tillegg til kva som skil dei og kva dei har til felles. Det er i hovudsak dette som er temaet for dette kapitlet.

For det fjerde: Både Vinje og Hamsun er harde polemikarar, og tonen i båe bøkene krev nok at lesaren tek både påstandar og faktaopplysningar med ei klype salt. Særleg gjeld dette Hamsun (Næss 1969, 112–52).⁴ Dette er ikkje staden for å diskutere sjangerproblematikken rundt desse bøkene, men kanskje kunne ein tentativt karakterisere dei som kulturkritiske kampskrift eller ein form for essaystikk med ein satirisk, og til tider raljerande og karikerande, undertone.

Vinje og Storbritannia

Bretland og Britarne har forståeleg nok vore sett på som ein spesiell og annleis del av Vinje sin forfattarskap, og har difor ikkje fått den store merksemda frå Vinje-forskarar. Sigmund Skard skriv likevel interessant om boka i den store avhandlinga si *A. O. Vinje og antikken* frå 1938, og året etter publiserte han ein informativ artikkel i *Edda* om mottakinga i Storbritannia: I studien sin frå 1940 gjev Arne Bergsgård ei oppsummerande framstilling av dei mange sidene ved det britiske samfunnet som Vinje tek for seg i boka. Olav Solberg, i artikkelen «Vinje på utanlandsferd» frå samlinga «*At føle paa Nationens Puls*» (1992), diskuterer boka sin plass i Vinje sitt forfattarskap, og i Vinje-biografien sin frå

2001 skriv Olav Vesaas utførleg om Vinje si reise til Storbritannia og om sjølve bokutgjevinga.

Dei fleste som har skrive om *Bretland og Britarne* verkar òg nokså samde om at den ikkje representerer Vinje på sitt beste; at han ikkje heilt ser ut til å ha kontroll på emnet og stoffet, og at han ikkje treff spikaren på hovudet i freistinga si på å ta eit oppgjør med den røynda han møter på den andre sida av Nordsjøen, under det som skulle bli det einaste lengre utanlandsopphaldet hans. Særleg synest Arne Bergsgård å streke under kor lite det er av tvisynet og «den leikande dansen mellom lys og skugge» (Bergsgård 1940, s. 89) som elles kjenneteiknar Vinje. Dersom dette er eit rett inntrykk av den tidlegare diskusjonen rundt *Bretland*-boka, ynskjer eg å argumentere for at Vinje i dette eineståande verket i produksjonen hans tvert om viser ei imponerende meistring av ei stor og svært krevjande utfordring. Og ikkje berre dét: Som vi skal sjå inneheld boka ein grundigare og meir djuptgåande kritikk av Storbritannia enn det som synest å ha kome fram.

Det fyrste ein moderne lesar truleg finn overraskande ved boka, og som dessutan set innhaldet i den i eit interessant perspektiv, er dedikasjonen til Welhaven. Det er noko 1700-talsaktig og konservativt, ja mest underdanig, over denne tilsynelatande trongen til å søke støtte hjå ein representant frå det etablerte, som om forfattaren ikkje heilt har mot til å stå på egne bein. Ein slik dedikasjon var kanskje ikkje heilt uvanleg så seint som på midten av 1800-talet, men hjå ein forfattar med ein slik klart uttrykt sjølvstendetrong som Vinje er det kan hende meir overraskande. Ein må likevel hugse at boka i fyrste omgang ikkje vende seg til den norske ålmenta, men til den britiske, og som eit ukjend utanlandsk namn er det ikkje overraskande at Vinje såg det naudsynt å nytte dei knepa som fanst.

Ifylgje Olav Vesaas var Vinje heilt klar på at dette var siktemålet, og i eit brev til Welhaven frå april 1863 hevda han at

«Britain er et Land for Titler» (Vesaas 2001 s. 292). Welhaven var heller ikkje den fyrste han vende seg til; han freista fyrst både Carl Arnoldus Müller, som var visepreses for Vitskapsselskapet i Trondheim, og professor Marcus Jacob Monrad, men utan å få positive svar (ibid. sst.). Men Welhaven, som Vinje kjende relativt godt, sa ja, og står slik som den formelle mottakaren av breva. I alle høve er det likevel verdt å merke seg at dedikasjonen, og den tilhøyrande inndelinga i brev, i røynda fungerer som ei halvfiktiv rammeforteljing, som potensielt påverkar i kva grad lesaren har ei kjensle av å lese ein journalistisk uavhengig tekst. Dette inntrykket vert kanskje for nokre lesarar ytterlegare forsterka av måten Vinje, i den engelske utgåva, presenterer seg sjølv, ikkje som tilhøyrande ein kritisk, intellektuell periferi, men i høgste grad som ein representant for det etablerte, dvs. som «Advocate Before the High Courts of Justice, Christiania» (Vinje 1863, ingen pag.), noko som dessutan var å ta munnen lovleg full.

Ein yter likevel ikkje Vinje rettferd dersom ein på grunn av ovannemnde hevdar at han har lagt den kritiske sansen til sides. Tvert om verkar det som at han, for det fyrste, nyttar desse dørøpnarane med nett det føremålet å etablere ein kontakt med dei han ynskjer å få i tale, og dernest for, så å seie, å kome på betre skothald; altså ein type posisjonering. For *Bretland og Britarne* er ikkje berre ein avgrensa kritikk av sider ved det britiske samfunnet på 1860-talet. For Vinje er Storbritannia sjølv sinnbiletet på sivilisasjonen. Difor er det ikkje tilfeldig at det er nett dit han ynskjer å reise, og truleg er det heller ikkje tilfeldig at han alt i fyrste brevet tek lesaren med til den store Verdsutstillinga i London, som trass i å vise produkt frå heile verda fyrst og fremst var arrangert for å vise Storbritannia sin posisjon som den leiande representanten for sivilisasjon og framsteg. I dette sentrumet av sentrum – for London er på denne tida utan tvil verda sin hovudstad – set representanten for periferien opp skytset sitt.

Vinje vel seg i fyrste omgang to innfallsvinklar. For det fyrste byrjar han med å ironisere over sjølve ordet *exhibition*, og set det opp mot det gamle engelske (men opprinneleg tyske) ordet *show*, som han i tillegg viser er etymologisk det same som det heimlege «Sjaa». Han er nemleg klar over at *show* òg vert nytta på engelsk, men fyrst og fremst om «Grise-Sjaa og Hunde-Sjaa». Men «det latinske Ord Exhibition maa til, naar det skal vera rett gildt» (Vinje 1873, s. 3). Deretter koblar han denne observasjonen med ein annan, nemleg at britane har ein djup vyrdnad for gamle namn og slekter, og han påpeikar det paradoksale i at denne vyrdnaden tydelegvis ikkje omfattar «dei gamle Maal» (ibid. s. 4).

Med dette er han klar til åtak. Vinje har lenge vore assosiert med det såkalla tvisynet sitt, som vel må kunne kallast ein variant av ironien, og seinare har Jon Haarberg, med studien sin frå 1985, gjeve endå ein dimensjon til denne sida av Vinje, nemleg det karnivaleske, henta frå Mikhail Bakhtin (Haarberg 1985). Olav Solberg nyttar også dette omgrepet i diskusjonen sin av *Bretland og Britarne*, og då nettopp om Vinje sin samanstilling av dyr og menneske, som var eit tema han ofte vende tilbake til. Men går ikkje Vinje lenger enn som så? Nyttar han ikkje òg dette karnivaleske *mundus inversus*-grepet til å gå til eit grunnleggjande åtak på den forma for sivilisasjon som det moderne Storbritannia representerer?

Vinje byrjar altså med å fastslå den britiske agen for «gamle Ættir» (Vinje 1873, s. 4): Med dette utgangspunktet trekker han den ironiske slutninga at det difor berre er naturleg at britane har vore langt framme i husdyravl. Men han er raskt ute og pakkar inn denne ironien retta mot britane i ein slags uskuldig sjølvironi:

Du maa ikki mistyda meg. Eg godmæter dette Framsteg so mykit som nokon Mann. Ja, eg hever endaa skrivit Dikt for Fesjaa og soleides manat ei Avis [sic] ut til at døma paa, at

mi Diktaraand elder Muse tilslut vil dumpa ned til at skriva
 Dikt yvir Hævd [dvs. møkk]. Det er just denne elskan, eg hever
 lagt paa slike Ting, som driver meg til at taka deim paa ein
 skynsam Maate og søkja etter Tankelekkjen millom deim og
 den utsynte Ættetanke i Folkehistoria. Eg søkjer etter Grunn
 og Samanheng, og eg gjenger utrullege langt paa denne Vegen,
 um eg enn ikki gjenger so langt som sume lærde Menn gjera,
 naar dei leita etter den Lekken, som vantar millom Apekatten
 (gorilla) og Mannen. (Ibid. s. 5)

Effekten er likevel berre ei forsterking av ironien og kritikken, for han går med det same over frå å skrive om husdyravl generelt til å skrive om svineavl, og hevdar at svina han såg på marknaden i Battersea var «kjøvde i Gjødingi, og tidt sturta dei av Skarvesjukur» (ibid. s. 6). Så er det mest som om Vinje berre let denne aninga av ei kobling mellom svineavl og det britiske samfunnet renne ut i sanden, liksom før ho kunne tolkast som ein insinuasjon. Rett nok morar han seg over korleis hestar og hundar ofte får menneskenamn, men mot slutten av fyrste brevet forlet han både temaet og Verdsutstillinga med eit spark om at profittjaget som ligg bak utstillinga knappast vil føre til fred, slik mange let til å drøyme om. Slik var det «diføre høveleg nog, at Mynstrir til Kanonur og Skotskivur vaaro at sjaa midt ibland desse Fredsverk, dei kallade» (ibid. s. 8).

Men Vinje er langt frå ferdig med temaet om dyr og menneske. I niande brevet, der han har annonsert at han vil halde fram med temaet frå åttande brevet, dvs. litteratur, hentar han i staden raskt opp att tråden frå fyrste brevet, og gjer ein merkeleg manøver:

Eit grundigt Studium av den Britiske Literatur maa, tenkjer eg, gjera kver og ein viss um, at eg hadde fullkomleg Rett i, at den navngjetne Sans, Bretlendingarne hava for all Slags Feavl,

hekk i hop med deires Grunntankar om det menneskelege Samfund. Eg torde elles ikki daa bruka dei same Ord um Folk som um Fe og Hundar. Men eg ser no, at eg vel kunde hava gjort det utan i minste Maate at synda mot den Britiske Smak. (Ibid. s. 66)

Brått kjem dei eit alvor inn i framstillinga som tidlegare ikkje har vore der. I ein fotnote går han så inn på dei engelske orda *breed* og *breeding* (som han omset med «Avkjøme»), som nettopp har opphavet sitt frå dyreavl, og korleis oppfatninga av desse omgrepa vert nytta i Storbritannia for å skilje ut «Folk, som ikki høyra til Adelen» (ibid. s. 67). Frå denne plattformen går så Vinje til frontalåtak ikkje berre på det britiske klassesystemet, men òg på heile menneskesynet som denne fremste representanten for sivilisasjonen tek for gitt. Han nemner ikkje eksplisitt «The Two Nations», som skriv seg frå undertittelen på Benjamin Disraeli sin roman *Sybil* frå 1845 og som raskt vart eit omgrep i den britiske ålmenta, men viser korleis det britiske samfunnet, godt hjulpt av kyrkja, stemplar store delar av befolkninga som annanrangs borgarar av dårlig «Avkjøme». Ja, han trekker – midt under den amerikanske borgarkrigen – ein direkte parallell mellom Amerika og Storbritannia, og hevdar at amerikanarane har sine «svarte Trælar [...] liksom dei Engelske hava sit kvite 'daarlege Buslag'» (ibid. s. 68).

Her er det den radikale likskapsforkjemparen som talar, og han går nådelaust i rette med korleis britane sementerer gamle og urettvise strukturar ved å sjå på gamal familie som ein kvalifikasjon for «dei høgste Stillingar i Riket» (ibid. s. 69). Desse «Britiske Tilbedarar av Fødsel og Race [ser] burt ifraa den leide Røynsla, at Sønene av store Menn for det meste hava vorit store Stakkarar» (ibid. s. 70). Vinje sin analyse er interessant; han meiner at vi har late oss imponere urettvist av Storbritannia sin

lange demokratiske tradisjon, og hevdar at det «er Medallalderen, som enno i det nittande Aarhundrad blømer i full Blome og frisk Flor» (ibid. s. 73). For Vinje er dette ikkje eit overflatisk trekk ved landet:

Det kjemer meir av den heile Riksbygnad og den Tru, som gror upp av denne, at sume ero fødde til Fantar og sume til Fagnamenn. Du kan sjaa det liggjande utanpaa desse Gentlemenn, at dei trur stort um seg. Eit Augnekast paa Brystbilæte og Maa-lingar av deim i Britiske Kunstsamlingar kan syna deg dette. At gaga seg slikt og vera slik ein Sprett og sjaa so morsk ut verdt kallat «at bera seg Ædelt» (lofty bearings). (Ibid. s. 74–75)

Dette er nærgåande, prinsipiell kritikk, og Vinje har meir på lager, for kva er det som held denne «Rigsbygnaden» oppe? «[E]i av dei største Grunnstytur under den Britiske Samfundsbygning er bygd upp av Stikkpengar elder Mutur, og denne Stytta kunde ikki takast undan utan at heile Bygningi vil vera paa Vipp» (ibid. s. 75). Han påpeikar så korleis dette korrupte systemet vert halde oppe med utdeling av titlar for lang og tru teneste, slik at dei som har vore flinkast og lydigast gjennom eit langt liv endeleg kan få ei kjensle av sjølve å vere på lag med dei store, og avsluttar med endå ein skarp observasjon om kva som kjenneteiknar ein britisk gentleman:

Ein Mann kan [...] ikki verda halden for nokon sann Gentleman at vera, naar Fader elder Bestefader hans hava vorit nyttuge Folk, um endaa han sjølv aldri gjerer Guds skapte Grand annat enn er med paa Kappraaving og Revejagtir, og gjenger i Fugleskog og føder upp Hundar, og politiserar saa smaatt i si Kviletid. (Ibid. s. 86)

Latskap er med andre ord ei dygd og ein føresetnad for å kvalifisere som ein gentleman! Ifylgje Vinje utviklar heller ikkje det britiske samfunnet seg i retning av større likskap; tvert om viser han til korleis fleire og fleire små sjølveigedomar vert kjøpte opp og lagde inn under dei større godsar, slik at der det i 1786 var 250.000 sjølveigarar var det i 1822 berre 32.000. Utviklinga Vinje her i røynda viser til er dei såkalla «Enclosure Acts», som frå 1760-talet og i fleire tiår frametter sørgde for at bygdene blei tømde for folk og at rikdommen blei samla på stadig færre hender. Vinje fylgjer slik opp den kritikken som til dømes samfunnskritikaren og parlamentarikaren William Cobbett (som i mange høve kunne minne om Vinje sjølv) hadde stått for fram til han døydde i 1835, og som britane difor var vel kjende med. I Skottland gjekk denne rasjonaliserings- og sentraliseringspolitikken dessutan hand i hand med ei systematisk undergraving av busetnaden i høglandsområda etter slaget ved Culloden i 1746 (dei såkalla Highland Clearances), for å luke ut både katolikkar og forkjemparar for skotsk sjølvstende ein gong for alle. Medan han diskuterer engelskmennene si framferd i Skottland avlegg Vinje òg Irland ei rask vitjing med ein kommentar om den grenselause uretten dette landet har måtta tåle, og han avsluttar denne digresjonen med ein treffsikker spådom om det framtidige tilhøvet mellom dei to landa: «Det einaste eg kan gjera, er at tru paa Englands bõtande Magt til at avvenda ein hevande og blodig Utgang paa dette Samlaget» (ibid. s. 54).

Kan hende gav Irland han òg ein assosiasjon til ein av Vinje sine irske åndsfrendar, nemleg Jonathan Swift, for i omtala av dei fattige skotske leigebøndene nyttar han eit satirisk grep som er som teke rett ut av Swift. Han observerer ironisk at den stadig kortare festetida og den høgare leiga for leigebøndene vert ført i rekneskapen til parlamentet som auka inntekter, ikkje berre

for landeigarane, men òg for leigebøndene. Forklaringa får han frå ein av leigebøndene: Ved å la dei seks ungane gå berrføtt sparar han to dalar i skoutgifter på kvar, og tolv dalar var nett det den årlege leiga auka med. Dermed tente både han sjølv og landeigaren betre enn året før.

Daa eg spurde um det ikki tok paa Helsa at ganga slikt berføtt, svarade han som alle slike Folk gjerne svara: «Eit Barn kan aldri fara betre enn døy.» No, late oss tenkja oss ein Grunn-eigare, som hadde tusund slike Leigarar, so vilde hans aarlege Inntekt aukast med tolv tusund Dalar um Aaret; og vette [sic] vilde vera ei god Hjelp til Kostnaden av Stormannslivet i London og Gamanferdir i Europa. (Ibid. s. 45–46)

I det kjende essayet «A Modest Proposal» (1729) nyttar Swift nett denne framgangsmåten om nett det same temaet: korleis løyse problemet med at så mange fattige svelt. Kaldt og roleg presenterer han ei meiningslaus og hjartelaus løysing på problemet, og multipliserer opp nytteeffekten slik at resultatet er til fordel for alle partar. Vinje viser òg seinare i boka at han har eit godt auge til den irske satiretradisjonen: «Kunde det Irske Laatte-Vit verda frigjort fraa Fordom, og koma til at retta Tanken meir paa det Britiske Samfund, sas vilde dei faa oss til at slaa upp ein skakande Skrellelaatt» (ibid. s. 115).

Vinje er klar på at «Landbustellet er Landsens Grundlag», og difor er dette forande for alt som har med «Politikk, Landssed eller Bokrike» å gjere (ibid. s. 58). Og nok ein gong tek han eit oppgjer med dobbelmoren og hykleriet som dette paternalistiske systemet gjev grobotn til. Mellom anna harselerer han med

den Lur-Blaasing me høyra, naar ein Godseigare, etter at han hever mergsogit si Bygd, læter litit Kol og Jordeple til dei fatike,

elder byggjer eit Bønhus, elder gjever ein Slikk til Skulen. I eit velstelt Aalmenne vilde alt slikt liggja paa Grundeigendomen, og Ingen vilde der drøyma um at takka ein Mann for han gjorde si Pligt. (Ibid. s. 60)

Dette minner mest om Marx og Engels sine rapportar om tilhøva i dei engelske byane berre tjue år tidlegare, og interessant nok reflekterer Vinje òg her kring sin eigen politiske ståstad, for han understrekar:

Det er langt derifraa, at eg lærer Sameign elder Kommunisme, men eg likar endaa godt Orden og Andsvar, og hadde eg vorrit Bladskrivare i Bretland, so vilde eg visst hava skrivit med Umtanke um slike Velgjerningar, som eg her sidst rødde um. (Ibid. s. 61)

Kommunist eller ikkje: Vinje har sjølvsagt òg rett, for velgjerdssarbeid er først og fremst viktig i samfunn der goda er ujamt fordelte, og når godseigarane gjev «eit Bønhus» i gåve til lokalsamfunnet, er det sjølvsagt òg ei investering i eit *status quo* der kyrkja og religionen er avgjerande støttespelarar. Ikkje berre i det fjortande brevet, som i sin heilskap handlar om kyrkja, men òg her i det ellefte, finn Vinje rom for nokre skarpe kritiske utfall, for nett når han talar om korleis dei rike viser sjenerøsitet mot dei fattige nyttar han høvet til å nemne at mang ein utlending lett kunne

faa Avsmak for dei krjupande og krabbande Talur av Prestar og andre Umbodsmenn paa Fødsels- og Brudlaupsdagar til deires Herrar og Meisterar, dersom han ikki kom ihug det Fleske-sluggen sagde, og som aldri maa gløymast i England; «Han fær Prisen min, som gjever meg Flesk av Grisen sin». (Ibid. s. 97)

Ja, for «Klassur og Rang» er så avgjerande i Storbritannia at «jamvel Bibelen maa gjeva etter»:

Ein Professor ved Oxford Universitet segjer: «Det kan vel kanskje henda, at det finnst ein elder tvo Mynsternaturer i Verdi med slik gudlik Blidskap og slik ein Sjæls-Adel og Vyrndnad, at *Rangsskilnaden* synest liksom at Kverva burt for deim.» Den lærde Professor gjenger vidare fram i denne si Forklaring at Bibelen ikki maa takast paa Ordet, og han opplyser dette med Jesu Fotetvaatt, idet han legger til: «Heller ikki er det høvelegt for oss at tvaa Føter til Andre elder taka paa oss nokon Tenar-Skapnad, fordi vaar Herre og Meistare sette oss dette Fyredøme. *Samfundets Skikk og Vis vil ikki tillata det*». (Ibid. s. 100–101)

I ei fotnote vert denne Oxford-professoren identifisert som «Jowett», og alt tyder då på at det er snakk om Benjamin Jowett (1817–1893), som var rektor ved Balliol College, og både teolog og klassisist, altså ein representant for eit syn som hjå dei leiande lag var meir eller mindre sjølvsgt. Nok ein gong er det imponerande å sjå korleis Vinje bryt gjennom det som for ein moderne lesar står fram som eit mest fullkome døme på viktorsk dobbelmoral. Dette såg han klart og greitt i 1863, og som fleire av sine samtidige vik han ikkje tilbake for å omtale det han ser. Det er i det heile, under den ofte velvillige og lett ironiske maska til Vinje, ein djup harme på vegner av dei mange som ikkje får plass på solsida i det britiske samfunnet. Det ellefte brevet, som ovannemnde er henta frå, er eit godt døme på dette, for når han nærmar seg slutten, er det som om han vil vende godviljen til, og han skryt mest hemningslaust av britane sin «Hagleik i Utkroting og Metalarbeid», og «[f]raa ein Manufaktur-Standpunkt er kanskje deires Civilisation den hægste, som nokonsinn var til» (ibid. s.

104). Men heile tida er Vinje fokusert på kva som gøymer seg *bak* denne fasaden. For, seier han:

Det er naturlegvis mange Ting ataat, som sjaa svarte ut. Naar du f. Eks. lesar um, at Folk midt ibland all den Grunnrikdommen døyr av Sult, naar du lesar um at Foster og Smaa born i Tusundtal um Aaret ero slengde som Kattar og Hundar ned i dei Londonske Rennesteinar og Holveitur, til det verdt sagt at Botnen av Themsens er liksom Straadd med slike Skrottar; naar du ser ein Døming dregen til Rettarstaden og ikki kan frigjera deg sjølv fraa den fæle Tanken, at det er eit Rettsmord, du maa vera Vitne til; naar, segjer eg, du ser og lesar um alt slikt, so er den Slutning, at det ikki er so 'civiliserat' som det ser ut til, eit rett og rimelegt Utdrag fraa gode Grunnar. (Ibid. s. 104–105)

Som nemnd ovanfor: Vinje ser i Storbritannia sjølv symbolet på den moderne sivilisasjonen, og i røynda er det denne han går til åtak på gjennom demaskeringa av det britiske samfunnet. Med denne argumentasjonen gjev han òg i noko mon støtte til ei ikkje heilt uvanleg haldning på denne tida om at Noreg ikkje burde bli industrialisert. Og etter å ha levert breisida på slutten av det ellefte brevet, går han rett over til endå eit felt der britane solar seg av å stå i fremste rekke. Og nok ein gong lokkar han lesaren med på det «som er kjent allestad», nemlig at «den Britiske Presse er fri. Sjaa, det kan no aldri tvilast paa» (ibid. s. 109). Ja, seier Vinje, det er rett nok, men fylgjene for den som *nyttar* seg av denne fridomen er noko heilt anna. For pressa eksisterer ikkje i eit vakuum, og fridomen er ikkje mykje verdt dersom det finst andre mekanismar i samfunnet, til dømes rettsvesenet, som tek brodden av henne. Og her nyttar Vinje sin eigen fagkunnskap og røynsle som jurist: «Eg har sett Domsavgjerdir av Britiske Juryrettar, som synest at ljota

gjera Pressefridomen til ei rein Synkverving» (ibid. s. 111). Og rettsvesenet heng i sin tur saman med valsystemet, som sjølv etter Den store reformakta i 1832 enno berre gjev ein femtedel av befolkninga røysterett. For Vinje, som skriv velinformert og overtydande om både Reformakta og Manchester-skulen, er botnlina i det britiske samfunnet pengar og makt, og både to lever godt side om side med den såkalla frie pressa. Ja, han insinuerer at valsystemet i Storbritannia står langt tilbake for det ein finn i mange andre europeiske land, og om ein fekk «Vali paa same For her som i andre frie Land vilde [det] føra til ein illherveleg Umstøyt ved det, at Mannsverd vardt sett i Staden for Ætteverd og Pengeverd» (ibid. s. 121). Og når han vender tilbake til pressa, er konklusjonen drepende:

Slik er Pressa, og slike er Vali, som ero haldne fram for Verdi som Mynstrir av Fullkomenskap. Europa maa sannelege vera armt, um det ikki kan syna fram nokot, som er skirare enn dette. Ingi onnor Presse vilde vaaga seg til at orsaka slik Landsskjemd, minder ho er kuad eller klumsad, og kvert eit annat Parliament, som vøre valt paa slike Grunnsetningar, vilde Folk flira aat. [...] Eit Folk kan ikki gjeva upp si Ære og sine moralske Eigenskapar for Umakløyse og Rikdoms Skuld. (Ibid. s. 122)

For Vinje er med andre ord Toryane og Whiggane «two Avdeildir av det Britiske Oligarki», som djupast sett har sams interesse av å halde dei aristokratiske, for ikkje å seie føydale, strukturane ved like (ibid. s. 124). Snarare enn å sjå på Storbritannia som eit progressivt og framtidsorientert land, slik det store fleirtalet – og britane sjølve – ser det på grunn av industrialiseringa og den veldige kommersielle aktiviteten, er det for Vinje konservativt, ja mest reaksjonært.

På byrjinga av det niande brevet annonserer Vinje at han vil halde fram med å skrive om den britiske litteraturen, som han byrja å diskutere i det føregåande brevet, men endar, ikkje heilt uventa, med å skrive om heilt andre ting. Det er fyrst i det trettande brevet at han kjem tilbake til dette temaet, og då tek han med seg observasjonane og konklusjonane frå dei tidlegare breva om «Ætt og Rang», om valsystem og presse, og om korleis pengar og profitt er avgjerande for einkvar som vil opp og fram. Vinje opptrer her nærast som ein litteratursosiolog, som viser korleis det litterære produksjonsapparatet og økonomiske interesser påverkar både forfattarane og det dei skriv. Dei blir «Smaakræmarar for Tankar og Tykkje» som «spinna si Vare ut til det grannaste og tunnaste dei kunna» (ibid. s. 131). I det heile er han kritisk til kommersialiseringa av litteraturen, og ironiserer over den kjende diktaren Lord Tennyson, som fekk «ei Halvkrune Lina» for eit dikt om frihandel: «Det tonade i mine Øyro som Gravsalmen yvir Fatigdom og Sveltihel. Men det var ikki so vel; dei ero ved god Helse enno, baade tvo» (ibid. s. 133).

Det er interessant at Vinje diskuterer britisk samtidslitteratur på nett det tidspunktet då bylgja av den såkalla sensasjonslitteraturen (*sensation literature*) var godt og vel undervegs. På mange måtar tok denne litteraturen opp til diskusjon nett den dobbelmorale som Vinje ser så tydelege merke etter i det britiske samfunnet. Berre i løpet av dei tre åra før Vinje vitja Storbritannia ga Wilkie Collins ut romanane *The Woman in White* (1859-60) og *No Name* (1862), Charles Dickens *Great Expectations* (1860-61), Mrs. Henry Wood *East Lynne* (1861) og Mary Elizabeth Braddon *Lady Audley's Secret* (1862); romanar som skapte stor debatt, både om kvinnene sin posisjon, om prostitusjon og andre sosiale problem som det viktorianske samfunnet langt på veg føretrekte å feie under teppet. Av desse forfattarane nemner Vinje berre kort Dickens. Kor godt han kjende til dei andre, veit

vi ikkje, men tre år seinare, i april 1866, røper han i alle høve at han er kjend med fenomenet, då han i ei bokmelding i *Dølen* om Ibsens *Brand* fyrst nemner både Wilkie Collins og «Miss Bradden», og deretter omtalar Brand som «ein makalaus Spott over Tidens romantiske Smak, over det, som Engelskmanden kallar Sensations Noveller» (Djupedal 1970–73, b. 2, s. 210 og 212). Her i *Bretland*-boka har han likevel gjort seg opp ei meining om den moderne litteraturen, og på nett dette punktet viser han ikkje den samfunnskritiske og progressive haldninga som han elles gjev så tydeleg uttrykk for. Tvert om er han skeptisk til heile den realistiske romantradisjonen:

Dei, som setja Realitet (Røynd, Sanning, Verkelegskap) yvir Hugsyn, dei syna, at dei reint vanta Hugsyn. [...] Desse Britiske Romanar ero visselege hæve til at maala Scenur or det verkelege Liv, men det er mesto det same Emne uppatter og uppatter. Turr og laus Realitet utan nokot poetisk Ynde, og Maalingar fraa eit halvraatt Liv, kjeide og tjaalege, det utgjerer Upplagsvара i slike Skriftir. Endaa ein slik Meister som Dickens svingar seg sjeldan utom desse Gensur. (Vinje 1873, s. 137)

Kan hende vart Vinje her villeia av sin eigen skepsis, m.a. til dei kommersielle kreftene, for desse bøkene blei utan tvil både skrivne og marknadsførte som bestseljarar i dag, med velutvikla kommersielt instinkt.⁵ For det andre var fleire av dei skrivne av kvinner, og på nett dette punktet viser heller ikkje Vinje det vidsynet han elles gjer. Tvert om er han fullt og fast på line med den allmenne mannssjåvinismen på 1800-talet: «Damur hava ein serleg Givnad til at fortelje Slarv, og i ein moderne Roman ero slike Ting viktige» (ibid. s. 134).

Men om Vinje gjekk glipp av ein del av skjønnlitteraturen («Hugsyns-Litteraturen») i samtida, som kunne ha gjeve han

vatn på mølla om korleis han elles såg på det britiske samfunnet, viser han ein imponerende oversikt over andre delar av litteraturen. Til dømes tek han for seg «Vitskaps-Skrifter», og her er det viktig å hugse på at Vinje, under opphaldet i Storbritannia, ikkje fyrst og fremst budde i England, men i Skottland, og ved fleire høve understrekar han korleis skottane er eit hestehovud framfor engelskmennene: «Dei Britiske Skriftir um Jordkunne ero dei glupaste, eg nokotsinn hever lesit; og, snodigt nog, Skottarne ganga fyre her og» (ibid. s. 139). Innan historiefaget gjev han òg eit bestemt inntrykk av å vere godt orientert. Her òg nemner han fleire skottar, men viser liten entusiasme for dei engelske representantane for faget, særleg den ruvande Thomas Babington Macaulay, medan han går god for John Lingard, som i 1819 publiserte ei englandshistorie i åtte band.

Sjølvsagt kan det hevdast at Vinje, som ein dyktig journalist, har skaffa seg ein omfattande oversikt over store delar av den britiske litteraturen utan å ha lese særleg mykje av den, men når han nå i det trettande brevet vender seg til skjønnlitteraturen, som han òg byrja å diskutere fem brev tidlegare, er det heilt tydeleg at han uttalar seg på grunnlag av eigen lesnad og at han uttrykker sine eigne meiningar. I fyrste rekke gjeld dette den forfattaren som mange vil hevde har nære likskapstrekk med Vinje sjølv, nemleg skotten Robert Burns. Så gjev han òg gode og treffsikre karakteristikkar av Burns sine kvalitetar, mellom anna denne: «Han er ingen *stor* Diktare i den vanlege Mening av ordet, men han synest hava aatt [eigd] alle dei Eigenskapar, som skal til for at skapa ein stor Skald» (ibid. s. 140). Som ein kunne vente, er Vinje òg var, på Burns sine vegner, for at han ikkje har vore «sømelegare dyrkad», for han har skrive vers «som ero verdige til at standa jamt med det beste, som finst i nokon Literatur» (ibid. s. 141). Han gjer òg ein interessant observasjon om tilhøvet mellom dei to gigantane Burns og

Shakespeare; hjå båe to er den litterære kvaliteten tett knytt til kontakten deira til det folkelege. Burns «livde i hop med Folket» (ibid. s. 142), og Shakespeare «bokførte, at segja, Folksens Visdom, og han livde so nær Medelalderen, at han kunde gjera det. England var endaa uciviliserat, som Folk no til Dags vilde segja» (ibid. s. 144). Vinje synest her å setje sivilisasjonen og det folkelege opp mot kvarandre, og konkluderer i favør av det folkelege. Det same gjer han når han set Sir Walter Scott og Burns opp mot kvarandre, og dreg den slutninga – som skulle vise seg å vere rett – at «[t]idi vil taka hardare paa Scott enn paa Burns» (ibid. s. 145).

Vinje skil òg på interessant vis mellom dei store romantiske diktarane, sjølv om han tydeleg er prega av samtida si favorisering av Lord Byron framfor til dømes Shelley. Ja, han meiner beint fram at Storbritannia ikkje har hatt nokon «ægte Diktare» etter Dryden, utanom Byron, og at Shelley «vantar sann poetisk Kraft» (ibid. s. 149).

Når Vinje så i det femtande og nest siste brevet tydelegvis belagar seg på å nærme seg ei avslutning, kjem han endå ein gong tilbake til britane som eit «pengeavlande Folk», utan danning: «Den Vitsemd og Aand, som finst paa Fastlandet, er reint vantande, elder og nær derved» (ibid. s. 172). Og det er «Uttappings-Tanken» og ulikskapen han til sjuande og sist ser som øydeleggande for heile samfunnet.⁶ Nok ein gong freistar han å seie noko positivt om «dette elskelege Land» (ibid. s. 176), men når han ser seg om på det som skulle vere den ærerike tradisjonen samtida er tufta på, er det som om lesaren dukkar ned i ein gotisk roman:

Gamle Baronslot og Borgir fraa Medaalderen er det ei Mengd av yvir heile Landet, men eg gjorde mit beste til at fly alle Roman-Kjenslur, naar eg kom der. For mine Augo saago dei ut

som morknande Bein, som standa halvt upp or Kyrkjegarden
til Mannesoga. (Ibid. sst.)

Bretland og Britarne endar brått og uventa med det sekstande brevet, der Vinje fyrst lovar ei oppsummering, men der han i staden fyrar av ei siste salve, denne gongen mot det juridiske og det politiske systemet. Dermed får han aldri samla trådane til ein konklusjon om det årslange opphaldet sitt i Storbritannia, men kanskje var det heller ikkje trong for det. Når siste setning er lesen treng lesaren heller ikkje vere overraska over den lunkne og i mange høve kritiske mottakinga boka fekk i den britiske pressa. Og kanskje var inntrykket frå året i Storbritannia for voldsamt til at han makta å samle det i ei konkluderande samanfatning. Kanskje har Sigmund Skard rett då han i avhandlinga si frå 1938 hevdar at Vinje var «skaka» av det «vitlaust aksellererande i det engelske samfunnslivet» og hadde trong til å finne ny grunn under føtene (Skard 1938 s. 262 og 265).

Hamsun og Amerika

Som tittelen *Fra det moderne Amerikas Aandsliv* gjev bod om, har Hamsun si bok i utgangspunktet eit noko smalare perspektiv enn *Bretland*-boka til Vinje. Medan Vinje tek for seg det britiske samfunnet frå ei rekkje ståstader, let Hamsun den skapande og tenkjande kulturen stå i fokus. På den andre sida er Hamsun, som Vinje, ikkje framand for ein digresjon eller to, og det er heller ikkje tvil om at Vinje si bok djupast sett handlar om den britiske kulturen i vid forstand, dvs. korleis det britiske samfunnet ter seg for ein utanforståande observatør. Såleis portretterer bae bøkene dei to landa på ein måte som gjer det interessant å sette dei opp mot kvarandre, sjølv om dei, som vi snart vil sjå, er ulike på fleire felt.

Forutan det konkluderande kapitlet «Slutning», ringar Hamsun inn boka si med eit innleiande kapittel om «Aandslivets Betingelser» og eit avsluttande kapittel om «Aandslivets Virkninger». I originalutgåva utgjer desse to kapitla omtrent hundre sider til saman. Mellom desse nyttar han så nærmare hundre sider på eit kapittel om litteraturen aleine, og opp mot femti på biletkunst og scenekunst. Frå fyrste line er boka fylt av sterkt polemiske karakteristikkar, og i «Aandslivets Betingelser» byrjar han med nett det som ligg utanfor og som legg premissa for det såkalla åndslivet. Titlane på to underkapittel gjev klar melding om kva for «Betingelser» det er snakk om: «Patriotisme» og «Fremmedfjendskab».

Den amerikanske patriotismen er, ifylgje Hamsun, brautande, høglydt og sjølvgod, og botnar i ein grunnleggande mangel på kunnskap om andre. Mellom anna er amerikanarane grenselaust stolte over alt dei trur at dei sjølve har funne opp, men som i røynda kjem utanfrå. Slik blir patriotismen til ein «Fremmedfjendskab» som berre gjer unnatak for engelskmenn. Skepsisen gjeld òg «Udenverdenens moderne Kulturstrømninger», noko som fører til eit fullstendig fråver av fornying: «Dets Kultur er mærket af Alderen og af andre Folks Brug, det er en overført Kultur, indbragt i Landet med de første Kolonister, en Kultur, der har havt sin Tid i Europa og nu dør i Amerika, det er den gamle engelske Kultur» (Hamsun 1889 s. 22). Ein meiningslaus konsekvens av denne haldninga er importtollen på kunst og litteratur frå Europa, ein toll som berre gjer unnatak for antikvitetar og kunst produserte av amerikanske kunstnarar. Slik er det støy og reklame, og «Forretningslivet, den hæseblæsende Kamp om Fordelen» (ibid. s. 26), som er «Amerikas virksomste Liv. [...] Republiken har faaet et Aristokrati, som er det fødte Aristokrati i Kongedømmerne langt overlegen i Styrke, det er *Pengenes* Aristokrati» (ibid. s. 30).

I det lange kapitlet om litteraturen, byrjar Hamsun med journalistikken, og han gjer det med ei oppleksing som vekker mistanke om at han kan vere inspirert av ein amerikansk forfatter han omtalar i meir detalj nokre sider seinare, nemleg Walt Whitman.⁷ Hamsun sin tirade fortener å bli sitert i sin heilskap:

En underlig Journalistik, en larmende, skandalsyg [sic], knyt-nævevild, revolverrygende Journalistik, underkøbt Ledere, betalte Jernbanereklamer, Avertissementspoesi, Bysladder; en underlig Journalistik, Skandalerne fra Retssalen, Jammeren fra Trænsammenstødene, Hurraraabene fra de patriotiske Banketter, Damphammerslagene fra de store Fabriker, Guds ord fra Bladets faste Præst – ti et Blad har en fast Præst –, Damepoesier om Maaneskinnet i Tennessee og Elskhoven i Boston, to Spalter Ægteskabsbrud, tre Spalter Banksvindler, fire Spalter Patentmedicin – en underlig Journalistik, Skraalet fra hele den Hær af krudtsværtede Pirater, som skriver den. (Ibid. s. 37–38)

Denne litterære ytringa utgjev seg likevel ikkje for å vere noko anna enn den er: «De amerikanske Aviser er urolige og støjende som Livet selv; de er raa og sande» (ibid. s. 48–49). Og han avsluttar:

Trods dens dybe Mangler, er den amerikanske Journalistik alligevel den ejendommeligste og kraftigste Aandsyttring i det amerikanske Folk; ved sin Dristighed, sin realistiske Voldsomhed, er den, literært set, tillige den moderneste. (Ibid. s. 51–52)

Journalistikken er med andre ord fylt av det pulserande livet i det moderne Amerika. Den såkalla seriøse litteraturen har ingen av desse kvalitetane. Sjølv om han gjer nokre få unnatak, for Mark Twain, og litt av Poe, Hawthorne og Bret Harte, feller

Hamsun ein knusande dom over det som skulle vere den litterære spydspissen i landet:

Amerikas Literatur er trøstesløs uvirkelig og talentfattig. Den har Kærlighed og Revolverskud, men den har ikke Livets eget drivende Liv, den er uden Livets røde Fylde, den mangler Sindsbevægelse. (Ibid. s. 52)

I tråd med patriotismen og skepsisen til impulsar frå utlandet er heller ikkje nyare europeiske forfattarar representerte med omsetingar, og ein by som Minneapolis, som er stor som København, har berre *ein* bokhandel, som ikkje fører anna enn

[d]ekorerede Gratulationskort, Verssamlinger i Guldsnit, Dektivhistorier, et Par Nodeblade av *Yankee doodle* og *Home, sweet home*, salig Longfellow og alle Slags Variationer af de mest fremskredne Blækhus. (Ibid. s. 55)

I tillegg er den amerikanske litteraturen sømeleg og kjønnslaus. På nytt gjer han eit unnatak, denne gongen for Walt Whitman, som hadde gjeve ut samlinga *Leaves of Grass* berre fire år tidlegare, og som trass i den kontroversielle stilen sin hadde opparbeidd seg ein posisjon som diktar. Hamsun diskuterer han over heile tolv sider, men priser han ikkje nett opp i skyene. Sjølv om det, som nemnt ovanfor, kan sjå ut til at Hamsun har late seg påverke av Whitman sin stil, held han ap med at han kallar dikta sine for songar, for dét er dei ikkje, «ikke mér end Multiplikationstabellen er en Sang» Whitman er «en Naturlyd i et udyrket Urland» (ibid. s. 63–64):

Hans Stil er ikke engelsk, hans Stil tilhører ikke noget Kultursprog. Hans Stil er den svære indianske Billedstil uden

Billeder, paavirket af den svære gammeltestamentlige, som gaar over al Forstand. Hans Sprog ruller tungt og uklart henad Bogens Sider, bruser afsted med Kolonner af Ord, Regimenter af Ord, hvoraf det ene gør Digtet mér uforstaaeligt end det andet. Han har Digte, der er ganske storslagne i deres Ulæselighed. (Ibid. s. 66)

Det er interessant å sjå korleis Hamsun her tek på seg rolla som forsvararen av kultur og sivilisasjon mot det «Ordenes vilde Karneval» som han finn hjå Whitman. Under andre tilhøve kunne han kanskje ha «blevet en liden Wagner», men i Amerika, i «denne Afegn af Verden, hvor kun alt brøler Hurra, og hvor Folks eneste anerkendte Talent er Omsætningstalendet, maatte han blive en Forbytting, en Mellemting av Urvæsen og Nutidsmenneske» (ibid. s. 76).⁸

Ein annan litterær gigant, i alle fall sett frå amerikansk ståstad, Ralph Waldo Emerson, kjem ikkje stort betre frå det. Over nesten tjue sider kjem Hamsun jamt og trutt tilbake til at Emerson er ein middelmåtig tenkjar med ei velutvikla evne til «at kunne *sige Ting*», men kva desse tinga eigentleg er renn stort sett ut i sanden (ibid. s. 91). Ikkje uventa fokuserer Hamsun, som året etter skulle gje ut «Fra det ubevisste sjeleliv», på «hans uudviklede *psykologiske* Sands, og derpaa hans overudviklede *moralske*. Han har altfor skematiske Forestillinger om en Bog og et Menneske. De smaa sjælelige Rørelser, de fine Viljes- og Instinktsytringer, Subtilitetslivet med alle dets navnløse Fortoninger, har han intet Øje for» (ibid. s. 95). Emerson sin unitarbakgrunn blir òg offer for Hamsun sin ironi; den er tufta på «mindst mulig Reflektion» (ibid. s. 115). Resultatet er ein filosofi som reflekterer kulturen i landet den høyrer heime i: Den er grunn, tam og innhaldslaus. Emerson er «den amerikanske Moralmobs Æsop», og dei djupaste innsiktene hans er slike som «enhver

middels dannet Sporvognshest» er kjent med (ibid. s. 128). Det som denne drepende nasjonale narcissismen treng er *tvilarar*, «Mænd og Kvinder som tvivler paa, at Amerika er Verdens kulturrigste Nation. Den nationale Selvgodhed maa undermineres, Patriotismen maa faa et Knæk» (ibid. s. 130).

På same måte som litteraturen er biletkunsten steril, ufarleg, snerpete og – noko som kjem heller overraskande på lesaren – kvinnedominert: «I Amerika siger Kvinden, hvor Skabet skal staa» (ibid. s. 147). Scenekunsten er likeeins ein blodfattig affære. Også her vert utanlandske impulsar haldne effektivt på avstand ved at det er mest umogleg for ikkje-amerikanske skodespelarar å få opptre på amerikanske scener. Og fråveret av heimlege dramatarar gjer at amerikanarane i staden heng opp portrett av Washington og Lincoln ved sida av Shakespeare i teatra!

Etter denne gjennomgangen av kulturen, vender Hamsun seg til «Aandslivets Virkninger» og byrjar med fridomsomgrepet: «Den amerikanske Frihed er lige saa latterligt nøjeséende og snæver i det smaa, som den jo ifølge Konstitutionen er vid og liberal i det store» (ibid. s. 180).⁹ Ein framand i dette landet vil oppleve at

hans Sympatier og Meninger blir ham dikterede, han har bare at føje sig eller tage Følgerne, han staar foran Frihedens Despotisme – en Despotisme, som er saa meget utaaleligere, fordi den udøves af et selvgodt, uintelligent Folk. Der skælnes ikke i Amerika mellem Frihed og Demokrati; for at opretholde et kompakt Demokrati, offerer man gjerne Friheden. (Ibid. s. 182)

Vi kan her sjå konturane av den eldre og demokratiskeptiske Hamsun. Posisjonen hans er ikkje utan vidare enkel å tolke, men det er tydeleg at han meiner at demokratiet held ved lag «den religiøse Fordummelse og den patriotiske Fanatisme» (ibid. sst.),

som m.a. resulterer i at sosialistar, anarkistar og nihilistar vert nekta tilgang til landet. Tilsvarande skildrar han eit rettssystem som berre gjev små bøter for rovmord, underslag og svindel, men som praktiserer dødsstraff for meiningar som går på tvers av «det demokratiske Frihedsdespoti» (ibid. s. 188). For Hamsun er denne røyndomen eit resultat av at amerikanarane er eit grunnleggande uopplyst folk; deira primære omsyn er «det materielle Velvære» (ibid. s. 196). Sjølv det religiøse livet er dominert av denne altoverskyggande materialismen, for «Amerikas Moral, det er Pengene» (ibid. s. 216).

I det siste underkapitlet i denne bolken, «Etikette», vida-refører han synet sitt på konflikten mellom demokrati og aristokrati gjennom ei samanlikning av britar og amerikanarar: «Engländerne er Aristokrater, Amerikanerne Demokrater» (ibid. s. 227). Det Hamsun kallar «Yankeenaturen» er ein materialistisk blodsugarkultur som berre tenkjer pengar. Amerikanaren er ein «Opkomling», og den amerikanske borgarkrigen var nett denne kulturen sitt oppgjer med og freistnad på å gjere til inkje aristokratiet i sør.

Det er òg eliten og aristokratiet som opptek han i «Slutning». Han stiller sjølv spørsmålet om det i dette enorme landet då ikkje finst «et Udvalg av Aandsmennesker, et Aandshof, en Salon, en Klasse, en Klik, fine Individier, adelige Sjæle?» (ibid. s. 248). Og svaret er kompromisslaust negativt: Ein elite i dette landet er utenkjeleg, for det er befolka av «Underlegenheder», i form av indianarane, det store fleirtalet av dei kvite, og ikkje minst dei svarte. Ja, Hamsun legg beint fram skulda for øydelegginga av sørstatsaristokratiet, og dernest av heile Amerika, på dei svarte sjølve. For Hamsun er dei svarte og demokratar to sider av same sak. Og det er ikkje nett kruttlappar han fyrer av her på dei siste sidene:

Folks Blod blev fra den Tid demokratisk blandet med Negres, og Intelligensen sank i stedet for at stige. Man paanødedes disse Sortes Samliv. Umenneskeligheden raned dem bort fra Afrika, hvor de hører hjemme, og Demokratiet gjorde dem til civiliserede Borgere stik imod al Naturens Orden. De har sprunget over alle mellemliggende Udviklingstrin fra Rotteslugere til yankeer. Nu bruges de til Præster, Barberere, Opvartere og Svigersønner. De har alle et hvidt Menneskes Rettigheder og tager sig alle en sort Negers Friheder. En Neger er og bliver Neger. [...] Negrene er og blir Negre, en Menneskebegyndelse fra Tropa, Væsner med tarmer i Hovedet, rudimentære Organer paa et hvidt Samfundslegeme. [...] I stedet for at danne en Aandselite, har man i Amerika grundlagt et Mulatstutteri. (Ibid. s. 251–252)

Dette er uvanleg sterk kost, sjølv frå den harde polemikaren Hamsun, men kanskje finn vi likevel her, i nett desse brutale karakteristikkane, ei forklaring på kvifor han seinare ikkje ville stå ved det han sjølv hadde skrive, eller i alle fall kvifor han ikkje ville ha boka med i ei samleverk-utgåve. Kanskje forstod den eldre og meir modne Hamsun at desse utfalla var langt under beltestaden, og uverdige for ein diktar som ville bli teken på alvor.¹⁰ For ein moderne lesar er avslutninga på boka i alle høve ei merkeleg oppleving, og ikkje fyrst og fremst på grunn av dei grovt rasistiske haldningane han legg for dagen; meir overraskande er det at denne kulturpessimisten, som mest konsekvent vel opponentrolla og som så kompromisslaust kritiserer det falske, talentause og undertrykkande, brått står fram som ein forsvarar av reaksjonære, aristokratiske maktstrukturar.

Vinje vs. Hamsun

Kan hende er dette ein relevant innfallsvinkel til bø dei to bøkene, for kvar står Vinje og Hamsun i høve til t.d. den grunnleggende sivilisasjonskritiske tradisjonen etter Rousseau, som dei b  e arva fr   romantikken?

Ved fyrste augekast står dei to fram med diametralt forskjellige posisjonar: Vinje går til åtak på det aristokratiske, føydale Storbritannia, som han hevdar er styrt av ein liten og langt på veg korrump elite; Hamsun forsvarar på si side dei aristokratiske verdiane som S  rstatane representerte. Men som sitert ovanfor seier han   g noko som let til    motseie denne tolkinga, nemleg at den amerikanske kulturen er «en Kultur der har havt sin Tid i Europa og nu dør i Amerika, det er den gamle engelske Kultur» (ibid. s. 17). Samstundes har dei ein sams motstandar i det moderne, og for b  e to er det moderne fyrst og fremst representert ved pengar, materialisme og framsteg. Vinje valde    reise til Storbritannia i 1863 fordi landet var sjølve symbolet på det moderne framsteget, og d   Hamsun vitjar Amerika ein liten generasjon seinare, har dette landet teke over denne avantgardistiske rolla. B  e to oppsøker samtida sitt framtidslaboratorium; dei ynskjer    vite kva ein, også i Noreg, kan vente seg av den nye tid som er på veg. Vinje rettar kritikken mot ein modernitet som med andre ord ikkje gjev noko reelt framsteg, men som sit fast i gamle strukturar, og nektar    sleppe vanlege folk til. Ja, han insinuerer nærast at den britiske moderniteten er ein kvasi-modernitet, ein kamuflert f  ydalisme. Hamsun, på si side, kritiserer ein modernitet som har avvikla eliten og erstatta han med ein massekultur som er lausrive fr   all danning og tradisjon. B  e to skildrar samfunn med korrupte rettssystem, manglande fridom (om så av forskjellige grunnar), og ein religion som har mista si positive kraft – for Vinje fordi den er underlagt dei dominerande

og reaksjonære kreftene i samfunnet, og for Hamsun fordi den, som alt anna i Amerika, er styrt av pengekreftene.

Men kan hende blir det feil å påstå at både Vinje og Hamsun er motstandarar av framsteget, og rettare å seie at dei berre ikkje likar den forma det tek i høvesvis Storbritannia og Amerika. Dersom det dei observerer under opphalda sine i dei to framtidslaboratoria faktisk er det framsteget ber bod om, er dei ikkje nødvendigvis reaksjonære og tilbakeskodande, men ynskjer seg eit anna framsteg.

Som nemnt ovanfor skriv både Vinje og Hamsun frå og med eit periferiperspektiv, og kan hende er reaksjonane deira symptomatiske for kor grunnleggande forskjellig det var mogleg å oppleve og tolke dei enorme samfunnsendingane som fann stad i andre halvdelene av 1800-talet. Det er mest så ein kan sjå konturane, om aldri så uklare, av dei to store og totalitære ideologiane som skulle kome til å dominere Europa eit par generasjonar seinare: Vinje sitt perspektiv på samfunnet og menneska er konsekvent nedanfrå og opp, medan Hamsuns er ovanfrå og ned. Vinje har sympati med eit folk som ikkje slepp til og som vert halde nede av tunge og fastlåste strukturar, medan Hamsun fnys av eit samfunn der han meiner nett folket har teke kommandoen og kasta alle høgare ideal over bord.

Vil det ut frå dette periferiperspektivet vere rett å hevde at både Vinje og Hamsun lid under eit visst mindreverdskompleks, ei slags husmannsånd, kanskje til og med kombinert med eit noko oppblåse ego, som gjer at dei bære to meir eller mindre *ynskjer* å finne noko å kritisere? Har noko av den avvisande innstillinga å gjere med at dei kjem både frå eit land som ligg langt bak i utviklinga og frå eit sosialt lag som gjer at dei har endå mindre grunn til å rekne med at dei vil få del i det storslegne framsteget? Ligg det rett og slett ei form for misunning til grunn for den ofte bitande tonen, eller representerer desse to flogvita ein ny

kategori kritikarar, som ikkje er rekrutterte frå beste vestkant, men frå folket sjølv, og som difor heilt enkelt ser verda med nye og friske auge?

Truleg ligg sanninga – som så ofte – ein stad midt imellom. Både Vinje og Hamsun er sjølvsgt lynskarpe observatørar med ei dertil høyrande sjølvkjensle. Kanskje bør vi òg hugse på at debattklimaet på 1800-talet var eit anna enn i dag. Den offentlege debatten har utan tvil vorte meir disiplinert og frisert enn han var. Ein skal heller ikkje sjå bort frå at dei to skribentane i nokon mon har teke farge av den britiske debattkulturen, som sjølvsgt òg gjorde seg gjeldande i Amerika. Dei som har lese noko av dei stormfulle og tungt polemiske diskusjonane om det moderne industrisamfunnet av slike meir eller mindre samtidige skribentar som John Ruskin, Matthew Arnold, Thomas Carlyle, Thomas Babington Macaulay og William Morris vil snart kjenne att ein temperatur og argumentasjonsmåte som ikkje ligg så langt unna til dømes Hamsun sine ramsalte karakteristikkar. Ja, kanskje ser vi i desse to bøkene ein noko unorsk og snarare internasjonal debattkultur som har gjort sitt til at dei to verka har blitt sett på som framande fuglar i den norske litteraturen.

Eit anna trekk ved båe bøkene er, som nemnt i innleiinga, at dei i større eller mindre grad er reisebøker. Dette gjev ei kopling til ein skapnad som både Vinje og Hamsun har eit nært tilhøve til, nemleg *vandraren*. Og sjølv om vandraren som litterær figur er gamal, verkar det i denne samanhengen naturleg å sjå han som knytt til det moderne. Vandraren er nett det rastlause og rotlause moderne mennesket, som – kanskje paradoksalt, kanskje ikkje – søker rotfeste og orden. Båe to kjem frå folkedjupet, frå det jordfaste. Båe er rivne opp med rota, og båe er på vandring og på leit. Vandrarperspektivet er med andre ord grunnleggande for korleis dei to observerer den moderne verda, og som så mange andre av kulturkritikarane på 1800-talet var dei skremde av det

nye og uforutseielege. Kvar ville den rivande utviklinga føre? Ikkje uventa såg dei etter stabiliserande faktorar og ei form for kulturelt leiarskap. Vinje vende blikket mot folket, som han sjølv kom frå, i opposisjon til den tradisjonelle eliten. Hamsun gjekk motsett veg; det amerikanske folket ga han inga lovnader om at det ville vere i stand til å aksle rolla som kulturberar, og dermed vende han seg mot den aristokratiske tradisjonen, som han ikkje berre hadde ein djup sympati for, men som han òg meinte hadde blitt audmjuka av den vulgære og pengejagande yankee-kulturen under borgarkrigen ein liten generasjon tidlegare. Hamsun viser med andre ord ei form for solidaritetskjennele med ei gruppe han ser som ufortent underkua, men som representerer høgverdig ideal.

Slik går båe bøkene i ein slags ring kring spørsmålet om sivilisasjonskritikk. På eitt vis kan både Vinje og Hamsun sjåast som kompromisslause sivilisasjonskritikarar, og ei slik tolking gjev meining dersom ein med sivilisasjon meiner den moderne industrikulturen der alt av posisjon og verdi blir målt i pengar. Men båe ser ut til å sikte seg inn mot ein annan målestokk, eller snarare andre målestokkar, på om eit samfunn er sivilisert eller ikkje. Ein kompliserande faktor er at båe òg har eit meir eller mindre ambivalent tilhøve til det moderne; ja, i nokon grad kritiserer båe to høvesvis Storbritannia og Amerika for *ikkje* å vere moderne – for å vere gamaldagse og styrte av gamle maktstrukturar.

Som ein konklusjon er det grunnlag for å sjå bøkene til Vinje og Hamsun som tilskot til ein stor og tung europeisk debatt, og Sigmund Skard har utvilsamt rett når han omtalar Vinje som «ein av våre store europeiske daningsapostlar» (Skard 1938 s. 11). Dei er sivilisasjonskritiske og modernitetskritiske innlegg som, trass i ein høgst uvitskapeleg tone, fortener å stå side om side med liknande bidrag frå samtidige kollegaar i andre land, og i ein slik samanheng er det interessant at dei er skrivne ikkje

berre ut frå eit periferiperspektiv, men òg at dei trass i svært ulike konklusjonar gjev inntrykk av å leite etter positive førebilete for både sivilisasjon og modernitet, som kan tene til å korrigere den samtidige utviklinga. I ei tid der både Storbritannia og Amerika står midt i kriser der dei tradisjonelle verdiane og den nasjonale identiteten vert sette på prøve, er det som om Vinje og Hamsun, idet dei skreiv om si eiga samtid, òg evna å sjå langt framfor seg. Dèt er dei færraste forunnt.

Notar

- 1 Vinje og Hamsun ytra seg sjølv sagt òg om både Storbritannia og USA i andre samanhengar. Mellom anna inneheld *Drammens Tidende*-korrespondansen til Vinje, frå åra 1851 til 1859, fleire omtalar av Storbritannia som kan tyde på at han alt før opphaldet der hadde gjort seg opp ei grunnleggjande meining om landet. Og i 1862, dvs. året før den engelske originalutgåva kom ut, skreiv han òg utførleg i *Dølen* om opphaldet i Storbritannia. Den fylgjande diskusjonen vil likevel avgrense seg til dei to bøkene, og går heller ikkje inn på kva tilhøve Vinje hadde til USA og Hamsun til Storbritannia. For ein diskusjon om sistnemnde, sjå Fjågesund 2009.
- 2 Alle norske sitat er henta frå fyrsteutgåva frå 1873.
- 3 Sjå til dømes Carbone og D'Amico 2011.
- 4 Næss har mellom anna har ein ganske nådelaus gjennomgang av Hamsun sin kjeldebruk.
- 5 Også seinare i boka seier Vinje seg lei for at Dickens har «vordit neddregen i Handels-Kvervilen» (ibid. s. 151).
- 6 Hadde Vinje fått leve fem år til hadde han nok sett pris på og funne att mykje av sitt eige syn i t.d. Anthony Trollopes drepende kritikk av den moderne kapitalismen i romanen *The Way We Live Now* (1875).
- 7 Sigmund Skard er inne på det same: Skard 1976, s. 258.
- 8 Apropos sentrum og periferi: Det er tydeleg at Hamsun her sjølv meiner å representere eit slags sentrumperspektiv i høve til Amerika, som han avskriv som ein «Afegn af Verden» (ibid. s. 76).
- 9 Ein kan spekulere på om Hamsun, som på denne tida òg tok eit oppgjær med Ibsen, kan ha irritert seg over korleis Amerika i t.d. *Samfundets støtter* (1877) framstår nærast som eit utopisk lykkeland, som i denne uttala til Frøken Bernick: «'O, hvor ofte har jeg ikke i skolestuen stundet dit over! Der ute må det være skjønt; en større himmel; skyene går høyere enn her, en friere luft svaler over menneskenes hoder – '» (Ibsen 1952, b. IV s. 96).
- 10 I 1927 uttala den 68 år gamle Hamsun seg på nytt om Ameri-

ka, i det vesle essayet «Festina Lente», der han framstår som mest tannlaus og smiskande andsynes Amerika, samanlikna med fyrverkeriet han produserte 38 år tidlegare. Sjø elles Monika Žagar sin grundige gjennomgang av Hamsun sine haldningar til rasespørsmålet, Žagar 2009 s. 111–135.

Litteratur

- Bergsgård, A. (1940). *Aasmund Vinje: Norsk nasjonal konservatisme*. Oslo: H. Aschehoug & Co.
- Carbone, E. og Guiliano D. (utg.). (2011). *Lyset kommer frå sør: Itali-
as frihetskamp sett av datidens norske forfattere*. Oslo: Gyldendal.
- Djupedal, R. (utg.). (1970–73). *Aasmund Olavsson Vinje. Dølen. Eit
Vikublad*. (Bd. I–IV). Oslo: Noregs Boklag.
- Fjågesund, P. (2009). «‘A Cool Reception’: Hamsun in Britain», i
Fjågesund, P. (utg.), *Knut Hamsun Abroad: International Recep-
tion*. London: Norvik Press.
- Hamsun, K. (1889). *Fra det moderne Amerikas Aandsliv*. Køben-
havn: P. G. Philipsens Forlag.
- Haarberg, J. (1985). *Vinje på vrangen: Momenter til revurdering av en
nasjonal klassiker*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Ibsen, H. (1952). *Samfundets støtter. I: Samlede verker* (Bb. IV).
Oslo: Gyldendal norsk forlag.
- Lefevere, A. (1992). *Translation, Rewriting and the Manipulation of
Literary Fame*. London: Routledge.
- Næss, H. S. 1969. *Knut Hamsun og Amerika*. Oslo: Gyldendal
Norsk Forlag.
- Skard, S. (1938). *A.O. Vinje og antikken: Studier i norsk åndshistorie*.
Oslo: Det norske videnskaps-akademi.
- Skard, S. (1976). *USA i norsk historie: 1000 – 1776 – 1976*. Oslo: Det
norske samlaget.
- Vesaas, O. (2001). *A.O. Vinje: Ein tankens hermann*. Oslo: Cappe-
len.

Vinje, A.O. (1863). *A Norseman's Views of Britain and the British*.
Edinburgh: William P. Nimmo.

Vinje, A.O. (1873). *Bretland og Britarne*. Kristiania: Det norske
Samlaget.

Žagar, Monika. (2009). *Knut Hamsun: The Dark Side of Literary
Brilliance*. Seattle & London: University of Washington Press.

Vinjes retoriske teori og praksis

Ottar Grepstad

Svært mange av dei som har skrive om A.O. Vinjes verk, har framheva den retoriske elegansen, evna hans til polemikk, den ledige skrivemåten og den språklege fornyinga han stod for. I dei framstillingane som gjeld sakprosaen hans, vekslar ein ganske saumlaust mellom talar og skriftlege tekstar. Det er den skrivande Dølen som har interessert Vinje-lesarane til no. Lite har vore skrive og endå mindre sagt om den talande A.O. Vinje.

Kor mange talar han heldt, er uråd å seie sikkert. Med samlinga av Vinje-kommentarane i *Drammens Tidende* er uvissa mindre og talet større (Vinje 2018). I blad, aviser og bøker er iallfall 64 talar publiserte in extenso eller refererte meir eller mindre utførleg. Det er mange, men talane utgjer ein liten del av dei 2500 tekstane eg har dokumentert i *Vinje-bibliografien* (Grepstad 2017).

Talane om Vinje er endelaust mange og langt på veg dokumenterte i bibliografien. Sjølv om talane har vore skilde ut i verkutgåvene like sidan 1887, har ingen skrive om dei som talar

eller studert Vinje som talar. I større framstillingar vil rett nok sider ved Vinjes retoriske teori og praksis kome til syne, som hos Jon Haarberg. I *Vinje på vrangen* (1985) kommenterer han til dømes den redigerte talen «Paa Fesjaa», som han kallar Vinjes mest vellykka leik med motsetnaden mellom dyr og menneske (Haarberg 1985 s. 139 ff.). Hos ein biograf som Vetle Vislie er der eit og anna innskot om Vinje-talar, og Olav Vesaas har brukt talane til liks med andre skriftlege førelegg som kjelder (Vislie 1890; Vesaas 2001).

Eit hjørne i dette tomrommet skal no møblerast minimalistisk. Eg presenterer Vinjes retoriske teori og prøver å forstå hans eigen praksis. Nokon teori i vitskapleg tyding er det ikkje tale om, heller nokre overordna kategoriar som blei hans forståingsmåte. Talekritikkane hans er alle henta frå *Drammens Tidende*, der enkle søk på «tale» og «foredrag» viste til over 40 korrespondansar.¹ Her byggjer eg på arbeidet med *Vinje-bibliografien* og essayet «Vinje på talarstol og galleri» (Grepstad 2018 s. 362–378). Det spørsmålet som skal få nokre svar, kan formulerast slik: Kva var Vinjes forståing av god talekunst, og korleis plasserte han seg sjølv som talar i denne teorien?

Tid- og stadfesta talekunst

Dei talane som er kjende, skriv seg frå ein periode på 19 år. Den første talen, som eg har funne nemnd i eit referat, heldt han på ein fest for den ungarske opprøraren Ludvig Kosuth hausten 1851. Dette referatet finst berre som andrehands kjelde (Vinje 1851g).² Den neste var ein skåltale for England i Studentersamfundet 17. mai 1855 (Vinje1855b). «Naar vi rose England, rose vi os selv», sa talaren Vinje ifølgje referenten Vinje. Han fann grunn til å vere sin eigen referent, «da jeg ikke ved, om nogen Anden gjør det». I nokså nøytrale former tok han i dei usignerte kommentarane

sine i *Drammens Tidende* med moment eller utdrag frå egne talar. Ëin gong fekk han med at det var *Overretssagfører* Vinje som hadde talt; Dølen kunne sine retoriske autoritetsargument.

Den første Vinje-talen som truleg er bevart in extenso, var om verdien av jord i Akers Sogneselskab i Kristiania 5. april 1859. Då var det nynorsk som gjaldt for han, og så godt som alle kjende Vinje-talar er frå den nynorske perioden hans. Siste gongen han stod på talarstolen, var truleg i Larvik om lag 10. februar 1870. To månader etterpå blei han alvorleg sjuk, far, enkjemann og åleinefar, alt på éi veke. Det var han i tre månader til han døydde 30. juli 1870.

Det aller meste Vinje skreiv, er tidfesta eller kan stadfestast som høvesdikt eller høvesprosa, skrive for tida og staden og høvet. Høvesdiktinga var det mest av i 1850-åra, høvestalane mest i 1860-åra. Han bygde seg opp som forfattar då han dreiv med høvesdiktinga, og han var ein etablert forfattar då han heldt dei fleste av talane sine. Eg meiner det er dekning for å hevde at talane gjorde Vinje meir populær.

Innimellom høvestalane heldt Vinje mange foredrag som var ganske stramt resonnerande foredrag. Moderniseringsagenten kom godt til syne i ei rekkje på seks foredrag om handverk og industri i Christiania Haandverkssamfund vinteren 1868–1869 (Vinje 1919 s. 141–172).³ Dei foredraga er noko av det beste han gjorde. Grunnlinja er at ånd og hand er to sider av same sak slik kunst og kunne er det. «Folk gløyma altfor tidt Arbeidets Adelskap», sa Vinje i det første foredraget, og derifrå tok han tilhøyrarane med gjennom historia om samspelet mellom åndsverk og handverk. Foredragsrekka blei ei kunst- og kulturhistorie om korleis forholdet mellom kunst og handverk endra seg, og korleis kulturelle skilnader oppstod fram mot det moderne og den samtida både han og tilhøyrarane var ein del av.

Historia om dei store kulturane jamførte han på fleire viktige punkt med det han visste og hadde erfart heimanfrå. «Det er

sannt, at me jamvel kunde sjaa paa ein Timberstokk der heime kven som hadde hogget den, naar det var ein framifraa Mann» (Vinje 1919 s. 151). Å vere mann i sitt fag og vere det med ånd, det er det som er arbeidets kunst og adelskap, sa Vinje. Den eine måtte lære av den andre. Slik hylla han bonden og handverkarens arbeid på linje med dei såkalla store kunstnarane. Det er klokt tenkt, snedig gjort og uhyre effektiv talekunst.

Høvesskrivinga kan forklarast på fleire vis, ikkje minst økonomisk. Oppdrag som høvesdiktar og talar kasta kanskje ikkje mykje av seg – om dette seier kjeldene svært lite – men for ein som støtt trong pengar, kom alt godt med. Særleg dei siste åra gjorde han gode pengar som folketalar, festtalar og foredragshaldar. Ein seks veker lang turné i Bergen med 12 foredrag hausten 1869 gav heile 220 spesidalar i inntekt. Årsløna hans som kopist i Justisdepartementet frå 1865 til 1868 hadde vore 250 spesidalar.

Vinje måtte skrive for å leve og selde skrifter stykkevis og delt. Den tryggaste tida hans som skribent var åra som Kristiania-korrespondent 1851–1858. Då hadde han fast inntekt, som han plussa på med ymse litterære tingsverk. Fast og sikker inntekt hadde han også i Justisdepartementet 1865–1868, men då hadde han pengesluket Dølen. Med det bladet gjekk Vinje inn i uvissa.

Han budde 22 år i Kristiania og hadde sikker inntekt berre halve tida. Han skreiv det han hadde råd til å skrive, og han skreiv når han hadde råd til det. Flammen blafra i mange retningar. Berre seks talar er kjende frå tida før *Dølen*, og etter at han blei sparka ut av *statens fehus*, heldt han 33 av dei 64 talane som no er kjende.

Vinjes retoriske teori

Den klassiske retorikken var haldepunktet hans. Som Aristoteles meinte Vinje at den som var eit klokt menneske, også snakka

klokt. Om ein stortingsrepresentant skreiv han: «Han taler med Værdighed og fiin Sprogriktighed; det maa være en begavet Mand» (Vinje 1851c). Han sorterte tydeleg mellom dei tre taleformene i den klassiske læra som held seg med mange heilage tredelingar. Ei av dei er dei tre typane talar – domstale, lovtale, rådstale. Domstalen tek stilling til noko i fortida og krinsar om rettferd og urettferd, som i rettssalen. Lovtalen gjeld notida, peikar på situasjonen her og no og inneheld gjerne ros eller kritikk. Rådstalen handlar om framtida og drøftar kva som bør gjerast, som i ei politisk forsamling.

Kvar han tok dette frå, er uvisst. Han gjekk ut frå Asker seminar i 1843 med sin dårlegaste karakter, «næsten meget godt», i rettskriving og stil (Vesaas 2001 s. 51). Retorikk var ein del av den allmenne danninga som kom godt med i ulike fag. At Vinje hadde lese mykje, er eit faktum, men lite av dette kan forklare at han blei den talekunstnaren han blei. Generelt viste han sjeldan til kjelder. I det han skreiv om talekunst, viste han også sjeldan til føredøme, anna enn at «man tror altid, at Engländerne tale saa godt efter de lange Taler, man læser fra Parlamentet» (Vinje 1854c).⁴

Der var fleire solide framstillingar av retorikk generelt og talekunst spesielt i første halvdel av 1800-talet. Standardverket på dansk kan seiast å ha vore *Forsøg til en Rhetorik* av norske Jacob Rosted i to utgåver, 1810 og 1824.⁵ Mykje, men langt frå alt, var ei sterkt forkorta utgåve av *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres* av skotske Hugo Blair frå 1783, som kom i fleire utgåver og meir enn 70 opplag (Onsberg 2009 s. 143).⁶

I den retoriske læra si lista Rosted opp sju kjennemerke ved gode offentlege foredrag i *folkeforsamlinger*, gode i tydinga overta-lande. For å kunne overtale må talaren arbeide mykje med bevisa og argumenta sine (Rosted 1810 s. 100–105). Han må meine det han seier. Han må arbeide meir med stoffet enn med å finne dei

rette orda. Talaren må ordne stoffet godt. Han må vere «varm og besjelet» og tilpasse talen til tid, stad og stemning. Stilen må vere lett og fri, heller sterk enn vidløftig. Han må snakke tillitsfullt og fast utan for stor sjølvtilitt. Desse krava var uendra i 1824-utgåva.

Vinjes retoriske lære var på ingen måte velordna og strukturerert. Alt der braut *Dølen* med eit av krava til Rosted. På den andre sida kan ikkje resonnementa hans reduserast til impresjonisme heller. På essayistisk vis utvikla Vinje si retoriske forståing over tid.

Som spaltist i *Drammens Tidende* 1851–1859 rapporterte Vinje jamleg frå Stortinget. Dei folkevalde møttest berre av og til, i åtte månader kvart av åra 1851, 1854 og 1857 og nokre vårveker 1858.⁷ I avisa gjorde han meir enn å referere og kommentere det politiske innhaldet i ordskefta. Vinje vurderte både form og innhald, både tenkjemåtane og talemåtane. Her som elles tok han meir enn gjerne stilling.

Det var den politiske talen, rådstalen, Vinje vurderte, og det var ikkje talar for kven som helst: «Man maa tale saaledes, at den virkelig dannede Mand maa billige det Sagte; det er ved ham Reformerne maa blive gennemførte» (1851a). Mange år før han sjølv blei sekretær, eller kopist, i eit departement, hevda Vinje at nettopp kopistane utgjorde det beste publikummet i byen:

«Jo mindre en Kopist arbejder, des større Kritikus er han. [...] Er Storthinget samlet, gaar han paa Galleriet og udgjør Kjærnen af det Publikum, hvortil Storthinget skuer op, og uden hvis forudføjte Bifald ingen Beslutning lettelig gaar igjennem, hvorfor ogsaa de fleste Thingmænd skotte op og til Siden efter endt Foredrag» (Vinje 1857d).

Vinje venta presise resonnement og klar argumentasjon. Teologen Carl Paul Caspari heldt «et langt, grundigt og belærende Foredrag, som ved sin Lærdom og logiske Skarphed det var en sand Fryd at høre paa», skreiv Vinje då han kommenterte eit ordskifte om dei apokryfe skriftene i Bibelen (Vinje 1855a). «Uagtet

jeg holder af en klar og sammenhængende Tale», skreiv han ein annan gong, «saa har jeg dog en Slags overtroisk Respekt for mennesker, som tale dunkelt og usammenhængende og ligesom snakke hen for sig selv, og ser jeg en Abekat, f. Ex. ind i Øinene, forekomme de mig saa dybe og uudgrundelige, at jeg næsten tror ham rugende over Skabningens hele Mysterium, blot han kunde tale» (Vinje 1852).

For Vinje gjaldt det å vere munnleg og engasjerande. «Jeg ærgrer mig, saasnt en Mand tillader sig at tale i en stor Forsamling, naar han ikke har Erfarenhed for sig, at han kan henrive» (Vinje 1851f). Det var ikkje Vinje om han ikkje la til: «Jeg erindrer derfor ikke en Stavelse af de fleste Taler, især da jeg strax blev enig med mig selv ikke at høre efter».

Ein tale skulle framførast, ikkje lesast opp. Carl Konow talte ikkje, skreiv Vinje, han las: «Da han maatte fornemme, at Ingen hørte ham, læste han endnu fortære, som han skulde været jaget afsted» (Vinje 1854a). Fleire gonger insisterte Vinje på det munnlege, som etter ein minnefest for fedrane i 1857, der professor P.A. Munch hadde halde eit foredrag, eller ei vanleg opplesing, som Vinje kalla det. Han gjekk heller og åt og trøysta seg med at han «fik Professorens visselig fortrinlige Afhandling trykt, og saaledes kunde læse den hjemme til en Pibe» (1857a).

Det som skulle seiast, skulle seiast der og då. Det må vere vanskeleg å skrive talar på førehand «naar man maa indbilde sig Stemningen istedetfor at føle den af Øieblikkets Indtryk» (Vinje 1857b).

Brått var han der, den perfide. Ein gong Stortinget drøfta situasjonen i kommunane, sukka mannen på galleriet: «Da jeg hørte Ordførerens Tale, glemte jeg, at jeg var i Christiania; jeg syntes, jeg var hjemme eller i et Ladested» (Vinje 1851d). 17. mai-talarane var jamt over «tørre, lavmælte og snusfornuftige», fulle av klingklang. «Det er», skreiv han, «ikke Livet, som

skildres, men Maaneskin i en Vinternat» (Vinje 1857c). Utkroppen, det var det han var.

Vinje var kritisk, ja, ironisk, ja, vittig, ja, men også raus og venleg og rosande. Det som imponerer mest i talekritikken hans, er det retoriske repertoaret hans. Han hadde mange måtar å skrive om talarane på. I 1851 las kongen opp trontalen «med svag, men tydelig Stemme», tydeleg nok til at ein kunne høyre «at han ikke var en norsk Mand» (Vinje 1851b). Om Agathon B. Hansteen frå Nordlands amt skreiv Vinje: «Der er i hans Tale og Foredrag noget høist nationalt og folkevittigt» (Vinje 1854e). Og Georg Prahl Harbitz frå Askvoll talte med «Følelse og Værdighed» (Vinje 1854d).

Best av alle var ein representant frå nord, meinte Vinje. Presten Nils Frederik Julius Aars frå Enebakk var vald inn frå Finnmarkens amt og fekk kritikaren til å skrive seg vekk frå alle atterhald: «Han er ubestridelig uden Sammenligning Thingets største Taler; hans Organ er harmonisk og hans Sprog er reent, Sætningerne rulle ligesaa naturligt som Bølgen; og hans Anstand og mandige Gestalt gjør ham i høi Grad bydende og værdig. Han er — synes mig — som Taler for stor til vore Forholde, medmindre et himmelsk Veir skulde trække op; han burde staa i det engelske Parlament eller det franske Deputeredekammeret» (Vinje 1851e).

Vinje gjekk inn i denne retoriske kritikken med klare meiningar om kva som skal til for å vere ein god talar. Dei oppfatningane endra han ikkje med åra. Han generaliserte også på ein annan måte. Det var altså den politiske talen Vinje vurderte, men den talekritikken forma han som ein allmenn kritikk, gyldig for mange slags talar.

Vinje venta presise resonnement og klar argumentasjon. Det gjaldt å vere munnleg, og ein tale skulle framførast, ikkje lesast opp. Det som skulle seiast, skulle seiast der og då. Dermed framheva Vinje høvet, situasjonen, *kairos*, som

haldepunktet for all god talekunst. Det gjaldt å gripe høvet og begripe situasjonen.

Den retoriske grunnlære si hadde han samla i éi setning mange år tidlegare. Det måtte vere «god Husholdning med Vid, Logik og hele det poetiske Trylleri, som ligger i fortræffelige Taler» (Vinje 1854b).

Den upålitelege teksten

Det han sjølv gjorde som talar, var mest domstalar og lovtalar. Skulle vi ta han på ordet, heldt han mange talar som blei til der og då, som ikkje var skrivne på førehand, men som kanskje var planlagde på førehand, og som blei framførte, ikkje opplesne. Den framføringslære ser det ut til at han følgde.

Der er fleire meir eller mindre pålitelege skildringar frå samtida som uavhengig av kvarandre skildrar korleis han snakka. Slike har kome frå så ulike personar som Hagbard Emanuel Berner, Bjørnstjerne Bjørnson, Mensine Gulbrandsen, Lars Holst, Henrik Jæger, Emil Olsen, Johan Ernst Sars (Jæger 1896; Holst 1899; Sars 1899; Bjørnson 1907; Berner 1917; Olsen 1926; Frey 1959). Ei viss heltedyrking har nok gjort seg gjeldande hos desse, men det er ikkje nok til å fjerne inntrykket av at Vinje var ein framifrå talekunstnar. Pressa i samtida omtalte han som ein populær og beundra talar. Mannen på scena hadde salen i sine hender. Derimot kan det ha vore ein viss avstand mellom lære og liv på dei andre punkta.

Når Vinje-talar skal studerast, gjeld det å avklare kva tekstar som ligg føre og kva status dei har. Den første verkutgåva med Vinje-skrifter kom i åra 1883–1890, den andre i åra 1916–1921. I begge blei talar skilde ut som eigen sjanger. Den første inneheldt 22 talar og foredrag, den andre 35. Minst 20 av dei har aldri vore trykte i bokform. Der er nok fleire.

Vinje refererte gjerne sjølv frå egne talar, trykte egne talar, trykte også talar som anten ikkje var framførte eller eventuelt framførte i ei anna form. Dette gjeld mellom anna to 17. mai-talar. Den eine trykte han i *Blandkorn* i 1867, den andre i *Dølen* 1869 (Vinje 1867; Vinje 1869).⁸ Noko av det same gjeld fesjåtalan. Berre i 1859 var han på fesjå fleire stader, mellom anna på Stavmarknaden i Øyer, Gudbrandsdalen 29. eller 30. august 1859. Frå det fesjået og den talen ligg det føre to ulike referat, det eine i *Christiania Amtstidende*, det andre av talaren sjølv i *Dølen*.⁹ Vinje publiserte kanskje delar av talen i revidert form i *Blandkorn* under tittelen «Paa Fesjaa», men heldt knapt nokon slik tale i den forma, kommenterte Olav Midttun.¹⁰

Etter Vinje finst det svært få handskrifter utanom brev.¹¹ Manuskripta til talar som Vinje heldt, er trykte, og fleire av desse er foredrag som han heldt i Bergen hausten 1869. Sjølv om manuskripta ligg føre, kan vi ikkje ta for gitt at Vinje følgde dei slavisk. Særleg *Bergens Tidende* og *Bergensposten* refererte grundig frå fleire av foredraga, og ein nærstudie av manuskript og referat kan gi hint om moglege avvik. Foredraga utløyste lange ordskitte i Bergens-avisene, men Vinje klaga aldri over at han var blitt feilsitert.

Nokre av Bergens-foredraga heldt han dessutan i Tønsberg og Larvik to månader etterpå. Referata derifrå er kortare enn i Bergens-avisene, men likevel interessante. Også for fleire talar som Vinje trykte i *Dølen*, finst det referat i ymse aviser. Dermed kan talekunsten hans studerast i fleire kjelder. Eventuelle avvik treng ikkje skrive seg frå at referenten har vore letthendt. Det kan like gjerne vere Vinje som tok eit steg utanfor manuskriptet sitt, eller at han endra litt på det han trykte i bladet sitt. Eg held det for sannsynleg at han gjorde det han kunne for at talane skulle bli best mogleg på trykk. Difor bør studiar av Vinjes talekunst gå ut frå at dei fleste tekstane er redigerte av talaren i ettertid.

Ein høvestalar på nynorsk

Då Vinje sjølv tok til å halde talar, hadde han alt kommentert talekunsten i om lag 30 korrespondansar. Talaren Vinje hadde mykje å lære av kritikaren Vinje og gjekk frå teori til praksis då han blei folketalar i 1860-åra.

Som talar sa han mykje på nynorsk og lite på dansk. Iallfall trykte han talane på nynorsk. Vinje var den første som talte offentleg på nynorsk, men det heldt så vidt. Den 17. mai 1859 stod han på Eidsvoll og heldt ikkje mindre enn fire kortare og lengre talar. Tre månader etterpå, 11. august, heldt Kristofer Janson som kjøkemeister tale på «det fagraste Hardanger-Maal» for Russelaget som var samla til feiring på stranda ved Frederiksborg på Bygdøy i Kristiania (Grepstad 2021 s. 120).

Det kan nok vere at talane på Eidsvoll var språkblanda. Etter det eg kan sjå, kommenterte Vinje sjølv dette berre ein gong. Då han hausten 1859 trykte talen frå marknaden i Øyer, skreiv han at talen var «sovidt eg kann minnast, slik». Etter talen la han til: «Eg talade ikki fullt so norsk som her; det var Blandings-Gods» (Vinje 1859a). På dette tidspunktet var han truleg enno språkleg usikker. Fem år seinare heldt han eit foredrag om Sverige ved 50-årsjubileet for Grunnlova. «Foredraget holdtes i Dølemaal», skreiv *Illustreret Nyhedsblad* etterpå.¹² Kva det betyr, er ikkje innlysande. Sjølv på 2000-talet kunne aviser rose Odd Nordstoga for at han syng på Vinje-dialekt også når han syng nynorsknormerte tekstar av Ragnar Hovland. Det Vinje gjorde, blei iallfall oppfatta som noko anna enn det vanlege.

Vinje var den første til å snakke nynorsk offentleg, og den andre til å skrive nynorsk. Berre Ivar Aasen var føre, og langt på veg både ein nødvendig og tilstrekkeleg føresetnad for det Vinje utretta på nynorsk.

Aasen flytta til hovudstaden hausten 1847, Vinje våren etter.

Den første teksten på nynorsk publiserte Ivar Aasen i *Morgenbladet* 5. januar 1849. Truleg møttest dei to seinare same året, og i januar 1850 skreiv dei eit dikt saman på dansk. Jamsides og like var likevel ikkje Aasen og Vinje. Aasen var og blei grunnleggjaren, den første, han som fann ein skriftspråkleg fellesnemnar for dei fleste talemåla i landet. Han skreiv og dikta utanfor spaltene i ordbøkene og sidene i grammatikken, men han stod for teori, Vinje for praksis. Aasen dikta på landsmål frå 1851, men skreiv nesten all sakprosa på dansk gjennom seksti år. Vinje skreiv knapt noko på dansk etter 1858, skreiv mykje meir nynorsk enn Aasen, og tekstane hans nådde fleire lesarar.

Vinje var ein dyktig og omtykt talar, og det var difor ikkje berre som skrivar han vann posisjonen sin i Kristiania. Aasen gjekk aldri opp på ein talarstol, Vinje gjorde det ofte og gjerne. Vinje dyrka fagnad, Aasen heldt seg til faget.

Avisene i hovudstaden fortalde meir enn gjerne kor populær ein talar Vinje var. Russelaget heldt sin årlege fest på Bygdøy, og Vinje var der fleire gonger, som i 1861: «En Del Sange bleve afsungne, hvorpaa 'Dølen' besteg Talerstolen under en Jubel, der ikke syntes at vilde standse, og som hindrede de Fleste fra at høre hans fornøielige Tale, der endte med et Ønske om at 'Livet maatte holde hvad det lovede'». ¹³ Fem år etter var han der att, no i Turnhallen: «Senere talte Vinje om Tidens Krav, han hilsedes med Bravuraab, og blev ligeledes baaren paa Guld-stol». ¹⁴

For folketalaren Vinje var talerekkja i Bergen hausten 1869 høgdepunktet. Der blei han ein snakkis. På seks veker trykte aviser rundt om i landet nær 80 stykke, dels lange referat frå talane, dels kortare referat, dels lesarbrev, dels eigne kommentarar (Grepstad 2017 s. 298–303). Vinje fekk kritikk frå fleire hald for det dei meinte var eit dårleg opningsforedrag. Eit av dei mest interessante innlegga stod på trykk i *Bergens Tidende* måndag 8. november 1869. Dette innlegget sette ein heilt ny tone i det

norske ordskiftet om språk. Vi forstår ikkje kva han seier, skreiv «Ægte Bergensere». Dagen etter hevda «En Abonnent» det same i *Bergensposten*. Redaktøren nekta i ein hale til det første innlegget å tru at nokon ikkje forstod. Vinje svara straks og fekk støtte frå «Ogsaa nogle 'ægte Bergensere'» i *Bergens Tidende* 10. november 1869.

Vinje hadde snakka offentleg i årevis. Truleg brukte han ikkje telemål ved slike høve før han i 1858 gjekk over til å skrive nynorsk. Sikkert er det at han snakka på dialekt eller nynorsk på Eidsvoll 17. mai 1859 og seinare ved ei rekkje høve. Eg har leita, men ikkje funne noko i Kristiania-avisene som tyder på at han fekk negativ omtale for språkføringa. Reaksjonen kom i Bergen. Foredragsrekka frå Vinje utløyste det første offentlege ordskiftet om ein kunne forstå det nye språket eller ikkje. Særleg hausten 1858 hadde eit kvast ordskifte om det nye skriftspråket fylt mange avisspalter i hovudstaden. Den striden handla mest om behovet for og verdien av eit slikt språk, ikkje om ein forstod det eller ikkje.

All den tid mange diskuterte det Vinje sa, var det mange som forstod kva han sa. Likevel, i 1869 *var* det uvant å høyre foredrag på anna enn dansk med norsk uttale. At nokon reagerte høglydt, var som venta. Dette er likevel inga fullgod forklaring på reaksjonen i Bergen. Kanskje var det slik for somme at det ein hørde, var vanskelegare å forstå enn det ein las på trykk. Ei anna forklaring kan vere at tilhøyrarane femnde vidare sosialt og kulturelt enn avislesarane og dermed var meir framande for det dei hørde frå talarstolen. Telemålet skilde seg frå gatespråket, strilemål og sorlet av talemål langs kysten som nær sagt dagleg steig i land i byen. Dessutan: Vestmannalaget var blitt skipa året før i Bergen, og språkstriden kan med det ha kome tettare på fleire tilhøyrarar i Bergen enn i Kristiania. Heile Bergens-tur-neen hadde kome i stand som eit svar frå Vestmannalaget til ei foredragsrekke av seinare professor og universitetsbibliotekar

Ludvig L. Daae i Bergens Forelæsningsforening våren 1869. Der hadde Daae kritisert målstrevet, og no gav Vinje svar på tiltale.

Respekt for retorikken

Eg har, skreiv Vinje, «en vis Respekt for Taler, især naar jeg skal høre dem» (Vinje 1851f). Det han gjorde som talar, tyder på at han hadde respekt for å snakke også.

Kommentarane hans til ordskifta i Stortinget romma etter kvart ein overordna og normativ retorisk teori om talekunst. Knappt noko av det han skreiv om talekunst, var originalt. Langt på veg fell det saman med krava frå Hugo Blair og Jacob Rosted. Det originale var at han utvikla ein kritikk av talekunst nett på den tida då også ein offentleg kritikk av litteratur tok form.

Talaren Vinje var altså også talekritikaren Vinje. Han må ha vore ein av dei aller første i Noreg som utvikla og formidla ein retorisk, altså fagleg, kritikk av talar. I det unge demokratiet Noreg hadde den politiske talen svært mykje å seie i meiningsdanninga. På galleriet i Stortinget følgde han nøye med på den politiske talekunsten frå den fremste talarstolen i landet. På den måten gjorde han Stortinget og det politiske ordskiftet viktigare.

Vinje vurderte dei politiske talane, men sjølv heldt han mest doms- og lovtalar. Han insisterte på at den gode talen skulle skapast der og då ut frå høvet, dyrka verdien av det munnlege, men passa sjølv på å få skriftfesta mest mogleg av det han sa, og han refererte jamvel seg sjølv om ikkje andre gjorde det. Norma var tale, praksis var skrift.

A.O. Vinje var nok ein av dei store folketalarene i si tid. For somme var det å høyre han tale ei stadfesting av det han blei beundra og kritisert for som Kristiania-korrespondent i *Drammens Tidende*. Det var likevel mange fleire som høyrde han tale, enn som las det han skreiv. Det munnlege som var så tydeleg i det

han skreiv, var noko han finslipte som talar. Skrivaren Vinje var avhengig av talaren Vinje og blei på den måten ein betre forfattar, kanskje også ein betre diktar.

Like viktig er det at ei retorisk grunnforståing på fleire måtar var ein del av det som etter kvart blei ein nynorsk skriftkultur. Tre av dei ligg opp i dagen. Lingvistisk var avstanden kort mellom tale og skrift i det nye språket, og munnlege seiemåtar og setningsstrukturar blei kjennemerke for god språkføring. Gjennom talar og foredrag kunne brukarane av nynorsk hevde seg på arenaer dei sjølve kontrollerte i eit samfunn der dansk skrift var så godt som einerådande fram til det 20. hundreåret. Å føre tydeleg og forståeleg tale festna seg utover i det 20. hundreåret som ei norm for nynorsk også i skrift. Med det har eg ikkje sagt at Vinjes retoriske praksis på talarstolen var enkel og eintydig talekunst.

Notar

- 1 Også i Vinje med fleire 1851a og 1851b er der enkelte kommentarar til talekunsten i Stortinget, til dømes i *Manden* 13.4. og 20.4.1951.
- 2 Vinje skreiv eit dikt til den festen, eit dikt om festen og heldt ein tale der. Olav Midttun nemner datoen 8.11.1851 i Vinje 1916 s. 396, og i Vinje 1944 s. 406, men 6.11.1851 i Vinje 1921 s. 394.
- 3 Foredraga er prenta etter manuskript, men for det sjette ligg berre ein snau kladd føre.
- 4 Ein som er nemnd i både Vinje 1854c og Vinje 1863 s. 78, var Lord Palmerston, regjeringsmedlem gjennom 46 år.
- 5 Rosted 1824 er to sider lengre enn 1810-utgåva. Blairs første-utgåve var derimot på 1046 sider.
- 6 Amund Børdahl og Hans-Ivar Kristiansen stod for ei ny utgåve i 2007.
- 7 Stortinget var samla 1.2.–30.9.1851, 1.2.–13.9.1854, 2.2.–14.10.1857 og 10.5.–9.6.1858 (Lindstøl 1915, 2).
- 8 Vinje 1869 er skriven i mai det året, for Vinje viser til ein artikkel i *The Spectator* 8.5.1869 og nemner at no er Grunnlova 55 år.
- 9 *Morgenbladet* 5.9.1859 etter *Chr. Amtstidende*, og Vinje i *Dølen* 4.9. og 11.9.1859.
- 10 Olav Midttun i Vinje 1919 s. 409. Ein annan slik tale som neppe blei halden slik den er trykt, er Vinje 1865, trykt under tittelen «Tale i eit Selskap av 'Bondevener'» i Vinje 1921 s. 98–102 og Vinje 1946 s. 27–31. Talen er udatert, men Søren Jaabæk hadde skipa Bondevenerne 20.2.1865.
- 11 Etter Vinje finst det svært få handskrifter utanom brev. I *Vinje-bibliografien* har eg med sju manuskript til talar, manuskript til 12 dikt, 3 skodespel, to prosastykke og ein sjølvbiografi (Grepstad 2017 s. 228–239).
- 12 «Norge», *Illustreret Nyhedsblad* 6.11.1864.
- 13 *Morgenbladet* 14.8.1861. Talen er trykt i *Illustreret Nyhedsblad* 12.8.1861.
- 14 *Morgenbladet* 19.8.1866. Vinje trykte talen i *Dølen* same dagen.

Litteratur

- «Bjørnson um Vinje» (1907). Reinskrive referat frå Olav Midttuns samtale med Bjørnstjerne Bjørnson 8.11.1907, *Ms. 40 3468*, Nasjonalbiblioteket.
- Berner, H.E. (1917). «Bjørnson og Vinje». *Dagbladet*, 4.2.1917.
- En Abonnent (1869). «Hr. Overretssagfører Vinje!». *Bergensposten* 9.11.1989.
- Frey, J. (1959). «Vinje som Åsmund Frægdegjæva», *Dagbladet* 7.8.1959.
- Grepstad, O. (2017). *Vinje-bibliografien. Skrifter av og om Aasmund Olavsson Vinje 1843–2016*. Ørsta: Nynorsk kultursentrum.
- Grepstad, O. (2018). *Skriftkultur. Tidssignal frå det 21. hundreåret*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Grepstad, O. (2021). *Krønike. Språk, skrift og bøker gjennom 500 år*. Volda: Grepstad skrivi.
- Haarberg, J. (1985). *Vinje på vrangen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Holst, L. (1899). «Et Sagn om A.O. Vinje». *Dagbladet* 17.11.1899.
- Illustreret Nyhedsblad* 15.11.1851, 12.8.1861.
- Jæger, H. (1896). *Illustreret norsk litteraturhistorie*, II. Kristiania: Hjalmar Biglers Forlag.
- Lindstøl, T. (1915). *Stortinget og statsraadet 1814–1914*, 2. Kristiania: Steeneske Bogtrykkeri.
- Morgenbladet* 14.11.1851, 5.9.1859, 14.8.1861, 19.8.1866.
- «Norge», *Illustreret Nyhedsblad* 6.11.1864.
- Også nogle «ægte Bergensere» (1869). «Vinjes Forelæsninger». *Bergens Tidende* 10.11.1869.
- Olsen, E. (1926). «Vinjeminder», *Tønsbergs Blad* 14.5.1926.
- Onsberg, M. (2009). «Blair i forkortet form». *Rhetorica Scandinavica*, nr. 49–50.
- Rosted, J. (1810). *Forsøg til en Rhetorik i et Udtog af Hugo Blairs Forelæsninger over Rhetoriken, med Hensyn til Underviisningen i de lærde Skoler*. Kristiania: Lehmann.

- Rosted, J. (2007). *Forsøg til en Rhetorikr.* Ved Amund Børdahl og Hans-Ivar Kristiansen. Oslo: Retorikkbiblioteket.
- Sars, J.E. (1899). «Bidrag til en karakteristik af A.O. Vinje», *Folkevennen* 1 1899.
- Vesaas, O. (2001). *A.O. Vinje.* Ein tankens hærmann. Oslo: J. W. Cappelen's forlag.
- Vinje, A.O. (1863.) *A Norseman's Views of Britain and the British.* Edinburgh: William P. Nimpo.
- Vinje, A.O. (1867). «17de Mai», *Blandkorn.* Kristiania: Alb. Cammermeyer, s. 74–84.
- Vinje, A.O. (1869a). «17de Mai», *Dølen* 23.5.1869.
- Vinje, A.O. (1869b). «Til de 'ægte Bergensere' i Bergens Tidende fraa igaar». *Bergens Tidende* 9.11.1869.
- Vinje, A.O. (1916–21). *Skrifter i Samling*, II, III og V. Kristiania: J.W. Cappelen's Forlag.
- Vinje, A.O. (1944–46). *Skrifter i Samling*, 2–3. Oslo: J.W. Cappelen's Forlag.
- Vinje, A.O. (2018). *Korrespondentbrev til Drammens Tidende 1851–1859.* Tekstkritisk utgåve ved Nina Marie Evensen og Jon Haarberg. Oslo: Bokselskapet.no. Alle innførslane frå Drammens Tidende nedanfor er med der.
- [Vinje, A.O.] (1851a). «Journalistiken», *Drammens Tidende* 7.1.1851.
- [Vinje, A.O.] (1851b). «Korrespondance», *Drammens Tidende* 15.2.1851.
- [Vinje, A.O.] (1851c). «Korrespondance». *Drammens Tidende* 19.3.1851.
- [Vinje, A.O.] (1851d). «Korrespondance», *Drammens Tidende* 29.4.1851.
- [Vinje, A.O.] (1851e). «Korrespondance», *Drammens Tidende* 10.5.1851.
- [Vinje, A.O.] (1851f). «Korrespondance», *Drammens Tidende* 18.6.1851.
- [Vinje, A.O.] (1851g). «Korrespondance», *Drammens Tidende*

- 12.II.1851 (bortkome). Utdrag i *Morgenbladet* 14.II.1851 og *Illustreret Nyhedsblad* 15.II.1851.
- [Vinje, A.O.] (1852). «Korrespondance», *Drammens Tidende* 17.9.1852.
- [Vinje, A.O.] (1854a). «Korrespondance», *Drammens Tidende* 14.7.1854.
- [Vinje, A.O.] (1854b). «Korrespondance», *Drammens Tidende* 21.7.1854.
- [Vinje, A.O.] (1854c). «Korrespondance», *Drammens Tidende* 3.9.1854.
- [Vinje, A.O.] (1854d). «Korrespondance», *Drammens Tidende* 15.9.1854.
- [Vinje, A.O.] (1854e). «Korrespondance», *Drammens Tidende* 29.9.1854.
- [Vinje, A.O.] (1855a). «Korrespondance», *Drammens Tidende* 9.2.1855.
- [Vinje, A.O.] (1855b). «Korrespondance», *Drammens Tidende* 20.5.1855.
- [Vinje, A.O.] (1857a). «Korrespondance», *Drammens Tidende* 17.1.1857.
- [Vinje, A.O.] (1857b). «Korrespondance», *Drammens Tidende* 17.2.1857.
- [Vinje, A.O.] (1857c). «Korrespondance», *Drammens Tidende* 23.5.1857.
- [Vinje, A.O.] (1857d). «Korrespondance», *Drammens Tidende* 12.6.1857.
- [Vinje, A.O.] (1859a). «Ei Utferd», *Dølen* 11.9.1859.
- [Vinje, A.O.] (1859b). «17de Mai», *Dølen* 23.5.1869.
- [Vinje, A.O.] (1865). «Af 'Folketidende'», *Dølen* 26.II.1865, trykt under tittelen «Tale i eit Selskap av 'Bondevenner'» i *Skrifter i Samling*, III, 1919 og 1993, s. 98–102; *Skrifter i Samling*, 3, 1946, s. 27–31.
- [Vinje, A.O. med fleire] (1851a). «Handler og Træk af Storthinget». *Manden* 23.3.–29.6.1851.

[Vinje, A.O. med fleire] (1851b) «Storthings-Saga». *Andhrimner* 6.7.–7.9.1851.

Vislie, V. (1890). *A.O. Vinje*. Bergen: Boklaget ved Mons Litleré.
Ægte Bergensere (1869). «En beskeden Opfordring». *Bergens Tidende* 8.11.1869.

Vedlegg

Talar og foredrag av A.O. Vinje 1851–1870

DIGITAL viser til digital publisering,

TRYKK tyder at talen er trykt, i prinsippet in extenso.

REFERAT tyder at talen er referert meir eller mindre utførleg.

Notisar om talar er ikkje tekne med.

1851

Tale på Kosuth-fest i regi av selskapet Germania i Kristiania 6.11. eller 8.11.1851. REFERAT «Korrespondance». *Drammens Tidende* 12.11.1851 (bortkome). Utdrag i *Morgenbladet* 14.11.1851 og *Illustreret Nyhedsblad* 15.11.1851. Ludvig Kossuth hadde gjort opprør i Ungarn og måtte flykte til USA. Vinje skreiv eit dikt til den festen, eit dikt om festen og heldt ein tale der. Olav Midttun nemner datoen 8.11.1851 i *Skrifter i Samling*, II, 1916 og 1993, s. 396 og i *Skrifter i Samling*, 2, 1944, s. 406, men 6.11.1851 i *Skrifter i Samling*, V, 1921 og 1993, s. 394.

1855

Skåltale i Det norske Studentersamfund, Kristiania 17.5.1855.

REFERAT «Korrespon-dance», *Drammens Tidende* 20.5.1855.

Vinje refererer kort sin eigen skåltale «da jeg ikke ved, om nogen Anden gjør det».

1857

- [Skulelærarmøte på Hamar]. REFERAT *Drammens Tidende* 9.8.1857. Vinjes eige referat av tale på skulelærarmøte på Hamar. Med diktet «Paa Hamars ruiner», åtte strofer.
- [Russelag på Bygdøy]. REFERAT *Drammens Tidende* 16.8.1857. Vinjes eige referat av tale for russelaget 12.8.1857. Med diktet «Studenter vi ere».
- [Seminaret i Asker]. REFERAT *Drammens Tidende* 9.10.1857. Vinjes eige referat og utdrag frå tale ved avduking av eit målarverk 4.10.1857.

1858

- [Minnesmerket over Peder Fauchald]. REFERAT *Drammens Tidende* 23.5.1858. Vinjes eige referat av tale ved avduking av minnesmerke over Fauchald på Toten 17.5.1858. Med songen «Ved Indvielsen af Mindesmærket over Fauchald».
- «Tale for et frit, nationalt Folk». REFERAT *Drammens Tidende* 23.5.1858. Vinje nemner at han heldt ein slik tale på festen etter avdukinga av minnesmerket for Fauchald.

1859

- Tale i Akers Sogneselskab 5.4.1859. TRYKK «Om Jordeværdet». *Dølen* 10.4. og 22.5.1859. *Skrifter i Utval*, 4, 1887, s. 446–454; *Skrifter i Samling*, I, 1916 og 1993, s. 251–258; *Skrifter i Samling*, I, 1943, s. 274–281.
- Tale I på Eidsvoll 17.5.1859. TRYKK «Tale til 17de Mai 1859», *Dølen* 15.5.1859. *Skrifter i Utval*, I, 1883, s. 97–102; *Skrifter i Samling*, III, 1919 og 1993, s. 77–81; *Skrifter i Samling*, 3, 1946, s. 7–11.
- Tale II på Eidsvoll 17.5.1859. TRYKK «Tale i Rikssalen paa Eidsvoll 1859», *Dølen* 22.5.1859. Utdrag frå referatet i *Dølen* trykt under denne tittelen i *Skrifter i Samling*, III, 1919 og 1993, s. 81–82; *Skrifter i Samling*, 3, 1946, s. 11–12.
- Tale III på Eidsvoll 17.5.1859. TRYKK «Tale fraa Trappi att Eids-

- volls-bygningen», *Dølen* 22.5.1859. Utdrag frå referatet i Dølen trykt under denne tittelen i *Skrifter i Samling*, III, 1919 og 1993, s. 82–83; *Skrifter i Samling*, 3, 1946, s. 12–13.
- Tale IV på Eidsvoll 17.5.1859. Tale for generalmajor Pauk Hansen Birch. REFERAT Dølen 22.5.1859. [Ikkje eigen innførsel i Vinje-bibliografien.]
- «Kjøkemeister-Tale». *Dølen* 14.8.1859. Utdrag trykt under tittelen «'Russens' Brudlaup» i *Skrifter i Utval*, I, 1883, s. 138–140. Talen blei halden av Kristofer Janson og står like før Vinjes kommentar.
- Talar på hestesjå i Øyer 29. eller 30.8.1859. TRYKK «Paa Stav». *Blandkorn*, 1867, s. 60–73 (revidert form). *Skrifter i Utval*, 2, 1884, s. 535–541; *Skrifter i Samling*, III, 1919 og 1993, s. 108–116; *Skrifter i Samling*, 3, 1946, s. 36–44. Truleg ei samanskriving av talar på hestesjået på Stav i Øyer, Gudbrandsdalen i august 1859. REFERAT Vinje skildra fesjået i «Ei Utferd» i *Dølen* 4.9. og 11.9.1859 og refererer frå talen 11.9.1859. «Lillehammer, den 1ste Septbr», *Morgenbladet* 5.9.1859 etter *Chr. Amtstidende*. TIL-EGG 2018 Ikkje ført opp separat i *Vinje-bibliografien*, del 1.
- Tale i Kristiania 24.10.1859. TRYKK «Tale ved Fruktutstillingi paa Børsen i Christiania den 24de October 1859», *Dølen* 30.10.1859. *Skrifter i Utval*, 4, 1887, s. 319–33; *Skrifter i Samling*, III, 1919 og 1993, s. 83–87; *Skrifter i Samling*, 3, 1946, s. 13–16.
- Tale i Kristiania 29.12.1859. TRYKK «Tale for Kvinna. (Ved Femtiaars-Festen for 'Selskapet for Norges Vel')». *Dølen* 1.1.1860. Utdrag frå «Femtiaars-Festen» trykt under denne tittelen i *Skrifter i Samling*, III, 1919 og 1993, s. 87–90; *Skrifter i Samling*, 3, 1946, s. 17–20. REFERAT [Referat frå 50-årsfest for Selskapet for Norges Vel 29.12.1859], *Morgenbladet* 31.12.1859.

1861

- Tale i Kristiania 12.4.1861. TRYKK «Min Tale for Danmark i Laget til C. Ploug», *Illustreret Nyhedsblad* 25.4.1861. Tale for redaktør Carl Ploug i den danske avisa Fædrelandet.

Tale i Russelaget i Kristiania 12.8.1861. TRYKK «Livet lovar ikki meir enn det helder. (Tale af 'Dølen' ved Russelaget paa Fredriksborg den 12te Aug. 1861)». *Illustreret Nyhedsblad* 18.8.1861. *Skrifter i Utval*, 4, 1887, s. 324–326; *Skrifter i Samling*, III, 1919 og 1993, s. 91–92; *Skrifter i Samling*, 3, 1946, s. 20–22. Tale på russefest på Bygdøy i Christiania. REFERAT *Morgenbladet* 14.8.1861.

Tale på Skedsmo september 1861. REFERAT «A.O. Vinjes Tale», *Christiania-Posten* 11.9.1861. Omtale av tale på skyttarfest i Skedsmo.

1862

Tale 17.5.1862. REFERAT «Christiania», *Drammens Tidende* 21.5.1862.

1863

Tale på skulelærmøte i Kristiania august 1863. REFERAT «Skolelærmøde i Christiania», *Morgenbladet* 6.8. og 7.8.1863; *Dagbladet* 7.8.1863.

Tale på fesja på Storhamarjordet, Hamar, om lag 29.9.1863. REFERAT Olaus Arvesen: *Oplevelser og erindringer fra 1830-aarene og utover*, Kristiania 1912, s. 64, og i Chr. Ramseth: *Hamar bys historie. Til 50 aars jubileet 21 mars 1899*, Hamar 1899, s. 161 ff. TRYKK Delar av talen er truleg med i «Paa Fesjaa», *Blandkorn* 1867.

1864

«Om Sverige». Foredrag i Universitetets festsal, Kristiania 1.11.1864. MANUSKRIFT Nasjonalbiblioteket Ms.4° 3485:1:a. Vinjes hand med rettingar. Også rettingar ved Vetle Vislie. 36 s. Dette var det første foredraget i ein planlagd serie på tre eller fire. I ei kunngjering frå Vinjes hand datert 28.10.1864 som ligg ved, er emnet for foredraget oppgitt til «Sverige og Svenske Forhold

sammenlignede med de tilsvarende hos os». DIGITAL NBdigital: URN:NBN:no-nb_digimanus_257037. TRYKK *Skrifter i Utval*, 6, Kristiania 1890, s. 338–361. «Motto til ein Tale», mottoet i denne talen er trykt i *Skrifter i Samling*, V, 1921 og 1993, s. 202. REFERAT *Morgenbladet* 3.11.1864; «Norge», *Illustreret Nyhedsblad* 6.11.1864, notis: «Foredraget holdtes i Dølemaal». Fleire foredrag om Sverige november 1864. MANUSKRIFT Nasjonalbiblioteket Ms.4° 3485:1:b. 1864. Utkast til de andre foredraga om Sverige, sjå ovanfor. Vinjes hand med rettingar. Dobbelblad, nummererte 3–23. DIGITAL NBdigital: URN:NBN:no-nb_digimanus_257039.

1865

Tale i Kristiania 17.5.1865. TRYKK *Skrifter i Samling*, III, 1919 og 1993, s. 93–95; *Skrifter i Samling*, 3, 1946, s. 22–24. REFERAT «Tale ved Krogh-Stytta 17de Mai 1865», *Aftenbladet* 18.5.1865; *Morgenbladet* 19.5.1865. Referat frå debatt mellom Bjørnson og Vinje på møte i Studentersamfundet i avisa. Med replikk og svarreplikk.

Tale for Stortinget i Kristiania 21.11.1865. TRYKK «Fjellguten». *Dølen* 26.11.1865. Utdrag trykt under tittelen «Tale for Stortinget, halden i Studentersamfundet den 21de November 1865» i *Skrifter i Utval*, 4, 1887, s. 327; *Skrifter i Samling*, III, 1919 og 1993, s. 97–98; *Skrifter i Samling*, 3, 1946, s. 26–27. Tale på 20-årsfest for Studenternes Sangforening i Christiania.

«Af 'Folketidende'». *Dølen* 26.11.1865. Trykt under tittelen «Tale i eit Selskap av 'Bondevenner'» i *Skrifter i Samling*, III, 1919 og 1993, s. 98–102; *Skrifter i Samling*, 3, 1946, s. 27–31. Vinje skreiv i *Dølen* at han ville halde den talen «um eg slspp inn». Søren Jaabæk hadde skipa Bondevennerne 20.2.1865.

1866

Tale i Russelaget i Kristiania august 1866. TRYKK *Dølen* 19.8.1866

og i *Blandkorn*, 1867. REFERAT [Referat frå fest i Russelaget i august 1866], *Morgenbladet* 19.8.1866.

1867

Tale i Kristiania 17.5.1867. TRYKK «Tale paa 17de Mai 1867».

Dølen 19.5.1867; *Morgenbladet* 19.5.1867. *Skrifter i Utval*, 4, 1887, s. 334–337.

«17de Mai». *Blandkorn*, Christiania 1867, s. 74–84. *Skrifter i Utval*, 4, 1887, s. 338–344; *Skrifter i Samling*, III, 1919 og 1993, s. 116–122; *Skrifter i Samling*, 3, 1946, s. 44–50. Tale, «hev truleg aldri vore halden», skriv Vetle Vislie 1887 s. 583 og viser til Vinjes forord i *Blandkorn*.

«Paa Fesjaa». *Blandkorn*, Christiania 1867, s. 85–99. *Skrifter i Utval*, 2, 1884, s. 545–554; *Skrifter i Samling*, III, 1919 og 1993, s. 122–130; *Skrifter i Samling*, 3, 1946, s. 50–58. Denne talen har vel Vinje «snaudt halde i denne formi», skriv Olav Midttun i merknad s. 409.

1868

Tale i Christiania Skolelærerforening 13.1.1868. TRYKK «I Christiania Skolelærerforening», *Dølen* 2.2.1868. Trykt under tittelen Tale for Lærarinnerne» i *Skrifter i Utval*, 4, 1887, s. 345–347; *Skrifter i Samling*, III, 1919 og 1993, s. 130–133; *Skrifter i Samling*, 3, 1946, s. 58–61.

Tale i Christiania Arbeidersamfund 23.2.1868. TRYKK «Til Aarsfesten i Christiania Arbeidersamfund», *Dølen* 1.3.1868. Trykt Under tittelen «Tale paa Aarsfesten i Christiania Arbeidersamfund» i *Skrifter i Utval*, 4, 1887, s. 348–349; *Skrifter i Samling*, III, 1919 og 1993, s. 133–134; *Skrifter i Samling*, 3, 1946, s. 61–62. REFERAT «Christiania», *Almuevennen* 4.3.1868. Bladet skriv at dei trykkjer foredraget i *Tillæg*, men dette tillegget er ikkje funne.

Tale på Eidsvoll 12.4.1868. TRYKK «Til Eidsvoll», *Dølen*

19.4.1868. Trykt under tittelen «Politisk Tale paa Eidsvoll» i *Skrifter i Utval*, 4, 1887, s. 350–359; *Skrifter i Samling*, III, 1919 og 1993, s. 135–140; *Skrifter i Samling*, 3, 1946, s. 62–68. Tale i valkamp; Vinje nådde ikkje opp. Den første tredelen av talen er ikkje med i verkutgåvene.

Tale på fest for Anders Reitan i Kristiania 13.6.1868 TRYKK «For Reitan», *Dølen* 21.6.1868. Trykt under tittelen «Tale for Skolemeistarstanden» *Skrifter i Samling*, III, 1919 og 1993, s. 140–141; *Skrifter i Samling*, 3, 1946, s. 68..

«Ved Jaabækmøtet paa Hamar». *Dølen* 28.6. og 5.7.1868. Trykt under tittelen «Tale i eit Lag ved Jaabækmøtet paa Hamar» i *Skrifter i Utval*, 4, 1887, s. 360–362. Trykt utan første tredelen i *Skrifter i Samling*, II, 1917 og 1993, s. 292–298; *Skrifter i Samling*, 2, 1944, s. 287–292.

«Om Haandverk og Industri.» Seks foredrag i Kristiania Haandverkerforening vinteren 1868–1869. MANUSKRIFT Nasjonalbiblioteket Ms.4° 3485:2. Dobbelblad, nummererte 1–19. DIGITAL NBdigital: URN:NBN:no-nb_digimanus_257040. TRYKK Trykte etter manuskript under tittelen «Om Handverk og Industri». i *Skrifter i Utval*, 6, 1890, s. 287–320; *Skrifter i Samling*, III, 1919 og 1993, s. 141–172; *Skrifter i Samling*, 3, 1946, s. 69–98. Den sjette talen ligg berre føre i ein kladd og er ikkje med i 1890-utgåva. Siste halvdel av den talen, stroken over av Vinje, er ikkje med i 1919/1993 og 1946-utgåvene. Talane var truleg ein del av grunnlaget for talar i Bergen

1869

Tale i Christiania Skolelærerforening 13.1.1869. TRYKK «I Christiania Skolelærerforening», *Dølen* 17.1.1869. Trykt under tittelen «Tale for 'Damerne'» i *Skrifter i Utval*, 4, 1887, s. 363–364; *Skrifter i Samling*, III, 1919 og 1993, s. 172–174; *Skrifter i Samling*, 3, 1946, s. 98–99.

Tale på fest for fedreminnet i Kristiania 13.1.1869. TRYKK «I

Laget til Fædrenes Minne». *Dølen* 21.2.1869. Første del trykt under tittelen «Tale for Tnormod Knutsen i 'Festen til Fædrenes Minde' 1869» i *Skrifter i Utval*, 4, 1887, s. 365; *Skrifter i Samling*, III, 1919 og 1993, s. 174; *Skrifter i Samling*, 3, 1946, s. 100. Tale på det som var blitt ein årvisst fest til fedreminnet.

Tale på fest for fedreminnet i Kristiania 13.1.1869. TRYKK «I Laget til Fædrenes Minne», *Dølen* 21.2.1869. Siste del trykt under tittelen «Skaaltale for Johan Sverdrup i 'Festen til Fædrenes Minde' 1869». *Skrifter i Utval*, 4, 1887, s. 366; *Skrifter i Samling*, III, 1919 og 1993, s. 174–175 (utan eit tillegg frå Vinje i *Dølen*); *Skrifter i Samling*, 3, 1946, s. 100–101.

«17de Mai». *Dølen* 23.5.1869. *Skrifter i Utval*, 4, 1887, s. 367–370; *Skrifter i Samling*, III, 1919 og 1993, s. 175–178. Tale som neppe blei halden i denne forma.

Tale for Kristofer Janson i Kristiania 3.10.1869. TRYKK «Samlaget til Kristofer Janson». *Dølen* 3.10.1869. Trykt under tittelen «Tale i det norske Samlaget, i ein Fest for Kr. Janson» i *Skrifter i Utval*, 4, 1887, s. 371–372. Trykt under tittelen «Tale for Austmannalaget» i *Skrifter i Samling*, III, 1919 og 1993, s. 178–179; *Skrifter i Samling*, 3, 1946, s. 104. Tale på fest for Kristofer Janson i Det Norske Samlaget. Med nemninga «Austmannalaget» sikta Vinje til Samlaget, som eit motstykke til Vestmannalaget i Bergen – begge laga blei skipa i 1868.

Tale på velkomstfest for Vinje i Vestmannalaget 2.11.1869. REFERAT *Bergens Tidende* 3.11.1869; «Hr. A.O. Vinje», *Bergensposten* 4.11.1869; «Bergensposten. Hr. A.O. Vinje», *Drammens Blad* 12.11.1869.

Foredrag i Bergen 4.11.1869. REFERAT «Vinjes Forelæsnings. I.» *Bergens Tidende* 5.11.1869; «Bergen», *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* 6.11.1869; [Christian Geelmuyden]: «Om Vinjes første Forelæsming», *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* 10.11.1869, redaktøren har kome til at avisa var for snill i referatet 6.11.; [Christian Geelmuyden]: [Redaksjonelt], *Bergens Adressecontoirs Efterretninger*

- 13.11.1869, redaktøren skjerpar tonen frå førre korrigering 10.11.
- «Om Arbeidets Adelskap.» Tale i Bergens Arbeiderforening
- 7.11.1869. MANUSKRIFT Nasjonalbiblioteket Ms.4° 3485:3
- . Første halvdel med Vinjes hand, siste halvdel med Georg Griegs hand og rettingar av Vinje. I midten manglar eit blad. 4 dobbeltblad. DIGITAL NBdigital: URN:NBN:no-nb_digimanus_257041. TRYKK «Om Arbeidets Adelskap. (Tale i Bergen 7de November 1869)». *Fraa by og bygd* 1877, s. 145–151 og 161–166, med mange språkrettingar. Trykt etter manuskript i *Skrifter i Utval*, 6, 1890, s. 243–253; *Skrifter i Samling*, III, 1919 og 1993, s. 179–188, men med ein mindre del frå *Fraa Bygd og By*; *Skrifter i Samling*, 3, 1946, s. 105–114. Georg Grieg skreiv siste delen av foredraget, skriv Olav Midttun i merknad i *Skrifter i Samling*, III, 1919 og 1993, s. 416.. REFERAT «Bergen», *Bergens Tidende* 8.11. og 9.11.1869; [Georg Fasting]: «Hr. Vinjes annen Forelæsning», *Bergensposten* 13.11.1869.
- «Om Vinjes Foredrag». *Bergens Adressecontours Efterretninger* 11. og 18.11.1869. [Ikkje med i *Vinje-bibliografien*.]
- «Om Kunstarbeid.» To foredrag i Bergen 11. og 15.11.1869 [feilda-Tert 18.11. i *Vinje-bibliografien*, s. 236, men rett s. 197]. MANUSKRIFT Nasjonalbiblioteket Ms.4° 3485:4. Georg Griegs hand med rettingar og tillegg frå Vinje. Dei fire siste sidene er med Vinjes hand. 63 s. DIGITAL NBdigital: URN:NBN:no-nb_digimanus_257042 TRYKK «Om Kunstarbeid. I–II». *Fraa by og bygd* 1879, s. 141–144, 149–157 og 166–172, med mange språkrettingar. Trykt etter manuskript i *Skrifter i Utval*, 6, 1890, s. 253–286; *Skrifter i Samling*, III, 1919 og 1993, s. 188–220; *Skrifter i Samling*, 3, 1946, s. 114–144. Olav Midttun skriv i merknad i 1919, s. 417 at det truleg er Georg Grieg som har skrive så godt som heile talen. REFERAT «Vinjes Forelæsninger. II og III», *Bergens Tidende* 15.11., 16.11. og 19.11.1869 [avisa kallar dette misvisande Vinjes andre forelesing og nummererer attpåtil begge dei to første referatdelane II]; «A.O. Vinjes tredie Forelæsning»,

Bergens Adressecontours Efterretninger 17.11.1869; *Bergensposten* 17.11.1869; «A.O. Vinjes Fjerde Forelæsning», *Bergensposten* 21.11.1869.

- «Om Klimatisme.» Foredrag i Bergen 19.11.1869. MANUSKRIFT Nasjonalbiblioteket Ms.4° 3485:5. Georg Griegs hand med hans og Vinjes rettingar, s. 17–19 Vinjes hand. Paginert 1–32. DIGITAL NBdigital: URN:NBN:no-nb_digimanus_257043. TRYKK «Om klimatisme», *Fraa by og bygd* 1878, s. 17–26, 33–38, 49–56, 65–76, og 81–89, med mange språkrettingar. Trykt etter manuskript i *Skrifter i Utval*, 6, 1890, s. 320–338; *Skrifter i Samling*, III, s. 220–237; *Skrifter i Samling*, 3, 1946, s. 114–161. REFERAT «A.O. Vinjes femte Forelæsning». *Bergensposten* 28.11.1869; «Vinjes Forelæsninger. IV.», *Bergens Tidende* 3.12; «Om Klimatisme», *Drammens Blad* 11.12.1869 etter Bergens Tidende.
- «Komparativ Mythologi.» Foredrag i Bergen 26.11.1869. REFERAT «A.O. Vinjes siette Forelæsning», *Bergensposten* 5.12.1869; «Vinjes Forelæsninger. V.», *Bergens Tidende* 13.12.1869.
- «Om vaart nationale Stræv.» Foredrag i Bergen 1.12.1869, til inntekt for tårnet på Bergenhus (også datoane 4.12., 5.12. og 8.12. er nemnde i ulike kjelder). TRYKK *Om vaart nationale Stræv. Fyredrag haldet i Bergen til Intekt for Taarnet paa Bergenhus af Aasmund Olafson Vinje*. Edv. B. Giertsen, Bergen 1869. 32 s. Innbinding: kombinert omslag og tittelblad. Halden 8.12.1869, utgitt desember 1869. REFERAT «Vinjes Foredrag», *Bergens Tidende* 9.12.1869; kort referat.
- «Om Begepet Kaste eller Adskillelse i Ständer.» Foredrag i Bergen 3.12.1869.
- «Om Kastevæsen.» Foredrag i Bergen, reprise for arbeidarane 5.12.1869.
- Tale om Vestlandet og Austlandet på møte i Vestmannalaget 10.12.1869. REFERAT «Vestmannalagets Møde», *Bergens Tidende* 11.12.1869.
- Tale på avskilsfest i Vestmannalaget 12.12.1869. REFERAT

«Afskedssexæen for Vinje», *Bergens Tidende* 13.12.1869; «En Avskeds-Sexa», *Bergensposten* 14.12.1869; *Drammens Blad* 22.12.1869 med fyldig referat av Vinjes tale.

Torleiv Hannaas: «Vinje i Vestmannalaget». *Vestmannalaget i femti aar*, Bergen 1918, s. 39–61 gir eit oversyn med mange sitat frå avisene, men er langt frå komplett.

Vinjes 12 talar og foredrag i Bergen 1869

- 1 Tale på velkomstfest for Vinje i Vestmannalaget tysdag 2.11.1869
- 2 «Kunstarbeidets Historie» torsdag 4.11.1869
- 3 «Om Arbeidets Adelskap» søndag 7.11.1869
- 4 «Om Kunstarbeid. I» torsdag 11.11.1869
- 5 «Om Kunstarbeid. II» måndag 15.11.1869
Heidersgjest på fest i Bergens Haandværkerlag onsdag 17.11.1869
- 6 «Om Klimatisme» fredag 19.11.1869
- 7 «Komparativ Mythologi» fredag 26.11.1869
- 8 «Om vaart nationale Stræv» onsdag 1.12.1869, til inntekt for tårnet på Bergenhus (også datoane 4.12., 5.12. og 8.12. er nemnde i ulike kjelder)
- 9 «Om Begepet Kaste eller Adskillelse i Stænder» fredag 3.12.1869
- 10 «Om Kastevæsen», reprise for arbeidarane søndag 5.12.1869
- 11 Tale om Vestlandet og Austlandet på møte i Vestmannalaget fredag 10.12.1869
- 12 Tale på avskilsfest i Vestmannalaget søndag 12.12.1869

1870

«Til Bergenske Handverkarar». Tale i Kristiania 24.1.1870. *Dølen* 30.1.1870. Trykt under tittelen «Tale i Christiania Handverkarlag» i *Skrifter i Utval*, 4, 1887, s. 373–376; *Skrifter i Samling*, III, 1919 og 1993, s. 256–259; *Skrifter i Samling*, 3, 1946, s. 180–183.

«Vaart nationale Stræv». Tale i Tønsberg 30.1.1870. REFERAT

- [Emil Olsen] i *Tunsbergeren* 2.2.1870. Også sitert i artikkel av Emil Olsen i *Tønsbergs Blad* 21.6.1926.
- «Mythologi». Tale i Tønsberg 4.2.1870. REFERAT [Emil Olsen] i *Tunsbergeren* 5.2.1870. Også sitert i artikkel av Emil Olsen i *Tønsbergs Blad* 21.6.1926. Vinje heldt foredraget «Komparativ Mythologi» i Bergen 26.11.1869, men manuskriptet til dette har kome bort. Truleg var det same foredraget han heldt i Tønsberg.
- «Kaste». Tale i Tønsberg 6.2.1870. REFERAT [Emil Olsen] i *Tunsbergeren* 9.2.1870. Nemnt i artikkel av Emil Olsen i *Tønsbergs Blad* 21.6.1926. Vinje heldt foredraget «Om Begepet Kaste eller Adskillelse i Ständer» i Bergen 3.12.1869, men manuskriptet til dette har kome bort. Truleg var det same foredraget han heldt i Tønsberg.
- «Kaste». Foredrag i Larvik 9.2.1870. REFERAT «Laurvig», *Adressebladet* 16.2.1870, notis om Vinjes første foredrag i Larvik etter Laurvigs Blad, udatert. Nasjonalbiblioteket manglar årgangen; «Forskjelligt», *Adressebladet* 23.2.1870. Om Vinjes første foredrag i Larvik, etter Laurvigs Blad, udatert. Nasjonalbiblioteket manglar årgangen.
- «Klimatisme». Foredrag i Larvik, ukjend dato. REFERAT «Om Vinjes Foredrag i Laurvig», *Aftenposten* 19.2.1870. Om Vinjes andre foredrag i Larvik, etter Laurvigs Blad, udatert. Nasjonalbiblioteket manglar årgangen.

Alpine Club i tekstene til A.O. Vinje

Geir Grimeland

Hva skriver Vinje om den engelske Alpine Club og det sosiale og kulturelle grunnlaget for tindesport i britisk overklasse, og hvordan kan vi forstå dette i sammenheng med framveksten av friluftsliv i Norge mot slutten av 1800-tallet?

Med Alpine Club, stiftet 1857, inntok britene Alpene og andre alpine fjell med en sportslig orientert tilnærming. Klyving opp de stupbratte fjellsidene, over de kvasse eggene og til topps på de høyeste spir var ikke for vanlige folk, heller ikke for fjellvandrene. Tindesport, på engelsk «mountaineering» eller «alpine climbing» (Bonnington 1992), ga ikke rom for feilsteg, dumdristighet eller halseløse kappløp. Det ga ikke rom for det vulgære. Tindesport var forfinet omgang med sjølvalgt livsfare. Det fordret pedanteri og raffinement. Spilletts regel nummer én, sportslig og sosialt, var «the leader never falls». De engelske alpeklatterne dro også til Norge. Vinje skriver om hvordan britene framelsker en sosial overklasse som dyrker «leikedagane», rikfolk som hovedsakelig lever for reiser, sport og jakt. I *Ferdaminni*

skriver Vinje om de vågale engelskmennene i Alpeklubben. Og han skriver om den stolte geitebukken Kvitfeld, som burde vært æresmedlem i Alpine Club.

Haarberg (1985) peker på at Vinjes prosa kan knyttes til karnevalismen i litteraturen. Autoriteter blir detronisert, og det komiske får vidt spillerom. Vi skal se at satiren kretser om «de ytterste posisjoner» (Haarberg 1985 s. 192) når Vinje endevender verdihierarkier i det han skriver om Alpine Club i *Ferdaminni*. Vinje er provokatør og samtidig et vandrende bindeledd mellom flere ytterpunkter i tiden. Han er tvisynt i møte med det moderne fjellivet.

Jeg har hovedsakelig undersøkt *A Norseman's Views of Britain and the British* (1863), *Bretland og Britarne* (1873), *Britland og Britane* (1942) og *Ferdaminni fraa Sumaren 1860* (1861). Haarberg (1985) og Vesaas (2001) har vært sentrale kilder i arbeidet, så vel som tekster og studier i fagfeltet friluftsliv og tindesport.

«Ingen Alpeklub efter Engelsk Mønster»

Vinje kom ikke til fjells den siste sommeren i livet, 1870. Han holdt like fullt tak i tanken om fjellet. Hagbard Berner, vennens fra Døleringen, gjengir Vinjes ord:

Kann du minnast Utsynet fraa Skineggen den Morgonen Du,
daa den kvite Skodda dreiv burt imellem Skagastølstindarne,
og Koldedalsbræerna lyste som Gull i Solklansen [...] at eg in-
kje skal koma dit i Sumar! [...] Men naar eg no er lagd i Kista
so vil mi Aand slaa upp sin Heim der uppe mellom Fjellom; og
so vil eg sitja der paa Falketind, og sjaa ut yver Noreg. (Berner
1872 s. 2)

Vinje hadde sjøl gitt navnet til tinden, Falketind.

Til tross for lengselen etter det alpine fjellet som sete for sjelens endelige hvile, var fjellmannen Vinje først og fremst vandrer. Han har fått en sentral posisjon i fortellingen om idegrunnlaget og praksisen til Den Norske Turistforening helt siden stiftelsen i 1868. Det mytologisk baserte navnet Jotunheimen var ikke bare navnet Vinje skjenket ettertidens fjellfolk, eller rettere sagt, det norske folk. Jotunheimen blei en markør for alt turistforeningen ville være. For det første var fjellheimen i seg sjøl uttrykk for særegen norsk natur, og fjellbøndene uttrykk for autentisk norsk kultur. For det andre lyktes fjellvandrerne i turistforeningen med å transformere forestillingen om fjell fra å være et nyttelandskap og hjemsted for onde krefter til en ide om Jotunheimen som det edleste område for kroppslig og åndelig rekreasjon. I et brev til Jenny Brandt understreker Vinje sjøl det siste poenget: «Jeg strømmer over af aandelig som av legemlig Fylde» (Vesaas 2001 s. 387).

Vinje hadde lagt merke til at det stadig kom flere engelske turister til Norge. Han så fram til ei tid da han mente også flere nordmenn ville oppdage hvor oppdragende og helsebringende fjellivet var, ikke minst for sjuklige byfolk.

Her maa koma ei Tid, daa kver som paa nokon Maate kan,
dreg til Fjells om Sumaren, daa Sjukingen reiser hit istaden
for til desse Bad, og daa bleiksottige Bydamer, desse Cultur-
krøkjor, fara herup forat venja seg til at vera Folk. (Vinje 1867
s. 227)

Vinje fant fred blant de steile tindene i Jotunheimen, og i Rondane. Somrene etter hjemkomsten fra England i 1863, gikk ferdene dit, ofte med venner fra Døleringen som reisefølge. Det var Ernst Sars, bror til Eva Sars, Hagbard Berner og maleren Reinholdt Boll. Vinje blei som en annen mann når han kom til fjells, skriver vennen Sars.

Han blev paa disse Fjeldfærder som en anden Mand ; det bitre og hadefulde i hans Væsen strøg ligesom af ham ; han var den snilleste, medgjøriligste Kamerat, altid i godt Lune, og ofte saa straalende glad ved den friske Luft, det kolde rene Vand sildrende frem under Mosen [...] at det for dem, der var med ham, var umuligt andet end at smittes deraf og blive glad som han [...] Han kunde, naar han kom i Aande ved et eller andet stort eller vakkert Syn, faa det paa sig med en slik Veltalendhed, at han formelig tabte Veiret og næsten stupte i Bakken ; han reciterede lange Stykker af en eller anden af sine Yndlingsdigtere, – *Byron* eller *Wergeland* – ikke godt, – for han ligesom stødte eller buldrede Ordene frem, – men sterkt beveget. (Sars 1912 s. 323)

Det er nærmest så Vinje framstår som en personifisering av de romantiske strømningene som ledet an i det nye synet på naturen, livet i fjellet som det mest oppbyggelige motstykket til det nedbrytende bylivet, slik Ibsen også hadde understreket og samtidig skapt ordet friluftsliv, i diktet «Paa Vidderne» (1859):

I den øde Sæterstue
 Al min rige Fangst jeg sanker;
 Der er Krak og der er Grue,
 Friluftsliv for mine Tanker.
 [...]
 Nu er jeg staalsat, jeg følger det Bud,
 Der byder i Høiden at vandre!
 Mit Lavlandsliv har jeg levet ud;
 Heroppe paa Vidden er Frihet og Gud,
 Dernede famler de Andre. (Ibsen 1999)

Jotunheimen var blitt så kjær for Vinje at han fikk bygd sin egen bu ved vestenden av Bygdin. Historien er kjent. Hytta blei reist i

1868. Vinje hadde ikke råd til sin andel på 25 spesidaler, men fikk låne beløpet av Thomas Heftye, med pant i hytta (Johnsen 1991 s. 17). Et par år før stiftelsen av turistforeningen og byggingen av hytta på Eidsbugarden, hadde rikmann og konsul Thomas Johannessen Heftye (1822–86) fått ideen om nettopp en turistforening, for å fremme fjellvandring i Norge. Han samla et drøyt dusin karer til sonderingsmøte våren 1866. Vinje var begeistra for ideen og kom på sonderingsmøtet, som pressens mann. Referatet i *Dølen* har blitt stående som uttrykk for det praktiske og ideologiske grunnlaget for turistforeningen.

Consul Th. Heftye bodsende ein fjorten femten Mann at møta paa Contoret sit Kl. 5 den 12te dennes. Daa vi vel vaaro komne, sagde han omtrent dette:

Ja, mine Herrar, eg har vore so fri at beda dikkor koma hit i dag. Det er nemlig ei Touristforening eg vil fyreslaa uprettat her tillands. Det er ingen Alpeklub efter Engelsk Mønster; for det er ikki somycket up paa bratte Tindar vi vilja kliva og brjota Halsen. Vi vilja sjaa os om og njota den friske Fjell-Luft. Her er mange av vaare Fjellvidder og Dalar litet kjende, og Folk faa meir og meir Hug til at Sjaa Landet sit. Men, det er Synd at det skal vera so vondt at koma dit [...] Eit slikt Samlag var derfor meint paa at pynta lidt paa ein og annan Fjellstigen [...] og so faa seg Fjellhytter her og der paa Viddi. So kunde Folk sjaa seg ikring utan Livsfare og baade vitenskapelegt og kunstlegt lære Landet at kjenna. (Djupedal (utg.). 1866)

Engelske tindebestigere begynte å se til Norge i starten og midten av 1870-tallet. Det store gjennombruddet for tindesport her i landet kom med førstebestigningen av Store Skagastølstind i 1876, av engelskmannen William Cecil Slingsby (Grimeland 2004). Det er tydelig at Alpine Club var godt kjent for de frammøtte

herrene også i tiåret før, og det er tydelig at de òg har en oppfatning av hvilke farer som kan følge med klyving opp på de bratteste tindene.

Turistforeningen skulle gjøre fjellet tilgjengelig for folket. Offentlig tilgjengelige hytter og merking eller utbedring av stier i fjellet var samtidig knytta til det som seinere er omtalt som det store nasjonsbyggingsprosjektet (Tordsson 2003). De to tilnærmingene som stod sentralt fra tidlig på 1800-tallet, den vitenskapelig-rasjonelle og den kunstnerisk-ekspressive (Slagstad 2018), er sammen grunnlaget for den store visjonen – å lære landet å kjenne, uten livsfare.

Framvekst og fall for «Victorian alpinism»

I perioden 1854–65 var britiske tindebestigere særlig aktive i Alpene. *Alpine Club* ble stiftet midt i denne første storhetstida for britene i Alpene, på Ashley Hotell Covent Garden i London 22. desember 1857. Det påfallende fraværet av nasjonal tilknytning i navnet på klubben var i seg sjøl uttrykk for de britiske alpeklattrernes sjølbevissthet, helt i tråd med imperiets oppadgående sjølbevissthet for øvrig på denne tida (Bonnington 1992 s. 34). Det var en gentlemenklubb, lukket og stiv i formen. Kroppslig og kulturell dannelses og stilmessig godkjent bestigning av et høvelig antall respektable tinder inngikk i søknaden om opptak som medlem, som ellers omfatta faste ritualer og fadderordning. Kun en sann elsker av sporten, en *amateur*, kunne bli medlem. Fjellførere som tok betalt hadde ingen adgang.

Tindesport var et framstående uttrykk for gentlemen-sport, «denne noble sport, der er mere kroppslig og mere sundt moralsk utviklende end nogen anden, fordi den er fjern fra al konkurranse og præmiering og kun appellerer til de bedre instinkter i os», slik Henning Tønsberg, den første formann

i Norsk Tindeklub, Alpin Clubs broderklubb i Norge noen år seinere, formulerte det (Tønsberg 1914 s. 215). Det skulle vise seg at sporten likevel ikke var så fjern fra all konkurranse, i handling uttrykt som rekordjag.

De gylne åra med «Victorian alpinism» (Bonnington 1992 s. 33) var omslutta av viktoria-tiden, gullalderen for det britiske imperiet og industrialiseringen. Reisene til Alpene markerte flatlandet England som en fjellnasjon i Europa. Ved å bringe britisk sportsånd til de vertikale utpostene bidro triumfer i tindene samtidig til en styrket nasjonal karakter (Bonnington 1992 s. 34). Perioden med britiske triumfer endte på spektakulært og tragisk vis i 1865. Det hadde vært mange forsøk på å bestige Matterhorn uten hell i åra før. Tanken om en felles bestigning fra den 25 år gamle engelske tegneren og tindebestigeren Edward Whymper og den italienske fjellguiden Jean-Antoine Carrel, ble ødelagt av begjær etter ære, og svik mot ideen om brorskap i tindene. Kappestriden endte med at de starta samme dag fra hver sin side av fjellet. Carrel når ikke opp i tide og må tåle hånende tilrop fra toppen. Der står Whymper og laget hans på sju, som ble de første til å bestige fjellet. Æren ble kortvarig. På vei ned styrter fire av mennene til Whymper i døden.

Etter ulykken blei alpeklattring, og i særdeleshet konkurransejaget som blei så tydelig på Matterhorn, utsatt for skarp kritikk, fra både utsida og innsida av Alpine Club (Bonnington 1994). Dronning Victoria vurderte personlig å innføre forbud mot tindebestigning for alle britiske borgere. Britisk stolthet var såret.

Ulykken var godt kjent via verdenspressen da Hefte samla til sonderingsmøte før stiftelsen av turistforeningen kun ett år etter. Faren for å «brjota Halsen» hadde blitt manifestert på brutalt vis, og det er tydelig hva Thomas Hefte ønsket å formidle, ført i pennen av Vinje, om hva Den Norske Turistforening skulle være og, kanskje like viktig, ikke skulle være (Horgen 2016 s. 218). De

store feilstegene både før og underveis på Matterhorn, var lite raffinerte, og sportslig og sosialt sett heller temmelig vulgære.

«Leikedagane er komne – men ikke for jordbermen»

Kombinasjonen av tradisjon og modernisering hadde gjort Vinje særlig begeistra for Storbritannia, men under oppholdet der i 1862–63 så han de sosiale følgene av de sterke klasseskillene og kommersialismen. Gløden avtok og fikk heller følge av til dels skarp kritikk (Stegane 2009).¹

Sportens form og tone var tufta på overklassens etikette. Innholdet, et rikt mangfold av ulike sportsgrener, jakt og fiske, hadde det til felles at det som langt tilbake hadde vært ulike varianter av spontan leik, før-industrielt arbeid for føda eller militære øvelser, blei transformert til leik i fullt alvor. Det var sport for sportens egen skyld. Den var tufta på gentlemanns- og amatøridealene og ideen om fair play mellom likesinnede, og likesinnede var ikke hvem som helst. En gentlemann var ingen mann av folket; en gentlemann var en representant for en elite, men Vinje har sin egen synsvinkel.

[A]v gens = folk og mann, altso ein folkelig mann. Men i England tyder det først og framst at å vera so rik at ein kan leva av rentor, og dessuten å vera, om aldri so lite, av adel. Det høyrer nok med til tanken å vera vel opplærd og skikkeleg òg, men hovedsaki er å kunna leva berre for reisor og jakt. Det er eit folkeslag som vi kjenner lite til, men vi må nærast oversetja det med «herremann» eller noko slikt, og «Lord» med «stor-mann». (Vinje 1942 s. 39)

Vinje undres over hvor høytidelig engelske adelsmenn går opp i kappestrid, leik, jakt og fiske. «Dei fiskar og skyt og kapprid

heime og kvarhelst dei so er i heile verdi – som om det skulle vera eit ålvorsamt gagnsverk», og «ser so høgtidelege ut som arabiske prestar» (ibid. s. 37). Det blir sett på som et storverk, skriver Vinje, når en adelsmann skyter en storfugl eller fisker en laks. Han morer seg over den trua engelskmennene har på jakt og fiske som universelt kunnskapsutviklende og karakterbyggende. Han minnes en gammel teologiprofessor som uttrykker undring over at det hellige språket skulle være så vanskelig for en av de yngre teologene: «Ja, det er då underleg at denne mannen ikkje er god i hebraisk, for han er so glad i fisking» (ibid. s. 38).

Om det er noe som virkelig er nasjonalt i England, skriver Vinje, så er det sport (Vinje 1863 s. 25). Vi må her ta med i betraktning at sport som fenomen i samfunnet i stor grad har endra seg i både form, innhold og forståelse fra Vinje skreiv tekstene sine og fram til våre dager. Konkurransfokus og profesjonalisme har gradvis erstatta sport tufta på amatør- og gentlemannsideal der egenverdien i vennlig kappestrid var rettesnor, endringer forstått som sportifiseringsprosesser (Goksøyr 1988; Goksøyr 2008). Vinje viser til den gjennomgripende betydningen jakt og fiske har for britenes sjølføståelse og overklassens posisjoner i samfunnslivet. Revejakt, som eksempel, var «edel kunst», og sosial markør: «Had not Lord Palmerston been a Fox-hunter, he never would have been Prime-Minister of England» (Vinje 1863 s. 24). For å understreke poenget til Vinje kan jeg føye til at den første presidenten i Alpine Club, John Ball, var minister i regjeringa til Lord Palmerston.

Vinje fanger grunnlaget for framveksten av sport, jakt og fiske på sin måte:

Bomullslordar og andre rike folk forpaktar og leiger skyttarmyrar eller dyre- og fugleskog i dei skotske høglend [...] Dei treng ikkje arbeida eller tenkja for ålvor lenger. Leikedagane

er komne. Dei kan no slå seg på den “ædle kunst” å verta sedde opp til av folket. (Vinje 1942 s. 39)

I originalteksten skriver Vinje «The days of sport have come» (Vinje 1863 s. 25). Oversettelsen «Leikedagane er komne» er på mange måter svært presis (Vinje 1942 s. 39). Sporten fant sin form som lek i fullt alvor: «Det må vera denne sprenghug etter slikt», sport, jakt, fiske som om det gjaldt livet – om det så var etter en spurv, skriver Vinje, «som narra franskmannen til å segja: ils s’amusent tristement». Vinje oversetter også ordet sport med *jakt*, og synes med det, i tråd med tilnærmingen til engelskmennene sjøl på denne tida, å tillegge jakt sportslige trekk og sportsbegrepet på sin side et vidt innhold (ibid. s. 37).

Vinje uttrykker ikke mye sans for hangen engelskmennene har til å dyrke fram egne merkverdigheter i møte med andre rundt i verden. Skottene er ikke bare et «duglegare folk» på grunn av fjellene de har der lengre nord.

[T]he Scots are the superior people. The more mountainous country is sufficient to account for this; besides the popular education is much better in Scotland than in England. [...] True it is, indeed, that Englishmen are rather prone to carry with them English peculiarities wherever they go around the globe, whereas Scotsmen can more easily divest themselves of such peculiarities. And this I should think is a good proof of superior intellect and education. (Vinje 1863 s. 18–19)

I *Blandkorn* noen år seinere peker Vinje også, med en viss harme, på engelskmennenes framferd, da også i den norske fjellheimen.

Engelskmenn taka alt til at kaupa Fjell og Fehavnar og Fiskeveide her uppe og. Daa me komo gjennom Brudeskardet og

saago ned i den ynndefulle Heimdalen, vardt me arge, for me hadde høyr, at ein Engelskmann no hadde kaupt den, og derfor paa Engelsk Vis vilde koma til at stengja alle andre Folk ute fraa den. (Vinje 1867 s. 226)

Etter oppholdet i England skriver Vinje at han følte seg uvanlig frisk i tida han var der. Han skriver at han ofte oppsøkte kulturlivet, dro i teater og opera og på konserter. Det var uventa, skriver han, at det ikke var i aristokratiet eller stormannskapet, han møtte de flotteste eller vakreste folkene, «the beauty, the strength, the genius of a nation lie in the middle class» (Vinje 1863 s. 19). Han måtte samtidig erkjenne at «i England vert likevel det aristokratiske stand halde for å vera fagrare enn jordbermen». (Vinje 1942 s. 33)

Vinje gir sport, jakt og fiske en sosial og kulturell tilknytning vi kan finne igjen i tindesportfeltet. Det var også slik at flere av de engelske tindebestigerne tok med seg lidenskapen for andre sportslige grener enn tindesport, i særlig grad laksefiske, da de, noe senere, vendte blikket mot «The Northern Playground» (Schwarzott 1998). Vinje må ha kjent godt til Alpine Club før han dro til England. I *Ferdaminni* avslører han både innsikt og trang til å raljere. Han skriver om Alpine Club i to ulike sammenhenger: fra Rondane og Romsdalen.

Alpine Club i *Ferdaminni*

Parallelt med framveksten av tindesport, vokste det fram en egen litterær sjanger; en blanding av reiseskildringer og reisehåndbøker med detaljerte beskrivelser av landskap, rutevalg og klatretekniske vanskeligheter fra foten til toppen av et fjell. Bøker, blader og artikler formidla historie slik historiefortellerne sjøl forma linjene, kroppslig underveis i fjellet, og litterært for ettertida. Et

tidlig eksempel på tindesportlitteratur fra Alpine Club er boka *Peaks, Passes and Glaciers. A Series of Excursions by Members of the Alpine Club* fra 1859, forfattet av den første presidenten, John Ball, kun to år etter stiftelsen. På systematisk vis formidlet boka britenes suksess i Alpene, fra innsida.

For Vinje er det annerledes. Han ser kulturen, for ikke å si kultusen, utenfra. Vinje fanger opp strømninger i tida og framstår som en tidlig kritiker av Alpine Club. Og i *Ferdaminni* nøyer han seg ikke med et nøkternt kritisk blikk, det refererende eller argumenterende. Han beveger seg heller inn i det dikterisk fabulerende. På den måten kan man si at Vinje i tekst formidler noe tindesporten sjøl formidler i kroppslig handling. Det er grenseoverskridende. Det er ord og bevegelser hinsides all fornuft.

Våghalser dristigere enn Tor med hammeren

Fra Rondane, i lag med en reinsdyrjeger, beskriver Vinje (1871) toppene bortover på Mellom-Ronden og Diger-Ronden som «piggar imellom på ei hakkut Egg i eit Knivsblad», og fortsetter: «Det var inkje Under, at vaare gamle Forfeder sette dei vonde Magtirne til at bu slike Heimar» (Vinje 1871 s. 66). Ronden skal visst være et listig fjell, sier jegeren. Ja, svarer Vinje, «liksom dei store gamle Kongarne [...] som smila i Dag og i Morgon taka Livet dit elder Landlyser deg» (ibid. s 67). Og folketrua ville ha det til at Tor med hammeren var den sterkeste karen i kampen mot jotnene, som før hadde tatt sete der oppe på den svikefulle kvasseeggen. Hammeren slo gnister da han slo kampestein ut i ville sprang ned stupet for å jage jotnene unna. Men om Tor var aldri så dristig og sterk, var han visst ikke like dristig som disse vågale engelskmennene i Alpeklubben, skriver Vinje etter praten med dem gamle jegeren.

Eg tyktes å sjå han Tor bort på Ronden med denne hamaren sin [...]. Der kunne det taka å rulla stein nedetter desse visst to tusen fot høge, slette fjellveggene; endå Tor våga seg visst ikkje så langt fram på bruna som desse engelskmennene av «Alpeklubben» no gjer. «Det er fæle karar til å våga seg, desse engelskmennene,» sa den gamle mannen min, «eg vilde ikkje gjeva fire Skilling for Livet mit, naar eg skulde vaaga meg so langt fram paa Glupen. (ibid. s. 67)

Engelskmennene i Alpeklubben må ha vært fra en annen verden. Hvordan kunne de våge slike livstruende karstykker til ingen nytte? «Maalarar og andre Folk, som fara etter at sjaa Vænleiken i Landskapet», skriver Vinje, «kunne være visse paa at finna nokot stort og fagert for seg, naar Folket derikring segja, at det er stygt». Vinje henter eksempler fra Rjukan, Rondane, Drivdalen, Romsdalen. «Rjukanfossen er soleides fælt stygg, segjer Tindølen, og han kan ikkje faa i Hovudet sit, at Folk fara lang Veg for at sjaa honom» (ibid. s. 68). I eksempelet han bruker fra Rondane, er det interessant at Vinje samtidig plasserer seg sjøl blant de tilreisende, «Folk i Atnedalen totte ogso, at det var rart av meg, som var so «triveleg», at eg kunde hava slik Hug til at sjaa slik styggedom som Rundarne».

Framveksten av et nytt syn på naturen kommer tydelig til uttrykk. Vinje tar rollen som fjellvandrer i møte med folkekulturen. Kanskje han òg drømmer seg opp i stupene med engelskmannens vågemot? Eller kanskje han bare leiker med tanken, og heller tar fantasiene ut i diktningen?

Uredde fjellgeiter i Romsdalen

Vinje innleder fortellingene fra Romsdalen med en skildring av hvordan han lå i robåten i Romsdalsfjorden og blei svimmel

av å sveve der ute mellom de steile stupene og den dype fjorden, mellom himmelen og avgrunnen.

Eg rodde innigjennom det innste af Raumsdalfjorden, og daa eg laag i Baaten og glodde oppetter dei haage Fjollveggir, som tidt synest at luta seg frammyvir Fjorden, daa kjende eg liksom Sjøsykje af all den Svimring. Fjorden var svart og still som ein Tjørudam, og naar eg tenkte etter, at det kunne vera lik-so langt nedetter mot Botnen som oppetter mot Toppen paa desse Fjollveggirne, so var det nokor underlegt at kjenne seg svivande so millom Himilen og Afgrunnen paa ein liten Baat. (Vinje 1871 s. 186)

Det er en kroppslig-sanselig skildring som samtidig også plasserer synsvinkelen hans når han oppdager geitene som står oppi fjellskortene og speiler seg i fjorden.

I *Ferdaminni* vier Vinje god plass til møtet med de fjellvante geitene i Romsdalen, langt djervere og bedre til å klyve i bratta enn noen av herrene fra Alpeklubben. Han formidler kulturelle og sosiale motsetninger i fjellheimen, for ikke å si nettopp *avgrunner*. Han endevender sosial status mellom høy og lav.

Der stod Gjeitar upp i sume Skortur og speglade Skjegget sit ned i Fjorden, og dei saago ikki ut til at vera eit enaste Grand rædde. Dei maatte kunna koma inn i den engelske «Alpekliving-Klub» allesaman og det endaa som Heidslemir. (ibid. s. 186)

Vinje merker seg særlig den stolte bukken han kaller Kvitfeld. Samtidig som han ærer bukken vanærer han engelskmennene. Vinje viser til boka fra Alpine Club fra 1859 og gjengir presist hva illustrasjonen på forsida viser. Denne boka skulle han gjerne

skjenket bukken. Ikke fordi Kvitfeld ville trenge lærdommen; heller for å vise han hvilken utsøkt fjellklatrer han var sammenliknet med britene i Alpeklubben.

Eg lokkade ein stor kvit greive Bukk ned til meg og gav honom ei Braudskive og ein liten Kurvesnabb og ein liten Tobakssnabb, og sagde, at eg gjerne vilde hava gjevit honom Boki um Alpeklubben, dersom eg hadde havt hena med meg; daa skulde han hava set, korleides Engelsmenn draga kverandre etter Reip upp i slike Skortur og yvir Afgrunnar. Paa Titelbladet stender ein Fjolltopp med gapande Rivnur i Snjoen og Engelsmenn krabba uppigjenom, ettersom dei hogga seg Trapestig. (Ibid. s. 186)

Bruk av tau og isøks hørte til tindesportens grunnleggende håndverk på denne tida. Og fra Alpine Clubs synsvinkel var klatrehåndverket minst like viktig som klatrebevegelsene. Det skulle trygge sikkerheten og det skulle følge kulturens omstendelige standarder. Gapet er stort mellom overklassens finurligheter i sporten for sportens egen del og geitenes naturgitte nådegaver for å ferdes i fjellet.

Kvitfeld på hedersplass i Alpeklubben

Engelskmennene synes langt unna naturlig storhet i fjellet i vendingene til Vinje. Ikke engang dyriske attributter ville hjulpet. Det stolte fjellet ville sendt dem nedstemt hjem med uforretta sak. Geitebukken, derimot, kunne gjøre hvem som helst i Alpeklubben rangen stridig. Etter triumf på Romsdalshorn ville bukken fått hedersplassen i Alpeklubben.

Men du Kvitfeld, sagde eg, du tarv ikki hogga deg so fram; du kunde ganga uppaa Raumsdalshornet, og Engelsmenn

er sutfulle for dei aldri kunna kliva derupp med Klør paa Hænder og Føter. Den, som kunde krabba dit, vilde sitja paa Heidsplassen i Alpeklubben fyrste Kvelden. Dit vilde du koma, Kvitfeld. (Vinje 1871 s. 186)

Vinje degraderer Alpeklubben med paralleller til fjellgeitene. Vinje bruker ellers gjerne referanser til det dyriske; litteraturkritikeren som lemen, universitetslektoren som apekatt, vekkelsespredikanten som sau (Haarberg 1985 s. 187). Vinje understreker med det at det opphøyde, om det skal kunne bli opphøyd, har sin forutsetning i motsatsen, det jordnære; det dyriske og kroppslige. Samtidig gjør Vinje den alvorstynga engelske sporten, slik vi òg har sett han kommentere det i *Britland og Britane*, til latter.

Historien om førstebestigningen av Romsdalshorn

Romsdalshorn har en egen plass i tindesportens historie i Norge (Grimeland 2004). Som vi òg skal se av teksten til Vinje var det å bestige dette fjellet tidlig sett på som et svært, nesten umulig, karstykke. I prat med den ene karen i Romsdalen hører Vinje fortellingen om en mann som skal ha vært på toppen noen år før.

«Ja, men der var ein Mann her fra Raumsdalen tie tolv Aar si-
dan, som kleiv der upp», sagde den eine Rorskarlen. «Og den
Steinen du kann sjaa paa Toppen, naar du kjem upp i Dalen,
sette han der upp». (Vinje 1871 s. 186)

Fortellingen levde videre på folkemunne også i åra som kom. Var det virkelig noen som hadde klatra til topps på Romsdalshorn? Når kan det ha skjedd og hvem kan det ha vært? Den danske

tindestigeren Carl Hall bar fortsatt med seg mange ubesvarte spørsmål da han tjue år seinere ville bestige fjellet. Etter sju forsøk lyktes det endelig Hall å nå toppen av Romsdalshorn i 1881. Han trodde bestemt det skulle bli en førstebestigning, helt til han så varden bygd opp på kanten av toppen ut mot nord (Gjelstenli 1988).

Det viste seg å være hold i myten. Nå veit vi mer om hendelsene. Hans Bjermeland og Kristen Hoel, to karer fra bygda, hadde vært i bryllupslag på gården Halså, og praten gikk løst om hvor svære de var til å klyve. De kunne klatre til topps på sjølvste «Hånnje», mente de. Det gikk ikke bedre enn at de måtte stå ved orda sine. En sommerdag 1828 sleit de to karene seg opp lia fra Romsdalen og opp bratta til toppen av fjellet, og ned igjen, etter å ha bygd opp den lille varden som møtte Carl Hall 53 år seinere (Gjelstenli 1988 s. 53). Carl Hall var en av de mest systematiske og dedikerte tindestigerne i Norge på slutten av 1800-tallet (Grimeland 2004). I dåd sto ikke de lokale karene noe tilbake for de utenlandske tindeturistene som skulle komme. De var heller langt forut for sin tid med bestigningen av Romsdalshorn i 1828. Eller kanskje de heller var en videreføring av en rotfesta gammel tradisjon for karstykker i fjellet?

Tvisyn i møte med det moderne

Den spektakulære fjellnaturen hadde opplevelsen av det sublime i seg, opplevelsen av det rystende og ville. Det sublime omfatter en tvetydighet i det moderne møte med natur – behovet for å beherske naturen, uttrykt gjennom vitenskap, kontra behovet for det estetisk-ekspressive, uttrykt i kunst (Slagstad 2018 s. 12). Den britiske sporten får samtidig sitt mest spektakulære kroppslig-kulturelle uttrykk i norske fjell, tundesport, pakket inn i Alpine Clubs gentlemannsidealer.

Vinje skriver om Alpine Club i *Dølen*, som motsats til Den Norske Turistforening. I *Ferdaminni* oppskattet han briterenes vågemot i det ene øyeblikket for så å degradere klubbens posisjon og praksis i det neste. I *Britland og Britane* (1942) knytter Vinje framveksten og utøvelsen av sport, jakt og fiske til sosial klasse og britisk samfunnsliv. Vinje er røff i omtalen av Alpine Club. Han formidler en form for autoritetskritikk. Samtidig leser jeg ikke tekstene som ensidige degraderinger av Alpine Club. Det er heller uttrykk for et dobbeltsyn, Vinjes tvisyn i møte med det moderne. I det følgende vil jeg knytte dette særlig til kroppens posisjon og rolle, til briterenes meritokratiske orden og til slutt karneval og ambivalens i møte med det moderne.

Den sansende kroppen

Slagstad (2008 og 2018) beskriver naturopplevelsen som kroppslig relatert. «Den romantisk-estetiske naturbetraktning», skriver Slagstad, «ble innfridd ved en aktiv kroppslig og sanselig tilstedeværelse i fjellet, ved det å 'være i bevegelse' og at 'kroppsbewegelsen' var en forutsetning for å se naturen» (Slagstad 2008 s. 738). Slagstad differensierer mellom motivene instrumentell beherskelse og ekspressiv opplevelse i henholdsvis tindesport og fjellvandring. På tross av det opplagte behovet for å beherske kroppen og omgivelsene i tindesport, utelukker likevel ikke det estetisk-ekspressive meningsdimensjoner. Med utgangspunkt i *det estetiske* som kroppslig i seg sjøl av aisthétikos, gr. «evne til å sanse» (De Caprona 2013 s. 594), kan vi heller forstå det estetiske, nærværet av den sansende kroppen, som overskridende de ulike praksisene.

Vesaas (2001) framstiller Vinje som en «tankens hærmann». I sammenheng med framveksten av friluftsliv framstår Vinje som en vandringsmann, en «hærmann» ikke bare for tanken, men for

det vi kan forstå som et naturnært og genuint kroppslig-kulturelt uttrykk, vandringsfriluftslivet. Vinje var en fjellvandringens hær-mann, en tenksom fjellvandringens hærmann. Med utgangspunkt i Alpine Club i tekstene til Vinje, har det kroppslige klare, om enn ulike, posisjoner. Han skildrer sanselige opplevelser og tilstander, som i robåten på Romsdalsfjorden, samtidig som han degraderer det kulturelt opphøyde til motsatsens ytterpunkter i det kroppslige og dyriske. Vinje berører, overskrider og tidvis endevender skillelinjer mellom det folkelige og det borgerlige, mellom høy og lav i samfunnet, mellom det journalistisk-sosiologisk refererende, det poetisk beskrivende og det dikterisk fabulerende, og mellom å skrive fram tankens kraft og kroppens sanselighet.

Vinje rister i Alpine Clubs meritokratiske orden

Vinje undrer seg over den posisjonen sport, jakt og reiser generelt hadde som sjøve kjernen i britenes samfunnsorden og sjøforståelse, nasjonalt så vel som sosialt og kulturelt.

Det var i utgangspunktet vitenskapelige undersøkelser som danna grunnlaget for engelskmennenes første tindeferder i Alpene. Med stiftelsen av Alpine Club skulle den sportslige tilnærmingen i stadig større grad overta. Imperiets våghalser tok britisk *sportsånd* fra flatlandet til de vertikale utpostene. Den sportslig-imperialistiske tilnærmingen som kom til uttrykk i britenes inntog i Alpene og andre fjellområder hadde et annet utgangspunkt enn fjellvandringen i Norge. I Norge var vitenskap, kunst og kroppslige praksiser knytta til å bygge en hjemmekjær nasjonal bevissthet – også med turistforeningen som bidrag til å «lære Landet at kjenna» (Djupedal 1971 s. 215), mens britenes utgangspunkt var utferdstrang for å bygge imperiet.

Johnsen (1991) peker på at en engelsk orientert modell for oppbyggingen av turistforeningen, på tross av Vinjes skjemt med

Alpine Club noen år før, likevel ikke skal ha vært helt fremmed for Vinje-kretsen (Johnsen 1991 s. 34). Turistforeningen inntok også en dobbeltrolle, med hensyn til både vandring og klatring. Med en tydelig satsing på fjellsport i årene etter stiftelsen distanserte ikke turistforeningen seg fra tindesporten slik Heftye hadde proklamert, snarere tvert imot. Ideen bak Den Norske Turistforening var i utgangspunktet likevel en helt annen enn ideen bak Alpine Club (ibid. sst.). DNT skulle være åpen og demokratisk, Alpine Club var lukket og meritokratisk. Når Vinje rører ved forståelsen av en «gentleman» og endevender verdihierarkiene i fjellet til ytterpunktene, rister han samtidig i hele grunnlaget for Alpine Clubs meritokratiske orden.

Alpine Club på retta og vrangen i tekstene til Vinje

Vinje går til ytterpunktene. Han kan ikke unnlate å kalle på latteren, samtidig som latteren også rammer han sjøl. Vi kan tolke Vinje som ironisk når han skriver om Alpine Club. Han gjør Alpeklubben til latter. Men latteren og det dyriske, tydelig uttrykt i Vinjes behandling av Alpine Club i møte med fjellgeitene i Romsdalen, har gjenklang i folkehumoren. Vinje rakker ikke ensidig ned på Alpine Club, han etterlater heller en fornemmelse av ambivalens i møte med engelskmennene. Humoren degraderer samtidig som den gjenoppliver og fornyer. Ironi kan oppfattes som ensidig spott, men Vinjes *tvisyn* er ikke ensidig spott. Latteren er befriende, «skitten som kastes gjør tjeneste som nærende gjødsel» (Haarberg 1985 s. 187).

Haarberg knytter tvetydighet og en ambivalent virkelighetsoppfatning til Vinjes *tvisyn*. Kjelen (2001) knytter Vinjes *tvisyn* til møte hans med det moderne. Vinje beskriver sjøl tanken om *tvisynet* i *Ferdaminni*:

[S]jaa kver Ting liksom med ei Dubbelsyn; me sjaa med eit Augnekast liksom retta og Vraga paa Livsens Vev, soleides at me lettare kunna liksom graata med det eine Augat og læ med det andre. Det er ogsaa denne Dubbelsyn som mange af vaare betre Fjølfolk hava so merkjelegt af Naturen ... I Hovudstaden ... der maa ogso denne Tvisyn verda meir skjerpt sjølv i Folk, som af Naturen ikki hava stor Givnad til det. (Haarberg 1985 s. 113)

Med tvisynet innfører Vinje en dobbelthet i dobbel forstand. Det handler om mer enn å se samme sak fra to forskjellige synsvinkler. Vinje innfører en dobbelthet i saken, eller objektet, og samtidig en dobbelthet hos betrakteren sjøl, både i evnen til å se og i reaksjonen på det man ser (ibid. s. 115).

Haarberg peker på at Vinjes prosa kan knyttes til karnevalismen i litteraturen. Han framhever noen sentrale holdepunkter for dette hos Vinje. Vinje gir det komiske vidt spillerom. Han har ingen reservasjoner mot å henvise til samfunnets bunnsjikt. Satiren kretser om «de ytterste posisjoner» (ibid. s. 192). Karnevalteorien framhever at en kultur ebber ut om den isoleres og at vekst i kulturen skjer i grenseoppgangene mot andre kulturer, i møter, konfrontasjoner og grenseoverskridelser. Autoriteter blir detronisert og latteren er et befriende uttrykk. I karnevalet er det kroppslige noe positivt. Kroppen og det jordiske går fra lavstatus til posisjon som åndelig og høyverdig.

Vinje overskrider skillene mellom det biografiske jeg-et og den iscenesatte figuren Dølen, slik Alpine Club på sin side framstår som en overklassens iscenesettelse av seg sjøl. Samtidig som dette gir grunnlag for å forstå de respektive rollene som hverandres motsatte ytterpunkter, vil det ene ytterpunktet kun gi mening med utgangspunkt i det andre. Tvetydigheten omfatter ambivalens, og ambivalensens motpoler utelukker ikke hverandre. Snarere

vert imot, de beror på hverandre (Haarberg 1985). I ett tilfelle kan Vinje gi engelskmennenes vågemot guddommelige dimensjoner: De overgår guden Tor. I neste omgang kan han velte om på det og plassere den stolte geitebukken øverst i alpeklatrernes rang. «Kvitfeld» kunne klyve til topps der engelskmannen måtte gjøre vendereis. Bukken kunne bli æresmedlem i Alpeklubben.

Alpine Club rommet i seg sjøl ambivalensens motpoler. Fin-kulturens leveregel «The leader neves falls», hadde sin forutsettende motpol i det vulgære – det ukontrollerte fallet. Turistforeningen avgrensa på sin side ytterpunktene i sitt virkefelt fra liv/død til nytte/nytte, frisk i fjellet/syk i byen, kjent/fremmed i eget land. Ulykken på Matterhorn i 1865 var en rystende presisering. De engelske alpeklatrernes grenseløse vågemot i livet bar potensielt med seg det motsatte ytterpunktet. Leiken hadde sin gjensidig forutsettende motpol i alvoret.

Vinje virket og vandret i en brytningstid. I tekstinnslagene om Alpine Club berører Vinje sjøl brytninger mellom kroppslige praksiser, sosiale og kulturelle tradisjoner og posisjoner, idéer, naturforståelser, myter, fabler og folkefortellinger. Vinje synes på flere vis å ha vært et bindeledd, eller «overgangsfigur» slik Vesaas (2001) skriver, mellom folkelige naturnære kulturer og borgerskapets vandringer i fjellheimen, mellom natur-liv og folkefortellinger fra langt tilbake og den nye kroppslig-kulturelle konstruksjonen fri-lufts-liv.

Snarere enn å formidle fjell- og friluftsliv som et entydig fenomen, bidrar Vinje i tekstinnslagene om Alpine Club til å forstå framveksten av friluftsliv i Norge som fylt av både flertydighet, tvetydighet og ambivalens.

Noter

- 1 I denne delen av kapittelet har jeg valgt å veksle mellom å sitere Vinje noe på norsk og noe på engelsk. Dette med utgangspunkt i at Vinje skreiv på både engelsk og norsk fra englandsoppholdet og at de ulike språkene i seg sjøl er et uttrykk for tematikken i denne artikkelen, møter og brytninger mellom ulike forståelsesgrunnlag og meningsdimensjoner. Vinje skriver ikke direkte om Alpine Club i de 16 brevene fra England hjem til Johan Sebastian Welhaven ved Universitetet i Christiania, samla i boka *A Norseman's Views of Britain and the British* (1863), oversatt *Bretland og Britarne* (1873) / *Britland og Britane* (1942), men han skriver om det kulturelle grunnlaget for framveksten av britisk sport.

Litteratur

- Berner, H. (1872). *Brudstykker af Aasmund Olavsson Vinjes Saga*. Dagbladet. 9. januar 1872. Tilgjengelig fra: <https://www.nb.no/items/e041ee6dc7073699e63bf45e5d3d850a?page=1&search-Text=>.
- Bonnington, C. (1992). *The Climbers. History of Mountaineering*. London: BBC books Hodder & Stoughton.
- Djupedal, R. (utg.). (1971). *Aasmund Olavsson Vinje. Dølen. Eit Vikublad*. (Bd. II). Oslo: Noregs Boklag.
- Gjelstenli, I. (1988). *Arne Randers Heen*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Grimeland, G. (2004). *En historie om klatring i Norge 1900–2000*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Horgen, A. (2016). «Respons på fare i naturen, holdninger til sikkerhet i friluftslivet – et historisk perspektiv med utgangspunkt i norsk fjellsport». I: Horgen, A. mfl. (red.).

- Ute! Friluftsliv – pedagogiske, historiske og sosiologiske perspektiver.*
Bergen: Fagbokforlaget.
- Haarberg, J. (1985). *Vinje på Vringen. Momenter til revurdering av en nasjonal klassiker.* Oslo: Universitetsforlaget.
- Ibsen, H. (1999) *Samlede verker I–XXI, Hundreårsutgaven.* (Bd. XIV). Gyldendal Norsk Forlag AS, 1999. Tilgjengelig fra: http://www.adrenaline.no/vandre/2002/dikt/ibsen_paa_vidderne.htm.
- Johnsen, B. (1991). *Jotunheimens Stortopper. En bok om folk og fjell gjennom tidene.* Oslo: Norsk Tindeklub.
- Kjelen, H. A. (2001). *Antikken og det moderne i A. O. Vinjes forfatterskap.* Hovudfagsoppgåve. Trondheim: Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.
- Sars, J. E. (1912). *Samlede værker fjerde bind. Portrætter og Essays.* Kristiania og København: Gyldendalske boghandel / Nordisk Forlag.
- Schwarzott, J. (1998). *William Cecil Slingsby. NORGE, DEN NORDLIGE ARENA. Skisser fra tindebestigninger og oppdagerferder i norsk natur mellom 1872 og 1921.* Oslo: Grøndahl Dreyer
- Slagstad, R. (2008). *(Sporten). En idéhistorisk studie.* Oslo: Pax Forlag A/S.
- Slagstad, R. (2018). *Da fjellene ble dannet.* Oslo: Dreyer Forlag.
- Stegane, I. (2009). Aasmund Olavsson Vinje, i *Norsk biografisk leksikon* Tilgjengelig fra: https://nbl.snl.no/Aasmund_Olavsson_Vinje (Hentet 21.02.2020).
- Tønsberg, H. (1914). «Norsk tindesport – dens utvikling». I: *Norsk Fjeldsport* (1914). Kristiania: Steenske bogtrykkeri og forlag.
- Vesaas, O. (2001). *A. O. Vinje. Ein tankens hærman.* Oslo: Cappelen.
- Vinje, A.O. (1863). *A Norseman's Views of Britain and the British.* Tilgjengelig fra: <https://archive.org/details/anorsemansviewsovinjgoog/page/n8/mode/2up>.

Vinje, A.O. (1867). *Blandkorn*. Christiania: H. C. Larsen. Tilgjengelig fra: <https://www.nb.no/nbsok/nb/484852c77ea085co4e9a-f7e9be30dc91?index=1#233>.

Vinje, A.O. (1871). *Ferdaminni fraa Sumaren 1860*. Tilgjengelig fra: <https://www.bokselskap.no/wp-content/themes/bokselskap2/tekster/pdf/ferdaminni.pdf>.

Vinje, A.O. (1942). *Britland og Britane*. Oslo: Blix forlag.

Vinje, A.O. (1962). *Ferdaminne frå sommaren 1860*. Oslo: Det norske samlaget.

Pastor Knutzens *Christelige Fortællinger*

Vinje og den «offentlige Religion»

Jon Haarberg

Vinje ble konfirmert 5. oktober 1834. Under navnet Osmund Olsen Pladsen stod han fremst på kirkegulvet. Presten het Frederik Ingier, han gikk for å være en lærd mann og hadde lite til overs for «trongsynte lekmannsrørsler», skriver Olav Vesaas i den store Vinje-biografien (Vesaas 2018 s. 34). Ja, faktisk forfattet denne Kirkens mann i løpet av sin karriere flere pamfletter *mot* vekkelseskristendommen slik den kom til uttrykk både blant lekfolk, det vil si pietistene eller «Forsamlingsfolket», og på Universitetets teologiske fakultet ved professor Gisle Johnson og hans indremisjonsselskap (Ingier 1868a og b). Pastor Ingier kan neppe sies å ha vært noen typisk representant for det Grunnloven (i § 2) kaller «Statens offentlige Religion». Han hadde kommet til embetet i Vinje fra en stilling som førstelærer ved borgerskolen i Skien og ble med tiden å regne som grundtvigianer. I hvilken

grad den undervisningen han ga unge Osmund Olsen bar preg av hans personlige teologiske overbevisning, vet vi ikke. Men vi kan ta for gitt at verken prest eller konfirmanter kom utenom gamle Pontoppidans spørsmål og svar om «alt det, som den, der vil blive salig, har Behov, at vide og gjøre» (Pontoppidan 1737). Vesaas kan imidlertid godtgjøre at både far og sønn Plassen gjorde seg ærend til prestegården for å låne bøker, og at far Olav «truleg» også fikk overta Ingiers eksemplar av *Morgenbladet* etter at presten hadde gjort seg ferdig med det.

På 1830-tallet, da Vinje vokste til, dominerte den statskirkelige pietismen representert ved Pontoppidans *Sandhed til Gudfrygtighed*, i den fulle versjonen fra 1737 eller et eller annet «Udtog». Enn så lenge fantes det lite som tydet på at det religiøse enhets-samfunnet hadde begynt å slå sprekker. Sprekkene kom ikke før en dag før tiåret etter, da den såkalte konventikkelplakaten ble opphevet (1842), det vil i praksis si at lekmannsforkynnelse ble tillatt, og da Stortinget vedtok en dissenterlov (1845). Denne loven tillot ikke-statlige religiøse samfunn så lenge de kunne regnes som kristne. Dermed ble det for første gang mulig å være norsk statsborger uten å tilhøre statskirken. Noenlunde samtidig blusset den første katekismekonflikten opp, den såkalte forklaringsstriden (Thorkildsen 1996 s. 80–94). Teologene Christian Keyser, Jens Kaurin og W.A. Wexels skapte brudulje med sin offentlig autoriserte revisjon av Pontoppidan. I løpet av femårsperioden 1843–1848 var det meningen at denne utgaven skulle erstatte alle de gamle. Men mange steder reiste man seg i protest, noe som til slutt, i 1852, førte til at de konservative vant frem, og at Kirkedepartementet måtte oppgi sitt forsøk på diktat. Enheten ble bevart, men ikke uten omkostninger.

Om ikke bare far Olav, men også sønnen Osmund fikk lese sogneprestens eksemplar av *Morgenbladet*, vet vi altså ikke. Det vi uten videre kan fastslå, er at 1840-årene kom med en

eksplosjonsartet vekst i antallet aviser og tidsskrifter (Eide 2010 s. 371). Offentligheten vokste seg større og sterkere. Med sosio-logen Ferdinand Tönnies' begrepspar kunne vi si at pressen blir en drivende kraft i forvandlingen av det norske samfunnet fra tradisjons- og familiebasert *Gemeinschaft* til moderne, fritt og fremtidsrettet *Gesellschaft*. På denne bakgrunn virker det ikke tilfeldig at Vinje som ung borgerskolelærer i Mandal for første gang gjør seg bemerket i offentligheten – *Morgenbladet* – med en oppsiktsvekkende bokanmeldelse; den kan leses som et kamouflert angrep på den «offentlige Religion».¹ Samtidig forbereder han seg på en karriere i politikken (Vesaas 2018 s. 73).

Spørsmålet om Vinjes forhold til den evangelisk-lutherske konfesjon tilhører ikke de hyppigst diskuterte i litteraturen om den nasjonale klassikeren. Skard berører det knapt i sin store avhandling (1938). Arne Bergsgård, derimot, vier et kapittel til saken, om enn helst unnskyldende, siden Vinjes engasjement på dette feltet ifølge historikeren må anses for å være «ein liten ting» (Bergsgård 1940 s. 188). Etter Bergsgård har først og fremst Øyvind Gulliksen analysert Vinjes religionskritikk, og det med utgangspunkt i Morgenblad-debuten, som her skal granskes nærmere (Gulliksen 1992).² Min ambisjon kan sies å supplere Gulliksens. Målet er å forstå Vinjes oppgjør med den statskirkelige religion slik det kommer til uttrykk i slaktet av K.O. Knutzens kateketiske eksempelsamling fra 1845, hans *Christelige Fortællinger*. Men der Gulliksen kontekstualiserer Vinjes kritikk ved hjelp av hans eget forfatterskap, retter jeg oppmerksomheten mot religionens stilling i samfunnet på 1840-tallet og studerer den oppsiktsvekkende debuten i en bredere historisk kontekst. Både bokhistorien og religionshistorien har noe å lære oss i så henseende.

Knutzens bok: stridens kjerne?

Vinje var kommet til Mandal våren 1844 etter å ha blitt uteksaminert fra Asker Seminar året før. Etter noen forsøk i lokalavisen *Lister og Mandals Amtstidende* debuterte han tre år etter i *Morgenbladet* med angrepet på K.O. Knutzens bok, en anmeldelse som i alle fall på overflaten kan virke ganske uaktuell. *Morgenbladet* slår den likevel stort opp i sitt tillegg til den regulære avisa to lørdager midt på sommeren 1847 (3. og 17. juli).

Når jeg hevder at saken Vinje skriver om kan synes å mangle aktualitet, beror det på to forhold. Anmeldelsen tar for det første for seg en bok utgitt i Kristiansand, uten særlig utbredelse utenfor den lokale boktrykkerens kjerneområde, det vil i praksis si rekkevidden av den avisen han selv forestod trykkingen av, *Christianssands Adresse-Contors Efterretninger*. For det annet anmeldes en bok, en *skolebok*, som heller ikke kunne gjøre krav på nyhetens interesse, ettersom den var blitt utgitt hele *to år* tidligere. På denne bakgrunn virker det rimelig å anta at eksemplarsamlingen i seg selv ikke er hovedmålet for anmelderens kritikk, men snarere løftes frem som representant for en utdatert katekismeskole.

Bokens forfatter, K.O. Knutzen fra Bø i Telemark, hadde riktignok et navn i offentligheten, om ikke akkurat så veldig stort, blant annet som lesebokredaktør og som medutgiver av *Billed-Magazin for Børn*. I 1845, da *Christelige Fortellinger* ble sendt ut på markedet, hadde han i fem år vært sogneprest i Evje, noen få mil nord for Kristiansand.

De kristelige fortellingene utgis og selges som om de faktisk er skrevet av denne sognepresten, men når vi leser forordet, forstår vi at han i realiteten har oversatt og bearbeidet et forelegg kompilert av en tysk prest ved navn Karl Alfred Glaser.³ Fortellingene er tenkt brukt i skolen, «ved Siden af Religionsunderviisningen»,

som det står på tittelsiden. Knutzen, som hadde hatt stipend fra staten for å studere pedagogikk og skoleutbygging i Tyskland, følger uten videre sitt forelegg når han organiserer fortellingene etter Luthers lille katekisme, grunnboken i religionsundervisningen, slik at de kan fungere som eksempler til opplysning eller retorisk applikasjon av katekismens enkelte deler. Sognepresten kombinerer luthersk ortodoksi med lekmannsbevegelsens *praxis pietatis*, helt på linje med erfaringsteologene i Erlangen. Vi kan merke oss at den tyske forgjengerens bok var utgitt nettopp der, i Erlangen. Gisle Johnson, som skulle komme til å dominere norsk teologi og kirkepolitikk den siste halvdel av 1800-tallet, fortsatte sine studier ved Erlangen-universitetet i 1846, året etter at han hadde avlagt sin embetseksamen ved Universitetet i Christiania. Når Knutzen velger å utgi sin bok i Kristiansand, kan det selvsagt være motivert av den korte avstanden. Boktrykker Salve Steen var imidlertid også en alliert i Kristus. Trykkeriet i Kristiansand hadde helt siden århundrets begynnelse vært drevet av pietister, det vil si haugianere; Hans Nielsen Hauge fungerte selv som virksomhetens grå eminense.

Etter denne lille bokhistoriske utredningen vet vi en hel del om Vinjes debut som skribent i hovedstadspresen før vi har lest så mye som en linje av anmeldelsen hans. Vi mistenker umiddelbart at Knutzens bok er å betrakte som et *påskudd* for å kritisere noe mer og større enn en tilfeldig skolebok.

Vinjes anmeldelse

Religion og skole står gjerne i steil motsetning til hverandre hos Vinje. Vi ser det allerede her, i debutartikkelen. Innledningsvis frem- eller snarere *før*stiller han seg som en forventningsfull leser: Skal tro om ikke Knutzens bok virkelig kunne være noe for allmueskolen, slik tittelen faktisk signaliserer? «Forventningsfull

greb [...] Anmelderen den foreliggende lille Bog, haabende, at den maatte være en Akquisition for vor Skolelitteratur» (Vinje 1993, bd. 1 s. 1). Avslutningsvis skyver han igjen hensynet til skolen frem som en hovedsak. Anmelderens motivasjon ligger i en vilje til protest mot bokens «Indførelse i Skolerne» (s. 20); han underspiller tilsynelatende sin egen rolle ved å påpeke at han faktisk skriver på vegne av flere, på oppfordring.

Det hører med til historien at Knutzen, før han ble prest, hadde vært aktiv som skolemann og lærebokforfatter. I to omganger var han blitt tildelt statlig reisestipend av Opplysningsvesenets Fond: første gang i 1833, nokså umiddelbart etter teologisk embetseksamen, da han la turen til Danmark og Sverige for å studere allmueskolevesenet der, siste gang i 1837, da han utvidet sitt studieobjekt til også å omfatte småbarnskoler, såkalte «Kinderkleinschulen», og borgerskoler i Tyskland. Fondets stipendkomité påpeker i forbindelse med den siste tildelingen at kandidat Knutzen vurderes å stå i en særstilling blant søkerne, fordi han som den eneste interesserer seg for saken som fagperson, «*ex professo*» (*Departements-Tidende* 9 (1837) s. 518). Mellom den første og den andre stipendreisen hadde han nemlig etablert en privat middelskole i Christiania som han drev i seks år, helt til han fikk kallet i Evje. På denne bakgrunn behøver vi ikke betvile at Vinje så Knutzen som et fristende bytte. Sognepresten representerte tidens «kirkeskole» på sitt mest oppdatert konvensjonelle.

Angrepet på Knutzens bok organiserer Vinje i *fire* deler. For det første vil han vurdere om eksempelfortellingene oppfattes som psykologisk «mulige» eller troverdige, for det annet om de er «kongruente med sin Gjenstand», det vil ganske enkelt si om de treffer eller halter som eksempler betraktet, for det tredje om språket lar seg fatte av barn, altså om det er hentet fra et livsområde leserne er kjent med fra før, og for det fjerde om

eksemplet er sin gjenstand «verdig». Han vil med andre ord belære presten om at det ikke finnes noe mer «haarreisende end platte Ex. til ophøide Troessandheder» (Vinje 1993, bd. 1 s. 3). Vi merker oss umiddelbart at han ikke på noe punkt synes å motsette seg bokens «kristelighet», snarere tvert imot. Han tilkjennegir i utgangspunktet en sympatisk holdning overfor boken som moralsk-kateketisk litteratur. Uviljen blir tydeligere etter hvert. Den tyter ut i hver en sprekke av prosaen.

La oss se på et eksempel: fortelling nummer 67, om tro. Vinje siterer Knutzen som på sin side siterer Glaser, som i sin tur siterer et eldre forelegg:

I en Forsamling, der søgte christelig Opbyggelse, spurgte engang en Mand, hvad Tro var, men kunde ikke faae noget Svar. Da stod en Bonde op, rakte sin Hat frem, og oppfordrede Folk til at tage den fra ham; men da man vilde tage den, holdt han fast paa den og slap den ikke. Man spurgte ham nu, hvad dette skulde betyde; da svarede han: «Seer I, det er at troe, naar man holder fast paa det, som man har, og ikke lader sig det fratage af nogen Fiende!» (Vinje 1993, bd. 1 s. 7)

Fortellingens moral eller epimythion kommer i form av ett vers fra evangelisten Mattheus og to fra Hebreerbrevet. De to siste føyer Knutzen til for egen regning; de finnes ikke i Glasers tyske versjon:

Math. 13, 12. Thi hvo, som har, ham skal gives, og han skal have til Overflod; men hvo, som ikke har, ham skal endog fratages det han har. Hebr. 11, 3. Ved Troe forstaae vi, at Verden er bleven beredt ved Guds Ord. 11, 1. Troen er Bestandighed i det, som haabes, en fast Overbeviisning om Ting, som ikke sees.

«En mere komisk Fortælling vil man uden Tvivl have Vanskelighed med at opdrive», konstaterer anmelderen, i full forvissning om at ytterligere kommentar må være overflødig. Men så kan han selvsagt likevel ikke dy seg for å undersøke forholdet mellom hatten og troen nærmere. «Det tilføiede Bibelsprog skal kort og kjærnefuldt gjentage det Læste», opplyser Knutzen i forordet. Vinje tar ham på ordet og utlegger eksemplet slik: «Hvo som har og holder fast paa sin Hat, skal faa Hatte», og videre: «Hvo, som ingen Hat har, skal miste sin Hat» (s. 8). Konklusjonen trekker nærmest seg selv: De fleste av Knutzens eksempelfortellinger henger sammen med de tilføyde bibelversene «som tør Sand».

«Å gå på jakt etter prestelegt tanketull, var elles litt av ein sport for Vinje», skriver Arne Bergsgård (1940 s. 168). Ja, det skulle det komme til å bli. Men med slaktet av Knutzens *Christelige Fortællinger* prøver han også ut en satirisk anmelderpraksis som foregriper noen av hans aller best kjente forsøk i sjangeren. Etter å ha øvd seg på Knutzen stod han senere enn bedre rustet til å utlevere størrelser som Ibsen, Bjørnson og Monrad, filosofiprofessoren, til den allmenne latter.

Avisdebatten som fulgte

Svaret kom åtte dager etter at den siste av Vinjes to artikler hadde stått på trykk. En anonym innsender har latt seg provosere. Ikke først og fremst på vegne av pastor Knutzen og hans bok, men av det han oppfatter som et angrep på «de guddommelige Sandheder» i sin alminnelighet. «Enhver, der er noget mer end en Navnchristen, [...] kan [ei] være i mindste Tvivl om Kritikens Gehalt», skriver han. *Morgenbladets* lesere er blitt utsatt for en anmelder som i realiteten «forkynder en anden Religion end den, der har sin kilde i den hellige Skrift». For å gjenopprette den guddommelige orden gjør den anonyme forsvaren ikke

noe forsøk på å gjendrive anmelderens argumentasjon, han lar isteden gjengi en *annen* anmeldelse av Knutzens bok, eller vi kunne kanskje heller kalle det en anbefaling; den hadde stått å lese i *Børnevennen* året før. Mannen bak denne anmeldelsen var Wilhelm Andreas Wexels, som fra sin underordnede stilling i Vor Frues menighet, det vil si domkirkens, hadde vært departementets utpekte i alle de «store» sakene på 1840-tallet: opphevelsen av konventikkelplakaten, utformingen av den epokegjørende dissenterloven og den autoriserte bearbeidelsen av Pontoppidans katekisme, som pietistene ikke kunne tåle. Innsenderen oppfordrer *Morgenbladets* lesere til selv å avsi dom i saken: «Enhver dømme nu herefter, hvem der staa til troende: En af Landets første geistlige, eller en anonym Kritikus, hvis hele Produkt bærer Præget af, at Christendommen er ham et *terra incognita*» (anon. 1847). Helt anonym var anmelderen riktignok ikke. Han hadde tegnet seg «W.» (for Winje).

Postgangen fra Evje tok rimeligvis litt lengre tid. De kristelige fortellingenes forfatter – eller utgiver, som han selv er påpasselig med å presisere – svarte sin kritiker først et par uker senere, 9. august. Til gjengjeld svarer han utførlig. Selvforsvaret fyller nesten helt de to første sidene av *Morgenbladet* denne augustmandagen. I likhet med den anonyme innsenderen tolker Knutzen kritikken som langt mer vidtfavnende enn en anmelders innsigelser mot én enkelt bok. Er den kanskje ikke heller å forstå som et maskert utfall mot «vor kirkelige Lære»? «[...] thi det maa enhver kyndig indrømme, at naar Munden er kommen ret paa Glid hos W., undslipper ham mangfoldige Ytringer, der staa ligefrem i Strid med vor christelige Børnelærdom» (Knutzen 1847). På denne bakgrunn behøver ingen å undre seg over at anmelderen ser sitt snitt til å henge en narrekappe om boken, resonnerer Knutzen. «W.s Lyst hertil er altfor synlig i hans hele Opsats.» Slik har han angivelig «brudt Staven over sig selv» (*ibid.*).

Knutzen går altså ikke like langt som den anonyme innsenderen da han oppfatter det slik at det var selve «de guddommelige Sandheder» som ble angrepet, men heller «vor kirkelige lære» og «vor christelige Børnelærdom». Eiendomspronomenet («vor») må tillegges en viss vekt i denne sammenheng. Knutzen føler seg jo ikke ganske overbevist om at det ikke er en heterodoks, rasjonalistisk prestekollega han har for seg. «Er De Præst, W.», spør han retorisk ved en anledning; han utelukker med andre ord ikke muligheten. Det han føler seg kallet til å forsvare, er åpenbart den evangelisk-lutherske statskirkekristendommen, «Statens offentlige Religion». Vi har for lengst kunnet registrere at Knutzens kristelige fortellinger er tenkt og markedsført som et supplement til skolens katekismeopplæring. Ordet «barnelærdom» eller *Kinderlehre* vet vi fra Luther av ble brukt som et synonym til det greske «katekisme».

I sitt forsvar begrunner Knutzen utgivelsen med at slike eksempelfortellinger, i tillegg til den kateketiske, fyller en *kirkehistorisk* funksjon i skolen. Fortellingene blir for historiske aktstykker å regne og kan derfor umulig diktes opp, dersom de skal kunne vitne om kristendommens skjebne og virkning opp gjennom historien. Samlinger som den striden står om, finnes det derfor mange av, kan han fortelle, både i Danmark og Tyskland; de har da også vunnet «almindelig Anerkjendelse» (Knutzen 1847).

Hva angår den ene eksempelfortellingen vi så nærmere på, den om bonden som tviholdt på hatten, omgår Knutzen problemet ved simpelthen å late som om kritikerens innvending dreide seg om hvordan troen best kan defineres. Sognepresten lanserer en alternativ definisjon med forblommet henvisning til «en af vore nyere Religionslærebøger». Han skriver: «[Definitionen] lyder saaledes: 'Tro er en Villie til det Gode, som er kommen af Overbeviisning om Jesu Læresetningers Sandhed.'

Den er saa fin og grundig, at jeg tænker, alle Theologer ville holde paa den ligesaa tappert som Bonden holdt paa sin Hat» (Knutzen 1847).

Den forblommede henvisningen, viser det seg snart, når vi nå kan la datamaskinen feie igjennom den aktuelle litteraturen, gjelder en katekisme, forfattet elleve år før av den like omstridte som rasjonalistiske Eidsvoll-presten Nicolai Wergeland.⁴ Når Vinjes debut omtales i litteraturen, nevnes det gjerne at Knutzen kan ha trodd at den W-en Vinje signerte seg med, refererte til Eidsvoll-presten. Forfatteren av den første biografien om Vinje, Vetle Vislie, glemmer likevel helt den mistenkelige initialen idet han påpeker koplingen med Wergeland senior. Han ser sin helt, den unge Aasmund Olsen, som representant for en ny, fri ånd, som talsmann for den frie tanke, «for sann Opplysning mot trongsynte og uvitande Prestar». Han skriver:

– Dei som kjenner Vinje, veit vel, at han ikkje paa Fyrehand hadde reknat ut, korleis det vilde ganga han, for det han hadde skrivet denne Meldingi. Det var eit Uppreist mot Kyrkja, ei fri Aands Reisning mot den sjuklege Kristendomen, som kom inn etter Vantrui i fyrre Aarhundrad, og Kyrkja tenkte, at det var Rester av den gamle Rationalisme, som her døyande drog sitt siste Sukk; dei hadde ikkje ein Gong Otte for, at det var ein ny Aand, som reiste seg. Difor tenkte dei i Fyrstningi, at det var Presten Nicolai Wergeland, som hadde skrivet henne. (Vislie 1890 s. 49f)

At kritikeren feilaktig ble identifisert som Nicolai Wergeland, er for øvrig en opplysning vi har fra Vinje selv. I den korte selvbiografien han lot publisere i *Illustreret Nyhedsblad* sommeren 1863, bekrefter han at så var tilfelle:

En Kritik over K.O. Knudsens «christelige Fortællinger» skrev jeg til Morgenbladet i Juli Maaned 1847 med et W. under, som Knudsen tog for et Mærke paa N. Wergeland, og derfor skjældte ud denne gamle Prest for Rationalisme og ukjærlig Lyst til Spot. (Vinje 2017 s. 422)

Vinje behøver dermed ikke ha hatt annen informasjon enn den han fikk fra Knutzens eget forsvar, slik han leste det i *Morgenbladet*. Han kan simpelthen ha «tatt» den forblommede katekismereferansen og trukket sin egen slutning på det grunnlag.

Nicolai Wergeland hadde ofte markert seg som en frittenkende prelat og tydelig gitt uttrykk for sin uvilje mot Pontoppidan. I en artikkelsamling publisert i 1832 mener han den gamle *Sandhed til Gudfrygtighed* for lengst er blitt moden for utskiftning, «denne Bog, der gjennem saa mange Slægter har standset Religionens Aand i dens Flugt, og hindret de ædlere Kræfters Udvikling i Folket» (Wergeland 1832 s. 19). Da det kom til stykket, gikk det likevel med fader Wergeland som med de andre Pontoppidan-reformatorene: Den katekismen han utga i 1836, med den «rasjonalistiske» tittelen *Lærebog*, la seg ganske tett opptil Pontoppidan, tross alt. Nicolai Wergelands rasjonalisme må kunne beskrives som «moderat opplysningspreget», ifølge kirkehistorikeren Hallgeir Elstad (2009 s. 175).

«Rationalisme» synes uansett å være et nøkkelord i Knutzens selvforsvar. Så lenge W.s arbeid «bærer dybe Mærker af kras Rationalisme», kan han avvise standpunktet som en form for «Vantro». Anbefalingen til skolen står urokket. Kritikerens identitet interesserer han seg slett ikke for, avslutter han, «det er bedst og raadeligst at han holder det for sig selv».

W. kvitterer først tre uker senere; han begynner seg jo fortsatt i Mandal. Svaret deler han i to: den anonyme innsenderen, som selv skrev kort, svarer han utførlig; Knutzen, som skrev langt, svarer han helt kort. Med dette får han også siste ord i debatten.

Den anonymes anklage om «Ukristelighed» vil han ikke ha sittende på seg; Hvordan kan han fremsette slike «forfærdelige Paastande» uten det ringeste bevis? Vinje forstiller seg. Uten et kristelig ethos har han ingen sjanse til å bli tatt alvorlig. Slik W. ser saken, er det Knutzen, bokens utgiver, som driver «Harcellas med det Hellige» (Vinje s. 1847). Sine egne intensjoner kan han uten videre stå inne for. De har vært de aller beste. Hvordan kan den anonyme innsenderen, som ser seg berettiget til å felle dom uten først å føre bevis, i det hele tatt være sikker på at han ikke har gitt seg i kast med en større teologisk kapasitet enn pastor Wexels? «Hvo veed, om der bag denne anonyme Maske ikke kan skjule sig et ret alvorligt Ansigt? Hva om en Schleiermacher eller Münster demaskerede sig?» Enhver skolert leser gjennomskuet selvsagt maskespillet umiddelbart, for Schleiermacher, den berømte brobyggeren mellom moderne fornuftstro og luthersk ortodoksi, hadde i 1847 vært død og begravet i 13 år. Jacob Peter Mynster var riktignok, da W. skrev sitt svar, fortsatt virksom som Sjællands biskop, trygt plassert i det kirkelige sentrum, og med liten sympati for den nye grundtvigske retning.

Svaret til Knutzen kommer uten nye momenter til saken; den store W har sagt sitt. Han oppfordrer leserne om å repetere debattens aktstykker slik de foreligger. Pastor Knutzen vil han spare for nye imøtegåelser, skriver han; de vil under enhver omstendighet ikke føre til annet enn «nye Lungerystelser».

Vinje-litteraturen og religionen

Noen få år senere introduserer Vinje seg selv som korrespondent i *Drammens Tidende* med en artikkelserie om journalistikk. I *Dølen* – og som Dølen – åpner han med en artikkel om språk og folkelig opplysning. I *Morgenbladet* presenterer han seg for den rikspolitiske offentlighet med et latterliggjørende angrep på

den «offentlige Religion» slik den formidles av skolen. Alle som kjenner noe til Vinjes forfatterskap, vet at vi i alle tre tilfelle har å gjøre med helt sentrale emneområder eller tematikker.

Ikke desto mindre er det skrevet påfallende mye mindre om Vinjes religionskritikk enn om de andre to emneområdene. Hvorfor er ikke uten videre godt å si, men man kunne kanskje tenke seg at målsak og kristendom har vært så tett sammenvevd i kulturen og fagtradisjonen at det kan ha virket upassende å fremheve den friskeste religionskritikken. På den annen side rimer dette mindre godt når vi tar med i betraktning at flere av målrørslas pionerer nettopp stod frem som fritenkere eller til og med ateister.

Den første biografen, læreren Vetle Vislie, identifiserte seg åpenbart sterkt med sitt objekt. Han kaller anmeldelsen «forvitneleg» (Vislie 1890 s. 43). Vi merker oss også den romantiserende tendensen i saksfremstillingen, der «ei frilynd Aand» står mot «ei so trong Maskine som vaar Statsskule *var* og framleis *er*». Geniet trenger større armslag (1890 s. 44). På slutten av 1880-årene hadde Vislie tatt et oppgjør med kristendommen og kan regnes som fritenker.

Anton Chr. Bang, presten som var Vinjes gode venn, til tross for at han senere skulle komme til å gjøre karriere som biskop, kirkeminister og katekismeforfatter, balanserer i den gravtalen han holdt i 1870, dikterens sekulære innstilling med hans nasjonale folkelighet. For «vi tro forvist, at baade Menighedslivet og Folkelivet som saadanne ere Herrens Tanker og Veie» (Bang 1890 s. 373). Slik blir han i Bangs øyne, til tross for sin verdslighet, likevel en Guds tjener.

I sin store avhandling om Vinje og antikken fremstår Sigmund Skard som heller forsiktig. På den ene siden karakteriserer han Knutzen-meldinga som «eit av dei viktigaste aktstykket i heile historia hans» (Skard 1938 s. 86), men på den andre har han

nesten ingenting å si om den. Religionskritikken nevner han ikke med et ord. Andre steder er han derimot snar til å påpeke hvor ofte Vinje nevner Guds navn i forbindelse med «reint naturvitskapleg terminologi» (s. 269).

Historikeren Arne Bergsgård, derimot, skriver inngående om Vinjes forhold til «Kyrkja og religionen» i sin bok om Vinje fra 1940 (s. 167–90). Bergsgård borrer dypere enn noen før ham; Knutzen-meldinga får da også forholdsvis bred omtale. I likhet med Vislie oppfatter også Bergsgård Vinjes religionskritikk som et uttrykk for en personlig frigjøringskamp av romantisk karakter, men samtidig peker han på den gjennomgående motsetningen mellom skole og kirke, verdslig kunnskap og religiøst fåvit i kommentarjournalistikken hans. Som belegg siterer han blant annet en tale Vinje holdt for skolemesterstanden sommeren 1868. Der uttrykker Dølen seg forbilledlig klart om forholdet mellom presten og læreren i historisk-profetisk perspektiv: «Vaar Tid stevner mot det, at Skolemeistaren afløyser Presten, og vi ero i Grunnen Skolemeistarar allesaman», Vinje vrir på Luther og ser for seg et *sekulært* allment prestedømme (Vinje 1993, bd. 3 s. 140–41).

Også Olav Midttun refererer striden om de «christelige Fortællinger» i sin bok, som kom i to utgaver på 1960-tallet. For ham er det Vinjes «sterke mothug mot alt som er tilgjort, uekte og affektert» som kommer til uttrykk i anmeldelsen (Midttun 1966 s. 27). Underlig nok har han ikke registrert Vinjes svar på antikkritikken («Det kom ikkje noko svar frå Vinje»).

Øyvind Gulliksen analyserer i sin artikkel fra 1992 Vinjes slakt av Knutzens bok og plasserer den samtidig ideologisk og retorisk i forfatterskapet som et tidlig uttrykk for hans religiøse «frigjøring» (1992, 76). Dette biografiske perspektivet deler Gulliksen ikke bare med alle de ovennevnte, men også med den foreløpig siste biografen, Olav Vesaas. Vesaas (2001/2018)

utforsker Vinjes tid i Mandal grundigere enn alle sine forgjengere, men heller ikke han gjør noe alvorlig forsøk på å forklare den oppsiktsvekkende debuten i en større historisk sammenheng. Hvordan og hvorfor var det mulig for en ung borgerskolelærer fra Mandal å skrive som han gjør i 1847? Antydninger til svar på det spørsmålet kan finnes på minst tre nivåer: det internasjonale, det nasjonale og det lokale.

Sekulariseringen av samfunnet

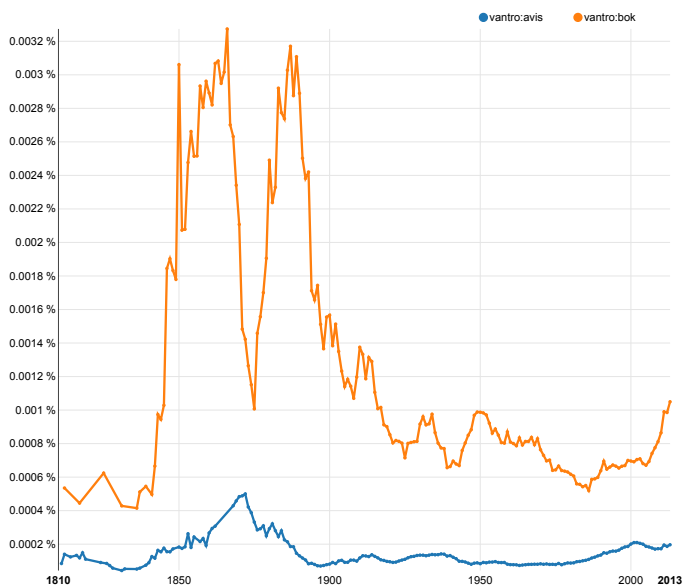
Den kanadiske filosofen Charles Taylor, som selv bekjenner seg til den katolske kirkens versjon av kristendommen, setter merkelappen «sekulær» på tiden fra ca. 1850 og frem til i dag, vel å merke under forutsetning av at vi holder oss til den såkalt nordatlantiske delen av verden. I sin mastodont av en bok fra 2007, *A Secular Age*, diskuterer han den allmenne sekulariseringen av det vestlige samfunnet slik den kommer til uttrykk gjennom *vilkårene* for tro, den muligheten vi – Vestens mennesker – fikk omkring midten av 1800-tallet til «plutselig» å tre ut av den religiøse sfære og sette spørsmålstegn ved Gud som *default option*. At muligheten faktisk ga seg, karakteriserer han som en ikke bare gigantisk, men «titanisk» endring i vår sivilisasjon (Taylor 2007 s.12). For saken er den at det deretter ikke lenger var mulig, heller ikke for de troende, å forholde seg «naivt» til Gud (2007 s. 21). Vi vet jo at det finnes flere allmektige guder, og at vi uten å bekymre oss nevneverdig for konsekvensene, i alle fall her i denne verden, kan vende samtlige ryggen hvis vi vil, helt motsatt de vilkårene vi hittil var blitt budt. Mange muslimske samfunn nekter ennå å akseptere dette «moderne skismaet», som teologen Martin Marty kalte det for omkring femti år siden (Taylor 2007 s. 369). Forutsetningen for denne dramatiske utviklingen ligger ifølge filosofen i opplysningstiden, men det

er likevel først i romantikken at det blir en realitet. Årsakene til at de troende reorienterte seg, er rimeligvis flere: fremveksten av offentligheten og foreningene, utviklingen innenfor naturvitenskapen, og industrialiseringen av samfunnet, som førte til en markant bedring av levestandarden for store befolkningsgrupper. Resultatet lar seg studere empirisk: Politikk utøves etter 1850 som regel uten referanse til Gud. Dermed svekkes religionens posisjon innenfor offentligheten, og de troendes gudsforhold blir privatisert.

Det første skrittet bort fra Gud ender historisk sett i deisme, for senere eventuelt å utvikle seg til humanisme eller ateisme. Deisten anerkjenner Gud som verdens skaper, men har samtidig latt seg overbevise om at Vårherre avholder seg fra å gripe inn i historiens gang. Epikureeren kan dermed oppfattes som deistens greske forfar.

Kan Vinje kalles deist? Eller humanist? Ingenting tyder på at han var religiøs i konvensjonell forstand. Heller ikke i denne henseende lar Vinje seg følgelig påklistre noen bestemt merkelapp.⁵ At det norske samfunnet i det alt vesentlige utvikler seg i takt med Vesten for øvrig, har vi imidlertid liten grunn til å tvile på. Søk i Nasjonalbibliotekets digitale tekstbase kan bekrefte at bruken av ordet *vantro* (som substantiv, adjektiv og verb) får et markant oppsving på 1840-tallet. Før 1840 synes behovet for en slik kategori i språket å ha vært nærmest ubetydelig. Frafallet fra, eller opposisjonen mot, statsreligionen kan knapt ha vært oppfattet som noen trussel. Oppsvinget i ordbruken kan tyde på at sekulariseringen kommer brått i vårt land.

Her hjemme brøt fedrene på Eidsvoll med en 650 år lang tradisjon da de i 1814 gjorde folkesuverenitetsprinsippet gjeldende. Ifølge Grunnlovens § 49 skulle heretter *folket* utøve den lovgivende makt gjennom Stortinget, ikke *kongen*, han

NB N-gram: Forekomsten av ordet *vantrø* i norske bøker og aviser i perioden 1810–2013.

som helt siden erkebispens salving av Magnus Erlingsson i 1163 hadde legitimert sin makt i Gud. Vi snakker om konger «av Guds nåde». På 1600-tallet argumenterte *summus theologus* professor Hans Wandal i forbindelse med innføringen av den nye kongeloven til og med for at fyrsten fikk del i guddommenheten gjennom salvingen. Han hadde ikke bare fått Guds nåde, han var blitt *litt* gud (Glebe-Møller 1980 s. 165–66). I ytterste konsekvens kunne vi derfor si at den grunnlovgivende forsamling i 1814, i og med folkesuverenitetsprinsippet, erstattet Gud med folket eller nasjonen, *teokrati* med *demokrati*. Men så lenge forsamlingen samtidig fastslo at regjeringsformen skulle være «arvelig-monarkisk» (§ 1), at «den evangelisk-lutherske Religion *forbliver* Statens offentlige Religion»

(§ 2, min utheving), og at kongens person til og med skulle være «hellig» (§ 4), unngikk den dramatiske endringen med hensyn til maktens legitimering den helt store oppmerksomheten. For Kirken var tilsynelatende alt som før. Statskirkens fremste ideolog på 1840- og -50-tallet, W.A. Wexels, unnser seg da heller ikke for å bruke teokratibetegnelsen i sine skrifter (Wexels 1853, 4). Gudsstaten er det mål han føler seg forpliktet til som prest eller «Husholder» i det teokratiske embetsverket under «Hierarchen» (Gud). Presten spiller en nøkkelrolle i Kirken, fremholder han: «borttag [dette] Embedet, og Kirkens Virksomhed gaar enten i Staa eller opløses i idel Forvirring, i et vilkaarligt, anarchisk Røre» (Wexels 1853 s. 10). Legger vi en slik oppfatning til grunn, forstår vi uten videre at den norske pretestanden ennå midt på 1800-tallet ikke utelukkende kunne bestå av demokrater. Wexels tvilholder på forestillingen om en teokratisk kirke i en demokratisk stat (*ibid.*).

Erkjennelsen av at Norge i og med Grunnloven i prinsippet hadde fått *folkestyre* (gr. demokrati), kan vi på denne bakgrunn gå ut fra bredte seg langsomt også i befolkningen for øvrig. Konflikten mellom den gamle patriarkalske samfunnsformasjonen og den nye demokratiske ble først tydelig i og med skoleloven av 1860 og den nye autoriserte leseboken som fulgte i 1863 (Thorkildsen 1995). P.A. Jensens *Læsebog for Folkeskolen og Folkehjemmet* innevarslet allerede i tittelen at noe stort var i emning. Det var ikke lenger snakk om en «Almueskole» eller skole for «Kongens Undersaatter», men en skole for frie borgerbarn av *folket*. Almueskolen var opprinnelig, i 1739, blitt etablert for å styrke Kirken i dens kristendomsopplæring. I 1860 gjorde staten denne gamle kirkeskolen til et sekulært instrument (selv om den, altså staten, i Grunnloven var forpliktet på «den evangelisk-lutterske Religion»). Elevene skulle ikke lenger bare lære å lese (en ferdighet som var nødvendig

om man skulle kunne tilegne seg Pontoppidan og Den hellige skrift). De skulle også skaffe seg samfunnsgagnlige kunnskaper og ferdigheter som skriving, regning, naturfag, geografi og historie. Kristendomskunnskapen ble som skolefag bare ett av flere. Dermed hadde Kirken og dens husholdere lidd et avgjørende nederlag.

De to lærervennene i Mandal

Spenningsforholdet mellom en demokratisk stat og en teokratisk kirke beskriver et tankevekkende bakteppe for borgerskolelærerens oppgjør med K.O. Knutzens bok og allmueskolens gammel-lutherske katekismekultur sommeren 1847.⁶ Vinjes religionskritikk får på denne bakgrunnen ingen tydelig innretning mot religionen som sådan. Angrepet retter seg heller mot «den offentlige Religion», mot Kirkens totale dominans over skolen og mot det statlige presteskapets politiske bakstrev.

Vinje utformet ikke sitt deistiske, eventuelt humanistiske standpunkt i et sosialt vakuum. I lærerstanden på 1840- og -50-tallet hadde han meningsfeller i fleng. En av dem het Søren Jaabæk, læreren og stortingsrepresentanten som vi med rimelighet må kunne anta var hans nærmeste venn i Mandals-perioden. Jaabæk hadde en bakgrunn som nok kunne minne om Vinjes, og uttrykte seg om statsreligionens husholdere på en måte som senere skulle komme til å vikle ham inn i en strid som gikk helt til Høyesterett (Løvlie 2012). I likhet med sin fire år yngre venn hadde han som barn ry på seg for å være noe av en storleser. Han pløyde seg gjennom Bibelen fra perm til perm som tolvåring, skal vi tro hans biograf. Som lærer ville han ikke «nedverdige sig» til å stille krav om utenatlæring uansett hvor sterkt et press presten la på ham. Og Pontoppidans forklaring så han utelukkende som «et Middel i Præsternes Haand til at

holde Folket i en passelig Grad af Dumhed (Sørensen 1880 s. 17, 26 og 21). Jaabæk oppfattet allikevel seg selv som troende, kanskje var det paradoksalt nok nettopp av den grunn han ønsket å oppløse statskirken (Roos 2016 s. 388 og 393). Garborg poengterer i sin «Afhandling» om *Jaabæk og præsterne* fra 1873 at Vinjes gode venn gjennom hele sin karriere angrep religionen bare «forsaavidt den optræder som et *samfunds*-spørsmål» og som «statsreligion» (1874 s. 7).

De to, Vinje og Jaabæk, kan se ut til å ha funnet hverandre i religionskritikken. Et tekstlig indisium på at så var tilfellet, finnes i et helt kort og trivielt brev Vinje skrev til Jaabæk i februar 1847, et halvt år før Knutzen-meldinga stod på trykk i *Morgenbladet*. Brevet avsluttes slik: «*A propos*, Jeg har nu – igaar – undfanget den Idee, <at> gjøre en egen Afhandling af Pendentet til min ‘Kritik’, betitlet: ‘Nogle Ord mellem Politikk og Christendom’, men dette, som Alt, bliver nok til Vind» (Vinje 1969 s. 37). Vinje uttrykker seg innforstått, men vi kan likevel trekke i alle fall to slutninger: (1) at de to var samsnakket om religion og politikk, og (2) at Vinje hadde en artikkel om dette emnet på skrivebordet ganske tidlig. Den kritikken han refererer til, kan – for alt vi vet – faktisk ha vært den samme som kom på trykk i *Morgenbladet* fem måneder senere. *Morgenbladet* var i 1847 ennå ikke blitt ministerielt og konservativt, men gjorde seg gjeldende som den fremste opposisjonsavisen. Redaktøren, Adolf Bredo Stabell, som selv hadde arbeidet seg frem til juridisk embeteeksamen, ordførervervet i Aker og en plass på Stortinget fra «smaa Kaar», tilbød Vinje ti speciedaler, bortimot en halv lærerlønn, for å skrive månedlig i *Morgenbladet* (Vinje 2017 s. 421). Dermed ser det ut til at det nettopp var religionskritikken som bidro til å finansiere studier og avisskriving i den første tiden, til tross for at den – etter det han selv opplyser – skapte problemer for

ham som lærer. Kompisen Jaabæk stod som kausjonist for et lån på 100 spd., og redaktør Stabell lønnet ham for å fortsette som skribent i *Morgenbladet* (Vesaas 2018 s. 88).

Når Vinje slakter Evje-prestens «christelige Fortællinger», slår han ifølge Vislie «paa Skaaki, for det han ikkje torer slaa Merri» (Vislie 1890 s. 48). Ordtaket treffer etter alt å dømme godt, under den forutsetning at vi med «Merri» forstår statsreligionen og ikke religionen som sådan. Den statlige, dogmatiske katekismekristendommen kan han ikke noe med: «Præstestandens Indstivnen i Formerne og deres derav følgende Vanmagt» kan umulig tilfredsstille «Almuesmandens religiøse Trang», skriver Vinje som korrespondent i *Drammens Tidende* høsten 1852. Resultatet av vanmakten kan angivelig avleses i «Galskaber» som mormonismen og haugianismen, og i «det almindelige Fritænkeri hos de dannede Klasser» (Vinje 2018 nr 223 1852).

Den konflikten vi ser utspille seg i Vinjes religionskritikk, innebærer ingen avvisning av kristendommen. Oppgjøret med Knutzens moralsk-kateketiske eksempelfortellinger kan derimot forstås som et oppgjør med det teokratiske presteveldet som ennå hang fast i en utdatert, før-moderne oppfatning av forholdet mellom åndelig og verdslig makt, mellom kristentro og opplysning. Vinjes religionskritikk slik den viser seg i anmeldelsen av Knutzens bok, kan derfor i siste instans leses som uttrykk for et *politisk* anliggende. Kritikken inneholder verken noe angrep på soningsofferet eller forestillingen om troen som en forutsetning for frelse, den retter skytset mot den *offentlige* religion, Kirken som privilegert og reaksjonær samfunnsmakt. Motsetningen mellom prest og lærer gjenspeiler forholdet mellom enfoldige undersåtter og opplyste borgere. I dette perspektivet plasserer Morgenblad-debuten seg sentralt i en av den nye nasjonalstatens viktigste kulturkamper. Vinjes

debutartikkel i *Morgenbladet* gir oss et forvarsel om det som skulle komme med «det moderne gjennombrudd» i skolen (skoleloven av 1889). Langt på vei fikk borgerskolelæreren rett: Presten skulle virkelig komme til å få avløsning av læreren.

Noter

- 1 Per Kristian Aschim utlegger begrepene «offentlig Religion», «herskende Religion» og «den christelige Stat» i sin doktoravhandling om den statsteoretiske diskursen om religionen og staten i 1840-årene (Aschim 2018 s. 35–38 og *passim*).
- 2 Jeg skylder Øyvind Gulliksen stor takk for hans velfunderte kommentarer til en første versjon av denne artikkelen.
- 3 Karl Alfred Gustav Ernst Glaser, *Erzählungen aus dem Reiche Gottes. Zum Gebrauche bei dem Religionsunterrichte in Kirche, Schule und Haus. Nach Luthers kleinen Katechismus geordnet*. Erlangen 1842, XX+760 s. Nye utgaver i 1843, 1845, 1855 (524 s.) og 1875 (540 s.). Nederlandsk oversettelse 1845–1848, svensk 1849. Digitalisert versjon av førsteutgaven finnes i REX, katalogen til Det Kongelige Bibliotek. Glaser lister i forordet opp de 14 kildene han har kompilert sine moralske fortellinger fra. Forordet er datert mai 1842 i Behringsersdorf (zu Nürnberg).
- 4 Nicolai Wergeland, *Kortfattet Lærebog i den Evangelisk-Luthersk Christelige Religion. Etter Luthers Katechismus og Pontoppidans Forklaring*, Chra 1836 s. 41: «332. Hvad er Tro? Tro er en Villie til det Gode, som er kommen af Overbeviisning om Jesu Læresetningers Sandhed».
- 5 Religionshistorikeren Gro Steinsland argumenterer i en lengre artikkel i avisa Klassekampen (2018) for at Vinje mot slutten av sitt liv, i møte med fjellheimen, henga seg til en «kosmisk religiøsitet». Den gamle religionskritikeren «sakraliserer fjellheimen som en form for menneskehetens urreligion». Steinsland ble imøtegått av norrønfilologen Mai Elisabeth Berg uken etter.
- 6 Borgerskolene var nettopp en type moderne undervisningsinstitusjoner som i det alt vesentlige tilbød praktiske fag som skriving, regning, bokholderi og levende språk og naturfag til elever som kunne betale for seg. Den som tok mål av seg til å bli student, måtte pent holde seg til tradisjonen, dvs. latinen og katekismen.

Litteratur

- anon. (1847). Nogle Ord i Anledning af Kritiken over Hr. Pastor Knutzens 'Christelige Fortællinger'. *Morgenbladet*, 25. juli.
- Aschim, Per Kristian. (2018). *Herskende religion i den kristelige stat. Den statsteoretiske diskursen om religion og stat med henblik på norsk religionspolitikk i 1840-årene*. Oslo: Ph.d.-avhandling ved Det teologiske Menighetsfakultet
- Bang, A.Chr. (1890). Tale i Grans Kirke ved Digteren Aasmund Olavson Vinjes Ligfærd [1870]. I: Vislie, V. A. O. *Vinje*. Bergen: Mons Litréré.
- Berg, Mai Elisabeth. (2018). Vinjes poesi og kosmisk urreligion. *Klassekampen*, 3. november.
- Bergsgård, Arne. (1940). *Aasmund Vinje. Norsk nasjonal konservatisme*. Oslo: Aschehoug.
- Eide, Martin (2010). *En samfunnsmakt blir til 1660–1880* (bd. 1). *Norsk presses historie 1–4 (1660–2010)*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Elstad, Hallgeir. (2009). Til erstatning for Pontoppidan. Et blikk på noen opplysningskatekismer i Danmark og Norge. *Dansk Teologisk Tidsskrift Årg.* 72, s. 161–80.
- Garborg, Arne. (1874) [1873]. *Jaabæk og præsterne*. Tvedestrand: Th.N. Eskildsen.
- Glaser, Karl Alfred Gustav Ernst. (1842). *Erzählungen aus dem Reiche Gottes. Zum Gebrauche bei dem Religionsunterrichte in Kirche, Schule und Haus. Nach Luthers kleinen Katechismus geordnet*. Erlangen: Carl Heyder.
- Glebe-Møller, Jens. (1980). Det teologiske Fakultet 1597–1732. I *Det teologiske fakultet*, red. Leif Grane, bd. 5 av *Københavns universitet 1479–1979*. København: Gad, 93–212.
- Grunnloven. 1814. Stortinget: <<https://www.stortinget.no/no/Stortinget-og-demokratiet/Lover-og-instrukser/Grunnloven-fra-1814/>>.

- Gulliksen, Øyvind T. 1992. 'Papirteologi': Vinjes religionskritikk. I «*At føle paa nationens puls*». *Åtte artiklar om Aasmund O. Vinje*, red. Eli Glomnæs, Øyvind T. Gulliksen og Olav Solberg. Oslo: Novus, 69–81.
- Ingier, Frederik. 1868a. *Er det theologiske Facultet ved Norges Universitet et catholsk Facultet med jesuitisk Tilsnit? Et Indlæg til Fordeel for Religionsfrihed*. Chra: I kommisjon hos J. Chr. Abelstedt
- . 1868b. *Pietismen eller Forsamlingsfolket betragtet især med Hensyn til den nærværende Tid*. Chra: J. Chr. Abelstedt.
- Knutzen, K.O. 1845. *Christelige Fortællinger, til Brug ved Siden af Religionsundervisningen i Almueskolerne*. Christianssand: S.A. Steen (boktrykker).
- [Knutzen, K.O.]. 1847. Svar til Anmelderen af mine 'christelige Fortællinger'. *Morgenbladet* 9. august.
- Løvlie, Birger. 2012. Øvrighetskirken på anklagebenken. I *Kirke Kultur Politikk. Festskrift til professor dr. theol. Bernt T. Oftestad på 70-årsdagen*, red. Birger Løvlie, Kristin Norseth og Jan Schumacher. Trondheim: Tapir, 71–82.
- Midttun, Olav. 1966. *A.O. Vinje*. 2. utg. Oslo: Samlaget.
- [Pontoppidan, Erik]. 1737. *Sandhed Til Gudfrygtighed, Udi En eenfoldig og efter Muelighed kort, dog tilstrekkelig Forklaring over Sal. Doct. Mort. Luthers Liden Catechismo, Indeholdende alt det, som den, der vil blive salig, har behov, at vide og gjøre*. Kjøbenhavn: Kongel. Waysenhuses Forlag. Lest i digitalisert versjon: <<http://www.kb.dk/e-mat/dod/110308054633.pdf>>.
- Roos, Merethe. 2016. En opposisjonell og fritenker. Betydningen av kristendomssyn i debatten om skolelovgivningen frem mot 1889: Søren Jaabæks posisjon. *Historisk tidsskrift* 95, 384–404.
- Skard, Sigmund. 1938. *A.O. Vinje og antikken. Studier i norsk åndshistorie*. Oslo: Det Norske Videnskaps-Akademi.
- Steinsland, Gro. 2018. Vinje og fjellet. *Klassekampen* 27.10.2018, 36–37.

- Sørensen, N[icolai]. J[ulius]. 1880. *Søren Jaabæk. En Livsskildring*. Fredriksstad: Nicolai Olsen.
- Taylor, Charles. 2007. *A Secular Age*. Cambridge, MA: Belknap Press.
- Thorkildsen, Dag. 1995. *Nasjonalitet, identitet og moral. KULTs skriftserie* nr 33. Oslo: Norges forskningsråd.
- . 1996. *Grundtvigianisme og nasjonalisme i Norge i det 19. århundre. KULTs skriftserie* nr 70. Oslo: Norges forskningsråd.
- Vesaas, Olav. 2018. *Ein tankens hermann* [2001]. 2. utg. Oslo: Cappelen.
- Vinje, A.O. 1847. Tilsvaer paa de i dette Blad No. 206: «Nogle Ord i Anledning af Kritiken over Hr. Pastor Knutzens 'christelige Fortællinger'», og «Nogle Ord til Udgiveren af 'christelige Fortællinger' ianledning af hans Tilsvaer paa min Kritik». Begge i *Morgenbladet* 1. september.
- . 1969. *Brev*, utg. Olav Midttun. Oslo: Samlaget.
- . 1993. *Skrifter i Samling* [1916–1921]. Utg. Olav Midttun og Jon Haarberg. 6 bd. Oslo: Samlaget.
- . 2017. [Selvbiografi, ca. 1861]. I *Vinje-bibliografien. Skrifter av og om Aasmund Olavsson Vinje 1843–2016*, utg. Ottar Grepstad. Ørsta: Nynorsk kultursentrum, 419–23.
- . 2018. *Korrespondentbrev til Drammens Tidende 1851–1859*, utg. Nina Marie Evensen og Jon Haarberg. Oslo: NSL/Nasjonalbiblioteket <<https://www.bokselskap.no/boker/korrespondentbrev/tittelside>>.
- Vislie, Vetle. 1890. *A.O. Vinje*. Bergen: Mons Litleré.
- W[ergeland], N[icolai]. 1832. *Fjorten Paragrapher Kirke- og Undervisnings-Væsenet vedkommende*. Christiania: J. Krohn.
- Wergeland, Nicolai. 1836. *Kortfattet Lærebog i den Evangelisk-Lutherske Religion. Efter Luthers Catechismus og Pontoppidans Forklaring*. Christiania: Carl L. Rosshauw.
- Wexels, W.A. 1853. *Foredrag over Pastoraltheologien*. Chra: Chr. Grøndahl.

Vranglesningens metode

Vinjes kritikk av Bjørnson og Ibsen

Jens-Morten Hanssen

I sitt essay «Om *Brand* av Henrik Ibsen» fra 2008 spør Dag Solstad: Hva var det som skaka sinnene? Hva var det som forårsaka den begeistringa og oppløftelsen som traff det lesende publikumet i Norden i året 1866, da Ibsens *Brand* kom ut? Det kan synes helt feil å begynne dette kapitlet med Solstads *Brand*-essay, for som kjent gikk Solstad til Georg Brandes, Marcus Jacob Monrad og Clemens Petersen – og nettopp ikke til Vinje – for å finne svar på sine spørsmål. Vinje representerer i Solstads essay ei blindgate, eller enda verre: Vinjes *Brand*-lesning peker i ei retning som siden har gjort den opprinnelige begeistringa over *Brand* «nærmest uforståelig» (Solstad 2008 s. 46). For Vinje, skriver Solstad, framsto Brand som «en litt latterlig person, [...] han var overbevist om at Ibsen hadde skrevet en parodi, og etter som det tjuende århundret kom og gikk, har Ibsens Brand framstått for oss som mer og mer frastøtende i all sin totalitære

umenneskelighet» (ibid.). Jeg skal her la Vinje-året 2018 være ei anledning til å snu Solstads *Brand*-essay på hodet. Hva var det Solstad ikke fant hos Vinje? Lette han godt nok?

Solstad kan synes å gjøre seg skyldig i noe man må være på vakt for når det gjelder Vinje: å ta ham for pålydende. I dette kapitlet skal jeg se nærmere på Vinjes litteraturkritikk, nærmere bestemt hans kritikker av Bjørnstjerne Bjørnsons *Arne* fra 1859 og Henrik Ibsens *Brand* fra 1866. Det er veldig sjelden et en-til-en-forhold mellom innhold og form i Vinjes skrifter, heller ikke i hans litteraturkritikk. Glipper denne innsikten, kan det bære galt av sted, som vi skal se. Mitt fokus er tredelt: Jeg vil for det første undersøke Vinjes anmeldelser i kontekst av øvrige kritikere i samtida. For det andre vil jeg belyse Vinje fra et litteraturkritikkhistorisk ståsted, og endelig, for det tredje, peke på hva som særpreger Vinje som litteraturkritiker. Aller først vil jeg imidlertid kort begrunne hvorfor jeg har valgt meg ut Vinjes kritikk av Bjørnson og Ibsen og hva som gjør det nærliggende å undersøke akkurat disse kritiske tekstene i sammenheng.

To verk, én lese måte

Vinjes kritikker av *Arne* og *Brand* ble skrevet med sju års mellomrom, men det er på ingen måte søkt å trekke forbindelseslinjer mellom de to skriftstykkene – Vinje gjør det selv. Anmeldelsen av *Brand* i *Dølen* 8. april 1866 er gjennomsyra av et komparativt blikk. Innledningsvis peker Vinje på Ibsens fortrinn framfor Andreas Munch og Bjørnson, før han drar sammenlikninger mellom konstellasjonene Wergeland/Welhaven og Bjørnson/Ibsen. Halvveis ut i anmeldelsen skriver Vinje så:

Det er ein merkjelig Ting med disse tvo Poeter [Bjørnson og Ibsen], at dei liksom ikki synes at kjenne Grensa millom det Tragiske og det Komiske. Dei meina det aalvorsamt, men midt i

Aalvoret sit maa dei synast for den klokare Mannen skjemtefulle. [...] Bjørnson trur at vera aalvorsam naar han er flirande, og Ibsen trur vist baade her i «Brand» og i Bisp Nicolaus i «Kongsemerne», at vera tragisk naar han verdt skjemtefull. Derfor tok eg i si Tid «Arne» for ei Skalleherming (Parodi) paa Bondelivet, og derfor vilde det vist vera det rettaste at taka «Brand» som eit storslegjet Skjemtedikt (Vinje 1993b s. 188).

Både i litteraturhistorien og i litteraturkritikkhistorien er det skapt presedens for å hevde at Vinje anlegger samme lese måte på *Arne* og *Brand*. I *Norsk litteraturkritikks historie 1870–2010* viser Eirik Vassenden til at Vinje leser Bjørnsons bondefortellinger som parodier på bondefortellinger og at Bjørnson dermed blir en parodi på seg selv. Og Vassenden legger til: «Ei tilsvarande parodisk-ironisk lesing gjer han også av Ibsen, i ei syredryppande melding av *Brand*» (Furuset, Thon og Vassenden 2016 s. 45). Her baserer Vassenden seg i stor grad på Arild Linnebergs gjennomgang i bind to av *Norsk litteraturkritikks historie 1770–1940* (Linneberg 1992). Å se de to Vinje-tekstene i sammenheng er imidlertid noe allerede Henrik Jæger gjorde i *Illustreret norsk litteraturhistorie* – og mange litteraturhistorikere etter ham (Jæger 1896 s. 539–548). Hensikten min er ikke å imøtegå dette. Men ved sida av en del åpenbare likheter som har med retorikk og stilistiske trekk å gjøre, finnes det også noen påtakelige forskjeller mellom de to kritikkene. Et stikkord her er essayet «Brandpoesi» som Vinje publiserte noen måneder etter den opprinnelige *Brand*-anmeldelsen. Som vi skal se er det ikke uten videre gitt at essayet «Brandpoesi» i det hele tatt handler om Ibsens *Brand*. Like fullt vil jeg argumentere for at essayet sier mye om hvilken type kritiker Vinje er.

Vinjes kritikk av Bjørnsons *Arne* (1859)

La oss først se nærmere på konteksten for Vinjes anmeldelse av *Arne*. I et kortsiktig perspektiv hadde *Arne* et smalere kritisk nedslagsfelt enn *Brand* sju år seinere. Av kjente anmeldelser i trykte publikasjoner i 1859 og 1860 vet vi om sju.¹ Blant disse står Vinjes kritikk i en særstilling på en rekke punkter. For det første var hans kritikk av *Arne* den eneste som var skrevet på landsmål. Vinje gjorde seg først gjeldende som litteraturkritiker i dansk-norsk språkdrakt. Det første skriftstykket av Vinje som sto på trykk var hans anmeldelse av K. O. Knutzens *Christelige Fortællinger* i *Morgenbladet* 3. juli 1847. I løpet av sine åtte år som korrespondent for *Drammens Tidende* fra 1851 leverte han flere literære anmeldelser, blant annet av Andreas Munchs *Sorg og Trøst* og Ibsens *Hærmændene på Helgeland*. Fra Vinje etablerte *Dølen* i oktober 1858 skrev han imidlertid helt og holdent på landsmål, og fra da av var alt han skrev uløselig knyttet til landsmålsaken.

For det andre var *Dølen* en publikasjonsplattform med en helt særegen profil. «Dølen og eg sjølv er no liksom det sama, maa vita», skrev Vinje i 1863. Seinere uttalte han at «Dølen er eit Menneske og ikkje nokot daudt Blad» (Vinje, referert i Vesaas 2001 s. 180). Mens eksempelvis *Morgenbladet* og *Fædrelandet* var vel etablerte avisbedrifter med et mangfold av skribenter knytta til seg, var *Dølen* et nylig oppstarta enkeltpersonsforetak, ei ukeavis som fungerte som ei lekegrind eller et laboratorium for en skribent aleine. Det ga naturligvis muligheter, men betydde også begrensninger. Målt i antall ord var Vinjes anmeldelse den suverent mest omfattende. Den er nesten fire ganger lengden på Clemens Petersens anmeldelse. I *Dølen* var det ingen konkurranse om hva som skulle få spalteplass. Vinje rydda plass til det han hadde på hjertet. På den andre sida er det liten tvil om at Clemens Petersens anmeldelse nådde langt flere lesere enn

Vinjes. Vinje oppgir selv i et brev at *Dølen* i desember 1858 hadde «over 600 Abonnenter» (Vinje 1969 s. 108). Til sammenlikning hadde *Fædrelandet* på samme tid om lag tre ganger så mange abonnenter.² I tillegg ble Petersens anmeldelse også trykt opp i *Aftenbladet* i Kristiania 14. oktober 1859 – som også deler av Carl Rosenbergs anmeldelse ble seinere. Slik fant de to danske anmeldelsene relativt sett større nedslag enn de norske.

For det tredje skiller Vinjes anmeldelse seg ut på grunn av innholdet i kritikken hans. Innholdssida må imidlertid ses i nær sammenheng med formelle trekk, retoriske grep og stilnivået i kritikken, og fra et litteraturkritikkfaglig perspektiv er Vinjes anmeldelse først og fremst interessant på grunn av dens form. Vinje sier innledningsvis at han, som mange andre roser *Arne*, men «fraa ein djupare Grunn en dei, for eg teker han Arne som ei Skalkherming (Parodi) paa vaart nationale Stræv i Likning med Wessels sokkelaase Kjærleike, daa han ikring aatteti Aar sidan likeins skalkhermde (parodierede) den trutne fransk-tyske Smak». Målformen i fortellinga, hevder Vinje videre, «er eit Mønster paa Skalkherming heilt igjenom» (Vinje 1993a s. 323–324).

I bind to av *Norsk litteraturkritikks historie 1770–1940* gir Arild Linneberg en inngående analyse av Vinjes *Arne*-essay. I framstillingen hans blir Vinje et kroneksempel på kritikeren som essayist. Vinjes litteraturkritikk er kritisk litteratur, hevder Linneberg: «stiliserte retoriske tekster som blottlegger de grepene som gjør dem til litteratur». Vinjes viktigste grep er ironi, sier Linneberg videre. Mer enn en språklig figur er ironi ei holdning, som også er essayistens holdning. Et sentralt formgrep i essayet er paradoksets form. Linneberg karakteriserer Vinjes anmeldelse som slakt, ett av de grundigste i norsk kritikkhistorie, men «et slakt som tar Bjørnson alvorlig, og som tar bondefortellinga alvorlig, gjennom en dobbel forstilling: Vinje later som den er

det reneste vås» (Linneberg 1992 s. 239–240). Vinje viser til at Bjørnsons bondefortellinger motsier seg selv.

Sett i kontekst av samtida framstår Vinje som en motstemme; en som leser *Arne* motsatt av hva alle andre gjør. Et eksempel som viser hvor kontrær Vinjes lesning er i forhold til de øvrige er lesningen av det første kapitlet av *Arne*, hvor ei ansamling trær anført av en enebærbusk får det for seg: «Enn om vi klødde fjellet» (Bjørnson 1858 s. 5). Clemens Petersen kaller åpningskapitlet for «yndigt» og karakteriserer det som «et fuldstændigt lille Mesterværk for sig selv» (Petersen 1859 s. 1). Kapitlet danner mottoet for hele fortellinga, for helt på slutten av boka knyttes det an til åpninga, «thi nu er Fjeldet klædt» (ibid.). Carl Rosenberg peker på det samme: Grunntanken i fortellinga, hevder han, er «sindrigt og poetisk antydet ved det overordentligt smukt fortalte Eventyr, der ligesom danner Ouverturen og hvortil de sidste Ord i Bogen vise tilbage» (Rosenberg 1859 s. 490). Vinje derimot mener at åpningskapitlet er en parodi ingen kan ta feil av og at Bjørnson her slår to fluer i en smekk: «baade dei, som taka slik Barnetale etter Andersen, og dei mange af os, som bruka Wergeland baadi til at baka og bryggja af» (Vinje 1993a s. 325). Vinje peker på at tanken som sådan er fagert uttalt av Henrik Wergeland i sangen «Det er min Sjel en frydfuld Trang at gjæste Norges Dale»; en fager tanke kan imidlertid by en imot når den «hamrast lauvtunn», hevder Vinje og mener at Bjørnson har satt inn kapitlet «til Rædsla baadi for alle deim, som liva af Wergeland, og for deim som herma etter den danske Diktaren Andersen, liksom i det Heile alt tilgjort (affecteret) fær eit drepande Slag» (ibid.).

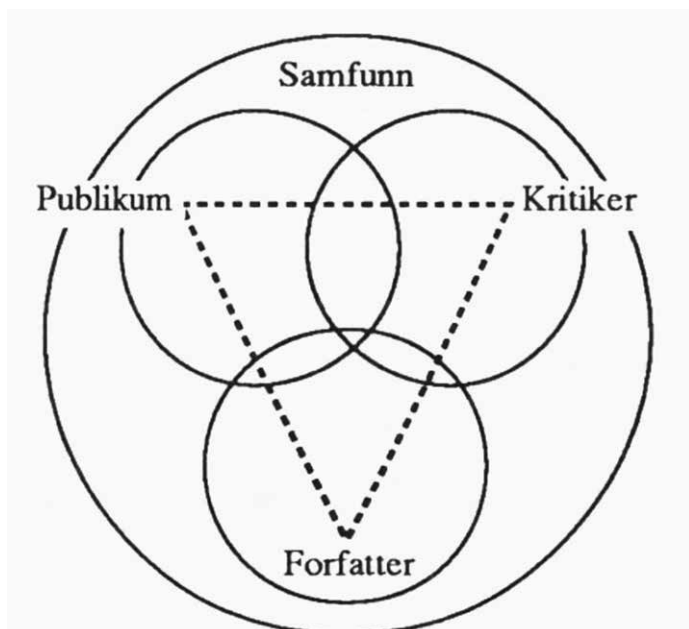
I samtida var Vinje en motstemme, men i ettertid kan man observere at motstemmen, i takt med kanoniseringa av Vinje, har blitt en førende stemme. I tillegg til de nevnte omtalene av Vinjes essay i litteraturkritikkhistoriene til Linneberg, Furuseth, Thon

og Vassenden, er det omtrent ikke skrevet ei eneste framstilling av norsk litteraturhistorie av betydning etter Henrik Jæger som ikke refererer til Vinjes *Arne*-kritikk (Elster 1934 s. 44; Liestøl og Stang 1938 s. 203; Bull mfl. 1960 s. 146–148; Beyer 1995 s. 404; Bjerck Hagen 2019 s. 468–526). Det betyr ikke nødvendigvis at man har slutta seg til Vinje: Ernst Sars mente at anmeldelsen var «vringlet, ondskabsfull og selvmodsigende» (Sars 1912 s. 318). Francis Bull påsto at den var full av «hat og hån» og «ondskabsfull» (Bull mfl. 1960 s. 147, 519). Erik Bjerck Hagen på sin side avviser Vinjes hovedpoeng om at *Arne* er en parodi og hevder at anmeldelsen er «blind for alle kvaliteter som ligger i Bjørnsons romantisk-realistiske fortellerkunst» og at den derfor, «som litteraturkritikk betraktet, må [...] regnes som ganske mislykket» (Bjerck Hagen 2019 s. 482).

Mot slike innvendinger kan man imidlertid innvende at mens de øvrige av de tidligste kritikkene i tiltakende grad har gått i glemmeboka, har Vinjes *Arne*-kritikk fått sin egen virknings- og resepsjonshistorie som går helt fram til våre dager. Bjerck Hagens egne veldokumenterte og grundige faghistoriske gjennomgang i boka om *Norsk litteratur 1830–1875* er jo nettopp et monumentalt bidrag i så henseende (Bjerck Hagen 2019 s. 473–512). Om Vinje synger reint eller ei er ikke nødvendigvis relevant. Poenget er at han er blitt lytta til.

Vinjes kritikk av Ibsens *Brand* (1866)

I 1859 leste Vinje Bjørnsons *Arne* i lys av Johan Herman Wessels parodiske komedie *Kierlighed uden Strømper*. I sin anmeldelse av Ibsens *Brand*, som sto på trykk i *Dølen* 8. april 1866, er det et annet 1700-tallsverk som setter Vinjes lesning i relieff, nemlig satiriske *The Dunciad* av Alexander Pope. Lesemåten var lik, men konteksten for Vinjes anmeldelse av Ibsens *Brand* skiller

Figur 1: Den litterære offentligheten – Duncans modell.

seg på mange måter fra *Arne*-kritikken i 1859. Først og fremst hadde den kritiske resepsjonen av *Brand* et større omfang enn tilfellet var med Bjørnsons fortelling. Utgaven slo ned som en litterær sensasjon da den forelå i midten av mars 1866, og den avfødte en lang rekke anmeldelser i norsk, dansk og svensk presse. Av kritikker som vi vet om kom det elleve bare i løpet av april og mai 1866, og før året var omme var antallet økt til tjue.³ For det andre avfødte *Brand* en debatt som strakk seg ut i tid, den «hurtige» dagskritikken slo over i en «langsommere», mer prinsipiell form for kritikk. Anmeldelsen i april var ikke Vinjes siste ord om Ibsens verk. 6. september fulgte et essay med tittelen «Brandpoesi» hvor Vinje kommenterer debatten som stykket

avfødte på sin helt særegne måte. En sentral stemme i denne debatten var Marcus Jacob Monrad. For Vinje var ikke den eneste som ikke slapp helt taket i *Brand*. Monrad som hadde anmeldt *Brand* i *Morgenbladet* 5. april, fulgte opp med en artikkelserie i fire deler trykt over en periode på tre uker i september 1866. Vinjes «Brandpoesi»-essay og Monrads artikkelserie står i nær relasjon til hverandre og kan ikke forstås uavhengig av hverandre. For det tredje var Vinje ikke lenger en motstemme på samme måte som i 1859. Han var for eksempel ikke den eneste som anla en satirisk forståelse av Brand-karakteren.

«Brandpoesi» og litteraturkritikkens autonomisering

Som Arild Linneberg har påpekt skjer det ei relativ autonomisering av litteraturkritikken omkring midten av 1800-tallet. Kritikken løsriver seg gradvis fra den halvt private, halvt offentlige salong- og kafékulturen og ekspanderer i retning av en større offentlighet omkring de skriftlige mediene: aviser, tidsskrifter og andre trykte publikasjoner. Hugh Duncans modell (figur 1) – her slik den er gjengitt hos Linneberg (1992 s. 60) – viser hvordan forfatter, kritiker og publikum utgjør relativt selvstendige subdomener av den litterære offentligheten (i Habermas' forstand); de er gjensidig avhengige av hverandre, og derfor er autonomien relativ og ikke absolutt. Kritikerer blir et formidlingsledd mellom forfatteren på den ene sida og markedet og publikum på den andre. Men i og med at kritikken har løst seg fra den direkte kommunikasjonsformen som herska i de litterære salongene, vender også kritikken seg inn mot seg selv. Det er dette som skjer høsten 1866, og Vinjes «Brandpoesi»-essay er en god illustrasjon av dette fenomenet.

Essayet har en tredelt struktur, to hoveddeler samt en epilog.

Den første hoveddelen handler om det som har gitt tittelen til essayet, «Brandpoesi», som ifølge Vinje er «Navnet paa den Slags Diktning, som er leid og sinnat og skjeller og smeller paa alt det, som til er og vel so det» (Vinje 1993b s. 212). Navnet, sier Vinje videre, kommer av Ibsens Brand, men Vinje generaliserer på basis av verket, slik at essayet ikke egentlig handler om det spesifikke verket, men om en bestemt type diktning. Den andre hoveddelen som bærer overskrifta «Brandkritikken», derimot, er veldig spesifikk: Den handler ikke i og for seg om *Brand*-kritikken generelt, men spesifikt om Monrads kritikk. Fiffig nok nevnes ikke Monrads navn en eneste gang i løpet av essayet. Han forblir navnløs og refereres til kun som «Philosophen», «den filosofiske Kritiker», «Kritikeren i Morgenbladet» eller «den store 'K'en», slik at det spesifikke på paradoksalt vis får et ikke-spesifikt preg.

Brand-kritikken er her blitt et tekstunivers hvor den opprinnelige objektteksten – det litterære verket som i første omgang ga anstøtet til de kritiske tekstene, Ibsens *Brand* – ikke lenger er premissleverandør og ikke lenger står i sentrum. For det første kan man ikke uten videre identifisere det Vinje kaller «Brandpoesi» med Ibsens verk. Jon Haarberg har brukt karnevalismen som forklaringsmodell på Vinjes forfatterskap, og i hans bok *Vinje på vrangen* tjener nettopp dette essayet som «et karakteristisk eksempel på Dødens travesterende skrivemåte og hans særegne essayistiske karneval» (Haarberg 1985 s. 190). Den første delen av «Brandpoesi» er på mange måter Vinjes egen travesterende og karnevaleske «Skalkeherming» av Ibsens *Brand*. For det andre rykker i den andre delen Monrads *Brand*-kritikk inn på objekttekstens plass. Det er Monrad det siteres fra; det er ubestridelig Monrads skalp Vinje er ute etter å ta.

To antagonistiske lesninger av *Brand* som satire

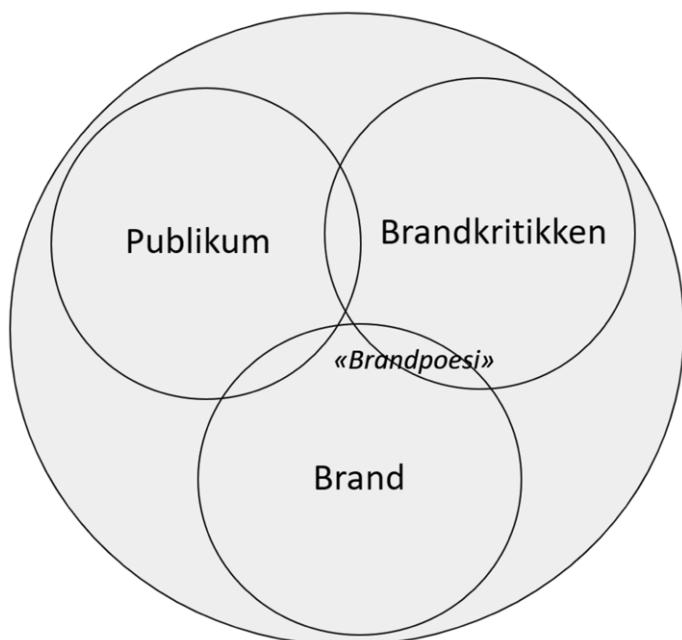
Monrad og Vinje var motstandere fra gammelt av. De sto steilt mot hverandre i målsaken. Da Vinje lanserte *Dølen* i oktober 1858 bestred Monrad i *Morgenbladet* at «Almuesproget» kunne bli «Nationens almindelige og almengyldige literære Meddelelsesmiddel» og mente det sto i strid med «alle Kulturudviklingens Love» (Monrad, referert i Haarberg 1985 s. 36). I artikkelserien i september 1866 leser Monrad *Brand* som en satire over en fordervt tidsalder hvor tingenes orden løper sin undergang i møte. Hva kunst og litteratur angår tolker Monrad målsaken som et tegn på at en gullalder er forbi.

Som et Symptom for Literaturens og Sprogets Vedkommende kunne vi spesielt hos os pege paa det omsiggribende «Maalstræv», hvad enten det gaar ud paa at danne en nivellerende, alle karakteristiske Forskjelle udslettende, paa blot udvortes Hensigtsmæssighed beregnet Almenform, eller paa en snever national Purisme (Monrad 1866).

I «Brandpoesi» siterer Vinje et relativt langt utdrag fra Monrad hvor disse linjene er inkludert, og det er ikke urimelig å tenke seg at det var akkurat her det rykka til i Vinjes penn. Men utover det finnes det også en annen, mer dypereliggende tolkningsmessig årsak til at Vinje rykka ut med essayet sitt. Både Vinje og Monrad leser *Brand* som en satire.

«Det var som Skjemt eg tok det; ellers havde eg slengt Brand'en lukt i Elden», skriver Vinje i den opprinnelige anmeldelsen 8. april.

Som Satire over Villskap i Smak er derimot Diktet stort og gripande. Daa verdt der Samanheng og Styrke i det at han drep si Kone; for det gjerer han, om just ikki likefram med Kniven; [...] daa kjem der Tanke i hans Strid mot «Humanitet» [...]; daa verdt hans siste Stund i Fjellet og Snjoskrida stor; daa verdt denne

Figur 2: «Brandpoesi» plassert i Duncans modell.

Fanatikeren, denne Villstyringen, dette Abstractum, denne «heile» Mannen ein makalaus Spott over Tidens romantiske Smak [...]. Skulde det derimot vera meint i Aalvor, vilde det likefram vera criminelt (Vinje 1993b s. 193).

I Monrads *Brand*-lesning har imidlertid satiren en helt annen retning. Her er det samtida som er gjenstand for satiren. Diktets hovedtanke, hevder Monrad, er den skjærende kontrasten mellom ideens «Alt eller Intet» og tidas «Lidt af Hvert»: «Digteren læser Tiden en alvorlig Text, dels i ligefremme Straffetaler, dels gjennom de fremstillede Karaktertyper» (Monrad 1866).

Verken Monrad eller Vinje leser Brand som en tragisk helt. Brand er «intet levende Menneske», hevder Monrad, «men et

Fragment, et Abstraktum, igrunden kun den personificerede Satire eller Straffeprædiken. [...] Hans Handlinger gaar derfor ogsaa gjerne i det Blaa og savne tilstrækkelig og bestemt Motivering» (ibid.). Både Vinje og Monrad har således problemer med tittelkarakteren, men av helt ulike årsaker. For Monrad er tittelkarakteren årsaken til at diktet om ham ikke er et helstøpt verk. Vinje kan kun ta Brand på alvor ved å tolke ham på vrangen, som spott og satire over tida. Slik spiller Vinje og Monrad på samme banehalvdel, men de spiller helt forskjellige spill.

I essayet «Brandpoesi» får Vinjes lesning av Ibsen en ekstra dimensjon, som unektelig gjør saken mer kompleks. Vinje visker ut skillet mellom litteratur og litteraturkritikk. Forholdet mellom kritikk og litteratur blir da prinsipielt uavklart. «Brandpoesi» er på den ene sida en kritisk tekst hvor litteratur gjøres til gjenstand for drøfting og diskusjon. Samtidig er det helt åpenbart en litterær tekst. «Brandpoesi» handler ikke bare om satire, men er også selv selv en satirisk tekst. «Brandpoesi» referer til Ibsens *Brand*, men forholdet mellom dette verket og det Vinje i essayet kaller «Brandpoesi» er også i beste fall uavklart. Slik svever essayet i en flertydig og uavklart tilstand mellom to domener, det litterære verkets og litteraturkritikkens (figur 2).

Tvisyn og overskridelse

I sum er Vinjes kritiske tekster om Bjørnson og Ibsen illustrerende for hans virke som litteraturkritiker. Mange har pekt på logiske brister og mangel på konsistens i kritikkene. Innvendinga fra Ernst Sars om at *Arne*-anmeldelsen er selvmotsigende er mer presis enn urimelig. Francis Bull pekte på at Vinje i sin iver etter å ramme Bjørnson kom ut for logiske vanskeligheter med sine estetiske dommer: «[S]nart hante han fortellingen om Arne fordi den var altfor romantisk, sentimental og affektet, snart klagde

han over at den var så krass og realistisk at man måtte grøsse» (Bull mfl. 1960 s. 148).

Det paradoksale og kontradiktoriske hos Vinje er ingen anomali. Det er hans stil og metode og henger nøye sammen med et velkjent topos i Vinje-litteraturen, tvisyn. Svært mye av det Vinje skrev er prega av hans berømte tvisyn. Vinjes bilde av Bjørnson som «trur at vera aalvorsam naar han er flirande» og Ibsen som «trur [...] at vera tragisk naar han verdt skjemtefull» (Vinje 1993b s. 188) gir resonans til «Hovudstadsfolk», et av stykkene i andre del av *Ferdaminni*, hvor Vinje skriver:

Skulde eg gjeva nokot Skilmark millom os fraa Hovudstaden og dei andre Byfolk, so maatte det største vera det, at me lettare sjaa kver Ting liksom med ei Dubbelsyn; me sjaa med eit Augnekast liksom Retta og Vraga paa Livsens Vev, soleides at me lettare kunna liksom graata med det eine Augat og læ med det andre (Vinje 1993c s. 136).

Både *Arne*-anmeldelsen og den opprinnelige *Brand*-anmeldelsen demonstrerer Vinjes tvisyn. Men «Brandpoesi» kompliserer bildet. Det er riktignok uråd å bringe *Brand*-anmeldelsen og «Brandpoesi»-essayet på en og samme formel. Årsaken til det er imidlertid ikke så mye Vinjes tvisyn eller at «Brandpoesi» står i direkte motstrid til det Vinje skriver i *Brand*-anmeldelsen. De to tekstene snakker rett og slett ikke samme språk. Vinjes anmeldelser av *Arne* og *Brand* forholdt seg nokså fritt til rådende konvensjoner for litterære anmeldelser, men de brøt ikke over tvert med disse. «Brandpoesi»-essayet derimot overskrider litteraturkritikksjangeren ettertrykkelig.

I anmeldelsen karakteriserer Vinje *Brand* som et «makal-aust Dikt i sit Slag», «eit spraaklegt og satirisk Meisterverk», «beiskt og bitande og vittigt og poetisk» (Vinje 1993b s. 181 og 183). I «Brandpoesi»-essayet viker slike konvensjonelle estetiske verdidommer plassen for et retorisk register og en litterær

virkemiddelbruk av en helt annen verden. Haarberg peker i sin analyse på at de enkelte delene av essayet knyttes sammen av to overgripende metaforer: Ibsen som Brandmann og Monrad som dyspeptiker (Haarberg 1985 s. 174). Dyspepsi, skriver Vinje, «har seg so, at Mennesket liksom usmeltat gjev ifraa seg det, som det tek in, so Du kann finna det alt atter, rigtignok berre i halv naturleg Tilstand» (Vinje 1993b s. 217). Vinje forklarer at tittelen på essayet, «Brandpoesi», henspiller på tittelfiguren i Ibsens dramatiske dikt, men Vinje drar navnesymbolikken fullstendig ad absurdum med et helt sett med bisarre sammenstillinger: Brandcorps, Brandvæsen, Brandfolk, Brandmann, Brandreidskap, Storebrand, Skogbrand, osv. Både Ibsen og Monrad er Brandmenn i essayets forvrengte, overførte betydning. Sveining Time har tolka «Brandpoesi» som et eksempel på en skrivemåte som innebærer «ei fornektning (negering) av fin-kulturens språklege og ideologiske regelverk, ein destruksjon av språkleg normalitet» (Time 1982 s. 27).

Forfatterkritikeren

Jeg har her forsøkt å belyse Vinjes kritikker av Bjørnsons *Arne* og Ibsens *Brand* i perspektiv av øvrige samtidskritikere, i lys av litteraturkritikkens historie og gjennom en undersøkelse av hva som særpreger Vinje som litteraturkritiker. Det er allmenn konsensus om at Vinje anlegger samme parodisk-ironiske lese-måte på de to verkene. Han var i 1859 aleine om å lese Bjørnsons bondefortelling som en parodi på ei bondefortelling. I sin samtid var Vinje på dette punktet en motstemme som imidlertid i årenes løp har blitt en førende stemme, om man har gitt sin tilslutning til Vinjes lesning eller ei. Sju år seinere var Vinje ute av stand til å ta Brand på alvor om han ikke tolka ham som «Skjemt». Da var han riktignok ikke aleine om en satirisk forståelse av

tittelkarakteren. Vinjes lesning hadde her et tangeringspunkt i Marcus Jacob Monrads kritikk av *Brand*.

Her stoppa imidlertid all enighet mellom antagonistene Vinje og Monrad. Anmeldelsene av *Arne* og *Brand* demonstrerer begge Vinjes metodiske tvisyn, som gir gjenlyd av Paul Botten-Hansens pregnante beskrivelse av vennen Vinjes ubestridelige talent til å være hoffnarr i middelalderens beste forstand, der han gikk omkring «som et levende Træsnit, skaaret ud af en gammel Folkebog, med Ironien bag sit Alvor og Graaden bag sin Latter» (Botten-Hansen 1860 s. 154). I «Brandpoesi», essayet som Vinje lot trykke i *Dølen* i september 1866 som en kommentar til debatten om *Brand*, overgår Vinje selv sitt eget tvisyn og overskrider rådende sjangerkonvensjoner for litteraturkritikk. Her får *Dølen*s lesere levert en ironisk og degraderende forvrengning av Ibsens *Brand* på den ene sida, i form av neologismen «Brandpoesi», og av Monrads *Brand*-kritikk på den andre. «Brandpoesi» kan forstås som et radikalt utslag av en prosess hvor litteraturkritikken autonomiseres.

Man skiller gjerne mellom tre hovedtyper av kritikere, den akademiske kritikeren, den journalistiske kritikeren og forfatterkritikeren (Linneberg 1992 s. 65). Det spesielle med Vinje er at han står i spagat mellom to av kategoriene. Han synes hovedsakelig å høre hjemme i kategori to (den journalistiske kritikeren), men den særegne formen for journalisme som Vinje praktiserte og som han også etablerte – den kritiske, men sterkt litterært orienterte og essayistiske journalisten – gjør at han også har en fot i kategori tre (forfatterkritikeren). Om det skulle være en formildende omstendighet ved Dag Solstads problematiske forbigåelse av Vinje i *Brand*-essayet hans fra 2008, måtte det være at Solstad også opptrer nettopp som en forfatterkritiker med en agenda som peker utover mottakelsen av *Brand* i 1866 og mot Solstads egen identitet som kulturkritiker og politisk opposisjonell. Ikke

uten grunn munner derfor Solstads gjennomgang av samtidskritikken av Ibsens verk ut i følgende selvbekjennelse: «Jeg er stolt. Jeg retter ryggen. Jeg er atter kommunist. Jeg innser atter det nødvendige» (Solstad 2008 s. 50).

Noter

- 1 Følgende anmeldelser av Bjørnstjerne Bjørnsons *Arne* i trykte publikasjoner i 1859 er kartlagt under arbeidet med dette kapitlet: Georg Krohn, *Bergensposten*, 30. august 1859; *Christiania-Posten*, 9. september 1859; O. T. Krohg, *Morgenbladet*, 15. september 1859; Hans Bordevik, *Aftenbladet*, 21. september 1859; Clemens Petersen, *Fædrelandet*, 8. oktober 1859; A. O. Vinje, *Dølen*, 9. oktober, 30. oktober og 6. november 1859; Carl Rosenberg, *Dansk Maanedsskrift*, 1859.
- 2 Jette D. Søllinge og Niels Thomsen oppgir at *Fædrelandet* hadde 1900 abonnenter i 1857 og 1650 i 1860 (Søllinge og Thomsen 1989 s. 109).
- 3 Følgende anmeldelser av Henrik Ibsens *Brand* i trykte publikasjoner i 1866 er kartlagt under arbeidet med dette kapitlet: Paul Botten-Hansen, *Illustreret Nyhedsblad*, 1. april 1866; *Snällposten*, 3. april 1866; Philip Weilbach, *Berlingske Tidende*, 4. april 1866; M. J. Monrad, *Morgenbladet*, 5. april 1866; Fredrik Bætzmann, *Aftenbladet*, 6. april 1866; Ditmar Meidell, *Aftenbladet*, 7. april 1866; Clemens Petersen, *Fædrelandet*, 7. april 1866; A.O. Vinje, *Dølen*, 8. april 1866; *Illustrert Tidende*, 29. april 1866; Erik Bøgh, *Folkets Avis*, 1. mai 1866; Georg Brandes, *Dagbladet*, 23. mai 1866; *Göteborgs-Posten*, 1. juni 1866; Fredrik Helveg, *Bjørnson og Ibsen i deres to seneste Værker*, København 1866, ss. 26–67; M. J. Monrad, *Morgenbladet*, 2., 9., 16. og 23. september 1866; A.O. Vinje, *Dølen*, 16. september 1866; O. T. Krohg, *Morgenbladet*, 29. oktober og 23. november 1866; K. A. Winterhjelm, *Morgenbladet*, 1. og 4. desember 1866; Jens Lieblein, *Norden* 1 (1866), 287–297; Johan Vibe, *Litterairt Tidsskrift* (1866), 183–207; Carl Rosenberg, *Nordisk tidsskrift för politik, ekonomi och litteratur* 1 (1866), 106–12.

Litteratur

Beyer, E. (red.). (1995). *Norges litteraturhistorie. 2: Fra Wergeland til Vinje*. Oslo: Cappelen.

- Bjørnson, B. (1858). *Arne*. Bergen: H. J. Geelmuydens Enke.
- Botten-Hansen, P. (1860). «Fra Throndhjem III». *Illustreret Nyhedsblad*, 2. september 1860, s. 154–155.
- Bull, F., Paasche, F., Winsnes, A. H., og Houm, P. (1960). *Norsk litteraturhistorie. 4: Fra februarrevolusjonen til første verdenskrig*. Oslo: Aschehoug.
- Elster, K. (1934). *Illustrert norsk litteraturhistorie. 4: De store diktere*. Oslo: Gyldendal.
- Furusest, S., Thon, J. H., og Vassenden, E. (red.). (2016). *Norsk litteraturkritikks historie 1870–2010*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bjerck Hagen, E. (2019). *Norsk litteratur 1830–1875: Romantikk, realisme, modernisme*. Oslo: Dreyers forlag.
- Haarberg, J. (1985). *Vinje på vrangen: Momenter til revurdering av en nasjonal klassiker*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Jæger, H. (1896). *Illustreret norsk litteraturhistorie. 2: 1ste halvbind*. Kristiania: Bigler.
- Liestøl, K., og Stang, E. (1938). *Norges litteraturhistorie*. Oslo: Gyldendal.
- Linneberg, A. (1992). *Norsk litteraturkritikks historie 1770–1940. Bind II: 1848–1870*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Monrad, M. J. (1866). Om Ibsens *Brand*. *Morgenbladet*, 23. september 1866. Tilgjengelig fra: <https://www.hf.uio.no/is/rjenester/kunnskap/ibsen-arkivet/tekstarkiv/anm/br/br-m-j-monrad-2.html>.
- Petersen, C. (1859). *Arne* af Bjørnstjerne Bjørnson. *Fædrelandet*, 8. oktober 1859, s. 1–2.
- Rosenberg, C. (1859). «Æsthetisk Literaturoversigt». *Dansk Maanedsskrift*, 1859 (2), s. 478–495.
- Sars, J. E. (1912). *Samlede værker. 4: Portrætter og essays*. Kristiania og København: Gyldendalske Boghandel.
- Solstad, D. (2008). «Om *Brand* av Henrik Ibsen». *Norsk Shakespeare og teatertidsskrift Årg. 11* (2), s. 45–51.

- Søllinge, J. D. og Thomsen, N. (1989). *De danske aviser 1634–1989. 2: 1848–1917*. Odense: Dagspressens Fond.
- Time, S. (1982). «Borgaren og satyren – moment til eit bilde av Vinje som essayist i DØLEN». I: Ottar Grepstad (red.). *Essayet i Norge: Fjorten riss av ein tradisjon*. Oslo: Samlaget.
- Vesaas, O. (2001). *A. O. Vinje: Ein tankens hærmann*. Oslo: Cappelen.
- Vinje, A.O. (1969). *Brev*. Oslo: Samlaget.
- Vinje, A.O. (1993a). *Skrifter i Samling. 1: Bladstykke i Morgenbladet, Andbrimner, Drammen Tidende, Den Norske Tilskuer og Dølen*. Oslo: Samlaget
- Vinje, A.O. (1993b). *Skrifter i Samling. 2: Bladstykke Dølen II–VIII*. Oslo: Samlaget.
- Vinje, A.O. (1993c). *Skrifter i Samling. 4: Ferdaminni, Fjöllstaven min, Elsk og Giftarmaal*. Oslo: Samlaget.

Natur og litteratur

Økokritiske tendenser i Vinjes «Digtning»

Johan M. Staxrud

‘Mennesket er et Naturens Barn’ siger den almindelige Bevidsthed; det er derfor en evig Gjenstand for Poesien, det er selv Poesi og det naturens dybeste og skjønneste (Vinje 1993 s. 36).

I 1851 skrev Aasmund Olavsson Vinje en anmeldelse av Ole Vigs utgivelse *Norske Bondeblomster, poetiske forsøg* fra samme år, som ble trykket i *Andhrimner*, 1. kvartal. Anmeldelsen fikk tittelen «Digtning». Ole Vig (1824–1857) var en av 1800-tallets skole- og folkeopplysningsmenn, og var blant annet sentral i etableringen av folkehøyskolene, samtidig som han var en av samtidens litterære stemmer. Det er liten tvil om at Vinje anerkjente Vigs litterære begavelse, noe Vinje også ga uttrykk for i sitt minneord om Ole Vig i *Dølen* i 1857. I anmeldelsen fra 1851 gir Vinje en grundig kritikk av det tematiske innholdet i Vigs bok, som er kategorisert i tre deler fra Vigs hånd: Nasjonen, religionen og naturen. Når Vinje likevel først skriver en

anmeldelse av en samtidig lyrikkutgivelse, benytter han også muligheten til å presentere og drøfte hva og hvordan han mener litteraturen skal være. «Digtning» fungerer med andre ord både som anmeldelse, og som en kritisk gjennomgang av tendenser i samtidslitteraturen.

Det er først i *Morgenbladet* og deretter i *Andbrimner* at Vinje skriver sine første litteraturkritikker, under påvirkning av den romantiske tradisjonens estetikk og litteratursyn. Et sentralt moment er at litteraturen og livet henger sammen, og videre at litteraturen kan løfte mennesket opp fra det ellers tunge livet. Vinjes program som litteraturkritiker, eventuelt «litteraturviter», har tidlig i hans skribentkarriere en filosofisk og erkjennelsesmessig side. Kunsten, det vil si poesien, har potensiale til å styrke mennesket, ikke bare underholde det.

Hvor går så Vinje for å finne frem til det som kan styrke mennesket? Det foreløpige svaret er *naturen*. I «Digtning» fremhever Vinje hvordan litteratur og poesi må være direkte og konkret knyttet til menneskers liv og virkelighet, for ikke å miste sin kraft. Dette kan i første omgang minne om en realistisk impuls, men Vinje er muligens nærmere en økologisk eller økokritisk tendens i anmeldelsen. Forholdet mellom individet og naturen, men også en større dimensjon ved den menneskelige sivilisasjons sammenheng med naturen, er sentralt i anmeldelsen. Vinjes anliggende er mer omfattende enn naturen som kilde til lyrisk materiale: Det dreier seg om hvordan vi som mennesker forholder oss til naturen som omgir oss på alle kanter, og hvordan og hvorfor dette er en så viktig del av litteraturen og poesien.

Vinjes natursyn er blitt gjennomgått i tidligere undersøkelser av Vinjes forfatterskap. Blant annet kan man nevne Sigmund Skards avhandling *Vinje og antikken* (1938), Ole Martin Høystads artikkel «Vinjes natursyn» (1992), Leif Mæhles artikkel «Noko om lyrikaren Vinje» (1992) og Asbjørn Velds artikkel «Vinje

og filosofien» (1993). Vinjes kjærlighet til naturen er kjent for de fleste, og det er gjerne i de senere tekstene, som *Ferdaminni* og forskjellige tekster i *Dølen*, at man har funnet belegg for Vinjes natursyn og naturfilosofi. Men hvordan skriver Vinje om lyrikk og natur i 1851? Hvilke tendenser og syn kan vi spore hos den tidlige Vinje? «Digtning» har vært gjenstand for litteraturhistoriske undersøkelser ved for eksempel Francis Bull, og innen litteraturkritikkens historie har professor Arild Linneberg gjennomgått anmeldelsen som en del av Vinjes kritikerverke, men det har blitt viet mindre tid og oppmerksomhet til det litterære og poetologiske innholdet i anmeldelsen.

I dagens litterære offentlighet dukker gjerne *økokritikk* og *økokritisk* opp som betegnelser på møter mellom natur og litteratur. Det ville være en urimelig forenkling å kategorisere Vinjes litteratur som økokritisk, mye på grunn av den aktivistiske tråden innen økokritikken, men også på grunn av klima- og miljøbevisstheten store deler av den økokritiske tenkningen forutsetter. Vinje er likevel ikke desto mindre opptatt av hvordan mennesket skildrer naturen litterært, og hvordan menneskets forhold til naturen kommer til uttrykk gjennom litteraturen. Vinjes anmeldelse kan bli forstått i sammenheng med idealisme, naturromantikk og åndsromantikk – med en konkret og materiell forankring i folkekulturen. Men kan det også være økokritiske tendenser å finne? Vinje rører implisitt ved et sentralt moment innen økokritikken: det antroposentriske synet på verden, og hvordan mennesket som oftest får forrang i litteraturen. Ved å undersøke en av Vinjes tidlige tekster der litteratur og natur står sentralt, kan vi muligens også finne et uttrykk for tidlige økokritiske tendenser i norsk litteratur.

Økokritikken

Økokritikk er studier av litteratur og miljø med et tverrfaglig perspektiv. Utgangspunktet er på sett og vis en reaksjon på klima- og miljøkrisen som fikk oppmerksomhet fra omkring 1960-tallet og fremover, men det er først på 1990-tallet at økokritikken får status som teoretisk retning. En ofte sitert definisjon er fra professor i litteratur og miljø Cheryll Glotfelty's innledning i antologien *The Ecocriticism Reader*: «What then is ecocriticism? Simply put, ecocriticism is the study of the relationship between literature and the physical environment [...] ecocriticism takes an earth-centered approach to literary studies» (Glotfelty og Fromm 1996 s. xviii). Førsteamanuensis ved OsloMet Mads B. Claudi gjengir dette i boken *Litteraturteori*, og følger opp med en oppsummering av sentrale økokritiske problemer: «Hvordan forstår vi begrepet natur, og hvordan forstår vi menneskets forhold til naturen? Og hvordan påvirkes menneskets kultur av naturen og naturen av menneskets kultur?» (Claudi 2013 s. 241). Disse innledende spørsmålene og formuleringene er svært åpne, og det er vel nettopp det som utgjør økokritikkens grunnposisjon: Det er ikke en ensrettet ideologisk, politisk, filosofisk eller estetisk teori som på noen måte definerer verden; verden ligger åpen for mennesket. Litteraturen er i dette tilfellet det middelet mennesket har for å kunne gi naturen liv, ja, for i det hele tatt å kunne forholde seg til naturen. Ifølge litteraturkritiker Espen Stueland kan økokritisk litteratur kjennetegnes ved at det er «dikt vendt mot verden»; poesi eller dikt skrevet med en klar og selvbevisst holdning til verden og omgivelsene, og i en tydelig tilnærming til naturen som fremhever mennesket og likevel ikke gir det forrang (Stueland 2016). Noe av det samme finner vi hos professor Greg Garrard i boken *Ecocriticism* (2012): «Indeed, the widest definition of the subject of ecocriticism is the study of

the relationship of the human and the non-human, throughout human cultural history and the entailing critical analysis of the term 'human' itself» (Garrard 2012 s. 5).

En av økokritikkens teoretikere, professor Lawrence Buell, setter i boken *The Environmental Imagination* (1995) frem fire kriterier for at en tekst kan kalles «environmental», altså være orientert mot miljøet: 1) Det ikke-menneskelige miljøet er tilstede ikke bare som bakgrunn, men som et nærvær som viser at menneskets historie er forbundet med naturhistorien. 2) Menneskelige interesser er ikke å forstå som de eneste legitime interessene. 3) Menneskelig ansvarlighet er en del av tekstens etiske horisont, og 4) En forståelse av miljøet som prosess heller enn som noe konstant eller allerede gitt, skal i det minste være implisert i teksten (Buell 1995 s. 6–8; Claudi 2013 s. 249). Verket, eller litteraturen, kan med andre ord ikke isolere det menneskelige, men må se det i sammenheng med naturen. Her er det et møte mellom et menneskeorientert og et miljøorientert perspektiv. Dette vil fungere som et idémessig bakteppe for dette kapittelet, ettersom kriteriene har klangbunn i hvordan Vinje skriver om litteratur og poesi i «Digtning».

Økokritikkens interesse for forholdet mellom litteratur og natur handler om hvordan mennesket forholder seg til natur som begrep og fenomen. Retninger innen økokritikken har søkt å komme bort fra et antroposentrisk perspektiv, mens andre igjen ser litteraturen i dette henseende som et kulturelt uttrykk for menneskets forhold til naturen. Spørsmålet blir om naturen eksisterer uten en menneskelig komponent, og om naturen kan ha verdi og betydning uten at mennesket tillegger den det. Det ville imidlertid være urimelig å lese Vinje og hans samtid i lys av en økosentrisk (jf. Arne Næss og dypøkologien) teori der mennesket og det menneskelige perspektivet er tatt ut av sammenhengen, men det er likevel tendenser til en noe ambivalent holdning til

det antroposentriske i Vinjes omtale av naturen og mennesket, som kommer til uttrykk i for eksempel «Digting».

Vinjes natursyn

Naturoppfatningen som preger senromantikken er gjerne blitt kalt *helhetstanken*, eller *organisk helhet*. Bakgrunnen er tysk filosofi, ved Hegel og Schelling, for ikke å glemme Herder. I lektor Asbjørn Velands artikkel «Vinje og filosofien» skriver Veland at «Vinjes syn på den organiske heilskapen i tilværet er då og heilt i Hegels ånd», med henvisning til Vinjes artikkel om Meir Goldschmidt i *Andhrimner* 1851, 2. kvartal (Veland 1993 s. 96). Veland fortsetter med at Vinjes syn er preget av

[D]en Hegelske Weltgeist, verdsånda, den absolutte fornuft, som rikjer og råder i alt og alle og tek det alt i si teneste, det ubrotne strevet gjennom æver og aldrar fram mot den store fullkomenskapen på jord (Veland 1993 s. 96–97).

I artikkelen «Vinjes natursyn» anlegger Ole Martin Høystad en «etterpåklok» økologisk lesning av Vinje. Høystad kaller Vinje en «utviklingsromantiker» med referanse til Sigmund Skards avhandling *A. O. Vinje og antikken* (1938). Høystad skriver at «Skard kallar Vinje ein slags real-idealist, sidan han både bygger på ein filosofisk idémodell for tankens, historias og naturens utvikling og samtidig bind tanken til den reelle naturen, det konkrete kvardagstilværet Vinje sjølv hadde kjent på kroppen» (Høystad 1992 s. 89). Dette setter Høystad i sammenheng med Schelling og romantikkens naturfilosofi. Vinjes bruk av naturen som emne for diktningen har ikke rent lite av den romantiske naturoppfatningen i seg, men den avskriver en ren abstraksjon og beåndelse av naturen i seg selv. Hos Vinje er det mennesket

som gjør naturen åndelig, det er med andre ord et antroposentrisk perspektiv.

I innledningen til artikkelen skriver Høystad at naturskildringene til Vinje «speglar dei ihopsette brutningane mellom det primitive, det klassiske og det moderne, mellom det rasjonalistiske og det romantiske, det idealistiske og realistiske, mellom fakta, filosofisk spekulasjon og poetisk fiksjon» (Høystad 1992 s. 83). Høystad poengterer videre at det går skillelinjer mellom Vinjes naturlyrikk, sakprosaen med naturmotiver og mer essayistisk-filosofisk naturrefleksjon. Høystad legger mest vekt på sistnevnte i sin artikkel, og mot slutten av artikkelen skriver han: «Vinje viste og visste at naturen ikkje berre var til for bruk. Menneskets naturforhold rommar også dimensjonen *ikkje-bruk*. Denne dimensjonen var viktigast for Vinje, og er den mest vesentlege for mennesket» (Høystad 1992 s. 95). «Ikkje-bruk» setter Høystad i sammenheng med naturlyrikken, og med opplevelsen og gjenopplevelsen av naturen. Høystad finner at

[U]tan denne antropologiske opplevingsdimensjonen, utan eit naturinstinkt, vil all moralisering og politiske appellar om naturvern vere bortkasta. Vinje, som andre store naturdikttrar, kan hjelpe oss til å gjen-opleve, forstå og verdsette naturens ikkje-bruksdimensjonar (ibid.).

Naturlyrikkens evne til å bevege mennesket, og til å tale til et «naturinstinkt», kan man forstå i sammenheng med Buells kriterier. Det er et både-og hos både Høystad og Buell – og hos Vinje. Mennesket satt i sammenheng med naturen utgjør ikke nødvendigvis en enhet, men en helhet, slik også Høystad påpeker i «Vinjes natursyn». Buells fire punkter setter dette i sammenheng med litteraturen, som tekstpraksis i form av skriving og lesning.

Vinjes poeng synes å være at litteraturen, og den lyriske diktningen spesielt, må være konkret og i nærhet til tingene – en form for materialistisk og konkret diktning. På den ene siden er det noe lyrisk og abstrakt over at dikterne må «senke seg ned i livet», men Vinje følger også opp med noe mer konkret forankret i vår erfaringsverden, i det han skriver om fedrelandsdiktning som i sin abstrakte helhet blir for stort for den enkelte å ha noe oppriktig forhold til: «Skal Billedet derimod blive umiddelbart poetiskt, saa maa vi ikke tænke på det Hele, men paa den enkelte Plet, hvor vor Vugge stod, og paa de Kjære, som færdes paa denne Plet, eller paa vore Hedengangne, som hvile i Kirkegaarden ikke langt fra Hjemmet», og følger opp med «[N]asjonalsanger [...] ere mere poetiske, jo mere de fjerne sig fra det Almindelige, fra det fælles Fædrenelandske, og nærmer seg det Konkrete» (Vinje 1993 s. 32–33). Oppmerksomheten Vinje retter mot det konkrete i de mindre deler av livet, fjerner til dels det idealistiske og storslåtte. Heri ligger det noe «verdensvendt», slik Stueland karakteriserer de økokritiske tekstene. Denne forkjærligheten for det materielle og fysiske, omsatt i poetiske bilder, er en materiell dreining bort fra det idealistiske. Det minner også om en hermeneutisk forståelse av historie, diktning og individ, og den dialektiske grunnholdningen kommer frem i Vinjes omtale av dikterens posisjon:

Digteren er ikke bunden ved noget Fag, – han er universel og udtaler Menneskets dybeste Længsler, der maa være fælles for enhver Stand. Men idet han saaledes opfatter det Evige, griber han dette i dets historiske Udvikling og er det sandeste Udtryk for sin Tid, forsaavidt som han ikke gaar forud for den; en Efternøler kan Geniet ikke være. (Vinje 1993 s. 28)

Det å uttrykke sin tids tanker, problemer og mentalitet er en

diktets ønske og oppgave, skal vi tro Vinje. Denne tilnærmingen gir dikteren, eller nå geniet, en formidabel oppgave, og det kan være nærliggende å forstå del-og-helhet i dette tilfellet som et til dels ironisk uttrykk: Den siste leddsetningen er en påstand, men også en konklusjon ut fra det foregående resonnementet. Den allsidige og ubundne dikteren *er* et uttrykk for sin tid; han er både symptom og diagnose samtidig, og dette kan heller ikke dikteren velge. Men Vinje etterspør også det universelle og dypeste av menneskets lengsler, og dette settes altså i sammenheng med naturen og den fysiske verden. Vinje betegner det mer eller mindre som et avgjørende punkt om dikteren oppfatter det Evige, og det er vel innen rekkevidde å tenke det evige i denne sammenheng som både ideen om mennesket som natur og den faktiske menneskelige tilstanden som natur, alt formet av menneskets evne til språk og poesi.

Vinje som litteraturkritiker. «Digtning».

Når Vinje skriver sin anmeldelse i *Andhrimner* gjør han det i en litterær offentlighet som bygger på salong- og kaffehustradisjonen. Vinje og hans medskribenter og –aktører i *Andhrimner*, Poul Botten-Hansen og Henrik Ibsen, var selv del av intellektuelle og dannede kretser der litteratur, kunst, politikk og filosofi ble diskutert i klubber og klikker som frekventerte kaffehus, serveringssteder og salonger, for eksempel «Hollenderkretsen» (Linneberg 1992 s. 56ff).¹

I de litterære miljøene omkring 1850 hadde professor Jacob Monrad (1816–1897) en sterk stilling som filosof og skribent – og ikke minst som litteraturkritiker. Arild Linneberg trekker frem Monrads lesninger av den tyske filosofen G. W. F. Hegel (1770–1831) i sin fremstilling av den litterære offentlighetens estetiske syn omkring 1850. Linneberg gjengir Monrads forståelse

av Hegels «den absolute Aand eller Aandens virkelige» som et fenomen som på tre områder utvikler seg til den fullkomne Idé. De tre områdene er 1) kunsten, 2) religionen og 3) filosofien (Linneberg 1992 s. 74). Dette utgjør et kunstsyn preget av idealisme i Hegelsk-Monradsk støpning. Denne idealismen kan vi også finne i J. S. Welhavens diktning, som Vinje som kjent var en stor beundrer av, for eksempel i det kanoniserte og ofte siterte «Digtets Aand». I Welhavens dikt er koblingen mellom ordet og naturen, eller mellom ordenes og naturens emosjonelle og erkjennelsesmessige potensielle kraft et sentralt tema, ikke ulikt det litteratursynet vi finner hos Vinje i anmeldelsen av Ole Vigs *Norske Bondeblomster*.

En annen sentral utgivelse i det litterære Norge på midten av 1800-tallet er Henning Junghans Thues *Læsebog i Modersmaalet* (1846). Thue (1815–1851) var filolog og litteraturhistoriker, og universitetsstipendiat ved universitetet i København. I innledningen skriver Thue om «Æsthetik. Rhetorik. Kunst. Poesi», og skiller blant annet mellom den subjektive og den objektive poesi, der den subjektive poesien gjenkjennes som et indre anliggende hos dikteren, og den objektive ved at kunstens stoff har sitt grunnlag i noe utenfor mennesket, noe ytre i naturen eller menneskelivet foregående (Thue 1846 s. 2). Dette skillet mellom den subjektive og den objektive poesi er en forenklende kategorisering av dikotomien indre – ytre, men ikke desto mindre relevant for Vinjes forståelse av litteratur, natur og menneske. Hos Vinje finner vi i anmeldelsen en oppmerksomhet rettet mot den faktiske materien, mot det *objektive*, og det er i denne sammenhengen at det økokritiske perspektivet kan bli relevant for forståelsen av Vinje.

Vinjes bokessay om Vigs utgivelse følger dikterens komposisjonsprinsipp og inndeling. Foruten Vinjes generelle innledning er teksten videre delt inn etter Vigs avdelinger: 1) Religiøs diktning, 2) Fædrenelandske kvad, og 3) Naturpoesi. Umiddelbart

er det noe interessant ved ordbruken «diktning», «kvad», og «poesi». Dette er Vigs betegnelser, og Vinje bruker ikke tid og plass på å forklare eller problematisere begrepsbruken. Selv bruker Vinje betegnelse dikt, sang, kvad og poesi om hverandre, men det synes å være et skille hos den tidlige Vinje mellom den moderne diktningen (poesi) og de eldre og tradisjonelle folkesanger, kvad og stev. Dette handler til en viss grad om at en del folkesanger og folkekvad er uten forfattere, det vil si at de var *folkelige* og allemannseie. Denne litteraturen er blitt til gjennom trading, og senere tilgjengelig ved innsamling og nedskrivning.

Vinje skriver i anmeldelsen at «Den lyriske Poesi, i sin reneste Umiddelbarhed og musikalske Skikkelse, bliver med al sin Hjerterlighed og Ynde tilsidst trættende, med mindre den knyttes til en bestemt Gjenstand eller Fortælling, hvorom den kan slynge sig om Ranken om sin Stængel» (Vinje 1993 s. 27). Den samtidige lyriske poesien har feilet på et avgjørende område: Den har blitt «smuk» og enkel, den har blitt kunstlet og behagelig, og dermed har den mistet grepet om innholdet:

Ligesom derfor Poesien er greben ut af Livet, saaledes maa den ogsaa vende tilbage til det og beaande dets Stillinger og Forholde. Uden en saadan Bærer er den en Sjæl uden Legeme, en Flagren, der som oftest taber sig i en abstrakt Taakeverden. (...). For å unngå dette må dikterne «sænke sig ned i Livet» (ibid.).

Denne vendingen mot verden, mot livet, er i tekstene fra begynnelsen av 1850-tallet sentral hos Vinje. Det ligger en umiskjennelig kobling til romantikken og filosofen J. G. von Herder (1744–1803) i opphøyelsen av livet, naturen og folket, et perspektiv som kommer til uttrykk senere i samme anmeldelse. Vinje gjentar og påpeker verdien av det folkelige flere steder, men også avstanden mellom kondisjonerte og ikke kondisjonerte i befolkningen. Det

dannede og kultiverte fremstår for folket som noe fremmed, noe som ikke angår dem:

Afstanden mellem Folket i sin Almindelighed og de dannede stænder er saa stor, at det vel ikke er muligt for en Digter eller Taler at tilfredsstille begge paa een Gang; iallefald kjender jeg ingen Forfatter, der tilfredsstillende har løst denne Opgave, når jeg undtager de Folkesange, som leve paa Folkets Læber; men disse have da heller ingen paavisselig Forfatter; de ere ligesom skudte frem af Jorden; Folket har digtet, og derfor ere de saa ubeskrivelig skjønne. (Vinje 1993 s. 31)

Koblingen mellom jord, liv og menneske har sitt grunnlag i den romantiske helhetstanken, eller den romantiske organismetanken. Med andre ord har vi her en del av Vinjes forståelse av det estetiske og tematiske i diktningen, og det er to elementer som bør fremheves: *folket* og *jorden*. Vinjes krav om nærhet til livet og naturen i diktningen er ikke en ren åndsromantikk. Den er tuftet på det krav at diktningen skal være tilgjengelig og forståelig for leseren, også for det udannede folket.

I «Digtning» greier Vinje ut om den samtidige tilstanden i litteraturen, og viser på den ene siden et tilbakeskuende perspektiv der historiens store diktere blir presentert, og på den andre siden et nåtidsperspektiv der han etterlyser sanne og ekte diktere i sin samtid. Det store spørsmålet er hva dikterne skal ta tak i, hva de skal skrive om, og hvordan de skal gjøre noe poetisk.

I essayets første del avviser Vinje den religiøse og nasjonale diktningen. Han omtaler det som henholdsvis diktning om dogmatikk og politikk, noe som i seg selv er upoetisk. Religion er for teologene; dikteren skal være fristilt og uten faglig tilhørighet. Dessuten er dogmatikk en ufrihet dikteren ikke kan kjenne seg ved. Fedrelandskjærligheten på sin side er for stor

og abstrakt; den er fjernet fra det nære og konkrete, og i lyrisk utforming blir det kaldt og uten hjerte. Problemet er at den som hører og skal synge med, ikke vil tro og skjønne det den hører, leser eller synger. Poesien og sangen har med andre ord en mulig fremmedgjørende effekt i seg, som Vinje beklager seg over. På den annen side skriver Vinje også at de romantiske diktere som Tegnér og Oehlenschläger kan fremstå som uforståelige i første omgang, men med et snev av dannelselse vil det være mulig å lese dem og forstå hva det handler om.

Vinje kommenterer i denne sammenheng skillet mellom den bundne og den frie stil, og kommer med en betraktning av verdien av det episke og det lyriske. En kan forstå dette som en poengtert sammenheng mellom stoff og form, mellom det litterære emnet og den evnen dikteren har til å omsette det i forståelig og gripende diktning. Vinje avslutter sekvensen med: «Det forstaar seg, den, som ikke kan træffe den sande Middelvei eller gjøre det Episke poetisk og det Lyriske interessant, den er ingen Digter, og for en saadan nytter det lidet at give Regler» (Vinje 1993 s. 35).

Vinjes poeng må være at emnet må ha sitt stoff utformet i en bestemt stil eller modus. Samtidig hjelper det lite å gi den falske dikter rammer og verktøy om ikke evnen er der i utgangspunktet: Det blir et flatt resultat, et overflatefenomen, og klisjeen venter. Resultatet blir det motsatte av diktningens, og lyrikkens, fremste oppgave og virke: å berøre tilhøreren eller leseren. Igjen kan vi referere en av Vinjes helter, J. S. Welhaven, og hans dikt «Digtets Aand» fra 1844, der diktningen først får liv når «Aanden i hans Sange / svæver fra Barm til Barm».

Den følelsesløse poesien er for Vinje en uting, kan det late til, og samme hvor lett versene og strofene ligger i fremføringen, i rytme og rim, og samme hvor skjønnmalende diktene og sangene er, har det ingen betydning så lenge tilhøreren ikke beveges av det.

Vinje poengterer det allmenne som utgangspunkt: «Vel ere – som allerede antydnet – Menneskets dybeste Længsler de samme for enhver Stand, og Digteren synes saaledes at maatte være en fælleds tolk; men ethvert Dannelsesstrin har sit eget Sprog og sin egen eien-dommelig Anskuen; Bonden tænker og taler under andre Former end den studerende mann» (Vinje 1993 s. 31). Diktningens kobling til livet og naturen er med andre ord noe universelt, i og med lengslenes allmenngyldighet. Denne spenningen mellom det universelle og det individuelle fremstår som en drivkraft i litteraturen, og dette gjør diktningen meningsfull. Spenningen foranlediger dessuten en ironisk stil, akkurat slik Vinjes anmeldelse av Vig inneholder flere sarkastiske og ironiske spark mot den innholdsløse og flate diktningen i deres samtid. Et interessant aspekt ved denne ironiske sparkingen er at den synes rettet mot det subjektivt utgytende og samtidig platte kollektive. Den objektivitet og samtidige inderlighet som kreves av den sanne dikter kan dermed synes å være et paradoks og en latterlig umulighet gitt den samtidige lyriske poesien. Forholdet mellom poeten og poesien er et anliggende Vinje reflekterer over, og det blir gjort med en ironisk distanse.

Dikteren som metonymi for diktningen

«Digtning» er en anmeldelse av ett bestemt verk, men det kunne også gi god mening å lese teksten som et program ut fra den ubestemte og generelle tittelen. Vigs *Norske bondeblomster* blir et eksempel Vinje kan legge til grunn for en helhetlig kritikk av den samtidige litteraturen. Dessuten får *dikteren* funksjon som metonymi for *diktning* i sin helhet, og nærhetsrelasjonen som Vinje etablerer mellom dikteren som person og diktningen som objekt gir en begynnende poetologisk undersøkelse.

Vinje innleder med å reflektere over diktning og dikter, og den største anklagen mot samtidslyrikken er at den er preget av

overdrevent versmakeri og blir vakker, men innholdsløs. Vinje er raskt ute med å betegne dette som pedanteri, en betegnelse som kan være en referanse til Holbergs «Epistola XII» om pedanter og pedanteri, og som dermed også setter tonen i Vinjes tekst. Han følger opp med å drøfte diktere generelt, og påpeker den forfengelighet som kan ligge til grunn for en poetisk dikterkarriere:

'Ogsaa *du* kan oppnaae slig Ære og Berømmelse, ogsaa *du* har modtaget et Pund, der ikke maa graves ned i Jorden'. Det gaar da her som det saa ofte gaar i Livet, at man forvexler Forfængelighed med et indre Kald, og forfeiler sin Tilværelse (Vinje 1993 s. 26).

Motsatt finnes de ekte og sanne diktere, og Vinje plasserer denne typen diktere innenfor den romantiske oppfatningen av diktergeniet, som visjonær og hevet over det hverdagslige: «[I] sin evige Overlegenhed ser han Livet i et Lysskjær, der er et evig Speilbilde av hans eget indre» (ibid.). Om vi husker på Thues skille mellom den subjektive og den objektive poesi, begynner det å danne seg en interessant indre motsetning i dikteridealet Vinje skisserer. Thue skriver dessuten at poesiens formål er å formidle sjelebilder gjennom skriften, sjelebilder som mottakeren opptar gjennom sansene (Thue 1846 s. 1). Den mulige overdrivelsen av den romantiske dikterhelten i Vinjes tekst kan synes å underminere den idealistiske estetikken Thue legger for en dag, og Vinje krever midt mellom alt dette indre anliggende at naturen og livet skal være poesiens grunnlag. Hos Vinje blir det dermed en viss uklarhet omkring hva disse sjelebilder skal bestå i, om vi låner Thues begreper. Vinje holder imidlertid fast ved noe av det typisk romantiske dikteridealet, i og med at det skønne er en kunstform, og bevegelsen av mottakerens indre fremstår som et krav for det poetiske virke.

Dikteren skal vise vei og anskueliggjøre, men må unngå dogmatikk og domfellelse. Det er dessuten grenser for dikterens overlegenhet. Vinje skriver om den religiøse diktningen at i bibelsk forstand står religionen over poesien, der «alene svæver mellom Himmel og Jord og setter os blot i en Stemning, saa at vi ane det Himmelske; den fører os ikke lige ind i Helligdommen» (Vinje 1993 s. 29). Videre er den religiøse diktningen preget av dommer, og slike dogmatiske tendenser virker bare til det negative: «Almuen (...) har ikke godt af at høre slige rasende Fordømmelsesdomme; derved bliver den ikke bedre eller mere oplyst, den bliver alene hadsk og mistænkelig mot Dannelsen» (Vinje 1993 s. 32).

Vinje presenterer en mulighet for å unngå pedanteriet og forfengeligheten, uten å legge videre vekt på det romantiske diktergeni. Diktningens, og dermed lyrikkens, store fallgrube er å bli innholdsløs. Den kan bli for abstrakt, eller for kunstlet og overflatisk skjønn, den kan bli en blass etterligning av naturen og idealer som umulig kan la seg realisere i skrift, og krever, som nevnt ovenfor at «[dikterne] maa *sænke seg ned i Livet* og udvikle sit Kompositontalent» (min uth.) (Vinje 1993 s. 27).

De generelle betraktningene i innledningen vitner om en beklagelse over den overflatiske poesien som evner å behage, men ikke å bevege. Det diktningen mangler er en konkret forankring i det virkelige, som *alle* kan relatere til. Vinjes påstand er at de dypeste lengsler er de samme for alle stender, og diktningen skal ikke gjøre forskjell på folk. Dette knytter Vinje til naturen og livet, noe vi kan se i sammenheng med hans egen bakgrunn som husmannsgutt. Naturen er for Vinje ikke alene et emne som er spesielt poetisk, naturen er virkeligheten mennesket forholder seg til, det er selve livet. Kravene diktningen stilles overfor stiller Vinje også til dikteren. Når dikteren dermed senker seg ned i livet vil det tilsi både det materielle og det sjelelige, og det er i denne symbiosen mellom dikter og liv at diktningen kan få sin kraft.

Kultur, natur og språk

I artikkelen «Om folkespråk og folkeeventyr», som er et korrespondansebrev om julelesning, og spesielt om Asbjørnsens *Juletræ*, utgitt sent i 1851, skriver Vinje i *Drammens Tidende* 2. januar 1852 en hyllest til Peder Christen Asbjørnsen, til hans språk og hans virke som folklorist. Vinje skriver også om hvordan folkeeventyr og folkediktning kan *røre* ved menneskenes hjerter. Det er kultur og natur i forening. Spesielt er det Asbjørnsens evne til å fange inn folkespråket i eventyrene som står frem som et viktig element for Vinje, og det er en forening av folkespråk og bokspråk Vinje fremhever:

Det er netop ved denne Forening, Sproget kan blive folkeligt, paa samme Tid som det bevarer sin Almengyldighed og er modtageligt for nye Udtryk og Vendinger, der dukke op af Folkesprogets Hav. Ved denne Forening drager man Bogsproget ned fra sine kolde Høider, paa samme Tid som man drager Folkesproget op til sig, – forædler det. Derved bliver Sproget levende, som det skal være. (Vinje 1993 s. 71–71)

Vinje fortsetter med å referere til det folkelige, og lanserer påstanden om at ingen skribent i den danske og norske litteraturen egentlig har vært folkelig, med unntak av Dass og Holberg. Romantikken kan synes kritisert igjen i denne sammenheng, ved at Oehlenschläger, som i bokessayet «Digtning», trekkes frem som en uforståelig dikter for den norske bonde. Klesdrakten, talemåten og væremåten: dette er noe fullstendig fremmed (ibid.). Med andre ord forfekter Vinje i denne sammenheng et gjenkjenneleskrav i lyrikken. Det må være mulig for mottakeren å relatere til det omtalte, og til teksten i seg selv. Dermed blir det stiliserte og tilgjorte også det kunstige: Den skaper en distanse

mellom tekst og mottaker. Dette kommer Vinje inn på i sitt minneord om Ole Vig i *Dølen* 25. september 1859:

Norske bondeblomster [...] havde [...] mange Songir so gode, at dei finnst ikki betri i vårt Bokmaal, naar eg undantek mange af Wergeland, færri av Welhaven, sume af A. Munch og «Maageskrig» af Ibsen. [...] Styrken hans var [...] framfyr alt det endeframme og greide norske Vit [...]. Han stod liksom midt imillom folket og dei lærde, og var soleides ein høveleg Bindeled millom deim. Og i dette seter eg hans største Værd og boklege Vyrndad (Vinje 1993 s. 318–319).

I et påfølgende korrespondansebrev, «Om folkespråk og folkeeventyr», fra 9. januar 1852, fortsetter Vinje på dette emnet, og trekker frem eksempler fra Asbjørnsens eventyr der valderske og østlandske former har fått forrang. For eksempel er Askeladden prioritert fremfor Askefis og Askepott, et grep Vinje mener har sin litterære verdi, men som mister den djerve folkevittighet, som Vinje etterlyser. Likevel fanger altså eventyrene inn den folkelighet og folkeånd Vinje etterlyser i diktningen, i all diktning. Hvor kommer så dette fra? Hva er kilden?

Vinje skriver: «Stev og Eventyr have ingen Forfatter. De ere ligesom skudte op av Jordbunden og ere derfor ligesom Naturen selv uudgrundelige og udtømmelige» (Vinje 1993 s. 75). Igjen har vi naturmotiv et i et poetologisk perspektiv, og vi har litteraturen som en slags felles eiendom. Det ligger noe mulig naturromantisk over dette, men det er en mindre panteistisk tilnærming enn man ville forbinde med høyromantikk. Det er det jordnære og opprinnelige, det direkte og vedvarende, det universelle og det folkelige som Vinje skriver om.

Bokstavelig lesning, eller ironisk?

Er det romantikeren Vinje vi har med å gjøre her? Eller er det en naturorientert og verdensbevisst døl, som ikke nødvendigvis har det intellektualiserte og svevende forholdet til natur vi så ofte tillegger romantikerne på 1800-tallet? Og hva med den notorisk ironiske Vinje? Finnes det i teksten et tilstrekkelig grunnlag for en poetikk? Spørsmålet er muligens om vi skal lese Vinje bokstavelig eller ikke når han i essayet kritiserer den samtidige diktningen, og hvordan vi skal forstå stilen i omtalen av Vigs naturdiktning.

I *Norsk litteraturkritikks historie 1770–1940. Bind II: 1848–1870* (1992) blir Vig-anmeldelsen omtalt under overskriften «Institusjonens normative ramme: kritikkens kode». Forfatter Arild Linneberg fremhever den ironiske Vinje, samt det samtidig romantiske lyriksynet basert på Schiller og Schlegel, der naturpoesien er «reflektert og naiv, naturlig og kunstig», og at «i Vinjes variant skal «naturpoesien» forsonne mennesket med både den ytre naturen og med naturen i [menneskets] indre» (Linneberg 1992 s. 312). Forsoningsestetikken er institusjonens, altså litteraturkritikkens, normative ramme. Linneberg fremhever også Vinjes tendens til å se kunsten som likestilt med religionen (og andre fortrøstende livsanskuelser) ettersom den er forløsende. Dette kan den også være i et rent materielt tuftet henseende.

Linneberg leser Vig-teksten opp mot andre, samtidige tekster av Vinje, blant annet essayet om Mak-Nikol, og finner at de parallelle negative tekstene undergraver det forsonende i Vig-teksten. Dette står som motsetning til Francis Bulls lesning i *Norges litteraturhistorie fra februarrevolusjonen til første verdenskrig* (1960), der Vig-teksten i Bulls oppfatning er «et helhetsbilde av sine [Vinjes] meninger om poesens vesen og oppgaver» (Bull 1960 s. 134). Bull skriver videre at

[D]en dikter som skulle kunne tilfredsstille Vinje, burde samtidig «holde seg til det virkelige Liv» og i sin livsbetraktning være «hævet over en Verden, som han behersker». Helst måtte han også være vittig; endog «det dybe og religiøse Gemyt er vittigt», påstod Vinje. Ole Vigs dikt er ikke geniale, sier han videre, men det er *naturlige*. (min uth.) (Bull 1960 s. 134–135)

Francis Bull leser ifølge Linneberg Vinje for bokstavelig, men det er flere lesemåter, for eksempel den dekonstruksjonistiske og retoriske, slik Linneberg leser Vinjes Vig-tekst. Midt mellom disse lesemåtene kan vi imidlertid finne en lesemåte som kan knytte an til økokritikken.

Natur og poetikk

Ole Martin Høystad skriver i «Vinjes natursyn» at

Vinje hadde som det store mål at den brukbare naturen skulle brukast til beste for mennesket. Men viss naturen som heilskapleg organisme vart såra, eller balansen vart skipla, ville Vinje i tråd med sin empiriske nytteholdning og sitt rasjonalistiske grunnsyn ha sett grenser for menneskets bruk og hindra forbruk av naturen». (Høystad 1992 s. 94)

En kunne kanskje overføre dette synet til det litterære. Igjen spiller også den antropologiske dimensjonen som Høystad omtaler som «ikkje-bruk» med. Vinjes forfatterskap kretser omkring naturen som motiv og som (nærmest) sjelelig instans i verden, og i mennesket. Den helhetlige organismen Høystad nevner, er i så måte interessant. Høystad anlegger et økologisk perspektiv, og i et litterært henseende: Hva er ikke da mer nærliggende enn å trekke linjer til økokritikken?

Som Høystad påpeker i sin artikkel, hadde ikke Vinje eller noen i hans samtid den miljø- eller klimabevissthet vi har i dag, og i likhet med Høystad vil det heller ikke her være noe mål å foreta en anakronistisk vurdering av Vinjes forhold til og tanker om litteratur og natur – men det er noe forlokkende ved innledningen til bokessayet om Vigs utgivelse: «Ville derfor vore Digtere skrive Noget, som ikke altfor overvældende skal overstige deres Kræfter, saa maa [...] [de] sænke sig ned i Livet og udvikle sit Kompositonsprinsipp». Denne metaforiske vendingen, «senke seg ned i livet», og «komposisjonsprinsippet», minner om en økologisk og økokritisk forening av mennesket og naturen; av subjektet og verden – og om vi leser det strukturelle og litterære «komposisjonsprinsipp» i sammenheng med nedsenkningen, har vi et mulig utgangspunkt for en verdensvendt og naturnær diktning. Det minner også om den type dypøkologi som Arne Næss proklamerte, der begrepet *økosentrisme* har en sentral plass, og som erstatter antroposentrisme som livsanskuelse. Hovedpoenget i økosentrismen er at mennesket ikke har en åpenbar og berettiget forrang over resten av naturen, men at mennesket er én del av naturen. Hos Vinje virker det imidlertid aldri å være noen tvil om menneskets plass i denne verden, og selv om Vinje uttrykker kjærlighet og fascinasjon over dyr, landskap og naturen i sin helhet, er det mennesket som står i sentrum. Det at vi hos Vinje kan finne en vilje til å se mennesket i relasjon til naturen og omgivelsene med et noe mindre antroposentrisk blikk er likevel et økokritisk poeng.

Vinje nevner tre premisser for at dikteren skal lykkes: herredømme over språket, en noenlunde utviklet smak, og et visst livsinnhold. Erfaringen av verden er med andre ord et grunnleggende element for at diktningen skal bli vellykket. Smaken og den estetiske dommen setter Vinje til en viss grad til side, selv om bokessayet gir mange eksempler på hva som ikke egner seg

som lyrisk stoff, som er upoetisk og mangler estetiske og litterære kvaliteter. Vinje setter språket i sammenheng med klarhet og bevegelsesevne, og språk og erfaring settes i sammenheng. Selv om Vinje ikke nevner språk, språkføring eller lyrisk utforming ved de samme ordene, er det tydelig i de metaforiske vendingene i bokessayets avsluttende del at det er den språklige formgivningen det er tale om, og at det er naturen og erfaringen av den som muliggjør diktningen. Et noe lengre sitat fra siste del av «Digtning» («III. Naturpoesi») viser dette:

Her er Forfatteren [Vig] inde på sit Felt; her er han frigjort fra Dogmatikens og Politikens Baand [...] han er fri, Pedanteriets Net er sønderrevet; Konvenientsens, Politikens og Dogmernes Lænker ere sprængte; han er alene bunden av Skjønhedens og Harmoniens evige Love, der slumre i hans Aand som Spirekraften i Frøet; her kan han med sin Mosesstav slaae en sprudlende Kilde av den haarde Klippe, lade Nilflodens Vand blive til Blod og lade vrimle af Mikrokosmer. Digteren har fundet sit Standpunkt; han har som Mythens Antæus kastet sig paa den moderlige Jord og er uovervindelig; løftes han derimod op fra denne, taber han sig i Abstraktonernes Taakeregioner og forvilder sig i Doktriners Labyrinth, da vil enten Materiens eller Historiens og Folkebevidsthedens Herkules knuse hans Ribben og male ham sønder; Unaturen og Uskønheden vil gaae under i sit Chaos. (Vinje 1993 s. 35–36)

I formaningen og oppfordringen aner vi kanskje realistsens eller naturalistsens posisjon, men vi aner også en konkretisering av tilstedeværelsen i verden som kjennetegner mye av vår samtidige natur- og økolyrikk: en materiell forståelse av verden, i et sublimt og transcenderende språk, og et filosofisk grunnlag i det materielle, samt et litterært forsøk på å nå det sublime. Heri ligger

det også et tydelig antroposentrisk perspektiv. Den litteraturen Vinje kritiserer, er tross alt den som ikke *berører* mennesket, som ikke skaper en opplevelse av noe som har betydning for det. Diktningen og lyrikken skal gi anelser og fornemmelser, den skal formidle det umiddelbare og konkrete i verden, på en måte som anskueliggjør det evige.

Vinje anlegger i «Digtning» en forståelse av litteraturen, og spesielt det poetiske og lyriske, som en kobling mellom mennesket og naturen. Det spesifikke norske kan oppfattes sekundært, og natursynet virker mer universelt enn nasjonalt og lokalt. Samtidig er livet uunngåelig lokalt forankret, og det er her nærheten til livet og naturen får sin tyngde.

I en bred forstand forfekter Vinje både en tidlig økokritisk skrivemåte og en økokritisk lesemåte. Litteraturen som utøvende estetisk praksis og som gjenstand for vitenskapelige undersøkelser vil dermed måtet gjennomgå kritiske undersøkelser, bokstavelige lesninger, retoriske analyser, og en stadig utprøving av menneskets forhold til naturen og omverdenen. I denne sammenhengen kan vi igjen se på Buells fire kriterier for miljøorienterte tekster: 1) Det ikke-menneskelige miljøet er tilstede ikke bare som bakgrunn, men som et nærvær som viser at menneskets historie er forbundet med naturhistorien. 2) Menneskelige interesser er ikke å forstå som de eneste legitime interessene. 3) Menneskelig ansvarlighet er en del av tekstens etiske horisont, og 4) En forståelse av miljøet som prosess heller enn som noe konstant eller gitt er i det minste implisert i teksten (Buell 1995 s. 6–8, Claudi 2013 s. 249). Det må kunne sies at Vinje imøtekommer alle kriteriene, i det minste i sine egne krav til litteraturen.

Vinje etterlyser ikke en rent ut skjønnmaling av naturen i lyrikken og poesien; han mener å se hvordan den er uløselig bundet til naturen, og ikke minst i det musikalske: i *sangen*. Dette kommer Vinje inn på i teksten «Om folkesang

og folkepoesi», som stod på trykk i *Den norske tilskuer* nr. 25, 21. august 1852:

Sangen er gammel; den er jevngammel med Mennesket, og den vil først dø samme Dag som det: De ere Aarsbarn, og den ene *kan* ikke overleve den anden.

Naturen lærer os at synge. Fuglen synger, Bækken synger, og hvor tungsindig stønner ikke Skogen naar en sakte Luftning drager gjennom den? Bølgerne istemme ogsaa sine Sange (...).

Selv Fjeldets haarde Barm er ikke ufølsom: den svarer med dyb Stemme både Fossen og Tordenen som brager hen over den; og alle Naturtoner haver Menneskene lært og blæst Livets Aande i dem; i det menneskelige Bryst have de faaet en Sjæl som drager os med uimodstaaelig Vælde. I Sangens Toner kjende vi os selv igjen, og når Tonerne dø, er det som en Del af os selv døde; derfor lytte vi stille som vilde vi gribe dem igjen. (Vinje 1993 s. 83)

Passasjen vitner om vitalisme og romantikk – liksom i «Digtning» og passasjen om naturpoesien – betegnelser som impliserer en naturpoetisk impuls. Det ligger en stadig fare for ironi over slike forsirede og poetiske uttrykk når Vinje er avsenderen, men den stedlige tilknytningen mennesket har til naturen, både spesifikt og generelt, er ikke til å komme utenom.

Det Vinje her skriver om sangen er preget av livs- og naturbejaende krefter, som forenes i et estetisk uttrykk som hører både litteraturen og musikkunsten til. I sitatet er det dessuten en eksplisitt kobling mellom menneske og natur gjennom den affinitet som eksisterer mellom menneskets og naturens sang. Menneskets sang er kultur med sitt utspring i naturen. Vinjes overdrevne poengtering av stevenes (og eventyrenes) materielle

opphav, ligger i kim med passasjen om sangen og slektskapet mellom mennesket og naturen. Når Vinje skriver at mennesket har lært alle naturens toner og blåst livets ånd i dem, er det ikke kun en besjeling av naturen det er snakk om, men en tiltrekning og tilegnelse. Vinje bruker ordet «aarsbørn», og at sangen og mennesket er jevnaldrende, er en passende beskrivelse av hvordan sangen er *naturlig* for mennesket. Harmonien som oppstår i lyd (og her kan vi også trekke en linje til Thues innledende kommentarer om hva skjønnhet er) oppstår ikke nødvendigvis rasjonelt, men som noe sjelelig i menneskets bryst. Den vellyd som naturen byr på er uten den menneskelige kulturen som forutsetning, men ikke desto mindre er både mennesket og sangen del av naturen.

I den kommende forskningen på Vinjes forfatterskap ville det være mulig å undersøke videre hvordan relasjonen mellom menneske, kultur og natur kommer til uttrykk. Det har allerede blitt gjort flere undersøkelser på dette feltet, men det kan være behov for forskning og studier der menneskets *fremmedgjøring* fra naturen i enda større grad blir viet oppmerksomhet. Med utgangspunkt i Høystads økologiske lesning og et perspektiv tuftet på økokritikk og grønn humaniora vil det være mulig å spore utviklingen av denne fremmedgjøringen, og i tillegg Vinjes syn på naturens plass i litteraturen. På den ene siden vil det romantiske og idealistiske stå sentralt, mens på den andre siden kan økokritiske og «grønne» lesninger utvide forståelsen av Vinjes kobling av litteratur og liv, og av mennesket og naturen. For eksempel ville en kombinasjon av Buells fire kriterier for miljøorientert tekst med Høystads og andre mer filosofisk orienterte økologiske lesninger kunne bidra til en ny lesning av Vinjes natursyn, litteratur og poetikk.

Noter

- 1 For en gjennomgang av overgangen fra salongkritikk til publisert kritikk i et offentlighetsperspektiv, se Linneberg 1992 s. 56ff.

Litteratur

- Buell, L. (1995). *The Environmental imagination*. Cambridge, Massachusetts. London, England: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Claudi, M. B. (2013). *Litteraturteori*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Garrard, G. (2012). *Ecocriticism*. London og New York: Routledge.
- Glotfelty, C. (1996). «Introduction». I: Fromm, H. og Glotfelty, C. (red.). *The Ecocriticism Reader*. Athens: University of Georgia Press.
- Høystad, O. M. (1992). «Vinjes natursyn». I Glomnes, E., Gulliksen, Ø. T. og Solberg, O. (red.). «*At føle paa nationens puls*». *Åtte artiklar om Aasmund Olavson Vinje*. Oslo: Forlag.
- Linneberg, A. (1992). *Norsk litteraturkritikks historie 1770–1940. Bind II: 1848–1870*. Universitetsforlaget: Oslo.
- Stueland, E. (2016). *700-årsflommen: 13 innlegg om klimaendringer, poesi og politikk*. Oslo: Oktober.
- Thue, H. J. (1846). *Læsebog i Modersmaalet*. Oslo: A. D. Wulfsberg & Co.
- Veland, A. (1993). «Vinje og filosofien». I: Langslet, L. R. (red.). *Villmann, vismann og veiviser: en essaysamling om A. O. Vinje*. Cappelen: Oslo.
- Vinje, A.O. (1993). *Skrifter i samling, bd. 1*. Samlaget: Oslo.

Forteljar, diktar, dramatikar

Skandinavisme og kjærlighet

Sagadramaet *Olaf Digre*

Liv Bliksrud

Forestillingen om den heroiske norske middelalder, med Norgesveldet, statsdannelsen og kongemakten som det mytologiske sentrum, har spilt en betydelig rolle i den norske nasjonsbyggingen (Aavitsland 2006 s. 29). I denne prosessen har Olav den hellige inntatt en viktig plass, både teologisk, ideologisk, ikonografisk og litterært. Et eksempel på det siste er *Spelet om Heilag Olav* av Olav Gullvåg, som er et fast innslag i den årlige olsok-feiringen på Stiklestad. Flere diktere har latt seg fascinere av fortellingen om Olavs *vita*, hans liv og død. Blant dem er Welhaven, Bjørnson, Per Sivle, Johan Bojer, Sigrid Undset og Vera Henriksen (jf. Bliksrud 2009). Siste skudd på stammen er Tore Skeie med fortellingen *Hvitekrist* (2018). For kuriositetens skyld kan det nevnes at også Jens Bjørneboe lot seg friste. Han arbeidet i mange år på et drama om Olavs indre kamp og ville skildre en «tragisk kongeskikkelse». Bjørneboe var opptatt av «**den** merkelige kjensgjerning at hva Olav ikke oppnådde gjennom sitt liv, det lykkedes ham gjennom hans død» (sitert i Rem 2009 s. 498-499). Han kalte

Olavs-dramaet «den største oppgave jeg har forsøkt meg på» og forestilte seg det som «sitt selveste livsverk» (sitert i Rem 2009 s. 516). Dramaet ble fullført i 1958, men det ble av forlaget ansett for gammeldags og ble ikke antatt.¹

Et annet bortglemt verk om helgenkongen er A.O. Vinjes *Olaf Digre. Drama i fem Acter* (1927). Med dette stykket gjorde Vinje et forsøk på å skrive seg inn i samtidens nasjonalhistoriske dramatikk. Hans litterære ærgjerrighet hadde nemlig vokst etter at han hadde hatt suksess med verket *Diktsamling* (1863).² Han begynte nå å sammenlikne seg med Bjørnson og Ibsen. Begge hadde gjort lykke med sine middelalder-dramaer, hvor de benyttet det historiske stoffet til å kaste lys over politiske forhold i samtiden. Hvorfor skulle ikke han kunne gjøre det samme? Vinje fullførte dramaet i 1864 og leste det opp for Welhaven, som frarådet utgivelse.³ Dermed kom det ikke med i Vinjes samlede skrifter. Han satte heller ikke sitt navn på manuset, men tok vare på det. Dramaet ble utelatt fra Olav Midttuns utgivelse av Vinjes *Skrifter i Samling* i 1926, men i 1927 kom det ut på Cappelens Forlag med Midttun som utgiver.⁴ Slik begynner dramaet seg både utenfor og innenfor Vinjes *oeuvre*. Imidlertid kan dramaet sies ha en viss biografisk interesse. *Olaf Digre* må ifølge Vetle Vislie tas med i «ei Livsskildring, fordi det viser oss hva slags tanker dikteren gjorde seg om den «megtuge Rørsla, som daa var paa sin Høgd, Skandinavismen» (Vislie 1890 s. 202). Men vurdert som dramatisk verk får *Olaf Digre* – i den grad det blir nevnt – negativ omtale. I det lille som er skrevet om det sies det at det faller fra hverandre i enkeltstående tablåer, at Vinje er dårlig til å skildre personer og at han ikke gjør seg i det store format (Vislie 1890 s. 202-218; Vislie 1929 s. 166-175).⁵

Dette har virket skjerpene på min nysgjerrighet. Er dramaet virkelig så dårlig? Svaret er både ja og nei. Det er ikke av høy litterær kvalitet. Det har åpenbart svake sider når det gjelder

dramaturgi og personschildring, men på sitt vis er det likevel et verk som gavner og fornøyer. Innholdsmessig byr det på en lett-fattelig og enkel fremstilling av viktig norgeshistorie, og det er ikke uten underholdningsverdi. Etter mitt skjønn fungerer det best i et par komiske scener og i enkelte replikker som glimter til med verbal humor og ironi – ironien er allerede på plass i tittel-ens uærbødige kallenavn på hovedpersonen. Disse stiltrekkene peker inn mot en satirisk grunnholdning som kommer på tvers av dramaets høytidelige innhold, og som gjør det vanskelig å ta stykket helt på alvor. Jeg slutter meg til Vislie, som skriver følgende i sin Vinje-biografi: «Det er mange av dei morosame og stemningsfulle Stykkje, som er gode; noko reint meiningslaust er der sjølv sagt ikkje; men dei gode Stykkje er ikkje i stand til å lyfte heile Dramaet upp til Poesi» (Vislie 1890 s. 214). Jeg kan vanskelig se for meg *Olaf Digre* som et brukbart teaterstykke. Men det ville kanskje fungert som utendørs festspill ved Olsok-leite; som noe i retning av en lystigere variant av det tradisjonelle «Spelet om Heilag Olav» på Stiklestad.⁶

I det følgende vil jeg gå inn på særlig tre spørsmål: 1) Hva slags drama er *Olaf Digre*? 2) Hva slags bilde av helgenkongen finner vi i teksten? 3) Hva var den politiske og litterære konteksten, og hva kan ha vært dikterens intensjon?

Hva slags drama?

Olaf Digre er et sagadrama på nynorsk, basert på enkelte sentrale deler av Olavssagaen i Snorres *Heimskringla*. Vinje hadde lest Snorre i Jacob Aalls oversettelse. Han beundret det gammeldagse og folkelige språket i oversettelsen, og kaller det i et brev til Paul Botten-Hansen et «uforligneligt Mønster» for god skrivemåte (Bull 1938 s. 137). Dramaet er dels i prosa, dels i bunden form, fortrinnsvis jambisk femtakter. Handlingen følger Snorre bit

for bit, og av og til legges det på en munter sidehandling. Vinje mente at historisk diktning skulle være korrekt. Han var kritisk til den dikteriske frihet han fant i Bjørnsons og Ibsens historiske dramaer, senest i Ibsens *Kongsemnerne* (1863), og han satte seg som mål at hans drama skulle være mer sannferdig enn deres. I *Olaf Digre* gjør han koblingen til Ibsen eksplisitt, idet han lar stykket åpne med følgende sceneanvisning: «Kongehallen i Sarpsborg, nokot meir gamaldags enn Kongshallen i Bergen fraa 'Kongsevrerne' (sic!)». (Vinje 1927 s. 7)

Vinje har lagt *Olaf Digre* storslagent opp med en rolleliste på 35 *dramatis personae*, hvorav hele fem er islandske skaldet.⁷ Dertil kommer hirdmenn, hærmenn, treller, folkemengde, etc. Tiden som skildres er Olavs siste år før slaget på Stiklestad, mens han arbeider for å ta tilbake makten i Norge. Handlingen utspilles over et vidt område: Første akt i kongehallen i Sarpsborg, andre akt i kongehallen i Uppsala, tredje akt i den svenske Thorgny Lagmanns hall i Uppsala og utendørs på Uppsalahaugen, fjerde akt først utendørs ved Konghelle (norsk by i Bohuslän), dernest hos Ragnvald jarl i Vestgötaland. I femte akt foregår handlingen først ved hoffet i Gardarike (Russland), så på Stiklestad om morgenen før selve slaget.

Det er karakteristisk at *Olaf Digre* ikke er holdt i en strengt klassisk dramastil, men snarere i Shakespeares friere dramastil, som åpner for overraskende innslag, sidehandlinger, humor og parodi, drastiske scener og grovt språk. Dette er høvelig stil for en dikter som Vinje, som ikke kan ta spøk for spøk og alvor kun alvorlig. I *Andhrimner* skriver han: «Under det dybe Alvor ser man Parodien lette Forhenget tilside, og under den lette Spøg hører man Alvorets dybe Klokke-tone» (Bull 1938 s. 136). Som vi husker fra *Ferdaminni*, ser han det parodiske under den høytidelige kroningen av kong Carl XV i Trondheim. Gro Steinsland sier det slik: «I møte med kongen og hans følge velger reporteren

Vinje hoffnarrens rolle fremfor hoffreporteren, og det blir en sann svir» (Steinsland 2018). I *Olaf Digre* er det skaldene som mest kan minne om hoffnarrer. Særlig gjelder det i en farsepreget scene hvor Sighvat skald skjemter og støyer med den kvikke tjenestejenta Gunlaug. Hun er «ei Gjente med Sprak og Spenn», sier skalden og forlover seg med henne på flekken (Vinje 1927 s. 85). Denne scenen finnes ikke hos Snorre.

Vinje beundret det store registeret i Shakespeares scenespråk. Vaudeviller kan man spille på dansk, skrev han, men Shakespeares ord må klinge som øksehugg eller skjelvende vårvinder (Bull 1938 s. 137). I *Olaf Digre* er det både øksehugg og skjelvende vårvinder, idet handlingen følger to sammenfallende spor eller diskurser, én for krig og én for kjærlighet. Plottet går ut på at Olaf og hans tilhengere skal få den krigerske svenskekongen, som også heter Olaf (Olof), til å love Norge fred ved at han gifter bort datteren sin, Ingjegjerd, til Olav Haraldsson. De som er på den norske Olafs parti og går inn for denne strategien er hans høyre hånd Bjørn Stallare og den islandske skalden Hjalte Skjeggesson. Andre støttespillere er Ragnvald jarl av Vestgötaland og hans hustru Ingebjørg, søster til Olav Tryggvason.

Politikk gjennom fyrstelige giftermål har alltid vært en velkjent strategi, men her er det ikke snakk om et kongelig fornufts-sekteskap. De to unge er i Vinjes drama allerede forelsket og gir poetiske uttrykk for sin kjærlighet. Problemet er at svenskekongen har lagt den norske kongen for hat. Som Snorre skriver i *Olavssagaen*:

Kong Olav Svenske la slikt hat til Olav Haraldsson at ingen skulle ha lov til å nemne han med rette namnet hans så kongen hørde på. Dei kalla han «den digre mannen», og dei ga han mange vondord når dei talte om han. (*Snorres kongesoger. Soga om Olav den heilage* 1963 s. 52).⁸

Etter en del forhandlinger lover svenskekongen å gi datteren sin til Olaf Digre. Men han bryter snart dette løftet og gifter Ingjegjerd bort til den russiske fyrst Jarisleif (Jaroslav av Novgorod), som er en viktigere politisk alliansepartner enn Olaf Digre. Han må nøye seg med svenskekongens uekte datter Astrid.

Dette maktspeilet går hardt inn på kjæresteparet Olaf og Ingjegjerd. Men så tar de seg sammen og oppfører seg som moderne mennesker. Etter at Ingjegjerd er blitt dronning av Russland, er de fortsatt gode venner, og Olafs uekte sønn Magnus⁹ leker med de russiske kongebarna. Sett i lys av vår egen tids liberale kongelige livsformer virker Vinje på dette punkt ikke bare tvisynt, men også fremsynt.

Men dronning Ingjegjerd har ikke glemt kjærligheten til ekskjæresten Olaf Digre. Før han går til slaget på Stiklestad, gir hun ham en fane som symboliserer fred, både den fred for landet som kan bli utfallet av Olafs strid og freden i hans eget sinn. Ingjegjerd frykter at Olaf kan falle i kampen, og han svarer henne meget høvisk:

Aa nei, eg enno er i beste Aar.
 Det meste ugjort er og eg er sterk,
 Eg kjenner paa meg at mit Maal eg naar.
 Ein Mann ei døyr før han har gjort sit Verk.
 Men godt det var, mi kjære Ingjegjerd,
 som tidt eg her har sagt, at ei dit Liv
 vardt bundet til so uvist eit, som mit,
 men at Du her kan vera slik ei Dronning
 med fagre Born og med ein kjærleg Mann.
 Eg takkar Gud, for Du slik Lagnad fann. (Vinje 1927 s. 94)

Før kampen ser han i en drøm hele landet stige frem. Det er et syn så gripende at han må gråte, og på dette grunnlag erklærer biskop

Grimkjell ham for hellig. Så toner dramaet ut med Thormod Kolbrunarskalds kamprop til Olafs krigere tidlig om morgenen 29. juli 1030:

D'er Dag! D'er Dag! Up, up maa alle Mann
(dei som liggja spretta up)

Hver ein lyt nøyta seg, so fort han kan.
I dag maa alle træla tungt og vaka;
for snart vil Hogg i Hjelm, og Brynjar skaka.
Vi Kongen verja maa med Magt og Mod;
for godt han løner os, og er so god,
so god som enno ingen Munn har mælt,
og heile Landet vil han gjera sælt.
No gjelder det, at ingen Mann er veik,
men hogg og slår som Hrolf i Hildurs Leik.
Ja, hver af os i dag fær annat finna
enn drikkja Vin og kyssa fagre Kvinna.

(Teppet faller) (ibid s.106)

Som vi hører, vil skalden oppildne kongens menn ved å minne dem om den store fornalderhelten Rolf Krake. Skalden maner dem til å elske krigsrusen (Hildurs Leik) like høyt som elskovsrusen (drikka Vin og kyssa fagre Kvinna). Her krysser de to diskurser hverandre, krigen og kjærligheten.¹⁰

Hva slags bilde tegner dramaet av Olav den hellige?

I hovedtrekk samsvarer Vinjes Olav med Snorres europeiske kongeideologi: Den som skal vinne kongemakten i Norge, må ha Gud med seg. Et europeisk kongedømme var et kristent kongedømme,

og en konge i middelalderen var konge av Guds nåde. Som Jon Gunnar Jørgensen skriver: «Olavs kongstanke var altså et dobbeltprosjekt: kristning og kongemakt. I fortellingen blir disse to trådene flettet sammen til én» (Jørgensen 2011 s. 123). Slik er det også hos Vinje. Hans Olaf Digre føler styrken og makten fra sin forgjenger, Olav Tryggvason, som i en drøm hadde oppfordret ham til å reise tilbake til Norge og ta i arv det riket som Gud hadde gitt ham. Slik beskriver Olaf sitt guddommelige kall:

Min Draum det var, fraa eg vardt vaksen Mann,
at gjera Norge til sit eget Land,
og vera for den hvite Krist ein Tolk
og gjera Folket til eit kristnat Folk.
Eg leid for det, og vist fær lenge lida.
Eg streid for det, og lenge fær eg strida. (Vinje 1927 s. 11)

Olaf viker ikke fra sitt kall. Han lar seg ikke friste av materielle goder. Bl.a. avslår han den russiske kongens tilbud om å bli i Russland og få stor rikdom og innflytelse der. Han velger å kjempe for sitt kongerike mot en stor overmakt, og han sammenlikner seg selv med Bibelens kong David, som kjempet mot Goliat.

Mens Olaf er klippefast i troen på Hvitekrist, er det flere av skaldene i stykket som fremdeles stoler på Odin og Tor: De er riktig noen «Fritenkjarar», mener stykkets lavkomiske munk og korser seg. (ibid s. 97–98). Thormod Kolbrunarskald er skeptiker: «[F]or det veit alle, baade eg og Du / at den som ei kan tenkja lett kan tru». (ibid s. 100) Men Thormods last er begjæret etter penger og gull. Han hyller vikingenes plyndringstokter som har gjort Norge til et rikt land. Nå er han redd for at kristningen skal gjøre slutt på plyndringene og gjøre landet fattig:

Daa verdt det ute med det Norske Land,
 og det maa misse Rikdom, Ros og Magt,
 og liva som ein annan kristen Saud,
 og eta Graabeinsild og Havrabraud.
 Ved Vikingskap vardt stor den Norske Gut:
 Han livde fint og sende Kongar ut.
 Til Land han foor som sat i kristnad Fred,

og slog som Ørnen lukt paa Haren ned,
 og saa mot Hausten kom han heimatt sjølv
 med Flesk og Mjøl og Malt til Jole-Øl,
 med fine Klædi, heile Kista full,
 og Mynt og Ringar af det beste Gull. (ibid s. 103–104)

«Ein heidninger Du Thormod, trass din Daap», sier Olaf strengt
 til skalden, som svarer slik:

Men endaa like trugjen Mann mot deg;
 For af dei alle er Du endaa best.
 D'er graatt i graatt ikring meg Aust og Vest. (ibid s. 104)

Til tross for sine dyder er Olaf Digre ingen stor kristen helt. Vinje har gitt sitt bilde av ham en komisk-erotisk vri. Når Olaf stadig går til messe, er det fordi han er forelsket: «Forelskede Folk ere altid gudelige», sier skalden Hjalte Skjeggesson (ibid s. 13). Men det er Olav Tryggvasons søster Ingebjørg, konen til Ragnvald jarl, som representerer den sunne fornuften i stykket. Den er feministisk. Hun skjønner at Olav Haraldsson trenger en kone og at ekteskapet er en god skole: «Du verdt ikke rett klok, før Du er gift» (ibid s. 25).

Stykket bærer bud om at Vinje har tvilt, både på Olavs kongekall og hans hellighet, men ikke på det norrøne *språket* Olav

talte, et språk som ble talt og forstått i hele Norden. Vinje hadde et uærbødig forhold til religion. Han var lite tiltalt av Olavs katolske tro. Men han var begeistret for den katolske middelalderkirkens bruk av «Landsens Maal», og han syntes det var flott at de katolske prestene, som nylig var kommet til Norge, holdt på lære seg gammelnorsk. I *Dølen* skriver han:

Soleids ses det af ‘Diplomatarium’, at den sidste ‘katholske Erkebisp’ Olaf Engelbrechtson skreiv Norsk, medan Geble Pederson, hans lutherske Motstandare, skreiv Dansk. Den sidste norske Styttu vard rivi ned med Engelbrechtson’en.¹¹

Vinjes språkpolitiske talsmann i *Olaf Digre* er den islandske skalden Hjalte. Han hevder at Norge, Island og Sverige har det samme tungemålet, og at det nordiske folk er sterkt og fagert. Danmark blir ikke nevnt. Her kommer vi inn på dramaets kontekst og mulige intensjon.

Kontekst og intensjon

Av Vinjes korrespondanse med Norges statsminister i Stockholm, Georg Sibbern, fremgår det at han i 1863 hadde store dikterambisjoner. I et brev til Sibbern i desember skriver han at han holder på med et «større Arbeid». På dette tidspunkt bor han i Sverige hos sin bror, som var ølbrygger i Värmland. Der lever han som en «litterær Vagabond» og trives svært godt, ja på mange måter bedre enn i Norge (Vinje 1969 s. 167). Men han er bekymret for fremtiden. Han har søkt flere stillinger han ikke har fått, og hvis ikke han snart får en passende stilling, tenker han å reise til Amerika, for han kan jo engelsk. Kanskje han er for gammel (44 år) til å «begynne et Liv forfra igjen», men alt vil ellers bero på dette «større Arbeid som jeg har under Haand» (ibid. s. 168).

Dette arbeidet er med all sannsynlighet *Olaf Digre*. Statsminister Sibbern inviterte nå Vinje til Stockholm, og vinteren 1864 deltok han i elegante selskaper sammen med kong Carl og prins Oscar. Prinsen hadde skrevet dikt. Vinje roste diktene hans, og han forærte både kongen og prinsen sin *Diktsamling*. Han ble gjenstand for stor oppmerksomhet, også av de unge selskapsdamene, som fant ham åndfull og interessant. Han gjestet dessuten universitetet i Uppsala, der han ble feiret med en supé og fremstod som en ivrig unionsvenn. Vinje er tilbake i Kristiania våren 1864 og fullfører *Olaf Digre* i løpet av sommeren. Det stunder nå mot femtiårsmarkeringen av foreningen mellom Norge og Sverige, og det var Vinjes håp at *Olaf Digre* skulle spilles på teatret på selve jubileumsdagen for inngåelsen av unionen, som var 4. november. Men siden Welhaven hadde vendt tommelen ned for stykket, ble det ikke noe av. Imidlertid ville Vinje hylle unionen på annet vis, han ville holde foredrag om Sveriges fortrinn og fortjenester. Det ble holdt i Universitetets festsal tre dager før 50-årsfeiringen. Vinje hadde planlagt å holde en serie foredrag, men det ble – av uvisse grunner – bare med dette ene.¹²

Foredraget hadde tittelen «Sverige og de svenske Forhold sammenlignede med de tilsvarende hos os», og artet seg som en lovprisning av storebror i unionen (Vesaas 2018 s. 321). Vinje roser Sverige som et moderne foregangsland: Det ligger langt foran Norge på de fleste områder, ikke bare i jordbruk, industri og samferdsel, men også i de nye vitenskaper som darwinisme og bibelkritikk. Ikke minst beundrer han de moderne svenske damene, som er språkmektige og fører seg med stil. Dette i motsetning til de norske damene. De er nok trauste og greie, men mangler det han kaller «Sprett og Språk og Spenn».¹³ Vinje trekker også linjene bakover: Sverige er et gammelt land med en rik adel, og at den svenske adel har sete i nasjonalforsamlingen er et gode for begge land i unionen. Konklusjonen er at Norge

må skjerpe seg og lære av Sverige. Vi må slutte å leve på «national Borg». Det er på tide å løse inn de patriotiske vekslers med «Kronur og Løvur og Olafs-bilur paa» (Vesaas 2018 s. 322). Men, understreker han, Sverige kan også lære av Norge, som har en større flåte og en bedre distriktspolitikk.¹⁴ Budskapet i talen er at unionen må styrkes og videreutvikles i retning av en moderne helstat. På dette punkt er Vinje optimistisk. Det kan komme noe godt ut av de gamle motsetningene mellom Sverige og Norge, sier han, for «det er den beste Egg og den beste Sprett i det Sverdet, som er sveiset saman av sunderbrotne Klingar» (Vesaas 2018 s. 322). Og nettopp denne setningen finner vi igjen i *Olaf Digre*, i en samtale om den store fredsplanen for Norge og Sverige. Den føres mellom svenskekongens datter Ingjegjerd og skalden Hjalte. Skalden har tro på at fredsplanen vil kunne lykkes, om enn ikke med det første. Til kongsdatteren sier han: «Om dei første Planar stranda koma dei andre so myket betre fram. Det Sverdet er best, som er sveitsat saman af sunderhogne Klinger». (Vinje 1927 s. 51)

Vinjes jubileumsforedrag vitner om at han i 1864 var en ivrig tilhenger av unionen mellom Sverige og Norge. Etter min oppfatning er det kanskje også mulig å tolke hans intensjon med *Olaf Digre* i en tilsvarende unionsvennlig retning.¹⁵ Dialogen mellom Ingjegjerd og Hjalte om den fremtidige freden mellom de to land kan tyde på det. Og siden Vinje ville ha stykket oppført på selve jubileumsdagen for unionen, må det vel ha vært fordi han mente det egnet seg som et bidrag til feiringen. Men det spørs om et drama som både forkynnte Norges uavhengighet og fremstilte svenskekongen som en maktsyk despot, ville ha forhøyet feststemningen.

Året 1864 var ikke bare et jubileumsår for unionen. Det var først og fremst det året da Danmark ble angrepet av et overmektig Preussen og led et forferdelig nederlag. Som kjent gikk hverken

Sverige eller Norge inn for å hjelpe Danmark i denne kampen. Protestene mot de unnvikende svenske og norske styresmakterne og følelsen av solidaritet med den danske «Broder i Nød» ble båret frem i sterke ordelag av Ibsen og Bjørnson. Bjørnson hadde selv tenkt å melde seg til krigstjeneste, men han var for nærsynt til å bli soldat. Men ikke bare Bjørnson og Ibsen – så å si alle de norske dikterne var skandinavister og deltok i den kraftige protesten. Nå anså de skandinavismen som tapt. Det var den også. Som Olav Vesaas skriver: I slaget på Dybbøl «drukna skandinavismen i dansk blod» (Vesaas 2018 s. 325). I dette viktige spørsmålet om nordisk solidaritet gikk Vinje på tvers av den norske intellektuelle opinionen. For det høstet han liten ære, både i samtid og i ettertid. For krigen i 1864 var i sannhet en krig mellom David og Goliat, men med den forskjell at det nå var David som tapte.

Noter

- 1 Et to siders fragment av stykkes avslutning er bevart. Det viser at teksten var på 106 sider og at det til slutt handlet om Tore Hund, som i denne versjonen var den første til å erklære Olav for hellig (jf. Rem 2009 s. 542).
- 2 *Diktsamling* ble utgitt i 1863, men det står 1864 på tittelbladet. Den fikk særlig god kritikk i Danmark, som ble gjengitt i Morgenbladet og Aftenbladet (Vesaas 2018 s. 314-315).
- 3 Om den gjensidige sympati mellom Welhaven og Vinje, se Welhaven (1992 s. 463).
- 4 Manuskriptet til skuespillet finnes i to utforminger, en kladd og en renskrift. Utgaven er «prenta nøgie av etter renskrifti», skriver Midttun (Vinje 1927 s. 108).
- 5 Vislies karakteristikk går igjen i Vesaas (2018 s. 327-328). Stykket er så vidt nevnt hos Sørbo (2017 s. 39). I Vinje-biografien fra 1890 behandles dramaet mer utførlig enn i biografien fra 1929.
- 6 Om Bjørneboes Olavs-drama som mulig olsokspill, jf. Rem (2009 s. 541).
- 7 Kong Olav skal ha hatt vanskeligheter med å styrke lojaliteten til stormennene med personlige vennskapsbånd. «Det virker som om hans nærmeste venner var de islandske skalde-
ne han samlet rundt hoffet.» (Langslet 2002 s. 43).
- 8 «Digre» er blitt oppfattet som et nedlatende kallenavn, men Olav skal selv ha likt det godt, for det betyr ikke feit, men staut og tettvokst.
- 9 Magnus den gode, f. 1024, sønn av Olav Haraldsson og hans frille Alvhild.
- 10 Vinje lar skalden parafrasere et par strofer i det gamle hel-
tediktet Bjarkemål, som er en dialog mellom Rolf Krakes
kjemper, Hjalte og Bjarke (jf. *Soga om Rolv Krake* 1962 s. 8-9
og 138-150). Takk til Klaus Johan Myrvoll for opplysninger.
- 11 Vinje var, sammen med Wergeland, blant de ytterst få
1800-tallsdiktere som viste interesse for den katolske kirke i
Norge. Vinje var også en av de sjeldne lesere av *Katholsk In-
telligensblad* (1859-1860). I *Dølen* skriver han anerkjennende

- om bladet og minner om at det er «fleire Katholikar i Europa enn Lutheraner» (sitert etter Gran 1993 s. 214; jf. Bliksrud 2009).
- 12 Det er delte meninger om fremmøtet. I følge *Morgenbladet* var foredraget godt besøkt, selv om Vinje talte på «Dølemaal», men Francis Bull hevder at Vinje fikk så få tilhørere at han snart måtte gi opp (Bull 1938 s. 159).
 - 13 «Sprett og spenn» er honnørord hos Vinje. I anmeldelsen av Ibsens *Brand* roser han Ibsens språk og vers, som flyter så naturlig, «ja, det er Tactslag, Sprett og Spenn i deim» (Nordahl 1993 s. 198) Jf. også ovenfor om den sprelske tjener-trejenta Gunlaug: «ei Gjente med Sprak og Spenn».
 - 14 Vinje bruker ikke dette ordet, men skriver at nordmennene ikke deler opp gårdene sine like mye som svenskene (Vesaas 2018 s. 321).
 - 15 Vetle Vislie leser *Olaf Digre* som Vinjes protest mot Ibsens skandinavisme i *Kongsemnerne*: Mot Ibsens idé om et nordisk kulturelt og politisk fellesskap vil Vinje «halda fram Tanken um Norigs fulle Sjølvstende» Samtidig vil Vinje fremme Harald Hårfagres nasjonale samlingstanke, og han mente at «Olav den heilage var ein god tolk for baae desse Tankar». (Vislie 1890 s. 204). Vislie kommer ikke inn på Vinjes ønske om å oppføre stykket under jubileumsfeiringen for unionen.

Litteratur

- Bliksrud, L. (2009). «Høvding, helt og helgen – Olav den hellige i norsk litteratur». I: Bø, G. og Aabye, G. H. (red.). *Sjeleild mot elementer. Festskrift til Rolf Nyboe Nettum på 90-årsdagen 17. juni 2009*. Oslo: Novus forlag.
- Bull, F. (1938). *Norges litteratur. Fra februarrevolusjonen til verdenskrigen 1*. Oslo: Aschehoug.
- Gran, H. W. mfl. (red.). (1993). *Den katolske kirke i Norge fra kristningen til i dag*. Oslo: Aschehoug.
- Jørgensen, J. G. (2011). «Kristning og samlingsverk i Heimskrin-

- gla». I: Askedal, J. O. mfl. (red.). *Norrøne forvandlinger*. Oslo: Vidarforlaget.
- Langslet, L. R. (2002). *Våre konger. En vei gjennom norgeshistorien*. Oslo: Cappelen.
- Nordahl, H. (1993). «Eg storlo og las som i Feber... Da Vinje anmeldte 'Brand'». I: Langslet, L. R. og Rydne, J. (red.). *Villmann, vismann og veiviser. En essaysamling om A.O. Vinje*. Oslo: Cappelen.
- Rem, T. (2009). *Sin egen herre – en biografi om Jens Bjørneboe*. Oslo: Cappelen Damm.
- Snorres kongesoger. Soga om Olav den heilage* (1963). Oslo: Det norske Samlaget.
- Soga om Rolv Krake. Med Bjarkemål*. (1962). Overs. Eggen, E. Frøysadal. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Steinsland, G. (2018). Vinje og fjellet, *Klassekampen* 27. oktober, s. 16.
- Sørbo, J. I. (2017). *Nynorsk litteraturhistorie*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Vesaas, O. (2018). *A. O. Vinje. Ein tankens hærman*. Oslo: Cappelen Damm.
- Vinje, A.O. (1927). *Olaf Digre. Drama i fem acter*. Midttun, O. (utg.). Oslo: J.W. Cappelens forlag.
- Vinje, A.O. (1969). *Brev ved Olav Midttun*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Vislie, V. (1890). *A. O. Vinje*. Bergen: Boklaget ved Mons Litleré.
- Vislie, V. (1929). *Åsmund Vinje. Liv og diktning*. Oslo: Olaf Norlis forlag.
- Welhaven, J. S. (1992). *Samlede Verker*. (Bd. 5). Oslo: Universitetsforlaget.
- Aavitsland, K. B. (2006). «Middelalder og norsk identitet – litterære og visuelle eksempler på norsk mediealisme». I *Konsthistorisk Tidsskrift Arg.* 75 (1), s. 38–49.

«Det var gut, som i hond var ‘kje valen»

Storegut, sterk telemarking

Olav Solberg

«Storegut har alltid funnest», hevdar NRK-mannen og vinbyggjen Åsolv Edland i jubileumsutgåva av Vinjes diktforteljing *Storegut* (2018). Slik kunne Edland skrive, han som hadde vakse opp med Vinje-songar i skulen, og på grannegarden til Plassen («Plassevja») der forfattaren hadde levd barneåra sine. Det same kunne Aasmund Olavsson Vinje sagt sjølv. Frå barnsbein hadde han høyrte faren og andre i heimbygda fortelja om Olav Olavsson Edland, den kjempesterke karen som vart borte i fjellet på mystisk vis, truleg drepen av ein fiende. Rykta gjeikk, mange hadde leita, men ingen hadde funne liket. Ingen hadde tilstått noko drap heller. Men det fanst dei som hadde sett Storegut gå att inni fjellheimen (Berge 1906 s. 41–42). Dette var eit mysterium, ei spennande historie.

Det har alltid vore delte meiningar om *Storegut*. Mange har hatt visse innvendingar og særleg peika på dårleg episk samanheng mellom dei ulike dikta, og på at enkelte dikt står fjernt frå handlinga. Interesse var heller ikkje stor i byrjinga. *Aftenbladet* var den einaste dagsavisa i Christiania som omtala diktforteljinga då den kom ut, fortel Vinje-biografen Olav Vesaas. Her heiter det at Storegut «med al sin fysiske Kjæmpestyrke og sin Godslighed i Grunden [er] en temmelig kjedelig Person» (Vesaas 2001 s. 358). Andre har vore langt meir positive. Og når *Storegut* kjem ut på nytt til Vinjebileet, er det eit uttrykk for at verket stadig blir oppfatta som ein Vinje-klassikar, kanskje ein norsk klassikar? Dette kjem eg tilbake til. Med diktforteljinga si ynskte Vinje å lyfte den sterke telemarkingen opp og fram, over det lokale, bygdenorske og ut i verda. Korleis lykkast han med det? Kva slags helt er Storegut?

Storegut blir til

I følge Vinje-granskaren Olav Midttun hadde Olav, ein yngre halvbror av Aasmund, sett notatar («oppskrifter») til *Storegut* hos broren så tidleg som i 1851. Det som i alle høve er sikkert, er at Vinje nemner bokplanane i eit brev til slektningen og læraren Torgeir Stefansson Vinje i 1858. I brevet skriv han:

Jeg lever som sædvanlig godt og skriver nu paa en Bog som jeg kalder den «siste Barde». Det er Olav Blodtapperen eller Baadstodi. Det er paa mit og I. Aasens Normalsprog. Det gaar seint, men jeg kommer mig og læser Oldnorsk mere og mere, som er Rettesnoren. (Vinje 1969 s. 101–102).

Det var nettopp i dette året Vinje omvende seg til landsmålet, og det er nærliggjande å tenkje seg at det er ein samanheng mellom

språkskiftet og planane om den nye boka, kanskje også at Vinje, litt ubeskjedent på dette tidspunktet, kallar landsmålet *sitt* og Ivar Aasens språk. Vinje kan vel ha tenkt at ei bok om ein telemarkshelt, skriven med grunnlag i Vinje-mål, ville gjera Aasens landsmål noko mindre vestnorsk og meir telemarksk?

Nå vart det ikkje noka bok i første omgang. Vinje hadde meir enn nok å gjera med *Dølen*, som kom i gang i 1858. Ikkje før 10. desember 1865 kunne lesarane av Vinjes vekeblad sjå korleis han på dette tidspunktet tenkte seg Storegut-boka. Han brukar nemningane «episk Dikt» og ei «Segn paa Vers om Menns Liv og Lagnad» om prosjektet. Det kan verke som om planane framleis er nokså lause, men dei er kanskje ikkje fullt så lause som det synest? Etter omtalen følgjer så innleiingsdiktet til forteljinga. Det har tittelen «Storegut» (i boka er tittelen endra til «Dei Olavarne»). Elles er det berre mindre endringar. Vinje skriv bl.a. dette:

Eg er meint paa her i Dølen at koma med eit nokot langt Dikt, eit sokallat «episk Dikt», eller kvat eg no skal kalla ei slik Segn paa Vers om Menns Liv og Lagnad. Eit slikt eit Vikublad er ikki den beste Plassen for eit lenger Dikt; men eg har ingen betre Plass, og so fær eg javna det til, so godt eg kann [...].

Eg vil ingenting her paa Fyrehaand fortelja om Mannen min eller mine Karfolk og Kvendfolk i Diktet. Lesaren fær venta til han sjølv seer, om det er nokot at tala om eller ei. Somyket eg ellers vilde likjast Byron, so vil eg ikki likjast honom i det at lata Lesaren straks faa vita Heltens Natur og Lagnad. Kunde eg rett spana Lesaren, so skulde eg vera glad; for han har godt af imillom at liggja paa ein liten Pinebenk [...].

Og hermed skal Lesaren idag liksom faa ei Inleidning til min «Storegut». Titelen er stor og grum nog; det vantar inkje paa det. Stubben for Sundagen verdt lang eller stutt eller slet ingen,

ettersom det fell seg til, og ettersom den «poetiske Musa» er meg naadig eller unaadig til. Ho kann gjerne finna paa at fara reint ifraa meg, denne «nyckfulla qvinnan». Eg veit ingenting, eg; og Lesaren veit likso litet. Vi faa no sjaa baade tvo (Vinje 1971 s. 141).

Vinje har nok visst meir enn lesaren, for i dei neste nummera av *Dølen* i desember 1865 trykte han fleire Storegut-dikt, og vidare utover i 1866, til og med september. I desember 1866 kom så *Storegut* ut på eige forlag. Med nokre justeringar som «styrkte Storeguts plass i forteljninga og gjorde samanhengen betre», vart så *Storegut* gjeven ut på Det Norske Samlaget i 1968. Det er 68-versjonen som er blitt ståande som standardutgåva (Vesaas 2001 s. 351–352).

Ei «sann Soga» – men «nokot idealiserat»

Vinje skriv i innleiinga at det er ei «sann Soga det som stend i denne boki», men legg til at mangt «er elles forgylt og gjort større eller mindre, en det var. Det er nokot idealiserat». Det høyrer med til idealiseringa at Vinje nemmer både Homer og Walter Scott i innleiinga, som førebilete å strekkja seg etter. Tidlegare (i 1858) hadde han dessutan kalla Olav Blodtapparen – forteljaren – «den siste Barde», ein allusjon til Scotts versforteljing *The Lay of the Last Minstrel* (1805). Scotts romantiske forteljing handlar om grensestridar mellom England og Skottland på 1500-talet og er svært ulik *Storegut* både formelt og når det gjeld innhald, men det er den likskapen at forteljaren er ein gammal mann som legg fram det han minnest frå farne tider.

Dette forteljetekniske grepet er ikkje uvanleg. Det er bl.a. brukt i Johan Ludvig Runebergs *Fänrik Ståls sägner* (1848–1860) der forfattaren skildrar krigshendingar mellom Sverige

og Russland («Finskekrigen», 1808–1809). I tillegg til det forteljetekniske er det ein viss likskap i emne mellom Runebergs og Vinjes diktforteljingar, for både gamle- Olav Blodtapparen og Storegut blir utskrivne som soldatar, og ikkje så få dikt handlar om tilhøvet deira til krig- og krigføring, t.d. «Olav verd Hermann», «Storegut tek imot sine Herklede», «Det stend Age av Kongens Umbodsmenner» og «Storegut med seks Brøder gjeng i Krig». Det sistnemnde diktet knytter seg intertekstuelt til eitt av Runebergs mest kjende dikt, «Sven Duva», som står i *Fänrik Ståls sägner*. Eg kjem tilbake til dette.

Elles gjer Vinje eit poeng av at *Storegut* er «sann i sine store Drag», og at dette er avgjerande for verdien av verket. Sant i ei slik allmenn tyding skreiv både Homer og Scott, meiner han. Vinje kjende truleg også Andreas Fayes *Norske Sagn* (1833) som hadde kome i nyutgåve i 1844, og det kunne kanskje vore meir nærliggjande med ein referanse til dette verket. I innleiinga til segnsamlinga peikar Faye på den store verdien historiske segner kan ha for «Digteren og Yndere af Digtekunsten.» Når Vinje brukar segntradisjonen om Storegut som underlag for ei ny, idealisert diktforteljing, er det i Fayes ånd. Welhaven, ein mann Vinje sette høgt, og som han tileigna *A Norseman's View of Britain and the British* (1863), bygde mange av sine dikt på Fayes segner.

Handling og form

Handlinga i *Storegut* spenner frå 1740-åra til litt inn på 1800-talet. I godt og vel 30 dikt (alt etter som ein reknar) skildrar Vinje ulike sider ved bygdelivet i Øvre Telemark. Vi får eit bilete av den gamle omgangsskulen (der Vinje sjølv hadde vore både elev og lærar), av gjæting i skog og mark, av slagsmål og krafftak, av militærlivet. Storegut er med i krigen mot svenskane, han prøver seg som skattegravar og møter huldra og andre overnaturlige makter. Og

han er med til messe i Røldal. Ikkje minst skaffar Storegut seg ein dødsfiende, og av denne fienden blir han skoten, i bakhald.

Hovudpersonane er historiske. Desse er gamle-Olav, eller Olav Olavsson Nordigard Edland (1737–1815). Han vart kalla «Blodtapparen» i heimbygda fordi han tappa blod av folk, ei kjend hjelperåd i folkemedisinen. Helten i diktforteljinga er Olav Storegut, eldste son til gamle-Olav, og fødd i 1764. Han kom bort i fjellet i 1791. I følgje tradisjonen skulle han ha blitt skoten og graven ned av ein fiende, som også heitte Olav – Olav Råntveit (1727–1809), alias Gunnstein Grytebekk i forteljinga. Grytebekken hadde dårleg ord på seg, og skal ha lagt Storegut for hat. Rikard Berge skriv likevel at Olav Råntveit er «teikna myrkare enn han forténte, liksom Storegut og daa visst Blodtapparen, er teikna ljósare og betre» (Berge 1906 s. 63). Forutan desse tre møter vi fleire bipersonar i statistroller, dei fungerer stort sett til å kaste lys over hovudpersonane, særleg Storegut. Den første delen av denne kronologiske, men nokså laust strukturerte forteljinga handlar om gamle-Olav Blodtapparen, den andre og mest omfattande om Storegut.

Formelt er *Storegut* svært variert, med heile 29 forskjellige strofeformer og skiftande versemål, i følgje Reidar Djupedal (Vinje 1968 s. 126–127). Vinje nyttar det klassiske versemålet *heksameter* i «Dragsmålet». Eit klassisk strofemønster ligg til grunn for «Olav verd hermann» – den såkalla *Spenser-stansaen* (etter Edmund Spensers 1500-talsdikt «The Faerie Queene»). Vinje har truleg lært denne Spenser-stansaen av Byron. Kvifor gjer Vinje bruk av så mange klassiske strofeformer? Kvifor så stor variasjon når det gjeld versemål? Djupedal tenkjer seg at «ved å byte på versemål og strofebygning får Vinje fram det omskiftelege og springande i innhaldet». Han seier vidare at «å dikte i folkevisestil ville einslete innhaldet og ikkje gje diktaren stort nok poetisk armslag».

Men krevst det verkeleg så mange som 29 forskjellige strofeformer for å skapa variasjon i ei trass alt ikkje så svært omfattande forteljing? Grunnen til variasjonen er vel like gjerne den at Vinje vil vise lesarane kor godt han kan utnytte teknisk krevjande strofeformer. Særleg tek han sikte på at det formelle skal støtte opp under helteskildringa i *Storegut*. Storegut skal lyftast opp på eit europeisk nivå, bli ein klassisk helt. Då må han også skildrast i klassiske vendingar. Det er derfor eit paradoks at det Storegut-diktet som gjerne blir trekt fram som eit av Vinjes aller beste dikt, er skrive i enkel nystev-form: «Det syng fyr Storegut».

Elles er det ikkje rett når Djupedal skriv at Vinje ikkje nyttar balladeversemål og folkevisiform i *Storegut*. Spesielt i siste del av forteljinga står det dikt som viser at Vinje (sjølv sagt) var fortruleg med den gamle vise- og songtradisjonen i Telemark og kunne utnytte den på ein glimrande måte. Enkelte dikt kan kallast kunstballadar, som «Eivind Aalandslid». Strofemønstrer er ei gammal- song- og folkevisestrofe som går attende til Edvard Storms døleviser (Lie 1967 s. 680). Welhaven var blant dei som brukte denne rytmisk drivande strofeforma i springartakt. Når det gjeld Eivind Aalandslid i Vinjes dikt, er han ein nokså tvilsam karakter som nektar å betala det han skuldar, til «gamle Ivar Aa». Men Storegut set han sjølv sagt på plass, etter at Eivind har briska seg ei stund:

Men han Storegut han stod og flirde kaldt.
 Varmerd han ikkje trengde.
 Med den vinstre Hond ein Tunnesekk med Salt
 tok han og paa Oksli slengde;
 svingad Sekken upp til Munnen som ein Dram,
 leikad der paa Golvet med 'om att og fram.
 Daa vardt Eivind bleik,

og paa Folk han skreik.
Her var den, som Eivind dengde.

Svint or Kista si han hundrad Kronor tok,
– Pengar tunge er aa bera –.
Og han Storegut'en varmt i Hondi skok,
sagde: «Me skal Viner vera!»
Men han Storegut'en svarar: «No skal du
um fraa alle dine vonde Vegjer snu!
Ser eg ikkje, fort
at det verder gjort,
skal med meg du faa aa gjera!»
(Vinje 1993 s. 283–285)

Kjempekar-tradisjonen

I utgangspunktet er Storegut rett og slett ein stor og sterk telemarking som likar å slåst, og som bankar opp fleire av dei han møter. Han prøver styrken mot kameratar, han opptrer som «torpedo» for «gamle Ivar Aa» i visa om rikingen Eivind Aalandslid, han slåst og drep motstandarar i krigen, han rister i Grytebekken og henger han ut som tjuv til spott og spe. Arbeid i vanleg meining ser det ikkje ut til at Storegut driv særleg med, om vi ser bort frå at han gjæter buskapen.

Det fanst mange sterke karar i Telemark på Storeguts tid, og det gjorde det i mange andre innlandsbygder også, som t.d. i Hallingdal, Valdres og Setesdal. Av alle dei sterke telemarkingane er seljordingen Sterke-Nils (1720–1800) ein av dei meir kjende, berømt bl.a. for å ha lyft ein stein på 570 kilo. Bygdediktaren Jørund Telnes skreiv som mange veit, ei diktforteljing om denne trauste karen. Ein annan sterk seljording heitte Svein Halvorsson

Utgarden (1758–1841). Han «slost mykje i ungdomen» heiter det i tradisjonen, og var «so breidaksla at han måtte setja den eine øksli fyri når han skulde inn gjennom dynni».

Hans Jakob Wille, prest i Seljord i 1780-åra, sette ikkje særleg pris på verken Svein Halvorsson eller andre på Utgarden. Wille skriv at «Udgaarden [er] som et nyt og levende Mindes-Merke af den gamle UTGARDI LOKE.» Han legg til at Utgarden «har ellers indtil vore Tider havt Beboere af yderlig Ugudelighed» (Wille 1989 s. 25). Kanskje det, men like fullt vart Svein Halvorsson i samband med valet til Riksforsamlinga på Eidsvoll i 1814 oppnemnd til valmann frå Seljord, saman med soknepresten (Solberg 2019 s. 118–119).

Helteskildringa

Jamvel om det ikkje er nokon tvil om at kjempekar-tradisjonen har inspirert Vinje, er han ikkje interessert i at vi skal oppfatte Storegut berre som ei gjennomsnittleg telemarksk slåsskjempe. Kva gjer forfattaren for at lesarane skal sjå Storegut som noko meir enn det, som ein helt, kanskje til og med ein tragisk helt? Ein tragisk helt blir gjerne definert som ein person vi ser opp til, ein vi identifiserer oss med. Framstillinga av den tragiske helten skal innehalde ein eksposisjon der helten blir presentert, ei stigning med utvikling, eit vendepunkt der helten blir utsett for eit tragisk mistak, og til slutt fall og katastrofe. Korleis høver dette med Storegut-helten?

Storegut må setjast i samband med noko meir enn berre fysisk styrke, med noko allment som rekk vidare og lengre. Dette ser vi Vinje gjer i opningsdiktet «Dei Olavarne». Alle odelsmenn på garden har heitt Olav, og alle har vore sterke. Av desse er Storegut den siste, og den sterkaste, men også den som til slutt går til grunne:

Slik var det med desse Olavar:
der døydde 'kje Styrken ut;
for av denne store Olavs-Ætt
den sidste var «Storegut».

Ja, det var med detta, som naar du rett
vil ut yver Sjøen sjaa:
Den store Bylgja kjem altid fram
som fødd av dei mange smaa.

Men sidst av den største Bylgja verd fødd
fraa Rulling so breid og rund
den Brotsjø, som velter med kvite Foss
og slær seg paa Sanden sund
(Vinje 1993 s. 259–260).

Vinje plasserer her Storegut i samband med, og tett på, naturen – det store havet. Den store bølga som «slær seg på Sanden sund», blir eit bilete på Storegut. Tragedien ligg innebygd i stordomen.

Eit gjennomgåande trekk er vidare bruken av adjektiva *stor* og *sterk*. Det er ikkje berre snakk om lovprising av store og sterke kjempekarar, men av alt anna stort. Dette byrjar i omgangsskulen. Gamle-Olav fortel, lett ironisk, om den gamle omgangsskulelæraren «Gunnar frå Froland» (i Mo), som ser det som si oppgåve å fortelja om alle store ting:

Ja, Gunnar var klok, um han endaa var halt.
Og Gunnar var komen fraa Froland.
Han lærde meg myket og lærde meg alt
um Goliat, Samson og Roland.

«Og sjøen,» sa' Gunnar, «er fælende stor,
so Bandak ein Dam er imot 'n.
Og Kongerik' store her finst paa vaar Jord,
tenk Russland og Halland og Toten!

Og langt imot Sud der ei Slett er so vid,
sosannt som ei Bøkerna ljuge, –
at der du kann sjaa yver Kongerik' ni,
og Kyrkjor somange som tjuge
(Vinje 1993 s. 261–262).

Militærtenesta gjev den atten år gamle Storegut sjansen til å vise seg fram i all sin storleik. Men det er *eitt* alvorleg hinder: det finst ingen uniformer som passar. Diktet «Storegut tek imot sine Herklæde» handlar om korleis det går når han møter opp på eksisplassen, fylt av forventning. Men så var det dette med uniforma:

Til ein Hermann vardt Storegut skriven,
og i attande Aaret var han.
So han fyrst ut i Verdi vardt driven,
til aa tena fyr Konge og Land.
Det var Gut, som i Hond var 'kje valen,
men til alting aa gjera var før.
So i Telthuset møtt' han paa «Dalen»,
aa taka imot sin «Mundør».

Men til Guten so stor og so fager
var dei Klædningar alle for smaa:
Av dei hundrade Gangar på «Lager»
var der ingen, han kunde faa paa
utan Tøygjing i Ty, so det brakad

i dei største, han kunde faa fatt,
 og med Spaning og Slit so det knakad,
 og Saumarne rivnad og spratt
 (Vinje 1993 s. 279).

Kapteinen er berre glad for «slik ein Storing aa sjaa» og seier til Storegut at han får dra heim til Vinje og koma att om ei stund når dei har fått sydd uniform som passar. Og med den nye uniforma på – i full mundur – kan Storegut prøve styrken mot ein motstandar og medsoldat på nesten same nivå. Det er Knut frå Mo, sterk og tettvaksen. Knut har skrytt og kytt i lange tider og vore såkalla «frikar» i tre regiment, seier kapteinen. Diktet «Dragsmålet» – formelt ein del av «Storegut i si nye Uniform» – handlar om kampen mellom Storegut og Knut. Det er skrive på heksameter, og dette klassiske versemålet gjer at lesaren blir mint om den greske heltediktinga. Vinje-forskaren Sigmund Skard skriv at «kampen har nære Homeriske parallellar, og dei utspunne samanlikningane skal tydeleg minna um Homers». Men det er nok også rett som Skard skriv, at «stormengda av dei talrike lesarar som gjennom åra har gledt seg over «Storegut», har sikkert aldri drøymt um at det i slagsmålsståket på Dalen eksismo blandar seg ein atterljom frå vigvollane ved Troja» (Skard 1938 s. 406–407). Etter ein hard kamp endar diktet med at Storegut kastar motstandaren på hovudet ut av ringen, der kampen foregår:

Men so paa Slut tok han Storegut Tak,
 so mun det mund' taka,
 slik at i Bein og i Bunor eit Brak
 du hørde å knaka.
 Liksom du fyssande Baaten ikring
 kann snu med eit Styre,
 sender han Knut utum inngjerde Ring

med Hovudet fyre
(Vinje 1993 s. 282).

Slagsmålet på Dalen fungerer som ei prøve på Storeguts styrke som soldat i krig. Og i krigen kjem han, i følgje Olav Midttun dreiar det seg truleg om krigen 1788, ved Kvistrum bru. Saman med alle brørne sine deltek Storegut i denne krigen. «Storegut med seks Brøder gjeng i Krig» er skrive i same metriske form (men med halverte strofer) som Runebergs «Sven Duva». Ved sida av den finske fedrelandssongen «Vårt land» er diktet eit av dei mest kjende i *Fänrik Ståls Sägner*.

Som nemnt er *Fänrik Ståls Sägner* komponert på ein måte som minner om *Storegut* – ein gammal gubbe fortel til ein yngre mann det han har opplevd. Men når det gjeld dei to heltane Storegut og Sven Duva er skilnaden svært stor. Sven Duva har så lite forstand at faren fortvilar. Kva skal det bli av sonen, ikkje ein gong soldat duger han til! Og faren ser ut til å få rett, for i hæren gjer Sven Duva «allt på tok» – ingen ting får han til. Men endeleg kjem Sven Duvas store stund då han heilt på eiga hand greier å stanse og slå tilbake ein russisk fiendestyrke ved ei bru, som russarane absolutt ikkje må koma over. Sven Duvas store stund blir hans siste. General Sandels feller denne domen over den finske soldathelten, orda blir vide kjende:

«Den kulan visste hur den tog, det måste erkänt bli,»
så talte generalen blott, «den visste mer än vi;
den lät hans panna bli i fred, ty den var klen och arm,
och höll sig till vad bättre var, hans ädla, tappra barm.»

Och dessa ord de spriddes sen i hären vidt och brett,
och alla tyckte överallt, att Sandels talat rätt.

«Ty visst var tanken», mente man, «hos Duva knapp til
 mått
 ett dåligt huvud hade han, men hjärtat det var gott»
 (Runeberg 1939 s. 55–56).

Om Storeguts krigsinnsats heiter det:

Dei sagde han fyr tjuge slog
 og skaut og stakk og skar.
 Og fram ei stor Kanon' han drog,
 då Hestann' skotne var.

Daa Brødrann' fall, i Skum han svam,
 so harm han skalv og skok,
 og dreiv som Fe dei Rædde fram,
 og so til Kniven tok.

Som Kyrkjeklokka ropar han:
 «Hau, Gutar! dette høyr!
 Den Guten, som er rette Mann,
 han vinner elder døyr»!
 Vinje 1993 s. 292).

Storegut er nok ein krigshelt, men ingen tragisk helt. Han overlever. Sven Duva endar derimot – trass i den komisk-latterlege uforstanden hans – som ein tragisk helt. Han blir i dødsstunda større enn seg sjølv, større enn noko han har vore. Vinje må sjølv sagt ha vore medviten om likskapen mellom Runebergs dikt og sitt eige. Truleg har han meint at det låg ein overføringsverdi i verseform og metrikk (men knapt i karakteristikken av hovudpersonen). Runebergs dikt assosierte til krig og død, men Storegut kunne ikkje døy i krigen. Han skulle leva lenger.

Kjærleik og død

Eitt av Vinjes mest siterte og etter manges meining beste dikt står i *Storegut*: «Det syng fyr Storegut» («Den Dag kjem aldri»). Diktet opnar med 10 introduksjonslinjer med par-rim, og går så over til 5 nystevstrofer, ei verseform som vart mykje brukt i folketradisjonen. Nystevstrofe-sekvensen byrjar slik:

Den Dag kjem aldri at eg deg gløymer;
for um eg søver, eg um deg drøymer.
Um Nott og Dag er du lika nær,
og best eg ser deg, naar myrkt det er.

Du leikar kringum meg, der eg vankar.
Eg høyrer deg, naar mitt Hjarta bankar.
Du stødt meg fylgjer paa Ferdi mi,
som Skuggen gjeng etter Soli si
(Vinje 1993 s. 294).

Det går ikkje fram av diktet kven det er som syng. Det får lesaren vita lenger ut i boka, ein stad der Storegut fell i giftetankar og nemner at det var «Grytebekkens Dotter» som song. Men det er uaktuelt å tenkje seg henne som kjærast, til det er faren for vond og vanskeleg. Mange lesarar ville nok funne det spennande om Vinje hadde laga ein intrige der Storegut og Grytebekkens dotter hadde blitt botnlaust forelska i kvarandre, og der Grytebekken («den vonde Mann») hadde sett seg på bakbeina. Dette kunne ha vore opplegg til ein klassisk-tragisk knute. I verk-samanhengen er det likevel vanskeleg å forestille seg at Grytebekkens dotter er den som syng, snarare kan vi tenkje oss at dei er uttrykk for Storeguts eigne kjensler og lengt. Karakteristisk for nystevet er det musikalske grunnlaget, knytt

til hardingfele og dans, det personlege, subjektive innhaldet og dei enkle formelle krava. Nokon kvar kunne dikte nystev i Telemark, om enn ikkje på Vinjes nivå. «Det syng fyr Storegut» har bl.a. på denne bakgrunnen løyst seg frå Storegut-forteljinga og blitt eit frittståande dikt om kjærleik, lengt, sorg og sakn. Det handlar om oss alle.

Mot slutten av *Storegut* kjem nokre dikt som førebur drapet på hovudpersonen. Vi får først ein presentasjon av drapsmannen, Gunnstein Grytebekk. Han er ein gniar og tjuv som lurar seg fram med knep, blir rik og kjøper seg gard. Storegut rister litt i Grytebekken når han prøver seg mot han, heiter det, men det mest alvorlege er at Storegut lagar ei teikning av Grytebekken som ostetjuv. Denne teikninga kjem ut blant folk og stemplar Grytebekken som ærelaus mann. Dette skaper eit intenst hat hos Grytebekken. Stadnamnet *Grytebekk* finst i Vinje, og som namn på Storeguts fiende er det velvalt. Språkleg er *gryte* avleidd av norrønt *grjót* = stein. I sluttsekvensen av forteljinga er det i steinurda Grytebekken legg seg på lur og skyt Storegut, og det er under kampesteinane i urda han gravlegg den døde. På dødsleiet ankar drapsmannen seg, Storegut ligg på bringa hans som stein, synest han. Drapsmannen er altså framstilt i lys av eit hardt, avvisande materiale, der ingen ting gror.

Drapet kjem ikkje overraskande. Av diktet «Storegut gjeng med Otte» går det fram at Storegut kjenner seg nedfor – ja, dødsmerkt. Det ser ut til å vera lagnaden som vil det slik. Sjølve drapet blir skildra i det lange diktet (38 strofer) «Grytebekken er ute og skyt». Det er eit dikt med veldig episk driv, ein stor-slegen kunstballade i folkevisiform. Vi følgjer drapsmannens førebuingar, men særleg Storegut og buskapen. Buskapen anar at noko vondt er i gjære og blir uroleg. Storegut trur at bjørnen kan vera på ferde og tek rifla med seg opp mot den bratte nuten, der berre Blåmann kan følgje han. Han ser etter varsel i naturen og

merker seg den raude kveldshimlen – «den raude Kveldsol gleim / og gløste med sin Glød.» Er det eit varsel om noko vondt? Ja, for der oppe ligg drapsmanen på lur. Og så smell det:

So bar det upp mot Borddals-Nut
i denne Kveldens Fred.
Med eitt det small, og Storegut
i Urdi stupad ned.

Og Bølingen han beljar i,
der nedanfyrr' han stod:
han hørde Smell, og Røyken saag
og kjende Eim av Blod.

Han slapp 'kje upp, so Mordets Mann
Fekk Tid og Stund og Fred,
til Storegut aa mura væl
der kav i Urdi ned.

Han kvart eit Liv, som kom der upp,
av Vegen rydja laut:
Han ladde Rifla si paany
og leikeins Blaamann skaut.
(Vinje 1993 s. 312).

I nokre dikt lenger framme i forteljinga har Vinje introdusert underjordiske makter. Det gjeld «Storegut verd bergteken», «Storegut er med som Skattegravar» og «Storegut verd vitjad av Huldra elder Rove-Guro». Dette gjer at lesaren er førebudd på og lettare blir var dei naturmytiske undertonane i drapsdiktet. Drapsskildringa og det som følgjer etter, inneheld såleis klangar frå døds- og undergangsballadar som «Bendik og Årolilja» og

«Olav Liljekrans», ikkje minst ved at tragedien blir knytt til og forplantar seg i naturen og slik blir forsterka. Storegut går til grunne der, nedgraven i urda. Buskapen deltek i det heile Den trufaste Blåmann blir også skoten, og bølingen stormar til bygda for på sin måte å fortelja at det har skjedd noko vondt og forferdeleg.

Ein norsk klassikar?

Ei vanleg innvending mot *Storegut* har alltid vore at den episke tråden, samanhengen i forteljinga, er uklar og til dels manglar heilt (Vesaas 2001 s. 358–359). Det er ikkje berre det at enkelte dikt står fjernt frå skildringa av Storegut, og kanskje ikkje forsvarer plassen, dikt som «Storegut er med til kongen» og «Jøtunheim». Vel så viktig etter mitt syn er det at helteskildringa, som forteljinga byrjar med, og som har stor plass, liksom ikkje fører til noko – trass alle formelle allusjonar til klassiske dikt. Det heile renn ut i sanden. Vinje greier ikkje å knyte helteskildringa saman med siste del av forteljinga, der Storegut går til grunne og blir drepent. Lesaren skjønar at ikkje alt er som det skal vera med den store helten, som har både jentesorger og anna å stri med, men Vinje maktar ikkje å få liv i han.

Det kan sjå ut som om Vinje har tenkt seg at Storeguts møte med huldra og andre underjordiske makter oppi fjellheimen skulle bidra til å forklara undergangen hans. Om Vinje sjølv var aldri så mykje realist og opplysningsmann, visste han godt at i ei folkeleg forteljing frå Telemarks-bygdene, med handling frå slutten av 1700-talet, kunne ikkje naturmaktene gøymast bort. Trua på overnaturlige makter var levande blant folk flest til langt ut på 1800-talet. Men Vinje har ikkje makta å utnytte det folkloriske stoffet så godt han ynskte – og så godt dette stoffet fortener – med unntak for enkelte dikt, særleg «Det syng for Storegut» og «Grytebekken er ute og skyt».

Er *Storegut* ein norsk klassikar, eit verk som kan tene som mønster? Høyrer Vinjes diktforteljing heime i ein norsk, litterær kanon? Eit krav til eit kanonisert verk er gjerne at det har hatt påverknad på andre forfattarskap, blir lese i skulen (og andre stader), forska på, at det kjem i nye utgåver. Faktisk fekk *Storegut* for ein del år sidan plass i «nordmenns nistepakke» – ein norsk kanon – i Trond Berg Eriksens utval av 64 viktige norske verk (Berg Eriksen 1995 s. 87–91). I *Den norske litterære kanon 1700–1900* (2009) forsvaret Vinje framleis plassen blant dei beste, men denne gongen med *Ferdaminni fraa Sumaren 1860*. Dei to utvala kan likevel ikkje utan vidare jamførast. Ein grunn er at utvalet av kanoniserte forfattarar og verk i den sistnemnde boka «berre» er på 13 forfattarskap (og to «samlesjangrar» – folkedikting og salmar). Dessutan legg Berg Eriksen vekt på at nistepakka ikkje berre skal innehalde skjønnlitteratur i streng tyding, men også bl.a. sakprosa og barnebøker. I kapitlet om Aasmund Vinje i *Den norske litterære kanon 1700–1900* drøfter Vinje-forskaren Jon Haarberg tilhøvet mellom *Storegut* og *Ferdaminni*, og konkluderer med at i løpet av det 20. hundreåret utkonkurrerte Vinjes reiseskildring *Storegut* som «Vinjes mest kanoniske verk» (Haarberg 2010 s. 85).

Vinjes *Storegut* har hatt evne til å inspirere biletkunstnarar som Henrik Sørensen og Harald Kihle. Teikningane og tresnitte deira av menneske, natur og dyr har blitt ein integrert del av *Storegut*-forteljinga. *Storegut*-dikt har elles lenge stått på repertoaret til kvedarar i den folkelege songtradisjonen. For nokre år sidan (2000) komponerte bratsjisten og komponisten Bergmund Waal Skaslien librettoen *Storegut* (https://no.wikipedia.org/wiki/Bergmund_Waal_Skaslien 28. april, 2021). I 2008 fekk brørne Odd og Aasmund Nordstoga, saman med felespelaren Per Anders Buen Garnås i stand eit konsertprosjekt basert på *Storegut*, med nye melodiar ([https://no.wikipedia.org/wiki/Storegut_\(diktksamling\)](https://no.wikipedia.org/wiki/Storegut_(diktksamling)))

28. april, 2021). Men trass i slike gode tiltak har Vinjes diktforteljing utvilsamt kome i bakgrunnen med åra, om vi tenkjer på allmenn interesse, undervisning, forskning. Slikt skjer med mange litterære verk, det er faktisk heilt normalt. Det er ingen automatisk samanheng mellom veikskapar ved eit litterært verk og statustap. Men det styrker sjølv sagt ikkje posisjonen til *Storegut* at diktforteljinga samla sett har fleire veikskapar. Særleg sviktar det i framstillinga av helten, men også i den episke tråden og i enkelte mindre vellykka dikt. Alt i alt er det vel god grunn til å stille spørsmål ved klassikarstatusen til Vinjes diktforteljing om den sterke telemarkingen.

Litteratur

- Berg Eriksen, T. (1995). *Nordmenns nistepakke. En kritikk av den norske kanon*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- Berge, R. (1906). *Storegut. Ættesogo og diktverke*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Haarberg, J. (2010). Aasmund Olavsson Vinje, i Bjerck Hagen, E. et. al. (utg.) *Den norske litterære kanon 1700–1900*. Oslo: Aschehoug, s. 75–90.
- Lie, H. (1967). *Norsk verslære*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Runeberg, J. L. (1939). *Fänrik Ståls Sägner*. Lund: C.W.K. Gleerups förlag.
- Skard, S. (1938). *A.O. Vinje og Antiken*. Oslo: Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo / Jacob Dybwad.
- Solberg, O. (2019). «'Svein Fjellmann' og Henrik Ibsen». *Telemark Historie*, nr. 40. Bø: Telemark historielag.
- Vesaas, O. (2001). *A.O. Vinje. Ein tankens hermann*. Oslo: Cappelen.
- Vinje, A.O. (1969). *Brev*. Midttun, O. (utg.). Oslo: Det Norske Samlaget.

- Vinje, A.O. (1971). *Dølen. Eit Vikublad*. Band II. Djupedal, R. (utg.). Oslo: Noregs Boklag.
- Vinje, A.O. (1993). *Skrifter i Samling*. Band V. Ved O. Midttun. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Vinje, A.O. (1968). *Storegut*. Oslo: Noregs Boklag.
- Vislie, V. (1929). *Åsmund Vinje. Liv og diktning*. Oslo: Olaf Norlis Forlag.
- Wille, H. J. (1989). *Beskrivelse over Sillejords Præstegjeld*. Espå: Lokalhistorisk forlag.

«Strofenes dronning» i norsk litteratur

Frå A.O. Vinje til Olav Nygard

Ronny Spaans

Om vi talar om diktaren Aasmund Olavsson Vinje (1818–1870), kjem vi ikkje utanom den såkalla strofeforma oktaven. Denne strofeforma har vorte sedd på som den mest høgverdige av alle lyriske former: Ho er kalla «strofenes dronning» (Lie 1967 s. 638). Strofeforma ligg til grunn for eit dikt – for å bruke den kongelege metaforen om att – som kan kallast «diktenes dronning» i norsk litteratur: Vinjes «Ved Rundarne» frå 1861 («Ved Rondane» i modernisert form). Diktet er òg kjent under namnet «No ser eg atter slike Fjell og Dalar». Men oktaven har òg vorte kalla ei umoderne, døydande diktform. Den mest kjende oktave-diktaren i norsk poesi etter Vinje er Olav Nygard (1884–1924). Oktaven er den mest frekvente strofeforma i Nygards poesi, og ho går gjennom ein prosess hjå denne poeten som meir eller mindre kan karakteriserast som ei «sundriving» av forma. Slik såg i

alle fall Georg Johannesen oktaven hjå den tuberkulosesjuka Nygard. Johannesen meinte difor Nygard «dikter om å slutte å dikte i en døende diktform» (1978 s. 85). Det er difor verdt å dra ei line frå Vinjes til Nygards bruk av diktforma.

Historia om «strofenes dronning» i norsk litteratur får altså startpunktet sitt med Vinjes majestetiske fjelldikt og får det vi kan kalle «fallet sitt» i Olav Nygards frekvente, men samstundes intensiverte bruk av henne. Men for heilt å forstå oktaven må vi kike på det diktet Vinje nytta som førebilete då han skreiv «Ved Rundarne», det er innleiingsdiktet til det kjende episke diktet *Faust* av Goethe. Oktaven er kalla ei diktform som høver for opplevingar knytte til minne- og attersyn. Slik har litteraturvitarar tolka oktaven i norsk lyrikk. Men Goethe nytta strofa òg som ei kjelde til genuin poetisk skapingskraft. I diktet fortel nemleg Goethe korleis han gjennom oktaven skaper ein ny poetisk røyndom som overgår den realistiske situasjonen han er knytt til i skrivesituasjonen. Begge desse momenta er til stades i dei nynorske tolkingane av Goethes dikt, frå Vinjes introduksjon av strofeforma fram til Nygards bruk av henne i mellomkrigstida. Korleis dei tolkar denne poetiske skapingsakta er absolutt verdt å kike på, for ho blir forstått ulikt i høve til det litterære programmet til desse diktarane, hjå Vinje på bakteppe av ein klassisk-romantisk poetikk, hjå Nygard på bakteppe av eit vitalistisk-heroisk litterært program.

Før vi kjem så langt, høver det med ei generell litteraturhistorisk utgreiing av oktaven, der merksemda ligg på utforminga av strofeforma hjå Johann Wolfgang von Goethe. Så fylgjer ein analyse av «Ved Rundarne» og av «Eg andar hol i kvitan is», eit kjent oktave-dikt av Nygard. Litteraturvitarar, frå Leif Mæhle via Georg Johannesen til Eirik Vassenden, har skrive om oktaven hjå Vinje og Nygard. Dei har peika på likskapar mellom Vinje og Nygard generelt og mellom «Ved Rundarne» og «Eg andar hol

i kvitan is» spesielt. Eg byggjer vidare på innsiktene deira i den same bolken, men eg kritiserer òg lesingane deira. I tredje bolken utvidar eg blikket og ser bruken av oktaven i ljøs av dei litterære programma til oktave-diktarane. Til slutt er det verdt å kaste eit blikk på oktave-diktarar frå moderne tid og vise korleis dei byggjer vidare på tolkingane av oktaven hjå Vinje og hjå Nygard.

«Strofenes dronning»

Kjært barn har mange namn, heiter det, og «strofenes dronning» er òg kjend under namnet «stanze». Det er òg den nemninga strofa ber i den tyskspråkleg litteraturen, den bokheimen som på mange måtar har forma idealet for norske forfattarar. Termen er italiensk, og det gjev oss opphavet til strofa: Det er ei italiensk strofeform med røter attende til renessansediktinga. Strofeforma skal stamme frå forma «rispetti» i italiensk folkedikting. Termen *oktave*, og i større grad ein annan term, *ottava rima* (i fleirtal: *ottave rime*), røper på hi side oppbyggjinga av verset. Begge termene viser til dei åtte verslinene strofa er samansett av, *ottava rima* tyder «8-versing med rim». Strofa har mange variantar, men det er forma som har tre kryssrim i dei seks fyrste og parrim i dei to siste verslinene som strengt teke er ein oktave. Tek vi omsyn til skiftet av rim med såkalla mannleg og kvinneleg utgang som karakteriserer oktaven – det som den norske metrikaren Idar Handagard omtalar som einstavingsrim (mannleg utgang) versus tostavingsrim (kvinneleg utgang) – får vi denne rimsetjinga: AbAbAbCC. Det er denne utgåva av oktaven som har vore mest utbreidd i Noreg. På italiensk hadde forma berre kvinnelege rim, men i germanske mål har det nemnde skiftet mellom einstavingsrim og tostavingsrim fått hevd. I den samanhengen er det naturleg å nemne eit anna særmerke ved strofa: I germanske språk er – i motsetnad til romanske mål – eit såkalla aksentuerande prinsipp

lagt til grunn for den rytmisk oppbyggjning; det tyder at ein har eit system som baserer seg på skiljet mellom trykklett og trykk-tung staving. I Nord-Europa har oktaven difor vorte eit jambisk versemål. Som regel er det tale om fem jambiske versføter i den germanske oktaven, eit såkalla jambisk pentameter.

Her høver det med eit døme på forma. Eg gjev att fyrste strofa av «Ved Rundarne»:

No seer eg atter slike Fjöll og Dalar,
 som deim eg i min fyrste Ungdom saag,
 og sama Vind den heite Panna svalar;
 og Gullet ligg paa Snjo, som fyrr det laag.
 Det er eit Barnemaal, som til meg talar,
 og gjer' meg tankefull, men endaa fjaag.
 Med Ungdomsminni er den Tala blandad:
 Det strøymmer paa meg, so eg knapt kan anda.
 (Midttun 1920 s. 56)

Den åttelina strofa er utstyrd med femfota jambiske versliner, som vi ser av kvar versline som byrjar med ei trykklaus staving. Rimsetjinga med einstavings- og tostavingsrim er òg tydeleg: Det går fram av dei fyrste tre kryssrima og det siste parrimet (AbAbAbCC). Og denne rimsetjinga illustrerer den høge vanskegraden med verset: I dei fyrste seks verslinene skal det vera sams sluttrim for line 1, 3 og 5 og likeins line 2, 4 og 6. Dermed er vi inne på eit anna kjenneteikn ved oktaven. Det handlar om innhaldet i strofa. Dei fyrste seks verslinene skal innehalde ein *demonstrasjon* av emnet for diktet. Det avsluttande parrimet formar så ein *konklusjon*. Det ser vi i strofa over. Dei seks fyrste linene skildrar synet av fjell og dalar, som minner han om fjella i barndomsriket. Versline fem og seks konkluderer: Synsinntrykka er så sterke at han mesta misser pusten.

Dei fyrste døma på denne varianten i Nord-Europa skriv seg frå Tyskland i 1770-åra. Men det er Lord Byron og hans *Don Juan* (1819–23) og Goethes innleiing, «Zueignung», til *Faust* (1806) som har hatt gjennomslagskraft. «Denne formen må sies å være den dominerende også i dansk, svensk og tysk diktning, skjønt der også andre formvarianter har gjort seg gjeldende», skriv Hallvard Lie (1967 s. 638). Ein kjend dansk oktave-diktar er Oehlenschläger, og ein svensk er Tegnér. Av norske diktarar som har bruka forma, kan nemnast Henrik Ibsen («Sende-brev til H. Ø. Blom»), Ivar Aasen («Sumarkvelden» og «Kunst og skapnad»), Nils Collett Vogt («Ved solopgang») og Arne Garborg («Skalden»). Men versforma er fyrst og fremst kjend i Noreg gjennom Vinjes «Ved Rundarne». Difor kallar Hallvard Lie henne for «Vinje-oktaven» (Lie 1967 s. 637–653).

Med Vinjes bruk av *ottava rima* kjem vi òg inn på eit siste viktig punkt i omtalen av strofeforma. Ulike versformer har ofte ulike stilnivå, kjensleregister og bruksområde knytte til seg. Slik er det òg med oktaven. I italiensk renessansedikting er strofa bruka i lange, forteljande heroiske dikt av mellom andre Ludovico Ariosto og Torquato Tasso – det er denne bruken som gjorde henne attraktiv for Byron. Jamvel om det i dei norske døma ovanfor òg finst ironisk og humoristisk bruk av verset, så har strofeforma hovudsakleg vore knytt til høgtid og alvor. «Det er knapt noen annen enkelt strofeform som er så ofte fylt med høyverdig poesi som oktaven», skriv Hallvard Lie og nemner i denne samanhengen kallenamnet verset har som «strofenes dronning» (ibid. s. 638). Olav Dalgard, som kjende Olav Nygard, skriv at oktaven er særleg høveleg for «minne- og attersynsdikt» (Dalgard 1981 s. 56). Her peikar han på eit viktig kjenneteikn på bruken av oktaven i tysk litteratur. Goethes oktave er som sagt frå 1806. Då han skreiv diktet, hadde det gått seksten år sidan det fyrste «Faust»-fragmentet var utgjeve, det kjende stoffet

som er basert på ei fantasifull mellomalderverd, med Faust som inngår ei pakt med djevelen, og den skuldlause Gretchen. No måtte Goethe gå gjennom materialet på nytt og ferdigstille det – attersynet med ungdomsfantasiane vekte ein melankoli hjå han som formar temaet for innleiingsdiktet (Lie 1976 s. 641f). Eg gjev att to versliner frå fyrste strofe og heile siste strofe frå dette kjende diktet på fire strofer, som illustrasjon – både på tysk og i norsk attdikting, av Åse-Marie Nesse. Goethe opplever synet som ei hugtakande oppleving: «Mein Busen fühlt sich jugendlich erschüttert / Vom Zauberhauch, der euren Zug umwittert» («Eit pust av ungdom følgjer denne dansen, / Det rører meg, eg skjelv i trylleglansen»). Synet er så sterkt at det vekker ei skapingskraft der berre det gode og milde har plass, og der den litterære røyndomen blir meir sann enn hans eigen røyndom her og no:

Und mich ergreift ein längst entwöhntes Sehnen
 Nach jenem stillen, ernsten Geisterreich,
 Es schwebet nun in unbestimmten Tönen
 Mein lispelnd Lied, der Äolsharfe gleich,
 Ein Schauer faßt mich, Träne folgt den Tränen,
 Das strenge Herz, es fühlt sich mild und weich;
 Was ich besitze, seh ich wie im Weiten,
 Und was verschwand, wird mir zu Wirklichkeiten.
 (Goethe 2007 s. 9)

Og dette høge, stille ånderike
 har vekt til live all min fordums lengt.
 Nå susar songar, eolsharpe-like,
 i mjuke tonar ingen ville tenkt.
 Alt strengt og hardt i hugen min må vike,
 Ein gråt vell opp av djup eg hadde stengt.

Det nære rykker bort og går til grunne,
Min eine, sanne røyndom er det svunne.
(Goethe 1993 s. 9–10)

Hallvard Lie skriv at strofa målber den «særegne, sammensatte stemning av sterkt følelsesbeveget erindring, av intuitivt tilbakeblikk og rolig refleksjon» (Lie 1967 s. 642). Dette innhaldet har utøvd stor påverknad på seinare oktave-diktarar. Men det Lie ikkje kommenterer, er den progressive, skapande rørsle diktet òg ber med seg. Oktaven er ikkje berre minne- og stemningsskapande: Strofeforma gjev bileta som er skapte av den kreative diktarhugen, prioritet framfor dei konkrete sansingane i noget til dikteren. Hå Goethe er det ungdomsfantasiane som stig fram som meir verkelege enn den konkrete røynda. Det same skjer hå diktarar som imiterer denne diktforma i norsk litteratur. Spørsmålet er kva røyndom dei nynorske tolkarane av Goethes oktave kallar fram og korleis denne røyndomen blir verkeleggjord. Som vi vil sjå, skjer det ei problematisering av denne skapingsprosessen hå Olav Nygard.

«Ved Rundarne»

Aasmund Olavsson Vinje skreiv «Ved Rundarne» på ferda si til kroninga av kong Karl IV i Trondheim, som er temaet for *Ferdaminni fraa Sumaren 1860* (1861). Diktet skal ha vorte til då Vinje såg Høgronden og andre toppar frå liene vest for Koppang i Stor-Elvdal. Denne fjellferda var den fyrste Vinje gjennomførde etter han reiste frå Telemark. Dette fjellsynet var så sterkt, for det minte han om heimlege utsyn, utsynet frå Finnebustølen i Vinje mot Gaustatoppen (Midttun 1920 s. 56f). Vinje prenta det opp att i *Diktsamling* frå 1864: Der fyrst fekk diktet tittelen sin, og der gjorde Vinje i tillegg nokre små språklege endringar, til dømes vart «Fjöll» til «Fjell».

Diktet byrja snøgt å leva sitt eige liv, uavhengig av *Ferdaminni*, ikkje minst takk vere Edvard Grieg. Det vart tonesett av Grieg i 1880 (opus 33, tolv songar med tekst av Vinje), og melodien har gjort diktet til ein av dei store klassikarane i norsk lyrikk. Eg vil hevde at Griegs tonesetjing har vore like mykje til stelp som til hjelp for diktet. Teksta og melodien har gått opp i ei høgare sentimental eining i folkemedvitet, som det mest genuine og naturlege inntrykket ein nordmann kan ha av norsk fjellnatur – det same har dessutan skjedd med Vinjes «Vaaren».¹ Det er nok like mykje Griegs musikk som Vinjes tekst som får oss å kjenne at det «strøymar på oss, så vi knapt kan anda». Og denne fjellromantiske urkjensla har så vorte kopla saman med synet på A.O. Vinje som vår fyrste fjellvandrar – gjennom tilknyttinga hans til Jotunheimen, men også med assosiasjonen til Den Norske Turistforening. Dette synet har gått inn i kulturen vår som ein hovudbestanddel i det nasjonalromantiske Noreg.

Men med Vinjes klassiske orientering er det nok like naturleg å jamføre Vinjes eksistensielle høgfjellutsyn med ei anna kjend fjellvandring, både i fysisk og åndeleg forstand, i europeisk kultur, og då frå ein heilt annan litterær periode, nemleg med Petrarcas ut- og innsyn på toppen av Mont Vermoux i 1336, som Petrarca skreiv om på latin i brevform. Denne turen blir ikkje berre rekna som eit startpunkt for renessansen, men òg kalla den fyrste moderne turistferda eller fjellvandringa i europeisk historie, og det er fordi Petrarca gjorde noko så «meningslaust» som ein fjelltur til eit mål i seg sjølv. For renessansemennesket Petrarca var det heilt naturleg å ty til klassiske konsept og idear for å uttrykkje kjenslene sine ved denne fjelltinden i Sør-Frankrike, mellom anna gjennom konseptet *imitatio* – etterlikning av klassiske kjelder. I brevet viser Petrarca til ei rad ulike kristne og klassiske kjelder når han reflekterer over fjellet som arena for kunnskapstorste og utsynspunkt, men òg

som åndeleg erkjenning og sjølvransaking (Petrarca skriv at han hadde med seg eit eksemplar av Augustins *Confessiones* på fjellturen). Det interessante for oss er tanken Petrarca fører fram om fjellet i eit framandt land som orienteringspunkt mot det nære og kjære på heimstaden.² Såleis uttrykkjer den italienske diktaren seg på toppen av Mont Vermoux:

Fyrst og fremst råka av eit uvanleg luftdrag og ei breiare utsyn
stod eg der som fjetra. Eg såg ikkring meg: Skyene var under fø-
tene mine, og det eg hadde lese om Athos og Olympus syntest
mindre utruleg, sidan eg sjølv var vitne til dei same tinga frå
eit mindre vidkunnig fjell. Herifrå kasta eg augo mot Italia,
som sjela mi var meir dregen mot [...] Eg sukka, vedgår eg, for
den italienske himmelen, som alt syntest nærare sjela mi enn
augo mine, og ein umåteleg lengt etter å sjå både vener og fe-
drelandet overvelda meg [...] Difor tok ein tanke bustad i sjela
mi, ein som flytte merksemda mi frå stad til tid.³

Som vi vil sjå, dukkar mykje av dette opp i Vinjes dikt, både dei eksistensielle refleksjonane, heimlengten, og ikkje minst kjensla av ei fjetring eller borttrykning, der sjela hans flytter seg i tid og rom. Hugen hans kjenner seg meir til stades på heimstaden enn på fjelltoppen i det framande landet. Likskapen mellom desse tekstene tyder sjølv sagt ikkje at Vinjes dikt er ein papirkonstruksjon samansett av klassiske referansar. I ei lesing av desse personlege tekstene er det fullt mogeleg både å gjera ein retorisk analyse og ta omsyn til historisk-biografiske detaljar.⁴ Det gjer eg òg i gjennomgangen av Vinjes oktave.

«Ved Rundarne» har fire strofer. I fyrste strofe presenterer diktaren eit «Barnemaal» som synet av snødekte fjellandskapet vekkjer inni han. Det er minne frå barndomen på heimstaden som stig fram. Strofe nummer to varslar at barndomsminna har

ein lindrande effekt, dei dreg tankane bort frå «Dagsens Strid» og fører sinnet mot den heimen som han møter i sin livskveld:

Ja, Livet strøymer paa meg, som det strøymde,
 naar under Snjo eg saag det grøne Straa.
 Eg drøymmer no, som før eg altid drøymde,
 naar slike Fjöll eg saag i Lufti blaa.
 Eg gløymer Dagsens Strid, som fyrr eg gløymde,
 naar eg mot Kveld af Sol eit Glimt fekk sjaa.
 Eg finner vel eit Hus, som vil meg hysa,
 naar Soli heim mot Notti vil meg lysa.⁵

Vi kan lesa dette konkret som eit ynske om nattely under vandringa hans til Trondheim, men det er meir rimeleg å lesa det som eit ynske om ei fredfull «heimkome» til himmelen. I strofe tre er minna om ein skuldlaus barndom så sterke at dei kastar eit formildande slør over alt: Dei «gjerer sjølv Skuggen mindre svart», ja, liketil «harde Fjøllet» blir mindre hardt og likeins «synda». Det sistnemnde fører oss atter til Vinjes eksistensielle oppleving av fjellsynet. Barndomsminna kjem, som det heiter i neste strofe, attende «[f]orsonad'». Det må vi forstå som at minna ber med seg ei tilgjeving for syndene. Den siste strofa fører tankane attende til barndomen, koss han som gutunge leika på fjellet i Vinje.

Og kver ein Stein eg som ein Kjenning finner,
 for slik var den, eg flaug ikring som Gut.
 Som det var Kjæmpur spyr eg, kven som vinner
 af den og denne andre haage Nut.
 Alt minner meg; det minner, og det minner,
 til Soli ned i Snjoen sloknar ut.
 Og inn i siste Svevn meg eigong huggar
 dei gamle Minni og dei gamle Skuggar.

«Svevn» kan atter lesast konkret, som at synet og minna stiller eller roar (som «huggar» tyder) han inn i svevnen, men det er meir naturleg å lesa «siste Svevn» i forlengjing av det nemnde dødsmedvitet i diktet. «Ved Rundarne» handlar altså i mindre grad om den ytre ferda i fjellheimen og i høgare grad om ei indre, sjeleleg reise, der minna om ein skuldlaus barndom førebur dikteren på ein komande daude. Om diktet ikkje inneheld nokon eksplisitt kristeleg bodskap, er forsoning og himmelsk heimkome viktige ingrediensar.

Med Goethes «Zueignung» i bakhovudet øygnar vi likskapar. Begge dikta er samansette av fire oktavestrofer og handlar om gamle, formildande minne som blir kalla fram. Vinje-biografen Vetle Vislie skriv at Vinje skal ha kalla diktet «ei etterdikting», altså ei slags «etterlikning» eller «imitering» (1890 s. 327). Vislie meiner Vinje her refererer til Goethes dikt, og legg til at imitering slett ikkje må oppfattast som noko negativt, for hjå «Husmannsguten» frå Telemark ser vi «sterk Paaverknad» av ein av dei store meistrane i verdslitteraturen. Vislie meiner Vinje jamvel overgår Goethe, for «Vinjes Dikt er meir realistisk, avdi han held seg til noko verkeleg: sitt Barneliv millom Fjelli, medan Goethe kviler seg i Minne um dei framfarne Tider utan aa nemna noko serskild» (Vislie 1890 s. 328).

Berre det å nemne at diktet var «imitasjon» opprørde ein litteraturvitar av seinare årgang, nemleg Olav Midttun. I ein analyse av diktet meiner Midttun (1925) at om det i det heile skal vera tale om etterlikning, kan det berre vera tale om herming av rytmen og versemålet i Goethes dikt. Her viser Midttun til Ernst Sars, som var av same meining, og dessutan kan Vinje like gjerne ha meint «Fritiof på sin Faders Hög», frå *Fritiofs saga* (1825) av Esaias Tegnér, eit diktverk Vinje sette høgt. Men Midttun vil no helst likevel ikkje høyre tale om *etterdiktingar*. Den termen var ikkje gjennomtenkt hjå Vinje, meiner Midttun, for diktet «er

so inderleg i samsvar med all hans hug og haatt at det kann ikkje vera etterdiktning» (Midttun 1925 s. 163). På dette punktet er nok Midttun meir påverka av krava i romantikken og den påfylgjande modernismen til originalitet og autentisitet enn Vinje sjølv var, som ved sida av å leva midt i det nasjonalromantiske straumdraget òg hadde ein fot i antikkens kunnskapskultur. Klassisk retorikk seier at det er fullt mogeleg både å fylgje *imitatio*-prinsippet og å skrive sjølvstendig diktning, då særleg ved å overgå originalen i kvalitet.⁶ Om Vinjes og Goethes dikt har ulike tema og intensjon, finn vi interessante parallellar mellom dei i både formspråk og litterære verkemiddel: i *topoi*, om vi held oss til omgrep frå retorikken. Eg kjem attende til dette nedanfor.

«Eg andar hol i kvitan is»

Ein annan nynorsk skald med fjellbondsk bakgrunn var Olav Nygard (1884–1924) frå Modalen i Hordaland, som vart fødd nesten sytti år etter Vinje. Då han døydd av tuberkulose i ein alder av 40 år, hadde han gjeve ut fire diktsamlingar. Claes Gill la ingenting imellom då han skreiv føreordet til *Dikt i utval*: Nygard «ville hatt rang som en av verdenslitteraturens store lyrikere» dersom han hadde skrive på eit verdsspråk (Nygard 1958 s. 7). Olav Nygard blir i alle fall rekna som ein av dei fremste norske lyrikarane i mellomkrigstida. Nygard gav ut fire diktsamlingar. Oktaven finst i alle samlingane, og bruken aukar markant mot slutten av forfattarskapen. Fyrste gongen Nygard nyttar forma er titteldiktet i *Flodmaal* (1913). I den boka er det tre andre dikt i same forma. I *Runemaal* (1914) er det berre eitt, og i *Kvæde* (1915) eitt. Men den siste samlinga, *Ved Vebande* (1923), som inneheld 25 dikt, har 21 dikt på *ottava rima* og berre fire på andre versmål. Likeins i det uferdige manuset *Nokre dikt*, som vart prenta etter Nygards bortgang: 12 av 13 dikt er oktavar (Dale 1957 s. 80–81).

Er det nokon diktar i norsk litteratur som kan kallast tilhengjar av «strofenes dronning», er det Nygard. Di større eksistensielt alvor hjå Nygard, di fleire dikt på *ottava rima*. Og Goethe-oktaven med sin funksjon som attersyns- og atterskapingsdikt har vore særleg attraktiv. For den dødssjuke Nygard er framkallinga av minna langt frå ei nostalgisk øving: Minna representerer det omvende av sjukdom og daude, anten det er minna om kjærasten Petra Krøvel (før han miste henne, også ho leid av tuberkulose), minne om ei frisk og sunn ungdomstid, minne om gode vener eller minne om himmelske og poetiske syner han har hatt. Det finst diktarar som skriv på *eitt dikt* gjennom heile livet. Det kan seiast om den dødsmerkte Nygard som gong på gong freistar atterskapa livsminne innanfor den fasttømra poetiske forma oktaven gjev.

Litteraturvitarar har peika på likskapar mellom Vinje og Nygard. Hans H. Skei meiner ein nærare studie av Nygard vil gje han plass i den nynorske antikktradisjonen Sigmund Skard har plassert Vinje i (Skei 1993 s. 197). For ikkje berre er Nygards dikt i *ottava rima*; *Ved Vebande* merkjer seg òg ut med «tvil og stoisk livstro». Eirik Vassenden har påvist likskapar i mange dikt av Nygard med Goethe- og Vinje-oktaven i avhandlinga si om Olav Nygards lyrikk. Tittelen på Vassendens bok, *Skapelsens problem*, illustrerer godt det store dilemmaet for Nygard: Korleis atterskapa og halde fast på minne i poetisk form? Det gjeld særleg for diktet vi skal ta føre oss her: «Vinjes mønsteroktave kan sies å være et forelegg for 'Eg andar hol i kvitan is'. På bilde- og metafornivå er det en rekke spredte likheter mellom de to tekstene, og begge skildrer et snødekket norsk fjellandskap i sol» (Vassenden 2007 s. 204–240, sitat s. 210).⁷

«Eg andar hol i kvitan is» frå *Ved Vebande* (1923) inneheld åtte strofer og er altså dobbelt så langt som «Ved Rundarne». Eg gjev i det fylgjande eit stutt samandrag. Nygards dikt er eit av dei mest komplekse og tunge dikta i norsk litteratur, så gjennomgangen

krev meir plass enn omtalen av Vinjes dikt. Etter dette samandraget går eg nærare inn på sentrale punkt i diktet, då gjennom ei jamføring av Vinjes og Nygards dikt.

Som Vassenden skriv, opnar diktet med utsynet av snødekt fjellandskap og den effekten synet har på diktarsinnet. I dei tre fyrste strofene blir dette landskapet skildra med mange superlativ. For det fyrste er det tale om eit himmelsk vakkert syn: Diktaren ser «sol og klaare, / eit hav av blaatt med gyllte render paa [...] Aa sjaa / paa fjella! Her hev meister skore / eit relieff» (Nygard 1923 s. 33). For det andre er synet merkt av ein barnleg, fredeleg opphavstilstand: «d'er fredlyst alle himlar» og «høg-tidsstille». Det er ei verd der «villskerider» er gløymde, og ho er som eit «voggebarn som smiler, drøymer». Dette synet er klårt skilt frå situasjonen til diktaren: I diktet fortel han at han ligg i sjukesenga. Verda innanfor er knytt til ein «knote» som knytte han til sjukdom og la han «bleik på pute», der han fekk «blundedrykken beisk som lut». Synet utanfor viser seg berre gjennom eit «hol i kvitan is paa rute», eit kikehol diktaren har laga gjennom eit islagt vindauga, så han kan gløse ut.

Situasjonen i romet innanfor blir nøyare skildra i strofe fire. Kvart bord på bordkledinga i sjukestova ber merke av striden hans med sjukdomen:

kvar stokk der augo laag då feberblunder
som raude bylgjur gjennom sjela braut,
dei ber eit minne, livfullt som eit under,
men tungt som mara; det var blod som gaut
den raude rygd i dette bilætfylgje
som dansar yve vegg lik draug paa bylgje.⁸

Det er fyrst i denne strofa at ordet «minne» blir introdusert: Kvart minne han ber fram, kan vera «livfullt som eit under»,

samtidig som det er «tungt som mara». Det er feberfantasier som like gjerne kan vera knytte til tuberkulosemedisin som sjøve sjukdomen, dersom «blundedrykken» er å forstå som eit lækjemiddel. Spørsmålet er om desse ambivalente minna ikkje òg har samband med synene utanfor vindauga. Eg kjem attende til det. I fyrste strofe kikar han ut av vindauga, som sagt. Han tek steget vidare i strofe fem: Oppøst av «bylgjekambar av den gledeflaum / som bryt seg songfræg gjennom hjartebrunnen», vågar han å gå «til dørs med smil paa munnen» ut i det vakre landskapssynet.

Strofe seks innleier eit taktskifte i diktet. Her dukkar det opp ei røyst: «Eit mæle vaknar liksom sus i skogen». Innhaldet i denne strofa, fram til den siste, åttande strofa, er forma som ein dialog mellom diktaren og røysta. Denne røysta presenterer seg som «bodords-berar», utsend frå ein «herre». Ho spør om han er «mogen» til å gå ut «fyr dagsens glede, fyr den store bragd?» Diktaren svarar at det ikkje er spørsmål om å vera mogen, så lenge «barnehugen / er skapt fyr glede». Røysta meiner han då berre vil mellombels «drukne» minna sine, men at han deretter vil hamne atter i dette romet og sjå striden att. Når diktaren så seier at han, dersom han blir verande inne og kjempe heile livet, vil bli liggjande «bleik», altså døy, svarar røysta at han då vil døy med ein sigersmil: «'Daa ligg du bleik i smil; daa hev du bunde / ein krans til livsens drott; daa kann du blunde'». Diktaren seier nei takk til ein slik lidingskamp:

«Du strenge bodords-berar, hels din herre
eg vel meg gløymse framfyr draugelag.
Det lyt vel heite at eg vilde røme;
men staupe var for djupt og beiskt aa tømme.»

Røysta er altså send ut av ein «herre» – kven han er, får vi ikkje vita, men det er tydelegvis ein herre som forventar store ting av

diktaren. Vi kan ikkje utelata at røysta er ein del av ein indre samtale hjå diktaren – ho formar ein intern dialog om sjukdom, liding og heroisk dikting.

Etter dette samandraget kan vi skjöne Vassendens ord. Det er spreidde likskapar mellom Vinjes og Nygards dikt. Vassenden talar om ein motivisk slektskap (2007 s. 210f). Begge dikt inneheld eit syn av eit majestetisk fjellandskap som fører til ein introspektiv refleksjon. Men som Vassenden skriv vidare, er grunnstemninga i dikta ulike, og dessutan tek erkjenningsprosessen i dikta vidt ulike vegar. Der minna om barndomslandskapet beinveges vekker ein sentimental sælefred hjå Vinje, aktiviserer dette synet hjå Nygard frå og med strofe tre ein intern kamp knytt til sjukdom og feberfantasiar. For å kunne gjennomføre vandringa ut i den storfelte naturen krev røysta «den store bragd» av Nygard, han må vinne sjukdomens «draugelag» for å kunne nå det praktfulle synet – eller for å *røynleggjera* det. Ei jamføring av dikta, der vi ser på korleis dikta uttrykkjer den poetiske skaparkrafta, vil gje oss djupare innsikt i Vinjes og Nygards bruk av oktaven.

Den poetiske skapinga

Ein viktig ingrediens i Goethe-oktaven er prioriteten av ein poetisk skapt idealistisk røyndom over den reelle røyndomen. Diktar-eg-et opplever at «[d]et nære rykker bort og går til grunne» og at «min eine, sanne røyndom er det svunne» (Goethe 1993 s. 10). Denne rørsla frå ei ytre til ei indre verd er sentral hjå Vinje. Barndomsminna kastar ikkje berre eit formildande slør på landskapet han ser; dei stig fram som meir verkelege enn sansinga av den faktiske naturen. Eg illustrerer det med Vinjes eigne ord frå strofe tre:

Alt er som fyrr, men det er meir forklarat,
so Dagsens Ljos meg synest meire bjart.

Og det, som beit og skar meg, so det saarat,
det gjerer sjølve Skuggen mindre svart
[...]

Denne overgangen synest å vera uproblematisk hjå Vinje. Hjø Nygard blir minna nemnde, men i motsetnad til Vinje er dei ikkje ei kraft som kjem utanfrå. Liksom hjå Goethe er dei ikkje skilde klårt frå hans eigne poetiske idear, som eg vil vise her. Men det er tale om inntrykk som blir lyfte opp på eit oversanseleg nivå:

Eg andar hol paa isen: Sol og klaare,
eit hav av blaatt med gyllte render paa;
slik himel daa, – det er som alt var bore
av englevengjer, stillt i flog! Aa sjaa
paa fjella! Her hev meister skore
eit relief – ei hand med gudetraa,
[...]

Det kunstferdige i Nygards vinterlandskap er sterkare enn hjå Vinje. Biletet han ser, er som «bore fram av englevengjer», og det er ei verd skapt av «meister», ho er skoren med «ei hand med gudetraa».

Om vi atter vender til *topoi* i klassisk litteratur, forstår vi nok skilnaden betre. I teoretisering av ditekunsten finn vi ideen om Gud som kunstnar og verda som eit kunstnarleg skaparverk – Guds «andre bok». Det fører oss rett til den «jordiske» motsetnaden, kunstnaren som ein gud og kunstverket som eit guddomleg skaparverk. Det er verdt å minne om at «poet» kjem av gresk *poietes*, som tyder 'skapar'. Diktaren som skapar og diktverket som ei skaping blir framifrå uttrykt i Philip Sidneys *Til forsvar for diktningen* frå 1595:

Naturen har aldri fremstilt jorden i så rikt et billedteppe som forskjellige diktere har gjort, hverken med vakre elver, trær tyngt av frukt, blomster med deilig duft og hva med helst ellers som kan gjøre jorden vi elsker for meget, enda skjønnere. Jordens verden er av messing, dikterne gir oss bare en verden av gull. (Sidney 2000 s. 17)

Det er eit nyplatonsk syn på poesi som ligg til grunn for Sidneys forsvar for ditekunst. Diktaraner er mellom dei som er utvalde til å få eit glimt av idéverda attom alt – ei verd som er gyllen og fullkommen jamført med den jordiske verda av massing.⁹ Både Vinjes og Nygards oktavar er rause med ornament på «biletteppa» sine; Vinje talar om «Gullet [som] ligg paa Snjo», og Nygard talar om denne verda av «grjot» (stein) som blir levande og skinande i diktarspråket: «Sjaa dagen hev kje hov i sine hender; / d'er sylv som drys, d'er gull» (Nygard 1923 s. 34).

Ideen om diktaren som ein guddomleg skapar er gjerne sett i samband med den såkalla poetiske eldhugen, *furor poeticus*, poeten som mottakar av guddomleg inspirasjon. Hjå Ovid heiter det: «Est deus in nobis, agitante calescimus illo» («det er ein guddom i oss, og vi gløder på oppmodinga hans»)¹⁰. Desse ideane frå eldre litteratur synest kanskje vel høgfløygde for norske bondesøner som Vinje og Nygard, men begge diktarar set i scene ein ekstatiske reaksjon på syna i oktave-dikta sine: Vinje skriv at «[d]et strøymer paa meg, so eg knapt kan anda», medan Nygard opplever «hugsynsbivring, brand i bein og sansar». Goethe og Vinje, begge med bakgrunn i klassisk lesnad, kjende nok desse konseptane, medan Nygard mogelegvis hadde ein indirekte eller intuitiv kjennskap til dei gjennom lesnad av engelsk renessanselitteratur, særleg Shakespeare – eller frå Wergeland, i formuleringar som «[b]edst troer jeg Vanvid vilde digte» (Wergeland 1914 s. 354). Dessutan treng ei slik borttrykning ikkje naudsynt

vera knytt til guddomlege namn som Apollon og Orfeus, men ei materialisering av ein persons tidlegare levealder. I siste strofe i «Ved Rundarne» kan det synast meir som om det er Vinje som unggut enn vaksen som talar:

Og kver ein Stein eg som ein Kjenning finner,
for slik var den, eg flaug ikring som Gut.
Som det var Kjæmpur spyr eg, kven som vinner
af den og denne andre haage Nut.

Det barnlege er òg sentralt for Nygard, men det er knytt til det guddomlege skaparverket han observerer utanfor vindauga: «Naar verda sine villskerider gløymer / ho er eit voggebarn, som smiler, drøymer» (Nygard 1923 s. 23). Opplevinga Nygard har av verda, kan altså knytast til to ulike tilstandar verda kan hamne i. Denne motsetnaden meiner eg har samband med ein dikotomi som går gjennom heile diktet, og då må vi kike på ein annan idé frå den klassiske poetikken. Heilt sidan Platon og hans *Faidros* har teoretikarar diskutert kvar grensa går mellom ein poetisk «galenskap» som er guddomleg og ein «galenskap» som er sjukleg. I renessansen skilde ein mellom ei god og dårleg form for melankoli. Det fanst med andre ord feberfantasiar som ikkje var noko anna enn feberfantasiar, og fantasiar som somme ville oppfatta som ein sjuk manns tale, men som var av guddomleg natur. Etter mitt skjønn er det just denne diskusjonen Olav Nygard gjennomfører i «Eg andar hol i kvitan is». Hjà Nygard går denne diskusjonen om gode og vonde diktartantasiar føre seg på bakteppe av synet på diktaren i mellomkrigstida, i det såkalla vitalistiske litterære straumdraget. Eg kjem snart attende til dette omgrepet.

Der Vinje opplever ekstase og forsoning gjennom fjellsynet og den påfylgjande lekamleggjeringa av barnet i seg, der opplever

Nygard at denne sjelelege transporten blir hindra alt ved etableringa av fjellsynet. Vi tek fyrst eit attersyn med Vinje:

Det er eit Barnemaal, som til meg talar,

[...]

Eg gløymer Dagsens Strid, som fyrr eg gløynde,
naar eg mot Kveld af Sol eit Glimt fekk sjaa.

[...]

Forsonad' koma atter gamle Tankar:
det sama Hjarta er, som eldre bankar

Hjå Nygard er det òg tale om eit barnemål, altså tilgang til eit opphavleg og reint diktarspråk, og om ein «dagsens strid» som må overvinnast, men i motsetnad til Vinje tek denne striden mykje større plass hjå Nygard: Det er «draugedansen» han må overvinne:

Eg stamar: «Mogen – sjølv barnehugen

er skapt fyr glede –.» Eg vert nedatt tagd:

«Kann du sjaa draugedans med smil paa munne?

Du stod nok strid, men du hev ikkje vunne.

«Draugedansen» må sjåast i samband med det alt nemnde «villskerider» og ikkje minst med «feberblunder / som raude bylgjur», som diktaren observerer danse på treveggene i sjuke-romet, anten skapte av sjukdomen sjølv eller av blundedrykken han tek. Dei same bylgjande rørsle kjenneteiknar interessant nok òg dei gode synene: «um himelstrender / glid violette bylgjur att og fram», og «d'er bylgjekambar av den glede-flaum / som bryt seg songfræg gjennom hjartebrunnen». Dilemmaet for Nygard er å skilja desse synene frå kvarandre, for vi får aldri ein heilskapleg presentasjon av det vedunderlege synet utanfor. For

det fyrste har Nygard tilgang til synet berre gjennom eit frose vindauga, som vi kan lesa i fyrste strofe. Han andar hol der, men berre såpass at han får sett med det eine auga. Vi ventar nærast på at han skal puste større hol og leggje det andre auga åt, men før det skjer, blir han mint på sjukdomssituasjonen. For det andre er han hindra i å skoda synet direkte i fri luft. Neste gong vi høyrer om ei tilnærming til synet utanfor glaset, er i strofe seks, der han vil ut og oppleve det fullt og heilt – men nett i det han legg handa på dørhandtaket, melder røysta seg. Eg gjev att utdrag av desse strofene:

Eg andar hol i kvitan is paa rute,
 legg eine auga aat og gløser ut.
 Seg losnar du ell dregst du til, du knute
 som knytte deg ein dag daa dimd og grut
 og gygreskodde la meg bleik paa pute
 og gav meg blundedrykken beisk som lut.
 [...]

Eit mæle vaknar liksom sus i skogen;
 eg kvekk med hand paa døralaasen lagd.
 Daa spør det stilt og fast: «Seg er du mogen
 fyr dagsens glede, fyr den store bragd?»

Etter Ivar Aasens ordbok kan «Bragd» (i femininum) tyde «ut-seende» – då som i «himmelsbragd», men før den tydinga gjev Aasen opp forklåringa «Foretagende, Gjærning, Bedrift», altså «storverk» (Aasen 1977 s. 74). Kan dette storverket vise til det halvferdige poetiske biletet han ser med det eine auga utanfor vindauga? Ja, slik tolkar eg diktet. Røysta krev av diktaren at han lukkast i å skilja dei gode og dårlege visjonane, slik at han kan fullføre synet poetisk – han omtalar jo som vi såg dei dårlege

visjonane som «bilætfylgje». Ho krev at han går heroisk inn og «rid» febermara til endes. Men i slutten av diktet seier Nygard nei til denne lidingskampen. Spørsmålet om det guddomlege landskapet utanfor kan røynleggjerast, blir dermed ståande usvara.

Andre som har tolka dette diktet, har kome fram til lesingar med visse likskapar, men konkluderer ulikt. Leif Mæhle brukar same forståingsmodell på diktet som på Nygards tidlegare poesi, der han talar om motsetnaden mellom livet i «den grå dalen» versus synene «bak blåhenget». Røysta og blundedrykken blir ikkje berre knytt til sjukdomen, men òg til innsnevrande krefter i dalen. Men, konkluderer Mæhle, Nygard overvinn påboda frå den gråe dalen og går ut i dagen – utan at vi lesarar eigenleg finn dekning for ei slik handlekraft i diktet. Georg Johannesen meiner derimot at diktet uttrykkjer resignasjon, ikkje heldedåd. I sitt polemiske og poengterte essay om diktet hentar han argument frå sin eigen politisk-litterære agenda: Det handlar om eit oppgjer med norsk politisk umedvit og romantisk diktning – sentimentaliteten «bak blåhenget». Nygard er «realist», fordi han bryt med ein «idealistisk verdensharmonii». Han vel seg difor «gløymsele framfyre» romantisk liding. Røysta i diktet høyrer altså tvert om til den forlokkande stemma til «en norsktysk idealisme», som især oktaven er ein berar av: «Goethes prologstrofe og Vinjes sangstrofe er hos Olav Nygard taus og skriftlig innanatstrofe». Som en konsekvens av dette diktar Nygard «om å slutte å dikte i en døende diktform» (Johannesen 1976 s. 83–85). Hå Johannesen blir Nygard altså verande inne, og han avsluttar dermed den romantiske oktave-tradisjonen i norsk litteratur som tok til med Vinjes «Ved Rundarne».

Eirik Vassenden kritiserer begge tolkingane i den omfattande analysen sin av diktet i *Skapelsens problem*, men han hentar samtidig idear frå begge lesingane. Utan heilt å dele Johannesens kronologiske tidslinje, der Nygard både blir framstelt som

forseinka romantikar og som romantikkens avslutning, tillegg Vassenden røysta eit idealiserande innhald: Herren til «bodords-berar», altså røysta, er «en personifisering av skjebnen eller en personifisering av den dikteriske inspirasjonen, en streng mannlig muse» (Vassenden 2007 s. 221). Kva så med spørsmålet om diktaren blir verande inne eller går ut? Vassenden meiner at spørsmålet er uråd å svara på. Gjennom ei jamføring av den «låste» situasjonen til diktaren i sjukestova med Platons holelikning, argumenterer Vassenden for at den innestengde ikkje har tilgang til det som er utanfor, og difor ikkje kan ta stilling til dei: Syna er berre bilete – eit synspunkt som ikkje er så ulik analysen min ovanfor. Resonnementet til Vassenden er spennande, særleg med tanke på det nyplatonske innhaldet i Nygards poesi,¹¹ men dessverre blir utgreiinga uklår – truleg fordi Vassenden heller ikkje maktar å frigjera seg frå ei kronologisk forteljing: Nygards dikt blir verande i eit «spenn mellom idealisme og desillusjon», meiner Vassenden (2007 s. 228).

Eg held med Johannesen og Vassenden i at «bodords-beraren» er ein idealistisk herre som krev at diktaren gjennomfører ein heroisk lidingskamp. Men der Johannesen er for polemisk, er Vassenden for vag. Eg er usamd med konklusjonen til Mæhle, men det positive i Mæhles tolking er at han dreg inn teoriar om diktekunst frå Nygards samtid. Eg er likeins interessert i ei historisk kontekstualisering, der tankar omkring dikting både i Vinjes og Nygards samtid tel med.

Liding og mytedikting

Vinje er kjend for tvisynet sitt: Som refrenget lyder i Vinjes-forskinga kunne han «graata med det eine Augat og læ med det andre». Men i «Ved Rundarne» er det berre den gråtande Vinje vi lærer å kjenne, og diktet er ikkje så komplekst og langt som

Nygards dikt. Men det er verdt å ta ein kik på Vinjes tankar om diktekunst og sjå om det kan kaste nytt ljøs på diktet. Det tydelegaste uttrykket for Vinjes litterære program er «Atende til Antiken!». Eg gjev att viktige utdrag av teksta:

Aa, eg verdt trøytt af det kunstige Liv og lengtar atende
til dette greide og elskande, eg i Ungdomen kjende.

[...]

Shakspeare og Goethe kan Tankane snu og leikande vende,
men til Homer og til Edda maa du paa Slutten atende.

[...]

«Verdt du ei atter eit Barn, du ei kan faa erva Guds Rike.»¹²

Vinje avviser både Shakespeare og Goethe, diktaren som han sjølv «etterdikta». Det kan verke underleg, for bodskapen i diktet samsvarar med innhaldet i «Ved Rundarne», der jo Goethe var opphavet for ein langt etter barndomens reinleik, som her blir knytt til dei eldste kjeldene i litteraturen, den greske Homer og den norrøne Edda, og til Jesu ord i Det nye testamentet (Markusevangeliet 10: 13–16). Men avvisinga av Goethe tyder ikkje ei avvising av bodskapen i Goethes «Zueignung», så lenge han òg inneheld ein langt til noko opphavleg, bort frå ein tilstand Goethe har nådd i høg alder.

Eit blick på teoridaning hjå Olav Nygard og samtidige nynorskdikttrar vil i større grad kunne kaste eit nytt ljøs over «Eg andar hol på kvitan is». For stikkord i denne samanhengen er liding og poetisk skaparkraft. Her kan vi atter skjegle til Eirik Vassenden. Fem år etter *Skapelsens problem* kom *Norsk vitalisme* (2012), der han innfører eit nytt litteraturhistorisk orienteringspunkt for norsk litteraturhistoriografi: ein norsk vitalisme som gjorde seg gjeldande i norsk litteratur i perioden 1890–1940. Dermed frigjer Vassenden Nygard og andre dikttrar frå ein

romantikk–modernisme-debatt som lenge har hindra ei djupare forståing av forfattarskapane deira. Her er Nygard ikkje lenger ein døyande diktar som dikta på ei døyande diktform. Vassenden definerer «vitalisme» som:

en forestilling om at alt levende stammer fra en særlig livskraft, en skapende impuls som ikke lar seg forklare ut fra mekanismens lover. Vitalisme betegner også tendensen til å dyrke kraft og vitalitet, oftest med utgangspunkt i livet slik det viser seg i og gjennom naturen. (Vassenden 2012 s. 13)

Denne vitalismen gjev seg utslag hjå nynorske poetar ved ei poetisk skaparkraft som særleg er knytt til språkverkstaden. Diktverket blir ein «pågående og ubrutt skapelsesprosess». Dikttrarar som Olav Aukrust og Kristofer Uppdal grev fram gamle ubruka og friske glosar for å uttrykkje ideane sine i ei vital ny språkform. Det same gjeld Olav Nygard, som viser ein fascinasjon for ulike skapingsprosessar i dikta sine – det Vassenden kallar for «skapingsmytologi». ¹³ Det Vassenden ikkje gjer, er å gjennomføre ei historisk kontekstualisering for å vise nett kva *idear* desse diktarane vil skapa, eller atterskapa, gjennom den vitalistiske språkbruken. Her er det naturleg å dra linene attende til temaet for dette kapitlet, nemleg den poetiske kreativiteten som ein veg til atterskaping av ein opphavleg, rein urtilstand. Særleg ser Aukrust det som kallet sitt å gå fram som ein herold for ein ny litterær periode. Gjennom poesien ville Aukrust skapa ein ny nasjonal kultur for Noreg, som skulle bryte med det han meinte var arven etter ein falsk og korrump dansk-tysk embetsmannskultur. ¹⁴

For mange nynorskdikttrarar handlar det om denne nye *mytiske* norske røyndomen. I ei bokmelding Aukrust gjorde av Ivar Mortenssons skodespel *Valund* kallar han Mortensson «ein

ny norsk myteskald», for Mortensson er ein poet som ser det som sitt kall å skapa fram ei mytisk sanning (Aukrust 1965 s. 93). Aukrust kunne gjerne kalle seg sjølv myteskald i dikta og prosaverka sine, der han gjennom mytiske personar, som Heilag-Olav, Draumkvæde-skalden, eller litterære ideal som Wergeland set seg føre å lyfte fram eit opphavleg Noreg. Det er ikkje å nekte for at somme av dei ekstatisk-mytiske påkallingane kan arte seg som komiske. Det ser vi mellom anna i Aukrusts interesse for «opphavsskriftene»: «Himilsend inspirasjon gufsa ikkje berre hjå Platon, Goethe, men endå meir hjå storskaldom i det gamle testament, og i Edda», skriv Aukrust (1965 s. 64) i 1912. Vi kjenner att programmet i Vinjes «Atende til Antiken!», men hjå Aukrust blir det uttrykt gjennom eit vitalistisk-nasjonalt språk. Trass i denne likskapen nemner Aukrust Vinje ikkje i særleg grad i skriftene sine. Tvisynet til telemarkingen gav nok mindre høve til idealisering enn til dømes yndlingsdiktaren Wergeland. Eit siste moment er plassen Aukrust gjev til lidinga. Eit refreng i dikta og essaya er kravet stor dikting steller til offer og liding. Dette skriv Aukrust til dømes i eit brev: «Med liding er det at mennesket må kjøpe visdom, for visdom, det er krystalliseret smerte, og ingenting anna» (ibid. s. 191). Fyrst gjennom eit slikt personleg offer vil det for myteskalden vera mogeleg å få innsyn i og atterskapa ein mytisk røyndom.¹⁵

Dessverre finst det ikkje like mykje teoretisk materiale etter Olav Nygard som etter Aukrust. Men vitalisme, skapingsheroisme og lengt attende til ein ukorrumpert tidsalder er også gjennomgangstema i poesien og prosaen hjå Nygard. I eit brev til diktarkollega Tore Ørjasæter i 1922 skriv han:

Me norske, serleg nynorske, held paa skal take Torslyfte no, tykkjer eg. Her ligg ei brjotande magt og æser under. Muskulaturen svell upp i riseformer; eg ser aksler som skyv seg burt

under og vil flytte fjell. Det er kje heilt av-ætta med oss endaa; Voluspaa-skalden hev søner i live. Men det hev ikkje funne si form endaa. Gamlekarann, Vinje, Sivle, Garborg, dei fann si form, dei, fyr di dei let kaos ligge, og tok ikkje meir paa seg enn ein sterk kar kunde ha von um aa vinne fram med (...); dei stend i gresk profil mot himelsyne. (Nygard 2004 s. 220)

Men i motsetnad til Aukrust er vitalisme og skaparkraft sjeldan knytte til eit nasjonalt prosjekt. Dei er heller projiserte på dei litterære heltane til Nygard, og dei personlege stridane hans, til minne om ei frisk og rein ungdomstid og til ungdomskjærleiken hans, Petra Krøvel. I dikt etter dikt skildrar han prosessen med å atterskapa og halde på minna.¹⁶

Eit godt døme på det fyrstnemnde, atterskaping av Nygards litterære ideal, er Nygards dikt «Wergeland» frå *Ved Vebande*. Det ekstatisk-vitalistiske programmet kjem her, til liks med Vinje, til uttrykk i den strenge oktave-forma. Slik skildrar Nygard det som må kallast Wergelands mytiske fødsel, i strofe seks i diktet:

– Eg vert andbunden, stirer med mimrande munn –
er det synsville? Undere sig
fram or skintome lufta; på duvande grunn
lagar ljose eit løynespeil, stig
gjennom skimreblått, sylvblankt ... Sjå ljosknuten spinn
seg i mannsham ... Det rapar meg gneist-
ar i ryggmergen, blodbylgja velter seg stinn
gjennom ådrann – : D'er Wergelands geist!
(Nygard 1923 s. 26)

Verset synest å rakne og falle frå kvarandre – det er særleg synleg i ordделя i «gneist- /ar». Oktaven høver for minne og attersyn i kombinasjon med poetisk skaparkraft, men som Hallvard Lie

skriv, er òg «rolig refleksjon» eit kjenneteikn ved bruken av Goethe-oktaven. Det blir for ekstatisk hjå Nygard; «myteskal-den» sprengjer forma sund med den vitalistiske skrivemåten sin. Intensiteten i diktet er ekstra tydeleg gjennom formvalet: Nygard nyttar ikkje den klassiske oktaven, men ein oktave med tre kryssrim, og ikkje minst, alle med mannleg utgang.¹⁷

Eg meiner Nygards nei til røysta i «Eg andar hol i kvitan is» må lesast i ljøs av det vitalistiske litterære programmet, altså på bakgrunn av dikteren som lidande, heroisk skapar av idealiserte opphavsmymar. Interessant nok har Olav Aukrust skrive eit dikt, «På gullan tuve», der han brukar same formulering som vi finn hjå Nygard – nemleg «andar hol i rim på rute». I folkediktinga er «gullan tuva» nytta om ein paradisiske stad eller tilstand – og det høver godt med temaet for diktet, for Aukrust fortel at han «i den skire sælestund» får vitjing av ein høgare herre: «upp or djupni renn ei røyst / fylgd av tonar ljuve»:

«Eg er skald og runekong,
eg er meister, eg er over.
Kvar min song er sigersong, –
[...]
Ottast meg som ser eg veit.
E g er sjåar, e g er diktar.
Ovrrar e g meg, vert du heit –
du ein svikar og ein svigtar.
[...]
Du er valen, eg er varm,
eg ditt «inne», du mitt «ute».
Vårt eg or min ljuve barm
andar hol i rim på rute:
når det lyser vent på vang,
når ein glans du merkar,

skin ditt eige transparent;
 eg er den som verkar»
 (Aukrust 1930 s. 248–249)

Mæhle meiner Nygard neppe har lese dette diktet, jamvel om det var prenta i eit tidsskrift før det kom med i Aukrusts diktsamling – i det danske *Klingen* i 1918 (Mæhle 1966 s. 67). Eg trur derimot Nygard kunne ha sett diktet – om ikkje i dette danske tidsskriftet, så kanskje gjennom avskrifter av Aukrust-dikt som sirkulerte mellom vener. For her er ikkje berre formuleringar som er lik Nygards dikt, men òg heile situasjonen i diktet; ein herre som gjestar dikteren sin og krev heroiske «sigersongar» av han og som hevar seg over den jordiske dikteren han talar med, som er «ein svikar og ein svigtar». Det er mogeleg det er denne herren Nygard alluderer til i «Eg andar hol i kvitan is». Nygard var sjølv still som lyrikar mellom *Kvæde* frå 1915 og *Ved Vebande* frå 1923. I denne perioden kom tuberkulosen og dermed feberfantasiane sterkare attende. I ei tid der sjukdomen har herja på sitt verste, kan han altså ha kome fram til den humane reaksjonen sin på utsegner som «Gjev meir, mi vise, mor av lidings fred» (*Runemaal* 1914 s. 15).

Eit slikt anti-idealisk oppgjær tyder likevel ikkje ei fullstendig distansering frå transcenderande dikting. Dikotomien «romantisk idealisme» versus «moderne desillusjon» blir for enkel i møte med Nygards poesi. Innføringa av eit avklårande omgrep som «vitalisme» viser at det som har vorte kalla romantikk på Vinjes tid, ikkje beinveges kan jamstellast med den «romantikken» Nygard har vorte knytt til. Men likevel talar Vassenden enno i *Norsk vitalisme* om Nygard og Aukrust som diktarar som må seiast «å representere et sent romantisk paradigme» (Vassenden 2012 s. 293). I staden for å fastne ved ulike «-ismar» med ulike fasttømrar karakteristikkar – straumdrag vi anakronistisk fører

attente på Vinjes og Nygards tidsperiode – er det verdt å lesa dikta deira i ljøs av konvensjonane knytte til ulike lyriske diktformer, konvensjonar som diktarane rette seg etter då dei imiterte ideala sine – som eg har vist i dette kapitlet. I «Wergeland», saman med dikt som «Mann», synest det som om oktaven rivnar av vitalistisk skaparkraft. Men den siste delen av Nygards forfattarskap er todelt. Han inneheld òg ein heilt annan type oktave-dikt. Som Vassenden skriv, vitnar mange av Nygards seine dikt om eit skifte i perspektiv: Skjemaet går frå å vera vertikalt (lengten frå dalen opp til himmelen) til å bli horisontalt (Vassenden 2007 s. 302). Dei fører oss langt bort frå Aukrust. Ikkje berre inneheld dei tilvisingar til klassisk kultur, til dømes «Til gampen min» – til diktarhesten Pegasus. Dei utstrålar også forsoning og sinnsro – ja, ein gresk stoisisme. Den vitalistiske lidingsheroismen skal ein leite lenge etter i desse dikta. Og desse dikta fører oss òg langt bort frå ei desillusjonert livskjensle. Med dei mange referansane sine til englar, roser og svaner utstrålar dei ein barnleg, søt sentimentalitet som ikkje eingong Aukrust ville våga seg på. No til slutt er det verdt å ta ein titt på eit par av dei med tanke på temaet for dette kapitlet: oktaven som både minne- og attersynsdikt og kjelde for poetisk skaparkraft.

I desse dikta blir spørsmålet om atterskaping eller gløymsele av kjære minne ikkje så påtrengjande. «Naar inni stilla» tematiserer ungdomsminne som dikteren ikkje lukkast fange. Med ei forsonande, ja, naivistisk innstilling fortel dikteren at det ikkje gjer noko likevel:

Fyr kvart eit dagljost minne som hev glada
og ikkje let seg rope fram att meir,
der hev ein her av søte skuggar rada
seg yve tuftenn kring dei gamle reir.
Det strøymer smil og engledraum til stada

der dagen bar ei ætt av jord og leir.
 Alt meir som skumre stig, det berre manar
 fleir engleandlit fram der minna svanar.
 (Nygard 1923 s. 38)

Kvar kjem denne stoisismen frå? Svar finn vi i andre dikt i denne gruppa. Dei lærer oss at minna på ingen måte har vorte uviktige, men at prosessen for å nærme seg dei har endra seg dramatisk. Sant nok skriv Nygard heilt til det siste dikt som uttrykkjer ambivalens i arbeidet med å verkeleggjera minne poetisk. Nygard dvel ved grensa til «den andre heimen», der minna finst, altså «ved ve-bandet», som diktsamlinga heiter, gjennom heile forfattarskapen – men det nemnde taktskiftet er ikkje til å ta feil av. Det ser vi i «Mitt rike», eit anna dikt som viser tydeleg fellestrekk med Vinjes «Ved Rundarne». Diktaren undrast på om han vil sjå «gløymde gledeminne», som dei «kyrre fjellske dalar» har vekt hjå diktaren, att i æva. Men spørsmålet synest retorisk, for i dei siste to verslinene i siste strofe heiter det: «det sviv so sælt – , eg finn nok mine dalar; / og bekken djupt i æveryt mur hjalar» (Nygard 1934 s. 82).

Særleg er dette taktskiftet synleg i dikt der Nygard nyttar eit astronomisk vokabular, som både er inspirert av samtidig astronomi, men òg av mellomaldersk, platonsk filosofi, med termar som «sfæresong» og «æterkringar». Her synest det som om han har nådd ei høgare sannkjenning enn i tidlegare dikt. Ja, han er komen langt framom «ve-bandet». Ved denne rørsla har òg spørsmålet om «inne» eller «ute» vorte oppheva. Eit godt døme er det lange, poetiske «Med djupe, tunge flodddrag», der møtet mellom han og hans avlidne ungdomskjærest, Petra Krøvel, er skildra som eit møte mellom to himmellekamar. Det er eit av dei mest gripande minnedikt vi har i norsk litteratur: «I duldom mælte tida ut mi bane / og let meg svive gaatefullt

ikring / ei ukjend sol». Vi får ingen konkrete detaljar frå livshistoria deira, det er ei allegorisk forteljing, der Nygard er jorda, Krøvel sola. Lekamane dregst mot einannan: Om sumaren, det som heiter flodmålet i diktet, er himmellekamane nærast. Det er her vi finn dei finaste skildringane. Men bana skifter lei: Om hausten fjernar dei seg frå kvarandre. Det underlege er at sola/Krøvel ikkje folnar, men blir verande noko fast og evig, som tankefuglane hans kan vende attende til:

Naar no eg ser til sols, dei lange leider,
 ligg rømdenn straalebleike imot kveld;
 septemberskire æterhimlar breider
 i alle endeløsur ut sitt tjeld.
 Mi sol imillom stjernesyster reider
 si dronninglege i sin sylvhaars-feld,
 so langt av leid, so lenge, lenge vende
 dei elskne tankefuglann dit attende.
 (Nygard 1923 s. 56)

Minnet bleiknar aldri i dette universet: Ingenting går tapt, og ingenting blir heller skapt: «D'er under at ditt bilæt ikkje blaknar / slik tida slær det med sitt skifteljøs» (Nygard 1923 s. 56). Det som er viktigare enn skaping, er lengten og kjærleiken. Diktaren er på eit platonsk, tidlaust nivå der tid og rom ikkje spelar inn. Det er ikkje lenger tale om å vinne seg eit innblikk inn i den poetiske idéverda ved heroisk dikting; no er Nygard vorten ein del av den nyplatonske idéverda som tidlegare oktavedikt berre gav eit glimt av.

Nygard sublimerer dermed dei eigenskapane Goethe og Vinje tilla oktaven. Men det er ikkje dermed sagt at Nygard røynleggjer eit nyplatonsk potensial i oktaven som desse diktarane delte, eller at Goethe og Vinje, eller for den saks skuld Nygard, stig fram som

mystikarar i sin bruk av *ottava rima*. Det er ikkje til å koma frå at poesien har vorte og blir tilskriven transcenderande krefter – og dét uavhengig av litterære straumdrag. Om denne grenseoverskridande rørsla berre gjeld materialisering av barndomsminne, eller visjonære glimt inn «bak blåhenget», så har eg i denne artikkelen vist at oktaven er ei diktform som har vist seg å vera eit framifrå instrument til oversanselege innsikter. Aasmund Olavsson Vinje introduserer som vi har sett oktaven som ei overskridande diktform i norsk litteratur, men den som tøyer oktaven lengst både når det gjeld form og innhald, er Olav Nygard.

Oktaven i moderne tid

Vinjes «Ved Rundarne» frå 1861 er i dag uskiljeleg frå Griegs tonesetjing av diktet frå 1880. Det gjer det nesten uråd å tenkje på denne «sviska» frå den norske kulturelle kanonen som noko anna enn eit genuint, personleg uttrykk for norsk fjellnatur. Det var òg slik Olav Midttun opplevde Vinjes dikt for hundre år sidan. Å tala om etterlikning av utanlandsk lyrikk var for han nærast ei vanhelging av diktet. Men ved å bryte opp denne fellopplivinga i dei originale bestanddelane sine, og dermed nærme oss den opphavlege skrivesituasjonen til diktaren, har vi på den eine sida kunne jamføre «Ved Rundarne» med Goethes dikt, «Zueignung», som Vinje i si tid imiterte, og dermed kunna peike på ingrediensane i Goethe-oktaven. «Ved Rundarne» handlar ikkje berre om attersyn med gamle minne og dei eksistensielle refleksjonane desse minna vekkjer. Diktet tematiserer òg ein poetisk skapingsprosess som gjev minna prioritet framfor den faktiske og sanselege situasjonen til diktaren.

På den hi sida har vi kunna påvise ein særegen oktave-tradisjon i norsk lyrikk som Vinje-oktaven gav startskotet til. Det er som vi har sett særleg i nynorsk poesi at oktave-diktinga har

fått eit gjennomslag, då spesielt hjå Olav Nygard. Det er kanskje heller ikkje underleg i og med at språkleg og kulturell nyskaping stod sentralt på programmet til dei nynorske «myteskaldane» i mellomkrigstida, der det norske fjellandskapet stod som garantist for ein meir sann og opphavleg norsk røyndom.

Der den poetiske skapinga hjå Vinje er knytt til ei meir generell eksistensiell erkjenning – ei realisering av eit opphavleg skuldlaust livstadium, som samsvarar med ein komande forsonande daude – er den poetiske skapingsprosessen meir personleg og kompleks hjå Olav Nygard. I tråd med både Petrarcas klassisk ideal og med ei romantisk livskjensle faldar Vinjes erkjenning seg ut gjennom utsynet mot ein majestetisk fjelltind. Den poetiske skaparakta hjå Nygard må derimot forståast i ljøs av det vitalistisk-heroiske straumdraget i samtida. Frå sjukesenga, i strid mellom himmelske visjonar og sjukdomshallusinasjonar, freistar Nygard å skapa eit fjellandskap han ikkje lenger har tilgang til. I «Eg andar hol i kvitan is» blir staupet med falske syner for tungt å drikke. Han fullfører dermed ikkje oktavens form. Fyrst når Nygard byter ut det «mytopoetiske» lidingsidealet med ein forsoningsvilje, finn han eit høveleg språk for oktave-diktet.

Drøftinga av «strofenes dronning» i dette kapitlet insinuerer ei kronologisk forfallshistorie om strofeforma i norsk litteratur – men som vi har sett, er «Eg andar hol i kvitan is» ikkje det siste oktavediktet hjå Nygard. Men Olav Nygard kan likevel kallast den siste store oktave-diktaren i norsk litteratur. Men det er dermed ikkje sagt at oktaven forsvinn frå norsk lyrikk etter Nygard. Under og etter krigen steig det fram to diktarar som skreiv mange av dei beste dikta sine på oktave: Claes Gill er kjend for «Sten til et taarn» frå *Ord i jern* (1942 s. 9–37), og Olav H. Hauge er kjend for «Gartnaren drøymar» og «Sumarmorgon i Ulvik», det fyrstnemnde frå *Glør i oska* (1946 s. 31–33), det sistnemnde frå manuskriptet *Seljefløyta*, som Hauge sende inn til eit forlag

i 1938, men som fyrst kom ut i 2018 (sjå s. 39–42). Dikta synest ikkje å fylgje same program som låg til grunn for Goethe- og Vinje-oktaven, men har likevel reminisensar av tidlegare okta-ve-dikting. I Gills dikt høyrer vi om «den vidaapne rute» som i «Eg andar hol på kvitan is», men Gill problematiserer ikkje mottakinga av ein «visdom av aand» frå «himmelstrænder bak stjernenes glød» (Gill 1942 s. 9–37). Diktet fylgjer den intense forma i Nygards «Wergeland», for også hjå Gill synest diktet å rivne i eruptiv skaparkraft. Hauges dikt er på hi sida harmoniske og formfullenda og liknar dermed heller på forsoningsoktaven hjå Nygard. Jamvel om attersystematikken i Nygards oktavar ikkje er å finne att, får slike formuleringar (frå siste strofa i «Gartnaren drøymmer») oss til å tenkje på Nygards ordbruk:

Vårt liv er berre gråe armodsskuggen
 mot gudelivet som vårt auga såg
 då æva i ein bråblenk skauv frå gluggen
 og viste oss kvar lukkelandet låg.
 Og livet vert ein draum – ei geil som blenkjer
 mot venleikshimlar som vår jordskuld krenkjer.
 (Hauge 1946 s. 31–33)

Heller ikkje oktavar frå vår eiga tid knyter seg direkte til Goethes og Vinjes bruk av *ottava rima*. Geir Uthaug's diktsamling *Obelisk* frå 2005 er utstyrt med eit dikt på fem oktavar med same tittel som boka. Men Uthaug, som har attdikta Byron til norsk, er på ingen måte ukjend med oktaveforma, og det er mogeleg han knyter kontakt med Byrons tolking av oktaven. Og kikar vi over landegrensene, sannar vi òg at oktaven på ingen måte er avliden eller utryddingstruga. I heile etterkrigstida har diktarar prøvd seg på oktaven, og særleg med den amerikanske nyformalismen har klassiske strofeformer som oktaven og sonetten opplevd ein

renessanse. Eit godt døme er antologien *Seasons on Earth* frå 1987 av Kenneth Koch, samansett av tre lange dikt i *ottava rima*. Det fyrste diktet i boka kan i høgste grad kallast eit attersynsdikt, for det formar ein sjølvbiografi, men språket er nyenkelt og ledig – og på den måten viser oktaven seg atter å vera tilpassingsdyktig.

Notar

- 1 Jamfør den liknande sentimentaliseringsprosessen som Henrik Ibsens *Peer Gynt* gjennomgjekk ved Griegs tonesetjingar (sjå Myrvoll 2011). No er *Peer Gynt* eit mindre romantisk verk enn «Ved Rundarne», men eg meiner likevel den tonesette versjonen har gjort diktet unauddsynt sentimental.
- 2 Vinje las Petrarca, sjå mellom anna Midttun 1920 s. 129 og 332. Det finst fleire døme i eldre dikting på fjell i det framande som orienteringspunkt mot heimstaden, til dømes «Sucht naa het vaaderland, op de reise door het geberghte Morena» («Lengt etter fedrelandet, på reise gjennom Sierra Morena») av den nederlandske diktaren Joannes Six van Chandelier (1620–1690), sjå Jacobs 1991 bd. I, s. 56.
- 3 Mi omsetjing frå latin: «Primum omnium spiritu quodam aeris insolito: & spectra culo liberiore permotus stupenti similis steti. Respicio: nubes erant sub pedibus. Iamq; mihi minus incredibiles facti sunt Athos & Olipus dum quod de illis audieram & legera: in minoris famæ monte conspicio. Dirigo de hinc oculor radios ad partes Italicas, quo magis inclinatus animus [...] Suspiravi, fateor, ad Italicum aerem: animo potius quam oculis apparentem, atq; inextimabilis me ardor inuasit & amicum & patriam reuidenti [...] Occupavit inde animu noua cogitatio atq; a locis traduxit ad tempora», Petrarca 1492 s. 50. «Animus» kan òg omsetjast med «ånd», «hug», «tanke». Eg har nytta «sjel».
- 4 Somme forskarar meiner Petrarca's fjellferd er fiktiv, men det tyder ikkje at teksta ikkje har ein personleg motivasjon. Jamfør òg diskusjonen om retorikk kontra originalitet i Spaans 2021.
- 5 Heile diktet er prenta i Midttun 1920 s. 56–57.
- 6 Sjå til dømes Vossius 2010 s. 1958f. Nesten 40 år etter den fyrste utgåva, i 1929, gav Vetle Vislie ut ei ny utgåve av Vinje-biografien. «Det er ikkje mykje eg hev nytta ubrigda av den gamle utgåva», skriv han (s. 5). Passusen om etterlikning av Goethes «Zueignung» er teken ut. Denne gongen seier han ikkje meir enn at vi hjå Vinje «finn einskilde dikt som min-

- ner um Goethe, t. d. 'No ser eg atter slike Fjell og Dalar'». I ein fotnote på same sida viser han så til «den forvitnelege utgreiinga av diktet av dosent Midttun i Heidersskriftet til Marius Hægstad» (s. 276).
- 7 For Vassendens omtale av andre oktavedikt, sjå «Flodmaal» (s. 56–62), «Mitt rike» (s. 302–304), «No kjem dei att» (s. 312–314). Vassenden meiner likevel ikkje nett det same med «skapelsens problem» som eg gjer i dette kapitlet. Der Vassendens tilnærming til temaet har ei språkfilosofisk og poststrukturalistisk slagside, interesserer eg meg for denne skapingsproblematikken i ein sjangerhistorisk, idehistorisk og biografisk kontekst.
 - 8 Heile diktet er prenta i Nygard 1923 s. 33–35.
 - 9 Sjå kommentarane til Jan W. Dietrichson til den norske omsetjinga: Sidney 2000 s. 118–122.
 - 10 Tigerstedt 1968. I den fylgjande presentasjonen av *furor poeticus* og idear knytte til dette konseptet brukar eg poetikken til den kjende nylatinisten og renessansehumanisten Gerard Vossius (1577–1649) – sjå Vossius 2010 s. 1124–1145, 1902–1903 og 1896–1915.
 - 11 Sjå Vassenden 2007 s. 228–232. Ein siste analyse av dette oktave-diktet finn vi hjå Asbjørn Aarnes. Han vel å sjå diktet i eit filosofisk-didaktisk perspektiv. Aarnes viser til Heideggers dødsfilosofi og meiner at diktet fortel oss at det å «'mestre' døden er hybris, det er over evne. Døden ankommer som det Annet du aldri kan få i ditt grep» (Aarnes 2014 s. 267). Eg vil òg nemne Ole Karlsens framlegg til analysar av dette og andre Nygard-dikt. Karlsen meiner den engelske bruken av *ottava rima*, der episk framstilling er viktigare enn minnepåkalling, har påverka Nygard (Karlsen 2003, 311–324). Ein meir utførleg studie vil klargjera dette spørsmålet, men som min og andres analyse viser, så er oktaven som «minne- og attersynsdikt» heilt sentral hjå Nygard.
 - 12 *Dølen*, 1868. Prenta i Midttun 1921 s. 234–235.
 - 13 Vassenden 2012 s. 320. Eg kallar denne prosessen i ein tidlegare artikkel for «skapingsheroisme»: Spaans 2005.
 - 14 Sjå Spaans 2014.

- 15 Ein større studie ville kunne kartlegge dette «myte-skald»-idealet hjå andre nynorskdikttrar frå denne perioden. Den diktaren som har teke lidingsmotivet sterkast til seg, er truleg Kristofer Uppdal, som er kjend for mottoet sitt «heilag er kvida». Samtidig handlar det hjå Uppdal, særleg i dei siste bøkene hans, om skaping av ein ny nasjonal kultur, men då med utgangspunkt i arbeidarliv og mytiske rallarar.
- 16 Sjø Spaans 2005.
- 17 Denne forma er strengt teke ikkje ein oktave, men ein såkalla *siciliana* (Lie 1967 s. 652). Så lenge Nygard ikkje fylgjer kravet om presentasjon og konklusjon i dei to delane av oktaven slavisksk, er det forsvarleg å dra inn variantar av oktaven i omtalen av poesien hans.

Litteratur

- Aukrust, O. (1930) *Solrenning*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Aukrust, O. (1965) *Skaldespor. Artiklar, talar, brev og dikt*. Ved L. Mæhle. Oslo: Gyldendal norsk forlag.
- Dale, Johs. A. (1957) *Olav Nygard*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Dalgard, O. (1981) *Fem norske lyrikarar*. Oslo: Noregs boklag.
- Gill, C. (1942) *Ord i jern*. Oslo: Cappelen forlag.
- Goethe, J.W. von (2007) *Faust: der Tragödie erster und zweiter Teil, Urfaust*. Kommentrarar av E. Trunz. München: C.H. Beck.
- Goethe, J.W. von. (1993) *Faust I*. Gjendikning ved Å.-M. Nesse. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Handagard, I. (1942) *Norsk verslæra*, auka utgåve. Oslo: Jacob Dybwads forlag.
- Hauge, O.H. (1946) *Glør i oska*. Oslo: Noregs boklag.
- Hauge, O.H. (2018) *Seljefløyta*. Oslo: Samlaget.
- Johannesen, G. (1978) Olav Nygard – En dikter i draugelag, i Stegane, I., (red.) *Dikt og artiklar om dikt. Til Olav H. Hauge på 70-årsdagen*. Oslo: Noregs boklag, s. 75–85.

- Jacobs, A.E. (red.) (1991) *Joannes Six van Chandelier: Gedichten*. 2 bd., Assen: Van Gorcum.
- Karlsen, Ole. 2003. Opposisjonsinnlegg til E. Vassendens *Skapelsens problem. Lesninger i Olav Nygards lyrikk*, i *Edda*, 2003, 4, s. 311–324.
- Lie, H. (1967) *Norsk verslære*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Midttun, O. (red.) (1920) *A.O. Vinje. Skrifter i samling*. IV. Bandet. *Ferdaminni, Fjellstaven min, Elsk og Giftarmaal*. Kristiania: Cappelen.
- Midttun, O. (red.) (1921) *A.O. Vinje. Skrifter i samling*. V. Bandet. *Einskilde dikt, Umsette dikt og vers, Storegut og Staale*. Kristiania: Cappelen.
- Midttun, O. (1925) Vinje i «No ser eg atter slike fjell og dalar», i Koht, H. et al. (red.) *Heidersskrift til Marius Hægstad fra venner og æresveinar 15de juli 1925*. Oslo: O. Norli, s. 149–163.
- Myrvoll, K.J. (2011) Å lyda etter Ibsens røyst. Soga um då *Peer Gynt* vart norsk, i Hovdenakk, S. og Høghaug, L. (red.) *Skrift og strid. Essay om Henrik Rytter*. Oslo: Vidarforlaget, s. 179–203.
- Mæhle, L. (1966) Ved rimdekt rute, i *Norsk litterær årbok 1966*. Oslo: Det Norske Samlaget. Oslo s. 63–73.
- Nygard, O. (1914) *Runemaal*. Bergen: Gula Tidend.
- Nygard, O. (1923) *Ved Vebande*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Nygard, O. (1934) *Dikt. Minneutgåve*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Nygard, O. (1958) *Dikt i utval*. Foreord ved C. Gill. Oslo: Noregs boklag.
- Nygard, O. og Ørjasæter T. (2004) Brev 1922–23, i *Norsk litterær årbok 2004*. Oslo: Det Norske Samlaget, s. 214–251.
- Petrarca, F. (1492) *Epistolae familiares*. Redigert av S. Manilius. Venezia: Johannes and Gregorius de Gregoriis.
- Sidney, Ph. (2000) *Til forsvar for diktningen*. Redaksjon og omse-

- tjing ved J.W. Dietrichson. Oslo: Aschehoug/Thorleif Dahls kulturbibliotek.
- Skei, H.H. (1993) Antikkens fravær i norsk lyrikk i mellomkrigstida, i Andersen Ø. og Aarseth A. (red) *Antikken i norsk litteratur*. Bergen: Det norske institutt i Athen, s. 189–201.
- Spaans, R. (2005) «Men nynorsk lyrikk er det no likevel som ber fram det nye». Om skapingsheroisme og astronomi i Olav Nygards poesi, i *Norsk litterær årbok 2005*. Oslo: Det Norske Samlaget, s. 135–150.
- Spaans, R. (2014) Olav Aukrust og skapinga av eit nynorsk Noreg, i *Norsk litterær årbok 2014*. Oslo: Det Norske Samlaget, s. 227–249.
- Spaans, R. (2021) Hekser, Kopernikus og nordnorske fiskeslag. Eit kritisk blikk på den seinaste forskinga på Petter Dass, i *Edda*, 2021, 2, s. 84–97: DOI: <https://doi.org/10.18261/issn.1500-1989-2021-02-02>
- Tigerstedt, E.N. (1968) The Poet as Creator: Origins of a Metaphor, i *Comparative Literature Studies*, 5, 1968, s. 455–488.
- Uthaug, G. (2005) *Obelisk*. Oslo: Hermes.
- Vassenden, E. (2007) *Skapelsens problem. Lesninger i Olav Nygards lyrikk*. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Vassenden, E. (2012) *Norsk vitalisme: litteratur, ideologi og livsdyrking 1890–1940*. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Vislie, V. (1890) *A.O. Vinje*. Bergen: Boklaget ved M. Litleré.
- Vislie, V. (1929) *Åsmund Vinje. Liv og dikting*. Oslo: Olaf Norlis forlag.
- Vossius, G. (2010) *Poeticarum institutionum libri tres / Institutes of Poetics in Three Books*. Redaksjon og omsetjing ved J. Bloemendal (med E. Rabbie). Leiden: Brill.
- Wergeland, H. (1914) *Udvalgte skrifter*. Redigert av C. Nærup, bd. V. Kristiania: Boghandelen ved norsk boghandler-medhjælperforening.

Asbjørn A. (2014) *Poesien hos Olav Nygard*. Et dikteralbum. Oslo: Pax.

Aasen, I. [1873] (1977) *Norsk ordbog. Med dansk forklaring*. Oslo: Fonna forlag.

Gull paa Snjo

Noen tanker om Vinjes naturlyrikk

Bente Aamotsbakken

Aasmund Olavsson Vinje er en av våre sterkest kanoniserte forfattere fra 1800-tallet. Det er ofte slik at nordmenn først og fremst kjenner diktet «No ser eg atter slike Fjell og Dalar». Mange nevner også avisa *Dølen* når spørsmålet om Vinjes forfatterskap kommer opp. Imidlertid kan vi undre oss over at akkurat «No ser eg atter ...» er gått inn i den norske kanon. Hvorfor ser det ut til å være mindre kunnskap om dikt som «Langs ei Aa» og «Her ser eg fagre Fjord og Bygdir»? I det følgende vil jeg se nærmere på denne sterkt kanoniserte teksten og andre tekster av Vinje med blick for troper og figurer som preger tekstene. Slike retoriske valg binder tekstene sammen og utgjør et gjenkjennelig trekk ved forfatterskapet. Valg av troper og figurer fører dessuten til at diktene oppleves sterkt visualiserende og etterlater sinnbilder hos leseren. Et slikt sinnbilde skapes for eksempel hos leseren av formuleringen «og gullet ligg på snjo som før det låg». For Vinjes forfatterskap er det i særlig grad lyrikken som preges av denne sterke visualiseringen, men også prosastykker kan oppleves på

en slik måte. At flere av diktene og noen av prosastykkene hører til den norske kanon, har sammenheng med dette karakteristiske trekket. De huskes og refereres til og lever videre over tiår. Nordmenn er et naturelskende folk, og landet byr på et svært mangfold når det gjelder landskapstyper. Derfor kjenner vi oss igjen i skildringene som gis i forfatterskapet. Vinjes reise mot Nidaros slik den er skildret i hans *Ferdaminni fraa Sumaren 1860*, representerer en spesiell type reiseskildring der naturinntrykk blandes med refleksjoner over fenomener, personer og hendelser som dikteren og journalisten opplevde på veien. Vinjes reiseskildring preges av langsomhet og innlevelse, men også humor og plutselige sprang. Reisen foregikk stort sett til fots, og vi kjenner igjen fjell- og skogsnaturen og finner en særlig affinitet til vannelementet. Naturen framstilles gjenkjennelig, men også symbolsk og gåtefullt, og nettopp det at vi kjenner oss igjen, har bidratt til mange av diktene og prosatekstenes kanonstatus.

Kanon og kanoniseringprosesser er fenomener som fra tid til annen debatteres. Når vi skal feire jubileer, er det temmelig sikkert at en dikters kanonstatus, hans eller hennes mest leste eller skattede tekster blir løftet fram (Bjerck Hagen 2012). Dette skjer likevel uten at begrepet kanon eller kanonisering nevnes eksplisitt. I stedet blir særtrekk enten ved biografi, poetiseringsevne, språklige valg og politiske preferanser vektlagt eller framhevet. I bakgrunnen er det nok kanon som lurar; en mekanisme og en størrelse som opptrer i det skjulte, men som like fullt er bestemmende for hva som representerer en forfatter eller kunstner i folks bevissthet. Kanonisering av enkelttekster kan ha flere årsaker. Kanskje er det Griegs tonsetting av «No ser eg atter ...» som har bidratt til diktets sterke kanonstatus.

Levendegjøring av natur

Vinje var naturlyriker slik det viser seg i blant annet i *Ferdaminni fraa Sumaren 1860*, men også i tekster i det øvrige forfatterskapet. Naturskildringer og naturfølelse finnes nesten like sterkt i prosaen i denne boka som i de rene lyriske tekstene. Det viser seg tidlig i *Ferdaminni*, f.eks. slik:

Det var hugsamt at fara ikring paa Olafs Gard og sjaa, kvat
der eigong kann verda af desse fagre Smaadalar, der Aaker og
Eng og Lundar alt no lysa ned paa desse speglande svarte Votn.
Og um det enn maa verda sagt um desse Bygdarne, at dei ero
langt framkomne, so liggja dei fleste Myrar og Jordi kaldsure
og sukka etter den dyrkande Mannahand. (Vinje 1861 s. 7)

Hensikten med å ta med dette sitatet er å vise at Vinje framstiller en nærmest symbiotisk forening av natur og menneske. Her introduseres gardbrukeren Olaf. Det er hans gard det er tale om, og naturen lyser, speiler og sukker. Vi skal se at dette er den typiske skrivemåten i svært mange av de stubbene eller tekstene denne boka består av. Prosaeksemplet viser anvendelse av antropomorfisering: «Myrar og Jordi kaldsure sukka». Vannene speiler, dvs. her i form av et attributt: speglande, og åker, eng og lunder lyser. Dette er levendegjøring av natur, og antropomorfisme framstår som et egnet «samlebegrep» for det som ellers ofte benevnes som besjeling eller personifisering. I essayet «Anthropomorphism and Trope in the Lyric» fra boka *The Rhetoric of Romanticism* (1984) argumenterer Paul de Man nettopp for at begrepet er samlende: «Anthropomorphism freezes the infinite chain of tropological transformations and propositions into one single assertion or essence which, as such, excludes all others» (De Man 1984 s. 241).

Det kan innvendes at begrepet antropomorfisme og antropomorfisering kan virke både spissfindig og noe overflødig siden vi har andre tropologiske begreper til rådighet. De Man nevner riktignok i samme essay at en antropomorfisme kan inneholde både et metaforisk så vel som et metonymisk element. Likevel hevder han at verken metafor eller metonymi av den grunn behøver å være antropomorfe. Dermed snur han opp ned på våre forestillinger om det metaforiske eller det metonymiske. Paul de Man mener at en antropomorfisme ikke er noen enkel trope, men at det innebærer «an identification on the level of substance» (sst). Dette betyr at begrepet antropomorfisme utvides til ikke bare å dekke det rent retoriske, altså de tropologiske fenomenene, men i større grad tar tak i det substansielle som indikerer liv og levendegjøring. I denne sammenheng vil jeg vise til Ole Martin Høystad som i sin avhandling om Per Høyholts poesi har en grundig drøfting av bl.a. de Mans essay «Anthropomorphism and Trope in the Lyric». Høystad mener at «[f]ramstillingsforma til de Man er definitorisk ikkje avklara; den sprikar i mange retningar og går inn i ulike diskurser, bl.a. i ein skjult dialog med den analytiske språkfilosofien» (Høystad 1998 s. 55). Høystad ser likevel det nyttige i de Mans grenseoppgang fordi «forskjellen på tropar og antropomorfisme [er] at tropen seier noko om forma, antropomorfismen noko om substansen» (Høystad 1998 s. 56).

Vi skal nå se nærmere på et av diktene i *Ferdaminni* for å få dette klarere fram. Slik lyder det korte diktet «Langs ei Aa»:

Du skog! som bøyger deg imot
og kysser denne svarte Aa,
som grever af di Hjarterot
og ned i Fanget vil deg faa,
lik deg eg Mangein munde sjaa
og allrahelst i Livsens Vaar,

at han den Handi kyste paa,
som slog hans verste Hjartesaar.

Diktet starter med en invokasjon eller apostrofe: «Du skog!», og det fortsetter med en rekke antropomorfiseringer. Det er nesten som en slags symbiose igjen. Skog og elv smelter sammen i kysset. Idyllen svekkes likevel brått da elva menneskeliggjøres ytterligere. Den lades negativt; menneskets hjerte bringes inn, for treets rot liknes med menneskehjertet. Graver elva for lenge, vil treet falle siden rota ikke har vekstmuligheter. Samtidig opererer antropomorfismen på et svært substansielt plan idet menneskekroppen i form av fanget trekkes inn. Nå er menneskelig lengsel, sorg og svik blitt hovedtemaet; det er snakk om ungdomstida: «Livsens Vaar». Forelskelse som ender i svik ved at den hånden som er blitt kysset, forårsaker sorgen: «hans verste Hjartesaar». Her smelter det innledende kysset som skogen gir den svarte elva, sammen med kysset hånden får, for sviket inntre. Vinjes poetisering av naturen er antropomorf. Det er tale om å «samle»; å skape en symbiotisk forbindelse som lar naturen gli over i det menneskelige. Hvorvidt det er snakk om metaforisering eller metonymisering, er ikke hovedpoenget her fordi glidningen og sammensmeltingen er viktigere. Det er bevegelsen fra skogen eller trærne som står langs ei elv til ungdomstidens skuffelse og menneskelige svik, som gir det Paul de Man mener er «an identification on the level of substance». Her kan det nevnes at Leif Mæhle i artikkelen «Noko om lyrikaren Vinje» har innordnet «Langs ei Aa» som del av det han karakteriserer som Vinjes «tankepoesi» eller «refleksjonslyrikk». Mæhle opplever at diktet har en klar todeling og sier at naturbildet av elva må tolkes allegorisk (Mæhle 2009 s. 17).

For å vende tilbake til den første verselinjen i diktet, «Du skog!», inneholder som sagt denne tiltalen et apostrofisk element.

Jonathan Culler har, i essayet som heter «Apostrophe», hevdet at apostrofen er lyrikkens mest karakteristiske trope (Culler 1981). Dette synspunktet er interessant fordi slik tiltale, enten vi benevner det som invokasjon eller apostrofe, skjelner lyriske tekster fra andre sjangrer. Det er med andre ord en svært tydelig trope! Selv om det finnes likhetstrekk i f.eks. brevsjangeren eller talesjangeren der teksten ofte starter med tiltale, er den lyriske apostrofen eller invokasjonen annerledes. Atle Kittang, blant flere andre, har diskutert nettopp dette særmerket og sier følgende:

Gjennom apostrofen tiltaler poeten ein verden. Det er ikkje verden som talar til han. Apostrofen garanterer ingenting – aller minst eit poetisk tilsvaer. Den kastar berre eit rop, eit sukk, eit spørsmål ut i verden. (Kittang 1998 s. 87).

Diktet «Langs ei Aa» viser Vinjes bruk av antropomorfisering og apostrofisk uttrykksmåte. Naturen tiltales direkte, og på formsiden er diktet ganske så tradisjonelt med kryssrim og regelmessig versemål. Bakenfor de tradisjonelle verselinjene kan vi imidlertid ane diktets matrise, en underliggende grunnstruktur i diktet som kan kokes ned til en kort setning eller ett eneste ord. I «Langs ei Aa» er det ambivalensen i følelser det handler om. Denne følelsen av ambivalens er så sterk i diktet at munnhell eller ordtak blir en nærliggende assosiasjon. Klisjéliknende sentenser som «å gi med den ene hånden for å ta med den andre» eller liknende uttrykk kan ha gitt dikteren idéen til å utforme teksten. Kysset er noe som gis mens såret er noe som blir igjen etter sviket. Et incitament eller en slik idé til poetisk skriving er det som Michael Riffaterre kaller et hypogram. For «Langs ei Aa» manifesterer ambivalensen seg. Ungdomstiden er hard, sår og vond selv om kyss og kjærtegn kan lindre i øyeblikket. For meg gav lesningen av «Langs ei Aa» både assosiasjoner til

korte, ordtakslignende korte uttrykk, men også assosiasjoner til Thomas Kingos kjente salmetekst. «Sorrige og Glæde de vandre til hope», selv om denne assosiasjonen for noen kan oppleves som et sidespor. I norsk versjon går salmeteksten slik:

Sorgen og gleden de vandrer til hope,
 Lykke og ulykke ganger på rad.
 Medgang og motgang hverandre tilrope,
 Solskinn og skyer de følges og ad.

Denne salmeteksten ble skrevet så tidlig som i 1674 og har form av flere hypogrammatisk vendinger i ordtaksform. Vinjes dikt «Langs ei Aa» er en tekst som i en mer moderne form enn salmeteksten representerer samme motsetningsforhold. At vi anvender ordtak, mange ganger i form av det som er blitt klisjeer, er noe fellesmenneskelig. Riffaterre sier om slike hypogrammer at «they are already actualized in set forms within the reader's mind» (Riffaterre 1983 s. 39). Han mener at hypogrammene er del av vår lingvistiske kompetanse, og selv om f.eks. klisjeer finnes overalt, så er de såkalte

ready-made examples, well-tested images, always the vestiges of particularly felicitous phrases uttered long ago for the first time, and always containing a trope, a canned or preserved stylistic device. (sst)

At det finnes en forbindelse mellom begreper jeg har benyttet meg av hos Paul de Man og Riffaterres begreper matrise og hypogram er de Mans essay «Hypogram and Inscription» et bevis på, der disse begrepene er satt i en sammenheng.

«No ser eg atter ...» – Vinjes mest kjente dikt?

Det sterkt kanoniserte og ofte sungne og siterte «No seer eg atter slike Fjöll og Dalar» står i *Ferdaminni fraa Sumaren 1860*, i stykket «Huldra». Diktet bryter opp teksten etter en skildring av en strid tur i bratt, vinterlig fjellterreng. Jeg-et i teksten tar seg en rast, tørker svetten og ser seg vidt omkring. Da kommer minnene om det han sanset og opplevde i ungdommen. Opplevelsene i nåtid går parallelt med ungdomstidens sansninger, og han drømmer seg tilbake til en tilværelse der sansene var vidåpne og mottakelige.

Ja, livet strøymmer paa meg, som det strøymde,
 naar under Sjno eg saag det grøne Straa.
 Eg drøymmer no, som fyrr eg altid drøymde,
 naar slike Fjöll eg saag i Lufti blaa.

Kontrasten mellom nåtidserfaringen og ungdomstidens opplevelse av livskraft strukturerer diktet, men dette er ingen hard, uoverstigelig kontrast. Snarere er det en parallellitet som gir det lyriske jeg-et optimisme og glede. Uttrykksmåten er også her antropomorf helt i starten av diktet der «livet strøymmer paa meg». Det strømmende forbindes oftest med vannelementet, mens det her brukes om selve tilværelsen, livet, en abstraksjon som levendegjøres og viser bevegelse. De avsluttende verselinjene om å finne seg husrøm for natten, rommer en lett resignasjon, men også et lyst håp, og det er lyset fra sola som skaper dette. Sollyset fungerer som et ledemotiv i diktet. Sola skaper gullet på snøen, og det er sola som har kraft til å smelte snøen så naturen, i form av det grønne strået, kan våkne til liv igjen. Sola er også i stand til å lindre og glatte over slik det fremgår av tredje strofe:

Og det, som beit og skar meg, så det saarat,
det gjerer sjølve Skuggen mindre svart;
sjølv det, som til at synda tidt meg daarat,
sjølv det gjer' harde Fjøllet mindre hardt.

Ifølge Toril Moi er dette «det beste diktet i hele boka», men hun begrunner ikke videre denne preferansen (Moi 2016 s. 31). Moi er heller opptatt av Sigmund Skards avhandling om Vinje og hans vektlegging av dikterens møte med seterjenta Anne. Moi er mindre opptatt av diktets diskursive omgivelser og mer av dikterens opptatthet av vakre jenter. Tekstrikdommen er likevel alltid interessant å studere. For eksempel skriver Jon Haarberg i sin avhandling *Vinje på vrangen*:

Men skriver han samtidig med at han opplever? Er det i skrive-situasjonen at han overveldes av inntrykk? Det er ingen grunn til å tvile på at det å skrive for Vinje var en fullkomment kontrollert aktivitet. Avsenderholdningen og selvdramatiseringens rollespill må forstås som bevisste formelle valg. (Haarberg 1985 s. 18)

Haarberg diskuterer ulike lesemåter i Vinje-litteraturen – her den biografiske lesemåten – og gir uttrykk for at Olav Midttuns «strev med å bringe på det rene hvor og når det var Vinje egentlig skrev 'No ser eg atter', er fra et litterært (om enn ikke lokalhistorisk turistmessig) synspunkt åpenbart til fånyttes» (Haarberg 1985 s. 19). Haarberg minner oss også om at dikteren Vinje ofte iscenesatte seg selv både i artikler, essay og dikt, men at han likevel ikke skrev selvbiografisk i vanlig forstand. Haarberg sier at «Han har et retorisk eller lyrisk prosjekt hvor den dramatiserte skribenten må sees som en tekstlig størrelse, som formelement, og ikke automatisk settes lik den faktiske,

biografiske forfatteren» (sst.). Jeg sier meg enig med Haarberg i at det vesentligste er å «skille mellom personen Vinje og det retoriske eller lyriske subjektet» (sst.).

Skrivingen av «No ser eg atter...» kan gjerne ha foregått parallelt med skildringen av oppholdet på setra – det kan vi altså ikke fastslå – men plasseringen i diskursen tilsier i alle fall at det er styrken i barndoms- og ungdomsminnene som skaper diktet. Vinje skapte i sin tid en moderne reiseskildring der han høster av minner fra barndom, oppvekst og ungdom og møter med mennesker underveis. Det er ingen road movie, for kjennetegnet er langsomhet og refleksjon. For igjen å vise til Toril Mois lesning, understreker hun at «[d]et viktigste med *Ferdaminni* er [...] selve prosjektet. I vår flerkulturelle tid er spørsmålet om hva Norge er, om hva som er norsk, mer aktuelt enn noensinne. Vinje gjør en reise på jakt etter Norge» (Moi 2016 s. 52). Det Norge Vinje finner i *Ferdaminni*, er i dag bare delvis gjenkjennelig, men mange av observasjonene, stemningene og ikke minst humoren virker frisk og moderne. I samleverket *A. O. Vinjes beste* som kom i 1991 med utvalg og forord av Halldis Moren Vesaas, er dette diktet selvsagt med. Moren Vesaas framhever ikke spesielt dette diktet, men avslutter forordet med å sitere siste strofe av «Drivdalen», et dikt som om litt skal kommenteres her. Moren Vesaas er kritisk og ærlig når hun medgir at Vinje hele livet måtte skrive mye fordi «det var med pennen han grov til seg sitt knappe levebrød. Så måtte det òg bli vekslende kvalitet på det han skreiv. Og det er det. Ikkje minst på lyrikken hans» (fra forordet). Nå gjelder denne påpekningen neppe for «No ser eg atter...», men først og fremst for det mye siterte «Fedraminne» eller «At far min kunne gjera ...». Nå kan det vel også være at Vinje har følt seg tvunget inn i rimskjemaer til tross for at bruk av landsmålet frigjorde ham kunstnerisk. Dette bekreftes f.eks. av Reidar Djupedal i begge hans utgivelser av Vinjes dikt som kom henholdsvis i 1960 og

1974. Djupedal skriver nemlig i etterordet at «[i] Vinjes lyrikk merker ein det same tvidraget. Den bundne forma tøymer han noko, og korkje i ordval eller bøyingsformer vågar han seg fullt så langt som i prosaen» (Djupedal 1974 s. 95).

I «No ser eg atter...» finner vi en levendegjøring av naturen som har paralleller i mange nyere dikt og tekster. Diktet har ellers en kontraststruktur slik mange tekster av Vinje har. Han stiller fortid opp mot nåtid, lys mot mørke eller skygge mot sol, barndom mot voksentilværelsen, søvn mot våken tilstand. Slik som sola forsoner og glatter ut, slik fungerer også minnene og drømmene.

Diktet rommer krefter og dragninger som peker mot nåtid, men også den siste tid, mot døden. Det er sola som framkaller minnene, og til sist overtar barndomsminnene i repetisjonen: «Alt minner meg; det minner, og det minner». Sola går ned over den kalde snøen, og det gis et frampek mot døden: «i siste Svevn». Nå er det minnene som har overtatt kraften som sola hadde, og det er steinens eller fjellets beskaffenhet som bringer inn tankene på døden. Det er hardheten og størrelsen på fjellet – «den haage Nut» – som oppleves som noe som må bekjempes. Likevel er det forsoning i det hele slik tredje strofe ender: «Forsonad' koma atter gamle Tankar: / Det sama Hjarta er, som eldre bankar». Skyggene fra fjellet og minnene fra en annen tid flyter sammen nærmest symbiotisk, og her kjenner vi igjen glidningen fra et område over i et annet slik jeg leste ut av «Langs ei Aa».

Andre dikt om minner

Den metaforiske strukturen i «No ser eg atter...» har en parallell noe lenger ut i *Ferdaminni* når dikteren beveger seg fra Kongsvoll ned gjennom Drivdalen. Da kommer noe av stemningen fra «No ser eg atter...» tilbake, og det er igjen minner fra barndommen og

møtet med solskinnet som skaper opplevelsen. Det er siste strofe av dette diktet som runder av Halldis Moren Vesaas' forord i *A. O. Vinjes beste* som jeg nettopp nevnte. Minnenes betydning ses allerede i første strofe av diktet:

Her er so vænt, det kann meg grøta
for det, um eg er vaksen Karl,
for Dahl og Fjöll og Sol meg møta
som heime, daa eg liten var.

Eg høyrer som Naturens store
og friske glade Hjarteslag.
Ja, Herre, alt det som du gjorde
er ungt, som det var skapt idag.

Det kjærlegt paa oss Alle tenker
med leik i Dansen fraa og til,
og af det gylde Hornet skjenker
det Helsebot til kven, som vil.

Kver Sin og Segi fram seg spenner;
og løyst eg er af alle Band,
og paa mit Hovud liksom kjenner
eg Livets varme signad Hand.

Igjen overveldes diktets jeg av skjønnheten i naturen, og det er tanken på barndommens natur som framkaller følelsen av gjenkjennelighet. Følelsesutbruddet har ikke form av apostrofe eller invokasjon, men snarere en begeistret konstatering av skjønnheten i naturen: «Her er so vænt». Dikteren eller diktets jeg er så emosjonelt involvert at han nesten smelter sammen med den omgivende naturen: «Eg høyrer som Naturens store / og friske

glade Hjarteslag» - slik fortsetter diktet i andre strofe. Diktet rommer også en slags tiltale, selv om det bare finnes et «eg» og ikke noe «du». Utbruddet «Her er so vænt...» fordrer et tilsvarende selv om det ikke finnes noe lyrisk subjekt som svarer. Jonathan Culler hevder i sin bok *The Pursuit of Signs* at «The vocative posits a relationship between two subjects even if the sentence denies the animicity of what is addressed» (Culler 1981 s. 141). Om diktets «eg» ikke får tilsvarende helt i starten av diktet, blir påkallingen av Gud stående som apostrofisk: «Ja, Herre, alt det som du gjorde». Dikteren vender seg mot Gud med en hyllest til skaperverket; altså en invokasjon i den vanligste definisjonen av begrepet. Den store naturen er antropomorferet; den har et bankende hjerte og tankens kraft. Naturen gir og forsoner, noe vi ser av siste strofe der eg'et føler seg fri – «løyst eg er af alle Band».

Selv om både dette diktet og «No ser eg...» beveger seg metaforisk mellom sol og liv satt opp mot skygge og død, så er det gjennomgående positive opplevelser og elementer som er dominerende. Det finnes forsoning og tilhørighet, og naturen virker beskyttende til tross for både hardhet og utilgjengelighet. I «Langs ei Aa» er stemningen uten forsoning og lys mens disse siste diktene i større grad peker mot en balanse mellom mennesket og naturen. Det finnes positive følelser og kjærlighet, men samtidig også det som Hugo Friedrich i sin tid beskrev som «eine harte Liebe», en slags hard og nærmest uforsonlig kjærlighet. Friedrich hevder at den som lytter til eller leser moderne lyrikk, fornemmer en hard kjærlighet som vil forbli ubrukt og som derfor snarere taler inn i en tomhet enn direkte til oss (Friedrich 1956 s. 153). I «Drivdalen» og «No ser eg atter...» (i de «lyse» diktene, om vi kan kalle dem det) finnes både sol, lys og optimisme. I andre dikt er det dystre stemning slik Hugo Friedrich mener er særtrekk ved moderne lyrikk. Et slikt dikt er «Gamle tankar»:

Om våren i blømingi heggen er
det fagraste tre du kan sjå
Men alltid det meste avåt du ser
den heggen å gnaga på.

I livet som tidaste slik det gjeng
at det beste gjeng verste ferd.
Det fagraste eplet i hagen heng,
den svartaste styngen fær.

Du finner ormen som tidaste her
blant blomen i glimande dogg,
Den gjævaste mannen som våpen ber,
fær tidleg sitt bane-hogg.

Dette diktet stod å lese i *Dølen* 27. april 1862, og her finnes motsetninger og skarpe kontraster. Det er ikke tale om «Forsonad' koma atter gamle Tankar» slik vi så i «No ser eg atter...», for stemningen nå er langt dystre. Den vakre heggen ødelegges av snyltedyrr, og det beste eplet får svarte flekker. Her finnes også slangen blant hagens vakre vekster. Det livskraftige og vakre er truet i naturen, og selv om ormen eller slangen er del av faunaen, evner den å ødelegge og drepe. På innholdssiden uttrykker diktet noe av det som Hugo Friedrich mener er særtrekk ved moderne lyrikk; den er full av motsigelser. Ifølge Friedrich kan lyrikken sammenliknes med et stort ensomt eventyr omgitt av en hage full av stein og farger, frukt, men også farlige gifter. Denne beskrivelsen hos Friedrich passer for dette diktet – de gamle tankene er motsetningsfulle, og det vakre er forgjengelig.

Diktet gir også assosiasjoner til Paradisets hage der skjønnhet finnes i forening med fare og fristelser. Mennesket ble satt inn i Paradisets hage og kunne leve der dersom det holdt seg

unna frukten på kunnskapstreet. Fristelsen, i form av modne epler, måtte motstås; noe som vi kjenner fra Bibelen. At diktet begynner med en vårstemning er vanlig hos Vinje i mer kjente dikt som «Vaaren», og dette er tiden der alt tar til, vokser og ser som skjønnest ut. I et paradisisk univers er også nyskaping, vekstmuligheter og begynnelse det som preger starten, men idyllen blir etter hvert brutt og menneskene drevet vekk. Andre «vår-dikt» er «Vårkjenning» (fra *Dølen* V, nr. 10, 12. mai) og «Denne makalause våren» (fra *Dølen* III, nr. 9, 8. juni). I diktet «Gamle tankar» ødelegges den blomstrende heggen av «avåt», altså snyltedyr, og dermed svinner blomstene og blir stygge å se på. Diktets andre strofe knytter direkte an til paradismyten ved at «det fagreste eplet» bringes inn. Eplet råtner og blir svart; det vakreste og beste går til grunne eller, slik det står, «gjeng verste ferd». Den bibelske paradismyten beretter om menneskets fall, og slangen er fristeren. I Vinjes dikt inkluderes leseren ved et «du» – «du finner...», og selv om dette du-et både kan betrakte det vakre og forfallet, så er det tale om en tilskuerrolle.

Naturens kontraster

Vinjes naturlyrikk utmerker seg ved at den både favner om storheten og panoramaene i fjell-landskapet og de helt små vekstene. Det er utsynet som utgjør et særpreg der det lyriske jeg-et overveldes av et sollyst landskap. Like raskt kommer som nevnt kontrasten; tankene trekkes mot livets slutt og det mørke. Slik sett favner naturlyrikken om hele den menneskelige tilværelsen fra det våk-nende grønne strået til det visnende treet og døden. Også vekster som bær, blomster og trær gis plass i mange av diktene, og mange dikt handler dessuten om dyr som geit og hare. Det er likevel det «store» landskapet som dominerer; fjellvidda med høye topper

og vide flater, dype daler og kløfter. Av de små vekstene som finnes der, er det påfallende at for eksempel blomster aldri nevnes ved navn – det er tale om «blomen» eller «blomar». Bare det lille tyttebæret har sitt eget dikt med «Tyttebæret uppaa Tuva».

Heller ikke i diktet «Blomen min» spesifiseres blomsten ytterligere. Blomsten vokser seg rank og fin, men vissheten om at den skal visne, er til stede som en underliggende tristesse. Det ses allerede fra innledningsstrofen:

Det stod ein blom inni hagen min,
so fagert han voks og grodde;
han halla med hovud på stylken fin,
og letene lyste og glodde
som ungdom og helse på barnets kinn.

Fortidsformen sier oss at dette er noe forgangent. Blomsten har vært der, men – som ungdom og barndom – vil den svinne hen og bli borte. Andre strofe varsler et stemningsskifte:

Men bladi hans bleikna for meg ein dag,
fyr vaksen han var og blømde;
eg vatna og prøvde med alt det slag
men livet frå honom rømde:
dei visna og visna hans andletsdrag.

Blomsten blir stående som et livssymbol; først vekst og styrke, så blekhet og forfall. Det er livsfasene som framstilles i diktet. Antropomorfiseringen er svært tydelig her; blomsten får ansiktsdrag. Selv om blomsten indikerer vekst og liv, blir sammenglidningen med en menneskelig gestalt påfallende. Her er det ikke en død gjenstand, men en levende organisme som danner utgangspunktet og ender i den visnende menneskelige skikkelsen. Det er en annen

form for antropomorfering som her kan leses ut. I tredje strofe føres disse to ytterligere sammen:

Dei visna bladi eg ripa av
 og beint i mitt andlet slengde.
 Dei fauk for vind til dei fann si grav.
 Eg stod og med hovud hengde.
 Så fekk han sin blom, han som blomen gav.

På merkelig vis minner dette diktet «Blomen min» om et dødsdikt av Tarjei Vesaas. Jeg tenker på «Frå stogetrammen», som forteller om skygger som siger innover ei slette etter en solfylt dag. Vesaas' dikt er mer konsentrert formmessig enn Vinjes dikt, og de siste verselinjene lyder: «Vi ser rolig opp: / Er du alt der, / min mørke blom».

Vinjes natursyn har elementer av et goethiansk helhetssyn der mennesket er del av naturen og ikke adskilt fra dem. Det kan leses ut av den sammenglidningen eller sammensmeltningen som er karakteristisk for flere av diktene jeg har omtalt. Ole Martin Høistad, som jeg tidligere har vist til, har i en artikkel om Vinjes natursyn hevdet følgende:

Hos Vinje går tanken andre vegen, frå *det heile*, frå ein historisk og rasjonalistisk universalisme, *til* enkeltdelane i heilskapen. Naturen er altså ein organisk heilskap som i sitt rike og motsetningsfulle mangfald er styrt av eitt logisk prinsipp, som også historia gir uttrykk for, om ho tilsynelatande verkar ueinsarta og sprikande ihopsett. (Høistad 1992 s. 90)

Selv om mennesket har en tilskuer- eller betrakterrolle slik som i «Gamle tankar», er det likevel en del av en større helhet. Det kan se, sanse og oppleve, men også vende seg bort og ødelegge.

Naturlyrikken viser en side av dikteren Aasmund Olavsson Vinje som skiller seg fra både begeistring for tekniske framskritt og skepsisen til politiske prosesser i samfunnet. I naturen bringer dikteren seg selv «hjem», for å si det slik; tilbake til tidligere opplevelser og erfaringer via minner. I naturen kan han både nyte, glemme og oppleve på ny, selv om han på samme tid påminnes mørke sider og død. Vinje er tiltrukket av bylivet og det moderne, men ser samtidig begrensningen ved det. Det ses helt i starten av *Ferdaminni* med innledningsdiktet der ferden går fra hovedstaden mot fjellheimen. Siste strofe går slik:

Og derfor til Fjølls
vil eg draga som Døl,
og Kjenningar finna
og gløyma meg sjølv.

I den store *Vinje-bibliografien* sier Ottar Grepstad at «lyrikaren Vinje makta å skrive meir liv i språk og forteljing enn dei fleste før han» (Grepstad 2017 s. 20). Grepstad har en bra karakteristikk av hele Vinjes forfatterskap og virksomhet som kan avslutte betraktningene omkring hans naturlyrikk:

Ikkje berre skapte han kunsten sin i den tida då romantikken vann sitt hegemoni og stygge fjell blei vakre. Han vandra kvi-lelaust og stille mellom prosa og lyrikk, song og skrift. (sst.)

Litteratur

Bjerck Hagen, E. (2012). *Kampen om litteraturen. Hovedlinjer i norsk litteraturforskning og -kritikk 1920–2011*. Oslo: Universitetsforlaget.

- Culler, J. (1981). *The Pursuit of Signs: Semiotics, Literature, Deconstruction*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- Friedrich, H. (1956). *Die Struktur der modernen Lyrik. Von Baudelaire bis zur Gegenwart*. Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH.
- De Man, P. (1984). *The Rhetoric of Romanticism*. New York: Columbia University Press.
- Djupedal, R. (1974). *A. O. Vinje. Dikt*. Oslo: Noregs Boklag.
- Grepstad, O. (2017). *Vinje-bibliografien. Skrifter av og om Aasmund Olavsson Vinje 1843-2016*. Ørsta: Nynorsk kultursentrum.
- Haarberg, J. (1985). *Vinje på vrangen. Momenter til revurdering av en norsk klassiker*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Høystad, O. M. (1998). *Bildeunivers eller bilde av universet? Per Højholts poetiske Praksis*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Kittang, A. (1998). *Ord, bilete, tenking*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Moi, T. (2016). *Toril Moi leser Vinje*. Oslo: Nationalbiblioteket.
- Mæhle, L. (2009). Lyrikaren Aasmund Olavsson Vinje. «Eg finner vel eit Hus, som vil meg hysa». I: L. Mæhle (red.). *Dikttrarar på leiting*. Oslo: Novus forlag.
- Riffaterre, M. (1983). *Semiotics of Poetry*. Bloomington: Indiana University Press.
- Vinje, A.O. (1991). *A.O. Vinjes beste. Utval og forord ved Halldis Moren Vesaas*. Oslo: Det Norske Samlaget.

Resepsjon

«Uden den rette Ild og Drift»

Om språk, retorikk og politikk –
og om Bjørnstjerne Bjørnson – i
den tidlige Vinje-resepsjonen

Mads B. Claudi

Siden Sigmund Skard la fram sin avhandling *A. O. Vinje og antikken* i 1938, har Vinje-resepsjonen vært oppfattet som todelt. På den ene siden står de som framstiller Vinje som en harlekin eller en kameleon, som en mann som «sakna sentrum» og som «ikkje har krav på å takast fullt ålvorleg» (Skard 1938 s. 9). Mot disse står de som «byggjer på ei reint historisk vurdering», og som «freistar forstå Vinje ut frå eit organisk prinsipp, eit vokstersyn». For de første er Vinje «i sin djupaste grunn usætande». De andre mener «at flakkinga ofte berre er eit overflatefenomen» som tilslører «ei samanhengsline gjennom

livsverket hans» (ibid.). De to tradisjonene gir to ulike svar på det Jon Haarberg (1985) har kalt «karakterspørsmålet», og som Skard formulerer slik: «Er det i djupare forstand samanheng i utviklinga hans? Er forfattarskapet uttrykk for ein personlegdom, ein karakter?» (Skard 1938 s. 9). I sin studie *Vinje på vrangen* griper Haarberg tilbake til en tidlig Vinje-artikkel av Vetle Vislie når han knytter disse posisjonene til hver sin «leir» i målstriden og hevder at «*skillet mellom de to gruppene nesten alltid faller sammen med skillet mellom de to språklei- rene*» (Haarberg 1985 s. 41). Kameleon-synet tilhører riksmålsresepsjonen. Landsmålsrørsla hadde derimot behov for en martyr med helstøpt karakter, lyder Haarbergs tese. Ifølge ham er altså Vinje-resepsjonen grunnleggende preget av en språkpolitisk skillelinje. I landsmåls- eller nynorskresepsjonen finnes «henologene», enhetsstreberne, som forsøker å tone ned Vinjes sammensatte og motsetningsfylte personlighet. Motsatt har riksmåls- eller bokmålsleirens «kamelontister» nettopp vektlagt det ustadige og skiftende hos Vinje. De står i en tradisjon som strekker seg tilbake til «målsakens første motstandere, den borgerlige riksmålsoffentligheten i 1850- og 1860-årene», og i denne offentligheten ble *Dølen* oppfattet «som en alvorlig provokasjon» (Haarberg 1985 s. 41).

At målsaken preger Vinje-resepsjonen, er nok hevet over tvil. Derimot er det grunn til å spørre om Vinje-resepsjonen virkelig lar seg todele langs en språkpolitisk skillelinje som løper mellom en riksmåls- og en landsmålsleir. Ikke minst er det grunn til å spørre om en slik inndeling kan være gyldig for resepsjonen på 1800-tallet. Ikke bare var de språkpolitiske posisjonene den gang ikke i samme grad sementert som de senere skulle bli. Det er heller ikke opplagt at målsaken virkelig er den viktigste faktoren for å forklare «[r]esepsjonens sosiale variabilitet» (Haarberg 1985 s. 29) i de første tiårene etter Vinjes død. Trolig er konflikten

mellom riksmål og landsmål underordnet en annen og større konflikt i 1800-tallets andre halvdel, nemlig konflikten mellom de framvoksende partikonstellasjonene Høyre og Venstre, som på slutten av århundret kulminerte i den unionspolitiske striden rundt den såkalte konsulatsaken. En av de mange som var tungt engasjert i denne konflikten, er den kanskje fremste av de såkalte «kamelontistene» i Vinje-resepsjonen, nemlig Vinjes mangeårige venn og turkamerat Ernst Sars. Historikeren Sars var sentralt plassert blant de såkalte «nasjonsbyggerne på Lysaker», som er betegnelsen historiker Bodil Stenseth (2000) bruker om et norsk venstreorientert og nasjonalt sinnet intellektuelt miljø som fra sitt geografiske sentrum på Oslos vestbredd satte sitt preg på norsk kultur- og samfunnsliv i tiårene rundt år 1900. Ifølge Stenseth var Sars «venstrebevegelsens sjefsideo­log» (Stenseth 2000 s. 17), og historiesynet han framsetter i sitt hovedverk *Udsigt over den norske Historie* (1873–1891), var ikke bare preget av, men ble også mobilisert til fordel for den nasjonale bevegelsen (Fulsås 2009). Noe lignende kan trolig sies om den tidlige Vinje-resepsjonen, hvor samme Sars altså er en sentral skikkelse. Her er venstre-nasjonalismen etter mange solemerker et viktigere «sentripetalt prinsipp» enn målsaken, for å bruke Haarbergs uttrykk. Denne nasjonale sentripetalkraften virker nedbrytende på skillet mellom de to resepsjonstradisjonene.

«Eg hever meg umvendt» – Vinje og den bjørnsonsk-nasjonale gravitasjonen

I artikkelen «Bidrag til en Karakteristik af A. O. Vinje» fra 1899 forteller Sars, blant mye annet, om at han forsøkte å forklare for Vinje at «'tvisyntheden' vel kan være god til sit Brug, men at det er saa langt fra at den er noget ubetinget Fortrin, at den ofte og i mange Henseender endog snarere maa kaldes en Svag­hed

end en Styrke» (Sars 1912 s. 347). Han forklarer: «Hvad man vinder i Ekstensivitet ved at være stadig 'open for nye intrykk og bedre opplysningar', det taber man til Gjengjæld i Intensivitet; man bliver viljeslap, – uden den rette Ild og Drift» (ibid. s. 348). Vinje er ikke lydhør. Han «gjorde seg haard ligeoverfor disse Gudsens Sandheder og søgte at bestride dem, saameget han orkede» (ibid.). Man kan jo være enig med Vinje i at han neppe manglet drift, og kanskje heller ikke ild; i sin anmeldelse av Ibsens *Brand* anklager han selv «Brandfolk» for å «vanta Vit og Eld og Glod» (*Dølen* nr. 49, 16. sept. 1866, s. 2). Men det er ikke mangelen i og for seg som er problemet, ifølge Sars: Det er «den rette Ild og Drift» man kan tape, og som Vinje har tapt (min uth.). Den rette hadde Bjørnson, ifølge Sars.

Bjørnstjerne Bjørnsons posisjon i samtidens norske samfunns- og kulturliv var monumental. Han var også en ruvende skikkelse på den norske politiske venstresiden og en frontfigur i den nasjonale bevegelsen under de siste tiårene av 1800-tallet. «Fraa no av vart Trui sterkare og sterkare paa Nationens Livsvoner, og den nyvekke Trui samlad seg um Bjørnsons Namn», skriver for eksempel Vinje-biograf Vetle Vislie om det stemningsskiftet han registrerer etter utgivelsen av *Synnøve Solbakken* (Vislie 1890 s. 139). Og gjennom unionsstriden, som tiltok i styrke mot slutten av 1880-årene og tilspisset seg i konsulatsaken, altså konflikten rundt opprettelsen av et eget norsk utenriksvesen, kom nettopp «Nationens Livsvoner» til å stå øverst på den politiske dagsordenen gjennom 1890-årene, med økt spenning og etter hvert også opprustning mellom de to unionspartnerne. Bjørnson sto sentralt plassert. Blant annet var han med i utformingen den offensive linjen som har blitt kjent om «knyttnevepolitikken», og som ble drevet fram av det som etter splittelsen av partiet Venstre i 1888 ble hetende det «rene» Venstre. Derfor: Når Bjørnson dukker opp i Vinje-resepsjonen på slutten av århundret, er det

som symbolsk sentrum for den sentripetalkraften som venstre-nasjonalismen representerer.

Og dukke opp gjør han. Når man studerer den tidlige Vinje-repsjonen, kan man bli slått av hvor stor plass Bjørnson opptar. Ikke bare spiller han en overraskende *stor* rolle. Han spiller også en ganske *spesifikk* rolle. Det er ett bestemt narrativ som gjentar seg. Både hos Ernst Sars, Vetle Vislie og Nordahl Rolfsen er historien om de to en fortelling om rabulisten Vinje, som tidvis er «nærgaaende, eggende, onskapsfuld og uretfærdig», som det heter i Rolfsens *Læsebog for folkeskolen* (Rolfsen 1895 s. 174), men som gjennom sønderknuselsen – og ved hjelp av Bjørnsons storsinnethet – til slutt når fram til anger og omvendelse. Sars forteller om en episode da en nedbrutt Vinje mot slutten av livet – med Sars selv som støtte – drar til Bjørnson for å si takk for diktet som dikterhøvdingen skrev da Vinje mistet kona Rosa Enevoldsen etter kort tids samliv. Bildet som tegnes, er nær sagt på alle måter asymmetrisk. «Bjørnson modtog os i sit store, vakre Arbeidsværelse med de nordiske Flag paa Væggen; hans Hustru og et Par af hans Børn var tilstede; selv sad han kneisende, sund og sterk og lykkelig», skriver Sars, noen få sider etter at han har betont Vinjes vedvarende og mangesidige hjemløshet. Bjørnsons overlegenhet er total, og den understrekes når Sars bruker Bjørnsons ord for å beskrive den biograferte, som står «ligeoverfor ham», «bøiet og ble[g], 'paa Grus af det, han tænkte' – for hvem nys var bleven 'stængt det første Ly, han havde fundet i sit Liv'».¹ Det er Bjørnsons kondolansedikt til sin tidligere venn og senere motstander som farger beskrivelsen. «Tak skal du have, Far, for det Digt, du har skrevet til mig, – det andre Verset var ganske vakkert», responderer Vinje ifølge Sars. «Mere formaæde han sig ikke til at yde» (Sars 1912, s. 320). Bildet til Sars er et bilde av et sønderbrutt menneske som bøyer seg så langt i ydmykhet og takknemlighet overfor sin (tidligere) rival som hans stivnede

stolthet tillater ham. Underkastelsen, så vel som den religiøse undertonen i den, underbygges når Vinje ifølge Sars tiltaler den forten og et halvt år yngre Bjørnson som «Far».

Både Vislie og Rolfsen gjengir en anekdote som i enda tydeligere ordelag forteller om Vinjes ydmykelse og omvendelse overfor Bjørnson. Her får Vinje besøk av Aasen mens han ligger på det siste på Rikshospitalet. Hos Vislie heter det:

Hadde han fyrr voret beisk og ovundsjuk, avdi han kjende seg som Guds Stedbarn paa Jordi, mangein Gang urettvis og hard i sine Domar, so hadde det no gjenget burt. Sjølv Bjørnson ærad og elskad han no. Han laag og las i hans 'Digte og Sange', som nettupp daa hadde komet ut, og han fann mykje, som var framifraa poetisk, um der enn var somt, som var tilgjort. 'Eg hever meg umvendt,' sa han til Ivar Aasen, 'Bjørnstjerne Bjørnson er ein stor Diktar.' – 'Ja, det hev eg altid meint,' svarad Aasen stillferdugt. (Vislie 1890 s. 351)

En note på samme side i Vislies biografi forteller at opphavsmannen til anekdoten er Lars Holst, som ifølge Olav Vesaas tok diktat for det som skulle inn i *Dølen* mens Vinje lå syk på Rikshospitalet (Vesaas 2018 s. 449). Også Holst var Venstre-mann, og etter hvert også *Dagbladet*-redaktør, og sammen med Bjørnson deltok han i strategisk partiarbeid for Venstre. Sommeren 1899 skriver han også en sterkt positiv omtale av den nevnte Sars-artikkelen i *Dagbladet*. Mot slutten av artikkelen oppfordrer han dessuten Sars til «ud af sine personlige erindringer og sit Kjendskab til Bjørnsons Udvikling og Virksomhed, [at] skjænke os et Billede af denne Høvding i vort Aandsliv» (Holst 1899). Også her ender vi altså hos Bjørnson i en tekst som handler om Vinje.

I tillegg til sjefsideolog Sars befant både Rolfsen og Holst, trolig også Vislie, seg på den samme nasjonale venstrefløyen som

Bjørnson fungerte som frontfigur for. Det vitner om tilslutning til en slik posisjon når Vislie stiller seg bak Sars' syn på forholdet mellom det nasjonale og det internasjonale og kaller Sars «ein av vaare beste Sogeskrivarar» (1890 s. 94), og ikke minst når han utstyrrer sin Vinje-biografi med en tilegnelse «Til Vinjes gode Ven Hr. Professor J. E. Sars med Vyrddnad fraa Forfattaren» (Vinje 1890).² Erik Bjerck Hagen knytter også både Holst og Vislie til det han kaller «den realistiske Wergeland/Bjørnson-linjen i den litterære kulturen»,³ som Sars er en sentral skikkelse i, og som blant andre Halvdan Koht, Gerhard Gran og Francis Bull etter hvert blir viktige representanter for (Hagen 2019 s. 14). Historien om Vinjes tilbakevending til Bjørnson kan forstås som et forsøk på å skrive inn en omvendelse i synet på norsk selvstendighetspolitikk i livshistorien til Vinje. Det var nødvendig: Ved sin kopist-ansettelse i 1865 hadde han «i fleire Aar, og ikkje utan Grunn, voret reknat for ein regjeringsvenleg Mann», skriver Vislie (1890 s. 224f), og så seint som i 1868 uttrykte han støtte til unionen med Sverige (Vesaas 2018 s. 399f).

I alle tilfeller synes fortellingen om vendingen til Bjørnson å være en retorisk innlemmelse av Vinje i den Venstre-folden som Bjørnson representerte, og som altså Sars, Holst, Rolfsen og Vislie tilhørte. I sin omtale av Sars' artikkel bruker Holst også påfallende mye plass på å argumentere for at Vinje sto Sars spesielt nært: «[H]ans Følelse for Ernst Sars og Werner Werenskiold (Vingnir) var af en dybere og varigere Natur end for nogen af de andre i 'Døleringen'. [...] Han havde den dybeste Respekt for dem» (Holst 1899). Det retoriske poenget synes å være at Vinje og Sars er likesinnede, og at Sars er hans rette fortolker.⁴ Også Vislie betoner nærheten mellom Vinje og Sars, og han gjør dem til meningsfeller når han hevder at det var omgangen i Døleringen som sørget for at Vinje «kunde ganga so fort frametter i politisk Klaarskap og verta so samtenkt i Politiken, som han

vart» i tida 1862–1870 (Vislie 1890 s. 225). Vislie sidestiller dem også språkpolitisk når han omtaler dette miljøet som «ein Ring av gjæve Maalmenner» (ibid.). At han ivrer etter å gjøre Vinje til en nasjonal dikter, mer enn antydes i en senere passasje om Døleringen: «Det nye Partiet var baade nationalt og europeisk», skriver han før han siterer Vinje: «Det er ikki somykit *nokot serskilt nationalt, vi vilja, som aalmen europeisk Kultur*» (Ibid. s. 236f). Sitatet synes å tale direkte imot det første leddet i påstanden det er ment å belegge. Er det et signal om at biografens nasjonale ambisjoner smitter over på den biograferte?

Kanskje høver det også med antakelsen om en slik Venstre-nasjonal impuls i 1890-årenes Vinje-portretter at Henrik Jæger *ikke* gjør noe nummer av Vinjes nasjonale karakter i sin litteraturhistorie, og at han framstiller forsoningen mellom Vinje og Bjørnson som en mer gjensidig og likeverdig tilnærming. Jæger tilhørte ikke det samme Venstre-miljøet som Bjørnson, Sars, Holst, Rolfsen, Gran, Koht med flere. Han var ibsenianer mer enn bjørnsonianer, og Bjerck Hagen plasserer ham også på «den idealistiske Welhaven/Ibsen-linjen», som står som motsats til den nevnte «realistiske Wergeland/Bjørnson-linjen» (Hagen 2019 s. 14f), hvor han altså finner Venstre-kritikerne. Også Otto Anderssen, som ferdigstilte Jægers verk etter hans død, befant seg trolig politisk lengre til høyre enn Venstre.⁵ Når Jæger og Anderssen gjør oppmerksom på hvordan unionspolitikken og selvstendighetskampen preger Venstre-miljøet som dominerer Vinje-resepsjonen på 1890-tallet, antydes det også at dette miljøets litteraturkritikk er farget av skribentenens nasjonale interesser. Samtidig markerer de selv avstand til det samme miljøet: «De var fædrelandsvenner paa sin hals, disse mænd», heter det om kretsen rundt Sars; «i de unionelle stridigheder hævdede de Norges sag til det yderste, og paa det sproglige og literære omraade holdt de ogsaa paa Norges selvstændighed i

alle dele» (Jæger 1896 s. 549f). Dette skrives altså mens striden om «Norges selvstændighed» er mer tilspisset enn noen gang tidligere under den svensk-norske unionen.

At det finnes et unionspolitisk element i Vinje-resepsjonen i disse årene, antydes også av Vislies framstilling. I omtalen av Vinjes avskjedigelse fra sin kopist-post i «Justisdepartementets Benaadningskontor», som skyldtes hans anklager om at den norske regjeringen lot seg diktere fra Stockholm, langer Vislie ut mot «dette hæve Riksstyret»:

[Det] gjer seg til Laatt og Løgie for alle komande Tider ved aa hemna seg paa den aldrande Mannen for hans frie Tale. Um ikkje Riksstyrets Aatferd med Vinje hadde voret so uendeleg taapeleg, som ho er, og difor so løgleg, so vilde det hava voret eit Forbrot, eit Valdsverk, ei Landsskam, som skulde hava voret merkt med all den Vanvyrdnad, vaart Maal eig. (Vislie 1890 s. 231)

Litt etter gjør han det selv klart hva vi skal lære av fortellingen om Vinje:

Me skal ikkje gløyma alt det vonde, som hev voret sagt um Vinje. Lat oss have dei friskt i Minne alle dei urettvise Domar, som me kann *vita*, *kva me* hev aa venta oss i Framtidi av desse Folk, naar det no innan det nittande Aarhundrad gjeng ned, skal verta Strid paa Liv og Død! (ibid. s. 267)

Motstanderne som Vinje kjempet mot i 1860-åra, er de samme – «desse Folk» – som Vislies nasjonale venstreside forbereder seg til kamp mot i 1890-åra. Deres «Hat til han, [...] 20 Aar etter han er død, er likeso friskt og livande som fyrr» (ibid. s. 266). At Vinje-resepsjonen inngår i denne kampen, blir understreket

når Vislie går i rette med Lorentz Dietrichsons *Den norske Poesis Historie* og med *Nordisk Konversationsleksikon*, som ifølge ham målbærer «dei fine Folks Tankar um vaar fyrste norske Diktar» (ibid. s. 267). Når leseren ser det «meiningslause Javl» i disse framstillingene, «daa lær han aat dette tronge Synet, denne dygdefulle Harmen yver Vinjes 'Kynisme' og vonar ei Framtid med eit friare Syn og eit større Hjarta» (ibid. s. 269).

Også Sars setter Vinjes biografi nokså eksplisitt inn i en politisk ramme. Især i dobbeltartikkelen «Et andet om Aasmund Vinje», som ble publisert i det venstreorienterte *Nyt Tidsskrift* i 1892 og 1893, da konsulatstriden raste for fullt, er han særdeles krass mot det han sarkastisk kaller «Kristiania-Dannelsen». Ganske ufordekt forklarer han Vinjes personlige, sosiale og økonomiske vansker med at «der maatte være noget i høi Grad indskrumpet og fortørket ved vort saakaldte Kultursamfund», og han fortsetter: «Hovedstadsbladene lagde systematisk an paa at tie ham ihjel» (Sars 1912 s. 310–311), en påstand Haarberg traderer, men som Vesaas utfordrer (2018 s. 465). «Han var varg i veum, – Ulven i Kristiania-Societetens Helligdom, hvor aandløst, forbenet Pedanteri og kjoleklædt Raahed forestod Gudstjenesten». Og videre:

Han optraadte som Repræsentant for 'Maalsagen', og blandt de forskjellige 'nedbrydende' Tendenser, som ved de Tider begyndte at gjøre sig gjældende, var der naturligvis ingen, som maatte synes mere urimelig eller fordærvelig end den i en god konservativ norsk Borgers Øine. (Sars 1912 s. 311)

Litteraturkritikk blir politikk: Det synes opplagt at Sars her bruker Vinje i et politisk utfall mot de konservative, altså mot Høyre, altså mot unionstilhengerne. Han stiller seg på linje med Vislie, implisitt som eksplisitt:

Jeg holder det for utvivlsomt, at Vislie har Ret, naar han mener, at Vinje 'kunde have blevet noget mere, om Folket havde fareet annerledes med ham, end det gjorde', – at han 'tog Skade af, at hans Arbeide ikke blev fulgt med den nødvendige Sympathi', – at han paa Grund deraf altfor meget 'blev sig selv, saa at sige, paa Vrangsiden', idet han drev Gjørn med sine egne Følelser og ikke turde komme med det, som boede inderst i hans Hug, fordi han stadig maatte frygte for at blive til Latter. (Sars 1912 s. 308)

Det gir seg vel av leseboksjangeren at Rolfsen uttrykker seg mildere, men også han feller en klar dom, som er den samme som den til Sars: «'Kast ham ud!' var stikordet, mens han levde. Den gang saa man mest – eller bare – raahed og misundelse hos ham. [...] Den gang blev de som bedst skulde forstaa sig paa det stødt bort, – harme, fordi han skrev et maal som de ikke vilde taale» (Rolfsen 1895 s. 176). Og som Vislie og Sars gir han dette miljøet skylden for Vinjes feil og mangler: «[H]an blev bitter og harm under al den uret han led. [...] Under alt dette vokste feilene og bredte sig, og det gode i ham fik ikke komme helt frem» (ibid. s. 175).

Mål og nasjon – språklig tilhørighet i teori og praksis

Både Sars og Rolfsen, som skulle høre hjemme i Haarbergs riksmålsleir med sine «kamelontiske» Vinje-portretter, kritiserer altså den målstyrte motviljen som Vinje ble møtt med fra konservativt hold på 1850- og 1860-tallet. Igjen ser vi at den sentrale konfliktlinjen i den tidlige Vinje-resepsjonen ikke følger skillet mellom en bokmåls- og en nynorskleir, men snarere faller langs skillet mellom de liberale og de konservative, de nasjonale og de

unionsvennlige, Venstre og Høyre.⁶ Posisjonen kritikerne inntar, følger av deres unionspolitiske standpunkt. Nasjonsspørsmålet er resepsjonens sentripetale prinsipp, og synet på «maalet» følger av synet på nasjonen og unionen.

Derfor kan det trolig være både riktig og galt når Haarberg skriver at «leserens språklige tilhørighet til henholdsvis det nye landsmålet og det etablerte riksmålet, blir av fundamental betydning» i vurderingen av «Vinjes person og forfatterskap» (Haarberg 1985 s. 29). Det springende punktet er hva man legger i «leserens språklige tilhørighet». Hvis språklig tilhørighet forstås som den målformen skribenten selv bruker, er det trolig galt. Forstå det derimot som den målformen vedkommende sympatiserer med, blir utsagnet riktigere. For på slutten av 1800-tallet er det neppe slik at den enkeltes syn på og holdning til de ulike målformene nødvendigvis kan avleses av skribentens egen skriftspråklige praksis. Han «vart verande ein støttespelar for målsaka heile sitt liv, jamvel om han som heiltids bladmann frå 1872 nytta det vanlege bokmålet», skriver for eksempel Leiv Mjeldheim om Lars Holst (Mjeldheim 2009). Det samme kunne trolig vært sagt om Sars, som blant annet skriver om Vinje at «han var den, der repræsenterede 'Sagen', d. v. s. Maalsagen, som efter vor Mening var central i det nationale Gjenreisningsarbeide» (Sars 1912 s. 322; Vesaas 2018 s. 363, 367 og 396). Med «vor Mening» mener han meningen til medlemmene i Døleringen, som neppe enkelt lar seg plassere i en dikotomisk resepsjonsmodell. Språklig teori – eller sympati – og språklig praksis gikk ikke nødvendigvis hånd i hånd i Venstre-miljøene på det sene 1800-tallet. Sars er riksmålsbruker og landsmålsympatisør. Språklig er han dansk-norsk, ideologisk er han nasjonal. Og det siste er viktigere enn det første.

Til tross for ulik språklig praksis er altså Vislie, Rolfsen og Sars på samme linje i tidens store politiske spørsmål. Og de er nokså samstemte i synet på Vinje som nasjonal representant.

Vislie mener grunnen til at Vinje aldri fullt ut ble anerkjent, er «at han som Ironiker *var altfor norsk* og difyr i all *si Gjærning og i all si Tale dømde Danskheiti her i Landet fraa Livsens Rett*» (Vislie 1890 s. 264). Vinje er til og med mer nasjonal enn Bjørnson, hevder han: «At der var komen inn ein uægte Led med hans Far, ansad han ikkje», skriver han om sistnevnte (ibid. s. 149). Også Rolfsen betoner Vinjes norskhet: «Da det norske storting henla forslaget om digterløn til Aasmund Olavsson Vinje, dømte det feil», fastslår han: «Han fortjente den i fuldt maal». Når «han staar i første række af vore digtere», er det fordi «han er et stykke Norge for sig». «Norskere digt er ikke skrevet», heter det om *Storegut* (Rolfsen 1895 s. 172). Ifølge Sars kan *Storegut* «tillægges stor national Betydning», selv om han ellers er noe mer tilbakeholden enn Rolfsen i sin vurdering av Vinjes status som «national Personlighed» (Sars 1912 s. 304). Mest nasjonal er Vinje på grunn av sitt målstrev: «Maalreisningen er en Nationalsag, og Vinje, Maalreisningens Foregangsmand, har derfor ogsaa været opfattet som en saa rent framifraa national Personlighed, næsten som en Type for al Norskhed», skriver han. «[D]et er vist», heter det videre, «at der var noget i visse Maader meget nationalt ved ham, at hans Personlighed og Forfatterskab afspeiler visse Drag eller Eiendommeligheder i det norske Folkelynn» (ibid. s. 314). Likevel tilhører og representerer Vinje for Sars først og fremst «Bygdenationaliteten», nærmere bestemt en av de «Afarter eller grupper» som denne bygdenasjonaliteten består av (ibid. s. 315). Likevel skulle det være klart at verken norskdomsstrevet eller målsaken er noen provokasjon for de toneangivende riksmålskritikerne fra 1890-årene, slik den var for representanter fra det konservative borgerlige miljøet som avviste Vinje på 1850- og 1860-tallet.⁷ Tvert imot, kunne man si: Riksmålsskribentene setter landsmålsforfatteren Vinje inn i norskdømmens og den nasjonale selvstendighetskampens tjeneste, en tjeneste som nok

var like viktig for dem som for Vinje selv. Også kamelontistene trenger Vinje i sitt nasjonale prosjekt.

«han kunde ikkje vera Hovding»

– Vinje som anti-Bjørnson

«Jeg har sagt, at man i Vinjes Digtning kjender igjen noget af den thelemarkiske Skald eller Folkedigter»; skriver Sars oppsummerende i artikkelen «Et og andet om Aasmund Vinje», og fortsetter:

[J]eg tror, at der i hans journalistiske Forfatterskab skimtes Drag af en anden Bondesamfundet tilhørende Type: Slaaskjæmpen, for hvem Slagsmaalsidrætten er et Slags Profession, og som, af pur Interesse for Faget, drager milevis over Fjeld og Fjord for at 'prøvast' med en Kollega, hvis Kræfter der gaar Ry af. (ibid. s. 336)

Den fremste av disse kollegene er selvfølgelig Bjørnson, som han altså må gi tapt for. Og i denne sammenligningen av Vinje med Bjørnson finner vi et ytterligere moment som skjærer på tvers av et språkpolitisk skille mellom kamelontistene Sars og Rolfsen og henologen Vislie. For i denne sammenligningen tilkjenne gir de et felles ideologisk ståsted som viser seg i det dikter- og personlighetsidealet som de alle legger til grunn. Det er rotfestet i den «høvdingkultusen» eller «[f]ørarkultusen» som prega både Lysakerkretsen spesielt og Venstre-bevegelsen mer generelt i tiårene rundt år 1900 (Stenseth 2000 48f og 125; Fulsås 1999 s. 222; Claudi 2017). Denne idealiseringen av høvdingen dyrket en bestemt figur: åndsaristokraten, lederskikkelsen, foregangsfiguren, den store mannen som vier seg helt og fullt til ildfull strid for en sak. Inkarnasjonen av denne figuren er Bjørnson. Som

nasjonens ubestridte over-dikterhøvding er det – implisitt eller eksplisitt – Bjørnson som Vinje måles mot, og ikke når opp til. Det er tilfelle hos Vislie: «Han var ikkje den sterke, heilstøypte Mannen, som kunde skapa noko Parti, – han kunde ikkje vera Hovding og var for stor og sjølvstendug til aa vera aalmenn Soldat» (Vislie 1890 s. 115). Det er tilfelle hos Rolfsen: «Nei, han dugde ikke til at staa i ruller og rækker. Ikke til at være soldat, og ikke til at være høvding» (Rolfsen 1895 s. 174). Og det er tilfelle hos Sars:

Til en virkelig Krig for store, almene Formaal, enten den nu skulde føres med Satirens og Spottens eller den indtrængende Argumentations og ildfulde Veltalenheds Vaaben, var han ikke fuldt rustet. [...] Dyb moralsk Indignation eller Flammende Enthusiasme for Frihed eller Fædreland eller for Fremgangens Sag i det hele, er Kilder hvoraf store Forfattere eller Talere pleier at hente sine bedste Inspirationer; men did naaede han sjelden eller aldrig. (Sars 1912 s. 332).

Sars gjør det helt klart at vurderingens målestokk heter Bjørnson: «Vinjes Begavelse og hele Natur var saa helt forskjellig fra, i mange Henseender saa helt modsat Bjørnsons, at det maatte være umuligt for ham rigtig at vurdere det største og bedste ved denne», skriver han i 1892 (Sars 1912 s. 319). «Det karakteristiske ved ham», altså Bjørnson, «er just, at han altid er saa hel og sterk og samlet, der han er», lyder det i 1899: «Bjørnson er en udpræget Hersker- og Førernatur og en ligesaa udpræget Kunstnernatur» (ibid. s. 348). Vinje, derimot, «havde absolut intet Kald til at være Fører og var heller ikke som Digter eller Kunstner nogen egentlig skabende Aand» (ibid. s. 349).

Det kamelontiske eller harlekin-aktige Vinje-portrettet er altså et poetologisk – og politisk – ladd bilde. Det er en mindreverdig

dikter som framstilles som splittet, ustadig, vinglete eller «vilje-slap». Og det er en dikter som til slutt innser sin mindreverdighet idet han omvender seg i synet på dikterhøvdingen Bjørnson. På den måten blir Vinje-portrettene til Sars og Rolfsen (men ikke til Jæger) indirekte – og til dels også direkte – bidrag til å bygge opp omkring et Bjørnson-bilde som var viktig i den politiske striden fram mot unionsoppløsningen, som var særlig tilspisset midt på 1890-tallet; frontene mildnet etter at Stortinget i 1895 besluttet å forhandle med Sverige om konsulatsaken i stedet for å presse den gjennom ensidig. At også «henologen» Vislie formidler historien om omvendelsen til Bjørnson, kan kanskje forstås som uttrykk for at det også for ham er viktigere med en norsk Vinje enn en hel Vinje.

Det høver godt i et slikt bilde at de sosiale konfliktene – og Bjørnson-narrativet – tones ned i resepsjonen når de politiske stridighetene roer seg. Sars' kritikk av «Kristiania-Dannelsen» mildnes fra 1893 til 1900. I artikkelen «A. O. Vinje», som er datert år 1900, men trolig skrevet i 1902, er det ikke lenger like klart at det er den kulturelle eliten i Christiania som har skylden for at Vinje ikke ble en større dikter. Det er «naturligvis indtil en vis Grad fuldkommen rigtigt», skriver han om denne tanken, men på den andre siden: «Om han havde været stillet i et æsthetisk mere udviklet Milieu, ligeoverfor et poetisk mere interesseret Publikum, vilde han altsaa vel som Digter have frembragt mere, men neppe noget bedre end det, han har frembragt, og neppe noget, som havde aabenbaret nye Sider ved hans Digterbegavelse» (Sars 1912 s. 302). Halvdan Koht, som befinner seg i det samme nasjonal-liberale miljøet, men som beveger seg fra Venstre til Arbeiderpartiet omkring år 1900, forteller i 1904 om en forsoning mellom Vinje og Bjørnson som er preget av gjensidighet. Her er det Bjørnson som kommer til Vinje, og de to stiller opp for hverandre i møte med «den akademiske

daninga» i studentersamfunnet, der det heter at «Vinje skulde vera utafor» (Koht 1909 s. 34f).⁸ De har nærmet seg hverandre litterært, og ikke minst: «baae tvo hadde kome paa same sida i den politiske striden» (ibid. s. 34). Det er nok diskutabelt. Noen omvendelse er det imidlertid ikke snakk om for Koht, men heller en samforstand og en gjensidig respekt, der de står skulder ved skulder mot konservatisme og trangsyn. Kanskje spiller det også inn at Bjørnson her hadde erklært krig mot målsaken, som lå Kohts hjerte nær. Også litteraturhistorieprofessor Gerhard Gran – som var kamelontist med henologiske islett (Haarberg 1985 s. 122), og som tilhørte det samme venstreorienterte miljøet med sentrum på Lysaker – presenterer et møte mellom Vinje og Bjørnson som er preget av likeverdighet. Han unnskylder langt på vei Vinjes holdning til rivalen, blant annet ved å tilbakeføre den til «en naturlig og psykologisk vel begrundet og let forstaaelig antipati mot Bjørnson» (Gran 1916 s. 164). Han antyder til og med at konflikten skyldes at Vinje er Bjørnson intellektuelt overlegen: «Bjørnson manglet tvisyn. Vinje fandt ham naiv, dum, løierlig og var oprigtig forarget over at ikke bare publikum, men endogsaa hans kloke venner Sars og Berner, lot sig dupere av dette stortalende geni. Bjørnson skjønte da egentlig heller ikke stort av Vinje» (ibid. s. 164f). Gran kritiserer også «godtfolk» for at de ikke skjønte at de hadde å gjøre med «et av landets beste hoder» som hadde i sin strupe «en sangfugl som, naar den sang sin melodi, kunde ta det op med de allerbedste» (ibid. s. 151), men han gjør det i langt mildere ordelag enn Sars og Rolfsen to tiår tidligere.

Venstre-Vinje

Som Sigurd Aarnes har pekt på, er bildet som ble tegnet av Wergeland på det sene 1800-tallet, et Venstre-bilde, og det var Sars

og Koht som «førte venstrebildet frem til seier som det offisielle omkring århundreskiftet» (Aarnes 1991 s. 7). Kanskje kan det samme sies om det Vinje-portrettet som tegnes i samme tidsrom, til dels av de samme portrettørene. Passende er det i så måte at Sars i 1892 også gjør Vinje til Wergeland-mann (Sars 1912 s. 323), på diskutabelt grunnlag.⁹ Det er altså neppe grunn til å anta at det bare er landsmållsskribenter som ser seg tjent med å tegne et bestemt – og politisk ladd – bilde av Vinje. Det Vinje-bildet som skisseres eller sementeres på slutten av 1800-tallet, er – tror jeg – et bilde som er tegnet med striden mellom det politiske høyre og det politiske venstre som bakgrunn, med unionstilhengerne som antagonister og med selvstendighetsforkjemperen og dikterhøvdingen Bjørnson som mål og målestokk. Elementer fra dette bildet lever videre når Francis Bull traderer fortellingen om Vinjes om- og tilbakevending til Bjørnson ved å videreformidle anekdotene til Sars, Vislie og Holst i 1937 (Bull 1937 s. 171). Det samme gjør ellers også Vesaas (2018 s. 445, 448f). Begge løfter de fram «det store hjartelaget» til dikterhøvdingen Bjørnson og det tilsvarende lille hos anti-høvdingen Vinje (ibid. s. 445). «[D]en nynorske Vinje-litteraturen» er derfor neppe alene om å forklare Vinjes «politisk-strategiske» Venstre-dreining midt på 1860-tallet «som det endelige sluttpunktet på en lang og tornefull vei fra stivbeint seminaristisk dogmatikk, gjennom åndsaristokratisk, strebersk kjetteri og mange andre slags villfarelser, til sann nasjonal erkjennelse», som Haarberg skriver (1985 s. 56). Kanskje er det riktig at landsmålresepsjonen i større grad enn riksmålsresepsjonen har tegnet Vinje som en skikkelse av bjørnsonsk kaliber, slik det kan synes av Vislies tese om at Vinje er norskere enn Bjørnson, samt av målmannen Kohts framstilling av et likeverdige møte mellom de tidligere uvennene. Men også for Sars er Vinje en foregangsmann etter Bjørnsons mønster, skjønt ikke av hans format. Han er «banebrytende» både språklig,

sjangermessig og stilistisk. «Vi faar ved at læse Vinjes prosaiske Sma[a]stykker [...] et Indtryk, næsten som vi hører Manden tale, – [en] aandfuld, original, genial Mand», skriver han, «og han [Vinje] vil uidentvilt altid nævnes som en af Foregangsmændene i vor nyere Litteratur» (Sars 1912 s. 335 og 332).

Kanskje har målsaken blitt overvurdert som grensemarkør i hvert fall i denne delen av resepsjonen. Det er fristende å påstå at det ligner det man med et begrepslån kunne kalle en henologisk feilslutning når man lar også den tidlige Vinje-resepsjonen deles i to av en språkpolitisk linje, med «embetsmanns- og borgarskapskulturen på den eine sida og bonde- og bygdekulturen med alle sine variantar på den andre» (Vesaas 2018 s. 460). Da blir riksmåls- eller bokmålskribentene representanter for ett miljø, én posisjon eller én tradisjon, som omfatter den hovedstadseliten som avviste ham på 1850- og 1860-tallet, Lorentz Dietrichson, Paul Botten-Hansen, Sars, Rolfsen, Gran, Bull etc. Kanskje er det en slik forenklet inndeling som får Vesaas til å omtale Sars som en av Vinjes «motmenn» (Vesaas 2018 s. 461)!

Den målpolitiske todelingen av resepsjonen fører dessuten til at den nasjonale enigheten på tvers av dette skillet blir utydeliggjort. I tillegg kommer ideen om en språklig samvokster, som begynner å gjøre seg gjeldende i det miljøet som står fremst i forvaltningen av Vinje-bildet på det sene 1800-tallet. Sars var selv en premissleverandør for denne tanken med sin nasjonal-teleologiske framstilling av norgeshistorien, som bidro til at ideen var vel forberedt da Moltke Moe lanserte samnorsk-begrepet i 1909 (Torp og Vikør 2014 s. 234ff; Sandøy 2018 s. 225). Det er en idé som forkludrer en målmessig todeling.

«Dei er rædde han», skriver Vislie sarkastisk om den konservative eliten som Vinje måtte kjempe mot i 1850- og 1860-årene, og som det nasjonale Venstre-miljøet står i konflikt med på 1890-tallet:

[T]enk um det skulde syna seg, at denne Mannen hadde Evne til aa verka ut yver si Samtid, tenk um hans Dikting skal verta til livande Ord millom oss, so var det ute med all Danskdomen i Landet, og so er Barbariet, den svartaste Notti, komet yver oss! (Vislie 1890 s. 266)

Det er dette som står på spill i Vinje-resepsjonen i disse årene, tror jeg: å sørge for at Vinje får «verka ut yver si Samtid». Og både landsmåls- og riksmålsskribenter vil ha ham til å virke for norsk selvstendighet. Om målsaken er viktig, tror jeg altså neppe at den er det eneste sentripetale prinsippet i en Vinje-resepsjon der storpolitikken slår inn i litteraturkritikken, og der Vinje forblir en omskiftelig figur også lenge etter sin død.

Noter

- 1 I Sars' *Samlede Verker* (1912) står det «bøiet og blev», men den siste bokstaven må skyldes en settefeil.
- 2 Vislie skrev ellers både for det Holst-redigerte *Dagbladet* og for det Garborg-redigerte *Den 17de Mai*, som befant seg på den samme Venstre-linja som *Dagbladet* i unionsspørsmålet. Ifølge Olav Midttun (1963 s. 238) var det dessuten Sverdrups «svik» som Venstre-leder som dannet utgangspunkt for Vislies skjønnlitterære debut *Utan Hovding* (1889).
- 3 Trolig ville Bjerck Hagen også latt Nordahl Rolfsen få plass her dersom han hadde innlemmet ham i sin historieframstilling.
- 4 Vesaas bemerker ellers at flere som har skrevet om Vinje (Handagard, Vislie og Bang), er upresise i sin gjengivelse av begivenhetenes gang omkring Vinjes død (Vesaas 2018 s. 451 og 513).
- 5 Geir Knudsen (2008) går ikke eksplisitt inn på Andersens politiske ståsted, men etterlater et inntrykk av en person som ser vel så mye til høyre som til venstre i politikken, og som kanskje først og fremst ikke ønsker å la politikken stå i veien for egne karriereambisjoner. Ifølge Kaare Skagen sto Andersen for «[e]n kulturkonservativ pedagogikk» (Skagen 2019).
- 6 At det også for Vislie gjelder å få Vinje plassert i opposisjon til konservatismen, synliggjøres for eksempel når han om framstillingene av fåkunne, «Raaskap og Griseskap» på bygdene i *Ferdaminni* skriver: «Men *Embetsmennene* fær ikkje Skuldi for alt dette. *I denne Tidi* trur han, at dei flestalle av dei hev gjort, det dei kan» (1890 167, min uth.). Det skjer kort tid etter at han har betont hvordan Vinje selv gjør et nummer av at han skifter standpunkt i politiske spørsmål, og med en sterk antydning om at han vil fortsette med det: «Dølen paa 25 Aar vilde soleides hava ført Strid med Dølen paa 30 og Dølen paa 40 med Dølen paa 50», forklarer Vislie (ibid. s. 153) På dette tidspunktet i livsløpet er Vinje tidlig i 40-årene.
- 7 Haarberg åpner selv for en slik diskrepans mellom bruk av og holdning til de ulike målformene når han plasserer de første

Vinje-portrettene i landsmålsleiren ikke fordi forfatterne selv skrev landsmål, men fordi de var «landsmålssympatisører» og gjerne også «grundvigianere eller folkehøgskolefolk» (Haarberg 1985 s. 57).

- 8 På siste side av Kohts *A. O. Vinje. Stutt livsskildring* (1909) opplyses det at verket ble skrevet i 1904 til *Nordmænd i det 19de aarhundrede*. Denne utgivelsen, som var redigert av Gerhard Gran, ble påbegynt og utgitt heftesvis fra 1902, men kom først i innbundet utgave – i tre bind – i 1914. Kohts artikkel finnes i bind 1.
- 9 Aarnes (1991 s. 124, note 15) påpeker at Vinje framholder Wergeland som unorsk. Men under skrivingen av sin artikkel om Anton Martin Schweigaard i 1870 kommer han til å oppfatte sitt eget norsksdomstrev som «eit direkte framhald av Wergelands nasjonale gjerning», skriver Vesaas (2018 s. 441).

Litteratur

- Bull, F. (1937). *Norsk litteraturhistorie*. (Bd. 4). *Norges litteratur fra Februarrevolutionen til verdenskrigen I*. Oslo: Aschehoug.
- Claudi, M. B. (2017). «'His name is man!' The chieftain hero as type and topos in Norway around 1900». I: Bjørkøy, A. M. B. og Norheim, T. (red.). *Literature and honour*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Djupedal, R. (utg.). (1971). *Aasmund Olavsson Vinje. Dølen. Eit Vikublad*. (Bd. II). Oslo: Noregs Boklag.
- Fulsås, N. (2009). *Ernst Sars*, i *Norsk biografisk leksikon*. Tilgjengelig fra: https://nbl.snl.no/Ernst_Sars (Hentet: 9. oktober 2020).
- Fulsås, N. (1999). *Historie og nasjon. Ernst Sars og striden om norsk kultur*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Gran, G. (1916). *Norsk aandsliv i hundrede aar. Ny samling*. Kristiania: Aschehoug.
- Hagen, E. B. (2019). *Norsk litteratur 1830–1875. Romantikk, Realisme, Modernisme*. Oslo, Dreyer Forlag.

- Haarberg, J. (1985). *Vinje på vrangen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Holst, L. (1899). Ernst Sars om Vinje, *Dagbladet*, 14. juli 1899.
- Jæger, H. (1896). *Illustreret norsk litteraturhistorie*. (Bind II). Kristiania: Bigler.
- Knudsen, G. (2008). «Otto Anderssen i det moderne gjennombrudd». I: Evenshaug, T. & Knudsen, G. (red.). *Universitetet og lærerutdanningen: historiske perspektiver*. Oslo: Unipub.
- Koht, H. (1909). *A.O. Vinje*. Kristiania: Aschehoug.
- Midttun, O. (1963). *Menn og bøker*. Oslo: Samlaget.
- Mjeldheim, L. (2009). Lars Holst, i *Norsk biografisk leksikon*. Tilgjengelig fra: https://nbl.snl.no/Lars_Holst (Hentet 9. oktober 2020).
- Rolfsen, N. (1895). *Læsebog for folkeskolen*. Kristiania: Jacob Dybwad.
- Sandøy, H. (2018). «Idéhistoria om norsk språk». I: Sandøy H. og Nesse, A. (red.). *Norsk språkhistorie*. Oslo, Novus Forlag.
- Sars, J. E. (1912). *Samlede værker*. (Bd. 4). *Portrætter og essays*. Kristiania: Gyldendalske Boghandel.
- Skagen, K. (2019). Otto Anderssen, i *Store norske leksikon*. Tilgjengelig fra: https://snl.no/Otto_Anderssen (Hentet 9. oktober 2020).
- Skard, S. (1938). *A. O. Vinje og antikken. Studier i norsk åndshistorie*. Oslo: Det Norske videnskaps-akademi i Oslo/Dybwad.
- Stenseth, B. (2000). *En norsk elite. Nasjonsbyggerne på Lysaker*. Oslo, Aschehoug.
- Torp, A. og Vikør, L. S. (2014). *Hovuddrag i norsk språkhistorie*. Oslo: Gyldendal akademisk.
- Vesaas, O. (2018). *A. O. Vinje. Ein tankens hermann*. Oslo: Cappelen Damm.
- Vislie, V. (1890). *A. O. Vinje*. Bergen: Boklaget.
- Aarnes, S. A. (1991). «Og nevner vi Henrik Wergelands navn». Oslo: Universitetsforlaget.

Varg i veum eller kulturhøvding?

Vetle Vislies framstilling av
Aasmund Olavsson Vinje, primært
sett i lys av Moltke Moes omgrep
«Det mytiske tænkesæt»

Sveinung Nordstoga

Blant dei mange pionerane i målrørsla var Vetle Vislie (1858–1933) ein av dei aller mest allsidige. I tillegg til ein stor skjønnlitterær produksjon var han aktiv litteraturmeldar, han var rektor og norsklærer i lærarutdanninga i mange år og han var den fyrste biografen til Aasmund Olavsson Vinje. Biografien kom i to utgåver, den fyrste i 1890, den andre i 1929 – og om denne siste seier forfattaren avslutningsvis i føreordet: «Eg torer segja at det stort set er ei ny bok eg no endeleg hev fenge ferdig om flogvitet Vinje» (Vislie 1929 s. 5). Vislie kan ha rett i noko av dette. Kjeldetilfanget er utvida, og myteskapinga er enda tydelegare i den nyaste utgåva.

«Det mytiske tænkesæt»

Skal ein så undersøkje denne mytedanninga nærmare, kunne ein sjølvsagt brukt moderne innsikt om det mytiske på Vislies framstilling. I staden har eg gått til ein sentral person i hans samtid. I 1888 heldt den ferske professoren i folkloristikk ved Det Kgl. Frederiks Universitet i Kristiania, Moltke Moe, ei forelesingsrekke om «Det mytiske tænkesæt», og stoffet kjem seinare ut i bokform (Moe 1926 s. 265 ff). Moe er langt på veg samtidig med Vislie, slik at bruk av denne kjelda kan sjåast på som ein freistnad på å gå inn i ein historisk situasjon på historias eigne premissar. Dessutan hadde Moltke Moe ein sterk posisjon i både landsmåls- og riksmålsmiljø som var engasjerte i fornorskingsarbeid (til dømes som språkkonsulent til lesebokredaktør Nordahl Rolfsen), og dermed er han sentral i nasjonsbygginga.

Moes synspunkt blir tolka, på same måte som Vislie blir tolka. Ein kan kanskje stå i fare for å begå eit hermeneutisk harakiri. Likevel er myteomgrepet til Moe svært konkret formulert, det synest råd å bruke og det er allment og grunnleggjande ved at det går ut over forståingsrammene til folkloristikken.

Det berande spørsmålet eg såleis stiller meg er dette: I kva grad er myteomgrepet til Moltke Moe gyldig og relevant i framstillinga Vetle Vislie gjev av Vinje i dei to biografiane? Som ei naturleg forlenging av dette vil eg også kommentere Vinje-framstillinga som Vislie gjev i to viktige samtidige tekstar – direkte i litteraturhistoria *Boksoga for lærar- og ungdomsskular* (fyrsteutg. frå 1901), indirekte som medredaktør i *Lesebok for folkeskulen* (1906).¹

Moes myterefleksjonar er prega av tilbakeblikket. Det å rekonstruere gamle førestillingar er ei form for kreativ fantasiverksemd som heng saman med tilhøvet mellom fantasi og forstand. Han framhevar det å tenkje i bilete som eit viktig trekk ved det mytiske. I slike høve fungerer ikkje biletet og *bruk* av bilete saman. Fantasi

og forstand verkar ikkje saman, men dreg i ulike retningar. Ein *blir verande* i ei bileteleg og fantasifull førestilling, det er den som er objektiv og verkeleg.

Brukt på tilfellet Vinje kan ein såleis spørje seg i kva grad han blir verande i biletlege førestillingar, eller sprengjer han seg ut av desse og blir rasjonell argumenterande? Begge desse trekka har som vilkår ei sterk diktarisk kraft, «en løftet stemning», eller «en sterk indre bevægethet» (Moe 1926 s. 266).

Etter at Moltke Moe innleiingsvis i «Det mytiske tænkeset» understrekar at eventyra er i strid med «alle logikkens og erfaringens lover», framhevar han den diktariske skaparkrafta som ligg bak. Her bruker han nettopp orda «en sterk indre bevæghet-het», ei indre kraft som let seg bevege. Fantasien oppstår ikkje i eit tomrom, den er eit resultat av eit fenomen, ein observasjon, ein episode som set i gang fantasien som igjen uttrykkjer seg i form av stemningar: «[S]temningen er fantasiens vibrering», skriv Moe. Fantasien er altså «evnen til reproduktion av gamle forestillinger», heiter det (Moe 1926 s. 266).

Ved å bruke *mytisering* konkretiserer han det å dikte som fenomen. Den skapande diktinga har sine føresetnader i «digt-røtter», som igjen er utslag av

en foreteelse som sætter fantasien i svingning, skyter alskens fantasi og forestillingsminder sammen som et krystalliasionscentrum – plutselig, af sig selv, usøkt og uvilkaarlig, uten viljesimpuls vækkes minde efter minde, vækker den ene forestilling den anden» (Moe 1926 s. 268).

Moltke Moe konkretiserer det mytiske, og han set det inn i samanhengar ein kan kjenne att frå dagleglivet, så å seia. Samstundes har han kanskje eit noko mekanisk syn på gjenskinga av minne og førestillingar. Han snakkar om «reproduktion» og

ikkje rekonstruksjon. Likevel kan desse momenta prøvast ut på Vislies tekst – fokus på skrivemåte vil likevel få fram konstruksjonsaspektet. Framstillinga gjev seg ut for å vera ein biografi, ikkje ved ei direkte sjangernemning, men ved undertittelen «Liv og diktning». Boka er altså ei forteljing om ein viktig diktar som (truleg) blir framstilt som ein mytisk figur (jf. Mikhail Bakhtin som understrekar også *det fortidige* sin plass i mytedanning, sjølv om han tek utgangspunkt i romansjangeren (Bakhtin 1981 s. 147)). For egg går nærmare inn på Moltke Moes myteomgrep med tanke på Vinjes tekstar, må Vetle Vislie presenterast nærmare, som sentral i Vinje-resepsjonen.

Vislie og Vinje-resepsjonen

Vetle Vislie er ein våre mest kjende *norsklærarar* og gav som nemnt ut ei viktig litteraturhistorie, som har blitt brukt i fleire generasjonar i norsk lærarutdanning.² Her formidlar Vislie eit Vinje-bilete som på tydeleg vis skal høve inn i ein nasjonsbyggings- og norsksdomsideologi. Me veit også at Vislie var svært viktig i redigeringa av tredje bindet av *Lesebok for folkeskulen* (1906), som Andreas Austlid redigerte. Tvillaust står Vislie inne for den Vinje-teksten som er med her, sjølv om den er skriven av Ivar Mortensson (Nordstoga, 2011 s. 158 ff). Gjennom desse tre tekstane vil ein altså få eit visst inntrykk av korleis Aasmund Olavsson Vinje blir formidla til ålmenta, til lærarstudentane og til folkeskuleeleven. Dei to utgåvene av biografien blir lagde mest vekt på, sidan dei er dei største verka og finst i to utgåver.

Det kan også vera verdt å minne om at Vetle Vislie var ein kjent litteraturkritikar. I verket *Norsk litteraturkritikks historie* framhevar ein Vislies melding av *Sult*, ei melding som for så vidt er både representativ for tida, men også moderne i si individualisering

av svolt-kjensla. Den legg meir vekt på det fysiologiske aspektet enn det naturalistiske (Vassenden 2016 s. 92)

Biografiforskar og professor Marianne Egeland meiner at dei fleste norske litterære biografiane er «apologetiske og hagiografiske» (Egeland 2000 s. 60) (ho nemner biografien *Aasmund Vinje. Eit dikt om det frie ord* (1921) – på vers – av Idar Handagard som eit typisk døme (fyrste utg. 1919, trykt i boka *Folkekrav*)). Merkelappen til Egeland høver også på biografien til Vislie. Den særskilde høvdingkulten ein kunne finne i landsmålsmiljø er ein variant av denne hagiografiske biografitradisjonen. I si avhandling om Kristofer Uppdals lyrikk fører førsteamanuensis Mads B. Claudi ideologiske spor tilbake til professor Ernst Sars som igjen introduserte den britiske historikaren og essayisten Thomas Carlyle for norsk ålmente i *Ny Norsk Tidsskrift* i 1878. Tida vil snart koma for dei stor menn i historia, seier Ernst Sars, når ein etter kvart frigjer seg frå «den naive traditionelle Forestillingsmaade» (Claudi 2016 s. 154). Det skulle vise seg at Sars fekk rett. Ein dokumentasjon over denne kulten er professor Olav Midttuns utgjeving *Mål og menn* frå 1968 som inneheld mange kortare biografiske tekstar frå om lag 1920 og framover (opphavlege talar og kortare artiklar).

Den same Olav Midttun sat på eit stort materiale og planla å skrive den store «Vinje-boka», men prosjektet blei aldri realisert. Rett nok gav han ut den vesle biografien *A. O. Vinje* i 1960, men dette er berre ein kortversjon.

Den kjende avhandlinga til professor Sigmund Skard, *A. O. Vinje og antikken*, frå 1938, er ikkje ein biografi, men innleiingsvis blir Vinje-resepsjonen kategorisert. Dei samtidige med Vinje, til dømes Ernst Sars, såg på han som ein som var annleis, ein kuriositet, ein harlekin, med spesielle lyriske evner («harlekin-synet»). Andre samlar seg om det organiske synet. Ein prøver å sjå Vinje ut frå eit vokstersyn. Bak det omflakkande

og skiftande livet, som berre er overflatefenomen, skjer det ein vokster der Vinje utviklar seg til ein stor kulturpersonlegdom (representantar for dette synet er professor Halvdan Koht, Vetle Vislie og Olav Midttun) (jf. omtalen av denne todelinga i Skard 1938 s. 9 og Vesaas 2001 s. 11).

Vislie, som ideologisk og litterær premissleverandør, er sentral i utforminga av Vinje-biletet, i dei fyrste tiåra etter hans død. Knappt nokon diktar var så mykje omdiskutert i si levetid, og knapt nokon har så ulike resepsjonshistoriske linjer knytte til sitt namn. I tillegg til Skards todeling kan ein trekkje ei kronologisk linje. Etter Vislies mytisk-nasjonale framstilling, markerer Sigmund Skards doktorgradsavhandling ei ny retning mot antikken og på 1980-talet kjem dei viktige ny-lesingane til Sveinung Time (1982) og Jon Haarberg (1985) som legg vekt på karnevalisme og Bakhtins teoriar om latteren.

I si framstilling av Vinje-resepsjonen vurderer Erik Bjerck Hagen både Skards klassiske og idealistiske Vinje-syn og også Times og Haarbergs «bakhtinisme». Han konkluderer med at dei meir pragmatiske lesingane til professor Francis Bull, Ernst Sars, Olav Midttun og Vetle Vislie på ein måte gjev eit rettare bilete av dikteren og fenomenet Vinje enn Skard, Haarberg og Time som har tydelege ideologiske premisser for sine lesingar (Bjerck Hagen 2019 s. 526). Utan å støtte dette synet forsterkar det likevel inntrykket av Vislie som nyansert og open i si tilnærming, sjølv om også han har sin ideologiske agenda.

Det seier seg sjølv at denne høvdingkulten, som påviseleg finst i landsmålmiljøet på denne tida, innbyr til myteskaping. Min hypotese er at Vislies framstillingar har sterke mytiske trekk som igjen har verka svært styrande for seinare oppfatningar. Det er heller ikkje urimeleg ein slik hypotese stemmer når ein ser på den svært sterke stillinga Vinje fekk som nasjonal samlingsfigur i landsmåloffentlegheita, til dømes som midtpunkt i

stemne-kulturen til ungdomslaga tidleg på 1900-talet (Grepstad 2006 s. 129).

To biografiar – ein biografert?

Det er viktig å ha i bakhovudet at biografien til Vislie, begge utgåvene sett under eitt, er, som eg har vore inne på, ei variert og balansert framstilling på mange vis. Han trekkjer inn mange kjelder, spesielt slike som kan kaste lys over debattanten Vinje – ei side som han bruker vel så mykje plass på som den skjønnlitterære forfattarskapen og reiseskildringane. Innramminga er hagiografisk, men innhaldet elles har mange perspektiv, og Vislie stiller seg også kritisk til mykje av det Vinje skriv og står for (jf. Bjørnson-debatten). Ofte er det litteraturmeldaren Vislie som skin igjennom, i t.d. tidlege dikt og i omtalen av *Storegut*. Trass i desse nyanseringane skal eg no drøfte om myteomgrepet til Moltke Moes let seg bruke på Vislies Vinje-framstilling.

Den utvalde

Vetle Vislie bruker ein del plass på å skrive om Vinjes bakgrunn – om slekta, landskapet og det mytiske Telemark. I den fyrste utgåva skriv han om landskapet og korleis dette varierer, og som viser korleis dette kan ha fantasiskapande kraft. Dette fungerer i biografien retrospektivt, Vislie ser tilbake på dei diktarføresetnadene som ligg i oppvekstvilkåra. Slekt og landskap – og slett ikkje sosiale tilhøve – står i fokus. Guten veks opp i skiftande landskap, og dette *skaper* så å seia kunstnaren. Det blir klårt korleis landskapet både stimulerer fantasi, lengt tilbake og framkalling av minne:

I ei sovori Natur fær Stemningar Magt yver Manna-Hugen. Er du fyrst så lagad, at du kann kjenna dette velduge Tunglynde

i Naturi yver deg, og hev du som Vinje livt deruppe millom desse Fjelli som Barn og Ungdom, eit Liv i tunge Sorger og lyftande Augneblink, so hev du fenget Merkje av det, som stend all din Dag. Jamnt og stødt sidan vil du kjenne deg i Ætt med denne tunglynde, einsame Øydemarki og lengta mot henne.
(Vislie 1890 s. 9)

Denne blandinga av nostalgisk lengt og romantisert syn på kausaliteten landskap-kunstnar blir forsterka i andre utgåva, og i tillegg sper han i sine raseteoriar. Telen er ei samanblanding av breiskallarr og langskallar, av innflytte hordar og ryger og folk austantil. Slik oppstår altså telemarking, og flogvitet Vinje er ein ekte telemarking, med «den store hugen, livleg fantasi og sterke kjensler». På botnen, står det vidare, finst «tungt alvor, sorg, saknad, men lått og skjemt i munnen» (Vislie 1929 s. 14). Det er heller ingen ulempe at det ikkje har vore noka særleg innblanding av «det framande Blod» i den 800 år gamle ættelekkja (ibid. s. 19).

Ein markant skilnad mellom bøkene er profilen på innleiinga. I 1929-utgåva blir flogvitet grundig kommentert innleiingsvis, i motsetnad til i fyrsteutgåva som legg vekt på at Vinje var av rein bondeætt. Romantikaren Vislie syner seg når han skriv om flogvitet. Hans litteratursyn hadde i seg sterke estetiske komponentar, og han har pga. litterær legning sans for det romantiske og mytiske. Idar Stegane skriv: «Vislies lyrikkomgrep, som er styrande for hans vurdering av Vinje, er frå vår stode strengt estetiserande, og dermed trongt» (Stegane 1987 s. 136). Han blei nok ikkje heilt akseptert som ein fullgod forfattar av dei som stod for ein markert realistisk poetikk (Løland, Tvedt). Medan hovudpersonen Vinje forfektar eit syn på geniet som den som går i strid og brøyter nytt land på mange område, støttar biografen seg på synet på geniet som ein utvald. Nokre metaforiske

utsegner viser det: «Vinje hadde i seg den utøymande og veldige drivkrafti som sermerkjer flogvitet. [...] [H]an opna si ånd for alle strålar i åndsheimane. [...] [H]han var so rik at han *måtte* tala og skriva» (Vislie 1929 s. 8–9). Som me ser er dette den krafta som Moe skriv om, dette er sinnets «bevægethett» og den ånda som skaper ei «løfted Stemning».

I fyrsteutgåva har Vislie problem med å setje Vinjes liv i perspektiv, mykje pga. tidsavstanden. Han ser at Vinje har vore viktig, men veit ikkje heilt kva han eigentleg har betydd («Eit barn av eit uferdugt Folk, veik og vinglande i si ærekjensle som Nationen sjølv» (Vislie 1890 s. 357)). Typisk for den litterære Vislie meiner han at det er diktaren Vinje som kjem til å bli ståande (sst.). Skilnaden mellom dette opne og prosessuelle synet på Vinje opp mot vektlegginga av flogvitet, vil ein ikkje minst oppdage når ein samanliknar omtalen av *Ferdaminne* i dei to utgåvene.

Rekonstruksjon av fortida og satirisk brodd

I 1929-utgåva let Vislie oss møte, ikkje berre den journalistiske reporteren, men også Vinje som ein romantisert og lengtande skapnad. Her gjeld i høgste grad Moltkes Moes ord om å la seg vekkje opp og få ny erkjenning av fortida. Fenomen – augnesyn – set i gang fantasi og stemningar. Diktet «Ved Rundarne» blir nemnt. Dette kanskje mest kjente augnesynet i norsk litteratur gjev Vislie att med sine ord: «Han vaknar liksom til nytt liv når han gjeng yver endelause flotter og flyer og ser fjellpiggane stiga fram med blågrå hettor yver hovudet, medan soli fargar fjell og flott med sin himmelske eld» (Vislie 1929 s. 144). Kva dette synet betyr for Vinje sjølv, kjem fram i dei to fyrste versa i tredje strofe i diktet «Ved Rundarne»: «Alt er som fyrr, men det er meir forklarar, / so Dagens Ljos, meg synest meir bjart» (Vinje 1897 s. 118). Den same type oppleving lyfter Vislie fram,

ikkje overraskande, når Vinje kjem til Drivdalen og gjev att diktet «Drivdalen». Han høyrer mellom anna «Naturens store /og friske, glade Hjarteslag». Den store livets rytme er fanga i desse orda. Det er elles slåande kor sanseleg Vinje er når han skildrar desse openberringane, til dømes i dei siste orda før «Ved Rundarne», som Vislie ikkje nemner: «turkande Sveitten af Panna mi», skriv Vinje (Vinje 1975, s. 45). Berre bruk av presens partisipp her fører lesaren naturleg inn i diktet. I episoden ved Drivdalen siterer ikkje Vislie dei to siste strofene, der den siste er både mytisk og sanseleg: «Kver Sin og Segi stram seg spenner; / og løyst eg er av alle Baand / og på mit Hovud liksom kjenner / eg Livets varme, signad' Haand». (Vinje 1897, s. 121).

Det er neppe grunnlag for å meine at Vislie medvite har gjort Vinjes opplevingar mindre sanselege, men det er likevel eit poeng at han siterer heile fem av dei seks strofene frå diktet «Fraa Sundnes» («Her ser eg fagre fjord og bygder»), og kommenter dette – og ikkje dei to før nemnde dikta. Diktet handlar om korleis ein sommarkveld på Sundnes på Inderøy framkallar dei gamle kjempene og dei gamle heltane. Vinje kjenner seg i slekt med «slike som kunde skjemta med sine eigne sår». Her blir fortida rekonstruert: «I myrke Villa tidt dei ravad/men endaa er det sanne Ord/ Dei aatte det som du må hava/om ein gong du skal verda stor» (Vislie 1929 s. 146). Det er ein klokskap som dei gamle kjempene stod for som ein ikkje må gløyme, men heller ta med seg – dei gamle germanske heltane, gudane, vikingane, rydningsmennene, bondeførarane stod for verdier og allmenngyldige eigenskapar. Vinje argumenterer ikkje for dette, men framkallar dei i eit syn, og i form av eit dikt.

I fyrsteutgåva har ikkje Vislie med slike framkallingar. Her blir heller Vinje til ein bygdesosiologisk observatør og aktør som ikkje legg noko i mellom når han kritiserer dagleglivet på bygdene, så som i den kjende skildringa av grauten på Grut som Vislie gjev

god plass. Me augnar kontrastane i verket *Ferdaminne*: Fattigsleg liv, mangel på reinsemd, ulik arbeidsfordeling, gamle og nedervde tankemåtar sett opp mot hjartelege opplevingar langt inn i dei mytiske sfærane. Det er verdt å merke seg at han nemner verken dikta «Ved Rondane» eller «Drivdalen» i denne utgåva.

I det heile er det skilnader på korleis *Ferdaminne* blir introdusert. I den eldste utgåva blir brodden i framstillinga trekt fram – det satiriske åtakket mot alskens nasjonalromantiske oppfatningar av bondelivet. Vislie seier at boka er «satirisk, av di han med bitande Spott og ærleg Harme tek den falske Glimen og Glansen av Bondelivet og syner det fram i all si Armod» (Vislie 1890, s. 159). Men det er ingen vanleg satirikar Vislie vil lyfte fram. Det er liksom det bur fleire «tidsaldrar» i han, og dei mange andleta til Vinje, som han viser lesaren i *Ferdaminne*, blir framheva. I 1929-utgåva finn ein noko av dei sama synspunkta, men her blir Vinje framstilt mindre polemisk. Som ein konsekvens av den retoriske-språklege sjølvframstillinga som *Ferdaminne* er, må ein sjølv sagt ha ei kritisk haldning til sanningsgehalten i teksten. Dette poenget ser Vislie, medan Halvdan Koht let seg rive med av nasjonal patos, ifylgje Bjerck Hagen (2019, s. 517).

Dramaturgien

Ein biografi har alltid ein innbakt dramaturgi, om enn biografen prøver ut nye framstillingsformer. Eit viktig stadium i Vinjes liv er avskilet frå Mandal og det at han kjem til Kristiania. Han entrar altså ein ny scene, kjem i eit nytt miljø og gjer seg med ein gong gjeldande i kulturlivet. Det er på mange vis Kristiania, med sitt meir og meir pulserande og politiske miljø, som *skaper* Vinje. I fyrste utgåva blir denne nye livsfasen introdusert, etter svært realistiske mål: «[M]en daa han var komen derinn, og dei 10 Dalarne, han hadde med, var Ende, vart han so sutfull

og tunglynd, at han totte, han ikkje kunde liva» (Vislie 1890, s. 54). Historia om det tenkte sjølv mordet, ved å la seg verve til militærteneste, slik at ei «ærleg Kule» kunne ta livet av han, blir også nemnt. I 1929-utgåva er introduksjonen heilt annleis:

Då Vinje, 30 år gamal, kom til Oslo, hadde han alt fenge noko av den åndssvipen som vart sermerkt for honom gjennom heile livet. Han var langtfrå ferdig med si utvikling; men me ser alt den kâte, uvyrdne spottaren som hadde stor evne og god vilje til å driva gjøn med fåkunne og trongsyn, med alt tilgjort og uekte» (Vislie 1929 s. 66).

Ein kan som nemnt rekne Vislies biografi til den hagiografiske tradisjonen, der ein premiss for framstillinga er meir *ethos* enn *praxis*, omgrep som var viktig for ein av grunnleggjarane av sjangeren, grekaren Plutark (Walton 2008 s. 27). I denne passasjen blir det viktig for biografen å understreke nettopp dette ethos. Noko er på gang: Vinje har to i seg til å bli ein ny og uredd førar for mange av dei nasjonale og kulturelle verdiane som Vislie sjølv kunne stå inne for.

Sakprosa, syn og tanke

Idet me nærmar oss sakprosaen til Vinje melder ein ny innfallsvinkel seg, nemleg den distinksjonen som Moe gjer mellom biletet/synet og tanken. Bilete og tanke fungerer i hop på så mange vis i Vinjes sakprosa, kan ein forvente. Men korleis organiserer så Vetle Vislie stoffet sitt her?

La oss fyrst understreke dette: Vislie gjer ikkje Vinje til eit psykologisk kasus, ein særling, ein original, ein skjemtegauk som vingla hit og dit, slik ettertida har gjort han til i fleire tilfelle (jf. utsegna til Jon Haarberg: «Vinje-litteraturen er i sin

grunntendens psykologiserende og biografisk» (1985 s. 17)). Likevel *minner* mykje av det biografiske tankegodset om dette.

Vislie skriv dette når han karakteriserer bladmannen Vinje:

Han var ikkje godt fallen for rein abstrakt tenkjing. Kjensle og hugsyn var sterke i honom og førde honom ofte bort frå den strake logiske tankevegen. Han gjorde seg fort ferdig med den Hegelske filosofi, og hadde ingen stor vyrndnad for den deduktive og reint abstrakte tenkjemåten. Det høvde betre for honom å halda seg til det konkrete. Han var ingen kaldklok tenkjar, men eit menneske med varmt blod og stor ofse, sterk i samhug og mothug. Det er mykje av vårleg æsing og uro i huglyndet hans, og difor skifter han ofte meining ettersom hugen driv honom; men difor hev også hans dikt og prosa so sterke fargar (Vislie 1929 s. 278).

Utsegna er mangetydig. For det eine er dette eit døme på den psykologiseringa som Haarberg meiner Vinje har vore utsett for. Den abstrakte og logiske evna må vike for kjensleladde innfall og utfall. Og ikkje minst greier ikkje Vinje å slutte noko på eit abstrakt nivå ut frå observasjonar. I alle fall greier han ikkje å vera konsekvent i si tenking. Han blir altså «verande» i sitt bilete – slik Moe er inne på – og greier ikkje på ein fullgod måte å trekkje logiske slutningar av det han ser og oppdagar.

Utsegna seier truleg meir om Vislie enn om Vinje, kan ein vera freista til å hevde. Vislie skaper ein motsetnad mellom den logiske tenkinga – som er «kaldklok» – og den subjektive og konkrete opplevinga. Dette er ein refleks av Vislies eigen estetikk, og han gjer Vinje til ein vulkan av kjensler og kjenslekraft, og slett ikkje til ein «tankens hærmann» (jf. undertittelen til biografien til Olav Vesaas (2001)). Vinje blir altså verande i den mytiske sfæren, også når Vislie skriv om bladmannen og journalisten.

Denne oppfatninga blir stadfest når han omtalar Englandsferda. Vinje «dømer ogso i dette verket subjektivt, um han enn hev streva etter å vera objektiv og grunngev sine slutningar» (Vislie 1929 s. 163). Framleis er Vinje ingen sterk logikar – «Bretland og Britarne» er primært ei ærleg bok, er Vislies poeng.

Mangel på abstrakt tenking?

Korleis grunngev Vinje sine meiningar? Svært ofte – ja, dette er ein gjennomgåande retorisk strategi – forklarar Vinje eit fenomen med ei historie, for å samanlikne og gje døme. Derfor trekkjer han ingen konklusjon basert på logiske tankerekkje. Men det som Vislie overser, er at dei historiene og hermene han fortel kan vera slåande og presise metaforar på eit saksforhold, og til overmål er dette ofte vittige, humoristiske og overraskande formuleringar. Vislie overser det saklege innhaldet i biletlege framstillingar, og han undervurderer også den retoriske krafta i spissformuleringar og overdrivingar. I det heile blir Vinje-tekstane alltid sett i eit referensielt tilhøve til røynda, og med det ikkje vurdert som retoriske sjølvframstillingar.

Vinje ser mykje konservatisme og etnosentriske tankemåtar i England – «dei tror banna paa at deira samfunn er det beste i verdi». Han svarer med denne historia: «Det er eit gamalt Eventyr om ein Trollmann, som kunde kringganga og fjetra ein Fuglehop» (Vislie 1929 s. 162ff). Grunnleggjarane av det engelske samfunnet må ha vore som denne trollmannen, for «dei Britiske aandir kunna heller ikkje koma ut um den Ring». Dessutan skrik ikkje desse fuglane. Kulturlivet i England bryt altså aldri ut av det britiske, det er stillteiane semje om kva kultur er og korleis den skal formidlast. «Fastlands-Nationarne hava fritt seg ut fraa denne Trolldom», meiner han. Vislie konkluderer med at kritikken av Bretland og Britarne er «einsynt og ikkje

alltid rettferdig». Dermed markerer han indirekte avstand til Vinjes retoriske biletleggjingar, medan han i fyrste utgåva frå 1890 stiller seg nøytral: «Eg hev ikkje noko med aa døma um, anten Vinje hev Rett eller Urett i sine drjuge Skuldingar mot det britiske Samfundet» (Vislie 1890, s. 197). Ein kan hevde at denne historia fungerer som eit døme på eit sakstilhøve. Vinje både forklarar og opplyser ved hjelp av skildringa av trollmannen.

Ein annan tekstpassasje, om lag i same gate, er eit anna døme på Vinje retoriske strategi. Slik illustrerer han kor kapitalistisk den engelske mentaliteten er. Ein gut gjev andre lov til «at draga ein sinnad Katt etter Rumpa nedetter den nakne Ryggen hans mot å leggja tolv Skilling i Bitaling. Han var ein ærleg og strævsam Kar; men han hadde mest ein religiøs Age for Pengar, som störde honom til desse Sjølvpinslur» (Vislie 1929 s. 158). Denne mannen har altså kome langt i engelsk tankegang, konstaterer Vinje. Han refererer små episodar, pussige personar eller tankevekkjande hendingar frå dagleglivet. Slik denne utsegna fungerer, som Vislie trekkjer fram i begge utgåvene, ser ein at Vinje blir verande i biletet, i historia og i det han fortel. Berre ei setning til slutt lagar ei kopling til saka. Med andre ord blir også Vinje her tilbakeskodande, sjølv om dette ikkje er eit eventyr, men eit personleg minne frå hans side.

I andre utgåva har Vetle Vislie som nemnt med eit langt kapittel om «Bladmannen Vinje» (Vislie 1929, s. 277ff.). Om Vislie ikkje meiner han har anlegg for abstrakt tenking, blir likevel den sterke åndskrafta til Vinje lagt vekt på. Han er den som er orientert om nye straumdrag i tida, og han kan som diktar og bladmann, «lik som stå på Olymp og sjå fritt ut yver dei tankevisser som opna seg for den mannen som heilhuga fylgde med i alt framsteg» (ibid. s. 279). Det slår åndeleg gnistar av sakprosaen hans, akkurat som det gjer av diktinga.

Samanfattande om biografien

Me kan slå fast at Vislie i andre utgåva i svært liten grad skriv om Vinjes retoriske praksis, men heller om dei vilkåra som gjeld for Vinje – som eit geni frå folkedjupet – i det å verke som ein «tankens hærmann» for det norske folket. Med rette blir Vinjes sakprosa oppfatta som eit uttrykk for «sindets bevægethet», som Moltke Moe skriv om. Som bladmann er også Vinje ei åndeleg kraft som kan bevege lesarane, som kan vera impulsiv og subjektiv. Det er «mykje av vårleg æsing og uro i huglyndet hans» (Vislie 1929 s. 278). På bakgrunn av dette skulle ein tru at Vinjes personlegdom er til hinder for hans eige arbeid. Sjølv om Vislie meiner at personlegdomstrekk kan ha verka som stengsel for verksemda hans, er likevel framstillinga balansert. Pga. av den eldfulle fantasikrafta greidde Vinje å rive ned «gamle fordommar og forelda synsmåtar», trass i at han, ifylgje biografen, altså ikkje hadde nokon særlege evner for abstrakt tenking.

Moltke Moes poeng om at den diktariske skaperakta må vera ein konsekvens av ein indre «bevægethet», kjem til uttrykk når Vislie skal konkludere og summere opp den andre utgåva av biografien sin. Myteaspektet er markant, og han skriv at «skal me leita inn til det inste og beste i dette merkelege og mangslungne menneske, so må me taka for oss hans *personleg-lyriske diktning*, som ikkje hev noko anna formål enn å tolka sorg eller glede» (Vislie 1929, s. 249) (forf. uth.).

Verdt å merke seg er at denne karakteristikken er eit stykke frå den tankemåten når han vurderer Vinje i 1890-utgåva. Her minner han om at ein må ikkje gå den villfaringa at Vinje berre er ein idyllisk skapnad. Kjernen, «mergen», i diktninga til Vinje er «den sterke grovslegne realismen», skriv han. Og ein må hugse på den «aldri trjotande *Ironien* yver seg sjølv og andre» (Vislie 1890 s. 322) (forf. uth.), og han framhevar intelligensen

og kunnskapen som sider ved Vinjes verksemd som gjer han til ein, som på fleire område, viste veg. I det heile legg Vislie i denne utgåva vekt på ironi og satire, til dømes når han understrekar at heile *Ferdaminne* er ein einaste satire over «dei som vil stengja seg inn» (og dermed sparkar han indirekte til Ibsens Vinje-syn i *Peer Gynt*). Ironi som fenomen får også plass i Vislies drøftingar, også kopla saman med det poetiske (Vislie 1890 s. 261ff). Det er ein kunstnarleg fridom over ironien, og denne poetiske frigjerande leiken kan også minne om den forståing av fantasi-omgrepet som Moltke Moe legg for dagen. Kunstnarsinnet er fritt og uavhengig, og i stendig rørsle. Frå å vera ein kunstens frifant blir Vinje så meir mytisk-konserverande i 1929-utgåva.

Me kan slå fast at Moltke Moes myteomgrep let seg bruke på Vinje-oppfatninga til Vetle Vislie, vel og merke i størst grad i 1929-utgåva. I denne teksten viser døma at Moes myteomgrep er ganske dekkjande.

Trass i at eg har sett på nokre meir eller mindre spreidde døme, og dermed ikkje teke utgangspunkt i heilskaplege vurderingar, meiner eg at desse døme er så pass representative for innhaldet i dei to utgåvene at ein kan konkludere med at Vislies andre utgåve gjer Vinje til ein meir markant mytisk skapnad enn i fyrste bindet. Dette har ikkje berre å gjera med Vislie sjølv. Også trekk ved korleis landsmåloffentlegheita utvikla seg i perioden 1890–1930 spelar inn. Den blir meir nasjonal, den blir meir og meir prega av ein hyllingskultur og den får stadig større kulturell sjølvtilitt utover på 1920-talet. Stikkord er folkehøgskulane, stemnekultur, landsgymnas og mange landsdekkjande publikasjonar.

Rundt 1930 står altså A. O. Vinje fram som eit stort flogvit med eit sterkt nasjonalt sinnelag i manges auge. Men seinare dette tiåret skulle Sigmund Skard og avhandlinga hans sterkt modifisere dette synet. Vektlegginga på ironi og satire kjem inn i resepsjonen på 1980-talet, og her er ein på sett og vis tilbake til

Vislies fyrste utgåve, som nettopp trekkjer fram det ironiske og den «grovslagne» realismen ved A. O. Vinje.

Boksoga, Bjørnson og Storegut

I 1901 kjem den fyrste utgåva av *Boksoga*. Seinare skulle det kome i alt sju utgåver av verket. *Boksoga* er strekt prega av ein nasjonsbyggingsideologi med vekt på det nasjonale, og i det forteljingsparadigmet som Vislie skriv innafor er det å reise seg etter firehundreårsnatta sentralt. *Boksoga* er også historia om heltar og skurkar, blant dei siste høyrer hanseatane som blir omtalt som dei «framande fantarne» (Vislie 1905, s. 28). Sidan teksten om Vinje er kort, og forfattaren må velje med omhug det som er viktig, er det vel verdt å merkje seg det som han trekkjer fram. Personen Vinje blir skildra; korleis han såg ut, ganglaget, andletsform, nasen og det mykje omtalte skeive auget. Dette er meint som ei pedagogisk tilrettelagd levandegjering, men ideologisk er dette eit utslag av ei interesse for og ei vektlegging av rase og utsjånad (jf. førestillinga om langskallar og breiskallar). Ein kan lett tenkje seg at dette vil føre til myteskaping blant dei komande lærarane som las dette. Skildringa er ikkje berre ei psykologisering, Vinje blir nærmast eit vilt dyr som ikkje er tamd og som ser stygt ut. Vislie bruker fleire gonger uttrykket *Varg i veum* om Vinje (etymologisk: ein ulv på eit heilagt område). I 1890-biografien blir det brukt tre gonger, og i *Boksoga* står det: «for Vinje hadde gjort seg til varg i veum baade her og der med kjeften sin» (ibid. s. 146).

Dikotomien Bjørnson – Vinje lever også i beste velgåande i *Boksoga*: Berre Vinje var i stand til å skildre bondelivet slik det var, i motsetnad til Bjørnson. Det er nok striden om meldinga av *Arne* som dukkar opp på overflata her, og dessutan har ein behov for å skape heltar og degradere motstandarar. For målrørsla

og Vislie var det all grunn til å skape eit skurkeaktig bilete av Bjørnstjerne Bjørnson pga. sviket mot målsaka. Dette er også eit døme på ei pedagogisk og diskursiv tilpassing. I begge utgåvene av biografien målber Vislie ein varsam kritikk mot Vinje som ikkje ser den litterære djupna i Bjørnson (i 1929-utgåva går han lengst i denne kritikken. Vinje blir her samanlikna med ein «pedantisk skulemeister som endeleg skal retta stil, og som strevar hardt for å få låtten laus i klassa» (Vislie 1929 s. 128)).

Verdt å merkje seg er også at Vislie trekkjer fram *Storegut i Boksoga* som det «det beste større verket» (Vislie 1905 s. 147). Dette høver godt i hop med korleis den skjønnlitterære delen, med alle dei kjende dikta, har forrang framfor sakprosaen. Mange av dikta er «ovfagre», skriv Vislie, og med dette synest han å leggje mykje mindre vekt på det ironiske og satiriske, som han skriv mykje om i 1890-utgåva av biografien. Det primære med *Storegut* er at verket skildrar livet i fjellbygdene: «[M]e fær vita korleis dei tenkte og tala, hata og elska» (Vislie 1905, s. 147). Tanken og ideen om det mytiske Telemark står sterkt hjå Vislie, og derfor blir *Storegut* eit ideologisk verk som har brodd mot danskestyret og som syner fram livet i eitt av dei rikaste områda for norsk folkekunst. Men *Storegut* blir også gjort litterært relevant. Det er ei «tiljamning» mellom romantikk og realisme, og linjer til Welhavens dikt blir trekte. Likevel er konklusjonen at Vinjes tekstar skildrar livet som det «røyneleg var».

I denne lærebokteksten er fantasikraft, stemningar og det å bevege lesaren inn i nye tankeverder lagt lite vekt på. Det å skape seg bilete og bli verande der, som Moltke Moe var inne på, blir ikkje ein del av Vinjes poetikk. Snarare er det meir realistiske mål som gjeld når ein vurderer forfattarskapen. Ein får greie på korleis livet i alt sitt mangfald var i fjellbygdene, les ein *Storegut*. Men likevel er denne interessa for fjellbygdene ein del av det å framkalle fortida: Fjellbygdene har eit levesett og kultur som er

det norske og som nasjonen Noreg kan bygge sitt fundament på. Det er altså viktig å lesa *Storegut* for dei nyutdanna lærarane.

Lesebok for folkeskulen

Teksten til Ivar Mortensson om Vinje i Andreas Austlids *Lesebok for folkeskulen*, er i det store heile mindre romantiserande enn Vislie-tekstane me har undersøkt (1906). Ein kunne kanskje forventa at denne høgnorske og mytologiske gjendiktaren av eddadikt ville skape ein mytisk Vinje, men det blir heller lagt vekt på den lesekulturen Vinje vaks opp i, og i tråd med dette korleis han går over til landsmålet. Dette perspektivet på Vinje er pedagogisk. Lesarane, landsmålelevane på bygdene, har tilnærma same oppvekstvilkår som den guten dei les om. «Det dølske» blir det kulturelle springbrettet for han: «han kjenner seg som ein tankens adelsmann imot alle byfolk og flatlandsfolk, for di han er fjellmann». Mortensson formidlar langt på veg eit Vinje-syn som er meir rådande i dag enn i 1906, då denne teksten blei publisert: «Han var så løgjen til aa tala, at det var gaman aa høyra paa. Og aller mest kanskje naar han sat i ein ring av gode vener, daa var det berre so det gneista og spratt *vit og løgje* ifraa honom» (Austlid 1906, s. 296) (mi uth.).

Desse to døma på pedagogiske tekstar om Vinje, syner tendensar som dreg i ulike retningar. Lærarskuleteksten fungerer sterkt myteskapande, og let ideologiske og pedagogiske omsyn trumfe dei litterære. *Storegut* blir trekt fram som viktig, trass i at Vislie i 1929-utgåva skriv at «det er ikkje vanskeleg aa prova at «Storegut» vantar reint kunstnarleg komposisjon» (s. 275). Mortensson-teksten har med eit lesekulturperspektiv, som, overraskande nok, ikkje skulemannen og læraren Vetle Vislie har med.

Den biografiske diskursen og ein konklusjon

La oss vende tilbake til sjangerrefleksjonar omkring den biografiske teksten. Stephen Walton gjer langt på veg Marianne Eglands ord til sine egne når han skriv at ein biografi er meir ein «diskurs» enn ein biografi. Ein diskurs er eit rom der det finst usagde reglar for kva som kan seiast og ikkje seiast (Walton 2008 s. 174–175). Dette er eit poeng: Tekstane til Vislie fungerer som ideologiske leverandørar i ein kulturkamp der landsmåloffentlegheita var på offensiven og var i direkte kulturell konfrontasjon med den danske-norske sida. Uskrivne reglar for myteskaping, heltedyrking og dyrking av det nasjonale var viktige, for dei fungete fyrst og fremst innafor eit klart «avgrensa omgrepsmessige rom», slik Aasen-forskaren Walton uttrykkjer det.

Trass i alle diskursive reglar som gjeld, greier Vetle Vislie å skape interessante tekstar i kraft av sitt kraftige, men balanserte, engasjement. Og det er ei viss rørsle i innhaldet, ser ein desse tekstane under eitt. Vinjes rabulisme glir over i å framstille han som kulturhøvding. Han går frå vera ein varg i veum til ein høvding for landsmålsflokken.

Notar

- 1 Det må også nemnast at Vislie gav ut ein kortversjon av si bok i 1906, gjeve ut av Norigs ungdomslag og Studentmaallaget, men dette arbeidet blir ikkje trekt inn her i og med at det inneheld ikkje noko nytt i høve til dei to hovudutgåvene.
- 2 Boka kom ut i alt seks utgåver i tida 1901–1926, fyrste utgåva hadde tittelen *Boksoga til bruk for seminar og ungdomsskular*, siste *Boksoga for lærarskular, gymnas- og ungdomsskular*.

Litteratur

- Bakhtin, M. (1981). «Forms of Time and of the Chronotope in the Novel». I: M. Holquist (red.). *The Dialogic Imagination. Four essays by M. M. Bakhtin*. (Oms. C. Emerson, C. og Holquist, M.). Austin: University of Texas Press.
- Bjerck Hagen, E. (2019) *Norsk litteratur 1830–1875. Romantikk, Realisme. Modernisme*. Oslo: Dreyers forlag.
- Claudi, M. B. (2016). *Bakover, nordover og framover. Framskrittstro, høvdingkult, vitenskap og geografi i og omkring Kristofer Uppdals lyrikk*. Doktoravhandling. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Egeland, M. (2000). *Hvem bestemmer over livet? Biografien som historisk og litterær genre*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Grepstad, O. (2006). *Viljen til språk. Ei nynorsk kulturhistorie*. Oslo: Samlaget.
- Haarberg, J. (1985). *Vinje på vrangen. Momenter til revurdering av en nasjonal klassiker*. Oslo, Bergen, Stavanger, Tromsø: Universitetsforlaget.
- Moe, M. (1926). *Moltke Moes samlede skrifter* (Bd. 2) Liestøl, K. (utg.). Oslo: Aschehoug & co.
- Mortensson, I. (1906). «Aasmund Olavsson Vinje». I: Austlid, A. (red.). *Lesebok for folkeskulen. Tredje bandet*. Kristiania: Alb. Cammermeyers forlag.

- Nordstoga, S. (2011). *Livshistorier på landsmål. Lesebok for folkeskolen – eit leseprogram blir realisert*. Doktoravhandling. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Skard, S. (1938). *A. O. Vinje og antikken. Studier i norsk åndshistorie*. Oslo: Den norske Videnskaps-akademi /J. Dybwad.
- Stegane, I. (1987). *Det nynorske skriftlivet: Nynorsk heimstaddikting og den litterære institusjon*. Oslo: Samlaget.
- Time, S. (1982). «Borgaren og satyren. Moment til eit bilde av Vinje som essayist i DØLEN». I: Grepstad, O. mfl. (red.). *Essayet i Norge. Fjorten riss av ein tradisjon*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Vassenden, E. (2016). «En varslet sensasjon. Den tidlige mottakelsen av Knut Hamsuns *Sult*, sommeren og høsten 1890». I: Furuseth, S., Thon, J. H. og Vassenden, E. (red.). *Norsk litteraturkritikks historie 1870–1920*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Vesaas, O. (2001) *A. O. Vinje. Ein tankens hermann* Oslo: Cappelen.
- Vinje, A.O. (1897). *Norske Dikt*. Oslo: Det norske Samlaget.
- Vinje, A.O. (1975). *Ferdaminne fraa Sumaren 1860*. Bergen: Eide.
- Vislie, V. (1890). *A. O. Vinje*. Bergen: Boklaget ved Mons Litleré.
- Vislie, V. (1905). *Boksoga for lærar- og ungdomsskular*. Kristiania: Alb. Cammermeyers forlag.
- Vislie, V. (1929). *Åsmund Vinje. Liv og diktning*. Oslo: Olav Norlis forlag.
- Walton, S. J. (2008). *Skaff deg eit liv! Om biografi*. Oslo: Samlaget.

Ein mann og dressen hans

Karikaturar av Dølen i *Vikingen* 1862–1870

Kristian Lødemel Sandberg

Den mest kjende karikaturteikninga av Aasmund Olavsson Vinje er utan tvil karikaturen som Theodor Kittelsen stod for: «Vinjefuruen i Telemark» frå 1907. Teikninga av ei furu som har velta over ende, med dei karakteristiske andletsdraga til Vinje tittande fram frå under jorda, skaper eit inntrykk som festar seg. Skjegget går over i røtene, og det rynkete andletet går i eitt med den knudrete barken. Det eine auget er attvakse, det andre stivt vendt mot himmelen. Det er Vinje karikert som «den ugreste og urnorske rotvelta» (Skard 1938 s. 429), og det er eit portrett som plasserer Vinje som uløysleg knytt til norsk natur, men også gir han ein destabiliserande eller omveltande kraft. Furua som har velta, med Vinje blant røtene, fangar slik sett opp den særmerkte utsjånaden hans, samstundes som furua illustrerer rolla hans som eit uromoment i nasjonallitteraturen: Med karnevalisme

og landsmålsjournalistikk snudde han opp ned på hierarkiske førestillingar i samtida. Det er kanskje av slike grunnar at Kittelsens karikatur har vore nytta som einaste illustrasjon av Vinje i litteraturhistorieverk (Andersen 2001; Andersen 2012). Det er ei karikaturteikning som effektivt formidlar både ytre særkjeennde og delar av Vinjes tyding og rolle i litteraturhistoria.

Karikaturteikninga er dessutan ikkje berre kjend på grunn av tolkinga ho gir av Vinjes litterære virke, men også på grunn av Kittelsens strek og den samanhengen som teikninga stod i. Teikninga var med i *Løgn og forbandet digt* (1912), som inneheldt småhistorier og illustrasjonar, og her står (eller ligg) «Vinjefuruen i Telemark», med underteksten «Det blev bare en underlig vrien rot», blant humoristiske forteljingar og andre portrett av fleire av dei mest kjende norske forfattarane: Bjørnson, Ibsen, Kielland, Hamsun, Garborg, Lie, Asbjørnsen. Alle forfattarkarikaturane står saman med ein prosatekst som utdjupar diktarportrettet, og Vinje er ikkje åleine om å gå i eitt med den norske naturen: «Bjørnsonfjeldet» er den attkjennelege silhuetten til Bjørnson som ein fjellformasjon i Romsdalen, med eit brystparti som blir framheva: «Men er ansigtet for magert, saa kan tilskueren ganske rolig vende sig til den anden side, her hvælver bryst og mave sig i kraftige velnærede former» (Kittelsen 1996 s. 156). «Ibsenholmen» ligg på si side med morske andletsdrag og eit høl der det eine auget skulle ha vore, med sola som skin gjennom og blir reflektert i vassyta: «[E]t flammende blik, som igjen speiler sig i en sitrende søile paa det dype mørke hav» (ibid. s. 49). Kittelsen plasserer forfattarane i naturen dei kom frå, eller blir assosiert med, og spelet på – eller parodien av – naturen som forståingsramme for diktinga og livsverket deira, er tidvis både kosteleg og kroppsleg, noko både Vinje-karikaturen og Bjørnson-karikaturen syner.

Dermed er det ikkje så underleg at «Vinjefuruen i Telemark» har etablert seg som den mest kjende karikaturteikninga av Vinje.

Samstundes er det vanskeleg å sjå føre seg at «Bjørnsonfjeldet» eller «Ibsenholmen» kunne fungert som det einaste portrettet av Bjørnson eller Ibsen i eit litteraturhistorieverk, slik tilfellet er for Vinjes del. I *Norsk litteraturhistorie* av Per Thomas Andersen er dessutan «Vinjefuruen i Telemark» den einaste av Kittelsens forfattarkarikaturar som er nytta som illustrasjon, og det er verdt å stille nokre kritiske spørsmål ved konsekvensane av at Vinje er den einaste forfattaren som blir skildra som halvt menneske og halvt natur i dette litteraturhistorieverket.¹ Det er også grunn til å stille spørsmål ved kva som ville ha vore alternativet til «Vinjefuruen», og kva slags bilete av diktaren og journalisten som ville ha kome fram då.

Målet med dette kapittelet er å undersøkje korleis Vinje vart karikert av vittigheitspressa i samtida. I desse karikaturane blir gjerne Vinje kalla for Dølen, som vart kallenamnet eller aliaset Vinje fekk som redaktør for avisa *Dølen*, og som han sjølv nytta når han personifiserte sin eigen journalistposisjon og skreiv om seg sjølv i tredjeperson (Haarberg 1985 s. 75; Rorgemoen 2007 s. 34). Undersøkingane av samtidskarikaturar av Dølen blir her avgrensa til bladet *Vikingen*, for så å diskutere karikaturane i lys av karikaturar av målfolk teikna av Olaf Gulbransson i *Tyrihans* rundt 1900. Mykje tyder på at ettertida sine karikaturar av målfolk har fått større gjennomslag enn karikaturar som vart teikna i samtida, og i Vinjes tilfelle er resultatet at han er meir kjend som ei fururot enn ein mann i mørk dress. Spørsmålet som blir stilt, er ikkje om dette er heldig eller uheldig, men snarare kva slags alternativt bilete dei samtidige karikaturane gir av Vinje og rolla hans i offentlegheita den gongen, og som ikkje finst representert i «Vinjefuruen i Telemark» av Kittelsen.

Ein som tidlegare har henta fram karikaturar av Vinje som vart teikna medan han levde, er Kristofer Visted. I *Syn og Segn* i 1927 presenterer han tre karikaturar frå *Vikingen*, og han argumenterer

for verdien av skjemtebladet og karikaturen som historisk kjelde:

Skjemtebladi gjev paa mange maatar eit viktig tilskot til aa gjeva ei tid sitt andlet. Dei gjev – vel aa merke naar ein ikkje tek dei for høgtidsamt – «den vanlege meining» og det folkelege synet paa menni og hendingane i samtidi; teikningane og teksti som fylgjer med, hev gjerne eit point; difor fær dette synet gjennom skjemtebladi ofte ei tydeleg form, som kastar skarpe glytt inn i tidi. Ein bør difor ikkje vanvyrda karikaturen som historisk dokument og illustrasjon. (Visted 1927 s. 262)

Ei forståing av karikaturen som «historisk dokument» som kastar «skarpe glytt inn i tidi» dannar eit utgangspunkt også for undersøkinga vidare, og materialet vil bli utvida frå Vistedts einskilddøme til ei større samling karikaturar for å vise fram hovudinstrykket som samtidskarikaturane av Dølen etterlèt.

Vittigheitspressa 1858–1870

Då Vinje starta opp *Dølen* hausten 1858, var det ingen vittigheitsblad som kom ut fast. Tidlegare hadde *Krydseren* (1849–1854) fylt denne rolla, men avisa gjekk over til å bli *Aftenbladet* i 1854, framleis med Ditmar Meidell som redaktør, og dette bladet fekk ein meir seriøs profil. Nokon direkte arvtakar etter *Krydseren* dukka ikkje opp med det første, sjølv om det finst mange døme på vittigheitsblad med kortare og lengre levetid midt på 1800-talet, for latterkulturen prega fleire bladprosjekt i denne perioden (Linneberg 1992 s. 283–84). To av blada var *Studentenblade* (1855, 1856, 1861–62 og 1863–64) og *Uglspeil* (1859). Som namnet på førstnemnde peikar mot, hadde det opphavet sitt i studentmiljøet, som også sette eit avtrykk på tidsskriftfloraen elles, med det komiske og harselerande som dominerande tone, medan

sistnemnde er kalla opp etter narren Till Uglspeil – ein folkeleg-litterær skøyar og subversiv helt i folkebøker frå mellomalderen (Haarberg 1985 s. 107 og 157). Bladet *Uglspeil* var eit illustrert vittighetsblad, og mennene bak var Johannes Sørensen og Adam Dzwonkowski, men det eksisterte berre i om lag eitt år før det gjekk inn (Berntsen 1999 s. 40).

Opptakten til ein varig arvtakar etter *Krydseren* kom først med bladet *Pasop* i 1862. Redaktør og utgivar var Hans Jørgen Synnestvedt, men slikt stod ikkje prenta på framsida, så då bladet var nytt, gjekk spekulasjonane om kven som var redaktør, og Christian Sophonias Krag måtte 2. februar rykkje ut og dementere, «paa Ære og Samvittighed», at han ikkje hadde nokon som helst del i vittighetsbladet, etter at fleire hadde trudd at han var hovudredaktøren (Krag 1862). Krag hadde gitt ut *Iagttageren* som «utkom til ubestemte tider» frå 1856 og fram til bladet gjekk inn i 1861 (Nielson 1966 s. 38; Grepstad 1985). Den faktiske redaktøren, Synnestvedt, hadde på si side tidlegare redigert *Samfundsblad, en literær Skatkiste* saman med David Chrystie Habel, og *Pasop* kom ut med til saman 13 nummer. Maskoten var ein hund ikledd krage og hatt med fjør, og førevarselet om at denne hunden ikkje kom til å leva så lenge, kom allereie før sommaren 1862: «Paa Grund av Redaktionens Bortreise i Sommermaanederne og formedelst omgribende Forandringer med Bladet, vil 'Pasop's' andet kvartal først udkomme paa Høstkanten» (Synnestvedt 1862).

Frå 4. oktober 1862 kom *Vikingen*, med undertittelen «Et satirisk-humoristisk Ugeblad», ut. Olaf Skavlan tok initiativ til bladet, medredaktørar var Johan Vibe og Johan Hegermann Schönheyder, og med på oppstarten var Synnestvedt og Habel. Det nye med *Vikingen* var den grafiske humoren, med karikatur- og vitseteikningar, og i norsk samanheng var bladet fornyande ved å presentere karikaturar «både i skrift og bilde» (Linneberg 1992 s. 284). Her skilde *Vikingen* seg frå vittighetsblad som

Andhrimner (1851), som Vinje gav ut saman med Ibsen og Paul Botten-Hansen, og *Krydseren*. Begge desse blada var i hovudsak tekstbaserte (sjølv om *Andhrimner* også hadde illustrasjonar, mellom anna teikna av Ibsen), og *Vikingen* vart meir prega av illustrasjonar og karikaturar enn desse to tidlegare vittigheitsblada (Berntsen 1999 s. 41). Politisk var *Vikingen* eit liberalt blad, og det var eit kritiske opposisjonsblad i den satirisk-humoristiske tradisjonen, med eit fransk førebilete i *Le Charivari*, men bladet var meir forsiktig enn *Andhrimner* (ibid.). Det siste kan forklåre kvifor *Vikingen* etter kvart fekk ein etablert posisjon, og at det vart så langleva. Det gjekk heilt fram til 1943, rett nok med mindre avbrot den første tida.

I *Vikingen* på 1860-talet vart karikaturteikningar nytta som illustrasjonar til teksten undervegs, men i hovudsak fann lesaren dei på den siste av dei fire sidene (*Vikingen* var i denne perioden ei avis i folioformat, til liks med *Dølen*, det vil seia at avisa vart trykt på begge sidene av eitt ark bretta i to, noko som gav til saman fire avissider). Denne fjerde sida var i kvart nummer halden av til karikaturar, anten eitt eller fleire motiv, noko dei starta med i det 14. nummeret i den andre årgangen (2. januar 1864), og på denne sistesida kunne teiknaren utfalde seg i stort format. Her var det rom for å prente ei sjølvstendig vitseteikning, slik ein kjenner sjangeren frå seinare, og ein av teiknarane var Olaf Skavlan, men han gav seg i bladet allereie i 1863. Mannen som då peika seg ut som hovudteiknaren, var August Schneider, som stod for den første tittelvignetten til bladet, og som arbeidde for bladet i om lag fem år. Sannsynlegvis var det han som stod for dobbeltsideteikningane «Vikings Julegilde» både i 1865 og 1866, for å nemne to døme (Edvardsen 2005 s. 52–58).² Som hovudregel var teikningane usignerte, og anonymiteten til karikaturteiknaren blir dessutan forsterka ved at karikaturane er trykte som xylografiar, der handlaget til xylografen spelar inn på

sluttresultatet.³ I denne fasen kan ein ikkje nødvendigvis kjenne att Skavlan og Schneider på «streken», slik som ved seinare reproduksjonsteknikkar og for nyare teiknarar, men idé og motiv høyrer teiknaren til, då som no.

Vinje-karikaturane i *Vikingen*⁴

Dersom ein vender seg til karikaturane som vart teikna av Vinje i samtida, er ein langt unna biletet av ein mann som er uløyselig knytt til naturen. På alle karikaturane i *Vikingen*, utanom to, er han teikna som ein mann i mørk dress og med eit fylldig svart skjegg og eit meir eller mindre rufsete svart hår. Det eine unnataket frå den mørke dressen er når Vinje er ikledd brannmannshabitt og står med brannslange, med underteksten: «Dølen som Straalemester» (V8). Høvet for karikaturen var Vinjes melding av Ibsens *Brand* (1866) med utfall mot det Vinje kalla for «Brandpoesi», og mot «Brandfolk» som set fyr på alt (ved å kjeffe og smelle og hisse seg opp). På karikaturen ser ein flammene stå opp frå nokre nummer av *Morgenbladet*, med hovudet til professor Marcus Jacob Monrad stikkande opp frå elden, medan Dølen har retta vasstråla mot avisbålet. Det andre unnataket er dobbeltsida «Vikingens Fastelavns-gilde» (V13), der Vinje rett nok er dresskledd, men denne gongen i ein sliten og lappa dress, og med skreppe og stav (altså utkledd som seg sjølv som vandrar). Utanom desse to unnataka er Vinje velkledd, om ikkje strigla. Det er også gjennomgåande at Vinje blir teikna utan hatt, noko som gjer håret meir framståande, og at han ofte har på seg ein frakk som går ned til knea (to døme er V3 og V14). På desse karikaturane er det samsvar med Vinje slik han framstår på samtidige fotografi: med dress med kravatt og eventuelt ein frakk over (sjå Vesaas 2001 s. 179, 266, 303, 365 og 427).⁵ Særtrekk ved klesstilen hans er altså med i teikningane, men i fleirtalet av

«Paa Trichinbureauet» (V5) frå Vikingen 29. juli 1865 (nr. 30, 3. år). Kreditering: Nasjonalbiblioteket.

karikaturane er det lite ved kleda til Vinje som gjer at han skil seg ut. I klesstilen liknar han dei han blir karikert saman med.

Hovudinstrykket er også at Vinje vart karikert utan særleg overdrivne andletsdrag, trass i at samtidige fotografi vitnar om eit potensial til å overdrive eit noko skakt og etter kvart rynkete andlet. I dei mest stiliserte versjonane er rett nok Vinje teikna som både lang og tynn, men fleire kjennemerke enn skjegget og håret (og ein markert nase eller så vidt umake auge) ser ikkje ut til å ha vore avgjerande for å formidle at Vinje var den karikerte. No er det i fleire tilfelle ikkje naudsynt å gjera karikaturen overtydeleg, sidan overskrifta eller underteksten ofte namngir Dølen, men samstundes er det nok av døme på andre personlegdomar i samtida som vart karikerte med unormalt store hovud, magar

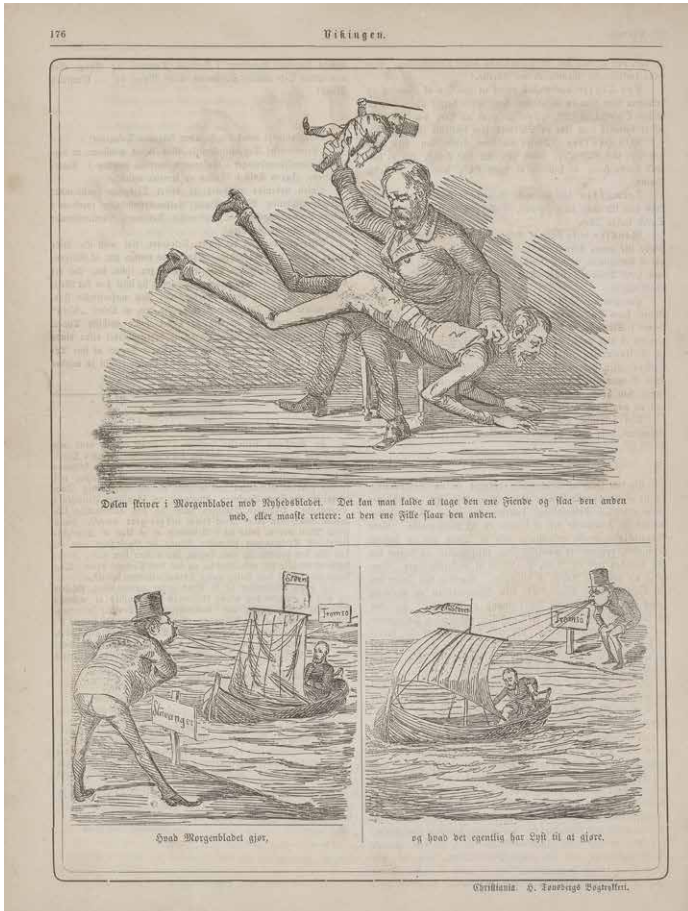
og frisyrrar. I ei av teikningane der Vinje også er med (V₅), er redaktøren av *Morgenbladet*, Christian Friele, teikna tydeleg korpulent og med nasen naturstridig høgt til vørs, trass i at den lyse frakken, flosshatten og brillene kunne ha sagt sitt. I ei anna, som også inkluderer Vinje (V₁₁), er Ernst Sars teikna med eit andlet som er like stort som kroppen, og med eit skjegg, open munn og høgt hår som gjer hovudet dobbelt så stort. Dølen er derimot i begge karikaturane teikna velproporsjonert og utan abnorme kroppsdelar, men han har hendene falda framfor magen og med hovudet litt framoverbøyd i den eine (V₅), og ei tilsvarende framoverlent hovudstilling har han også i den andre (V₁₁), noko som kan peike mot kvifor Vinje gjekk fri: Grunntanken i harselasen og satiren ved ein karikatur er gjerne at dei som er høgast på strå eller mest sjølsikre, blir karikerte mest outrert. Dei som kjem under på rangstigen eller vedgår eigne feil og manglar, får på si side mildare medfart.

Samstundes viser fleire av karikaturane at Dølen (som sjølv gjerne harselerte med andre) også må stå skolerett og får kjenne sin eigen medisins. Dette gjeld særleg i den eine av dei sistnemnde karikaturane (V₅), der Dølen er henta med til «Trichinbureauet» av Herr Vikingen (med eit sveip av Robin Hood) som presenterer han og dei to andre redaktørane med frasen «her har De tre af mine bedste Dyr» og lurar på om dei har trikiner. Underforstått: Dei er svin, men kan ein slakte dei og ete kjøtet? Replikken som fell, er her ein allusjon til *Ferdaminni fraa Sumaren 1860*, for der nyttar Vinje replikken «Her er mine Dyr» etter Robin Hood som ein intertekstuell referanse ved heile seks tilfelle (Rorgemoen 2007 s. 44–45). Robin Hood-forteljinga Vinje då spelar på, går ut på at Robin Hood gir seg ut for å vera slaktar og lurar med seg sheriffen («Fehandlaren» i Vinjes versjon) ut i «ville Skogen» for å sjå dyra hans, og når sheriffen så ser hjort og harar springe omkring, seier Robin Hood: «Her er mine Dyr» (Vinje 1861

s. 75). I *Ferdaminni* fell replikken ved alle seks tilfella når Vinje møter på bønder som ikkje er like opplyste som han meiner dei burde vera, eller steller seg like godt som dei burde (Sandberg 2013 s. 86). I karikaturen i *Vikingen* er på si side rollene snudd om: Her er Vinje eitt av dyra som blir vist fram, medan Vikingen opptrer som Robin Hood i rolla som «slaktar». Slik viser karikaturen at det alltid er avsendaren av harselasen som får makta til å snu opp ned på roller og førestillingar, slik Vinje gjorde det i *Ferdaminni*.

Eit anna gjennomgåande trekk ved karikaturane er at Dølen oftare er representant for avisa *Dølen* enn han berre er seg sjølv som person. Dette gjeld mellom anna når Vinje dreg på ei tril-lebår med «Gamle Synder» og har Hagbard Berner og Ernst Sars på skuldrene (V11), som ein illustrasjon av at Dølen har flytta inn i kjellaren til den nye avisa *Vort Land*. Dølen skulle få boltre seg nedst på avissidene, under streken. Tilsvarende gjeld i karikaturen frå «Trichinbureauet» (V5), der dei tre redaktørane står oppstilte som representantar for avisene dei gir ut. Eit tredje døme (V9) er ein karikatur av Dølen som gir Paul Botten-Hansen (*Illustreret Nyhedsblad*) ris på baken med ein miniatyrversjon av Christian Friele (*Morgenbladet*), då som ein kommentar til at Vinje skreiv eit innlegg i *Morgenbladet* mot ein innsendar i *Illustreret Nyhedsblad* (Visted 1927 s. 265). Underteksten startar slik: «Det kan man kalde at tage den ene Fienden og slaa den anden med». Vinjes skriftlege irettesetjing er gjort høgst biletleig, og sjølv om bruken av *Morgenbladet* som publiseringsstad for å ramme *Illustreret Nyhedsblad* kunne vore representert med ei teikning der ei papiravis fungerte som riset, er det Friele sjølv som har fått den rolla. I alle desse tre døma, men også i fleire (som V7 og V8), er karikaturen av mannen Vinje eit bilete på Dølen som journalist eller *Dølen* som avis, slik tilfellet også er med dei andre redaktørane som blir karikerte.

Eit bilete av offentlegheita på 1860-talet får ein på si side

«Dølen skriver i Morgenbladet mot Nyhedsbladet» (V9) frå Vikingen 27. oktober 1866 (nr. 43, 4. årg.). Kreditering: Nasjonalbiblioteket.

gjennom dobbeltsidene med teikningar av «Vikings Julegilde» – eit «myldrebilete» som samanfattar året som har gått, og der smått og stort av personlegdomar er samla til julefest, med Vikingen teikna på ei opphøgð trone. På julegildet for

«Vikings Fastelavnsgilde» (V₁₃) frå Vikings 7. mars 1868 (nr. 10, 6. årg.). Kreditering: Nasjonalbiblioteket.

1866 (V₁₀) kan ein til dømes skimte hovudet til Vinje på høgre fløy, bak Ibsen som les i *Brand* og Bjørnson som kroner han med ei laurbærkrans, og på julegildet for 1865 (V₆) er Vinje griserøktar på venstre fløy og passsar på Hans Majestet Grisen (Edvardsen 2005 s. 56–57). På «Vikings Fastelavnsgilde» (V₁₃) er Vinje, som nemnt over, til stades med både stav og skreppe. Denne gongen står han i fronten av biletet, der han får ein mynt i hatten av narren på festen. I alle desse tre bileta får ein såleis presentert ei oppfatning av offentlegheita den gongen (kven som var noko, kven som var med, og kven som ikkje var med), kva for rolle dei hadde (her er Dølen presentert som griserøktar, litteraturkritikar og fjellvandrar) og kva dei vart hugsa for i året som hadde gått. Desse karikaturane viser mellom anna éi offentlegheit, som rett nok er folksam, men

like fullt oversiktleg, og dei viser at Dølen hadde ei rolle som kritiskar i denne offentlegheita.

Karikaturteikningane av julegildene og fastelavnsgildet er dessutan talande for den karnevalskulturen som sette preg på samkomet på 1850- og 60-talet, med tette band til studentmiljøet. Denne karnevalskulturen kjem heilt konkret til uttrykk i «Vikingens Fastelavnsgilde». Der har dei ei tønne «Aqua vite Philosophica» som tørstedrikk, og alle i salen er utkledd, eventuelt gjorde til leiketøy. Karikaturen av fastelavnsgildet viser ei positiv haldning til karnevalskulturen i samtida, der det er mogleg å harselere med alle, som også karikaturane elles i *Vikingen* demonstrerer: Det er få som går fri for harselas, og dei som stikk seg mest fram, får gjennomgå mest.

Karikaturane av Vinje og andre målfolk

Rundt hundreårsskiftet kom bladet *Tyrihans* ut (1892–1904), og ein av karikaturane som stod på prent her, var Olaf Gulbrandsens «Maaltroldene rykker ind i Kristiania» (i julenummeret *Guldgaasen* 1899). Karikaturen er kjend for mange og viser målmennene Arne Garborg, Per Sivle og Ivar Aasen teikna som troll som kjem ruvande nedover Karl Johan frå bak Stortinget, som enorme skapnader høgt heva over bygningane, medan den oppskremde folkemassen flyktar til alle kantar. Garborg kjem først med stav i hand og ein monokkel framfor det eine auget, deretter Sivle («med sin karakteristiske vadmelskoffert» og briller) og Aasen til sist, med det som ser ut som restar av skogbotnen i håret (Solheim 1980 s. 71). Ottar Grepstad hevdar at karikaturen «knapt [er] tenkjeleg utan målmarknaden» – ein marknad som vart skipa før første gong i 1898, og som varte atten dagar til ende, og der «alt dreier seg om landsmål» (2006 s. 126 og 128). Med vadmalskofferten til Sivle ser dei tre målmennene ut som

turistar i byen, og dei kjem inn i hovudstaden upåverka av den flyktande folkemengda. Karikaturen kan slik sett tolkast på to måtar, anten som den overdrivne frykta hovudstadsfolk hadde for landsmålet, eller som det reelle trugsmålet landsmålet hadde starta å representere.⁶

Det mest sentrale trekket ved karikaturen, i ei tid før «King Kong» fanst som referanse, er spelet på eventyrstoff og dei illustrasjonane som etter kvart hadde vorte fast følge til folkeeventyra. Trekka til dei tre målmennene er stiliserte og effektivt realiserte som troll med store hovud og kraftige never i Gulbranssons strek. Motivet var ein gamal Kittelsen-idé, og Gulbransson teikna i denne perioden fleire karikaturar av Sivle, mellom anna ein karikatur i februar 1902 av Sivle som held fram ei rosemåla bolle for å ta imot pengane som Stortinget har løyva han (summen var 1000 kroner), og som regnar ned frå himmelen, med tittelen «Indbringende nationalsange» (Østbye 1982 s. 314). Dei som syng «skaldens pris», er Lasse Trædal⁷ og døtrene hans i bunader. Trædal var ein av bøndene på Stortinget «som la seg mest i selen for Sivle» (Hovden 2000 s. 61), og at Trædals døtrer er med i karikaturen, skuldast at Trædal i debatten om stipend til Sivle i 1902 argumenterte med at «jeg ved ingen sange, som jentungerne mine er saa glad i at synge, som Sivles» (Fidjestøl 2010 bilettekst 46). Underteksten i karikaturen er henta frå Sivles dikt «Storthinget»: «Nu trænger Norge mænd igjen / Af gamle trauste sorten. / Velkommen da paa sverrevagt / i hundredeogfjorten» (Birkeland 1961 s. 344). Streken som er nytta for å karikere Sivle, liknar stilen i «Maaltroldene rykker ind i Christiania», og Sivle er teikna med røslege kjakar og store never som held fast i bollen.

Den einaste karikaturen av Vinje frå *Vikingen* som viser han saman med andre målfolk, står i kontrast til dette biletet, for der står målfolka og publikasjonane deira i fokus, ikkje eventyrelement

Dølen i Bergen.

Thronhjems Mæste Kløgt for vor ærverdige
Tidstid om dens Skarphed. Den Døle,
der holdes med egen Dølelse, har tjent til
Befæstelse af den nye og interessante Cyba-
gette, at det dogem, der bevæger sig hurtigst,
vil indhente det, der bevæger sig langsomt,
hvor vi langt al ærgers for Universitetets
Samlinger og hane allerede sent en Kommi-
ssoner til Thronhjelm for med «Dressen» Vi-
hand at sege den efterlyst, indfanger og ud-
søppet.

I Anledning af den poetiske
Skomager i Bergen.

Jensvolden, hvordan er til det godt,
At Du har mistet Du Skomager-Ny!
En anden Høveder er fremkommet;
Skomager-Digteren i Bergens Ny!

Kad Minge hoi og skiligt Bjergs Kletten,
Og Du Skomager, lad han hoi Du Gist!
Wen hin man gaa paa sine borte Sæller,
Du rider om med Segulus til Helt.

Dølen: Gøddag, Høst Versen! Hvortledes
haar det til?
Versen: Ha, det uot, kan Du Hjønn.
Dølen: Hvortledes det del?
Versen: Der Jorden, kan Du alle halle
at jeg kan Hjørte i Gjerfend—Høstbød Sæller.
Dølen: Ja, men — jeg tænkte — efter
Telegrafbrevets Gøllinger —

Versen: Halvne 6 Percent, Høst!
(Væst).

Dølen: Høst Du, Versen, jeg skal give
Dig et godt Raad; reis og til Tromsø Amt.
Versen: Hvad Jorden skalde jeg gjøre
der? Høst Gud eller se paa Høstbødsløsen!
Dølen: Høst. Kan Du alle løst Jorden-
ningen fra Amtmanden i Tromsø Amt. «Den
væsentligste Mangel, Distrikten lider
af er forlante Bergen», siger han.
Versen (glad): Høst! Ja, du kunde jeg
kanke «Høstet Mangel» deroppe.

Restkomme Sager.

En Døst er kommet fra Skomager
N. N. i Bergen, medens han Høst et Døst til
Dølen. Der Tilbagekøbsgeilen udlever en god
Døst.

Skildningen. D. Zeebøge Døstfæst.

«Dølen i Bergen» (V15) frå Vikingen 13. november 1869 (nr. 46, 7. årg). Kreditering: Nasjonalbiblioteket.

og rosemåling, Karikaturen er av føredragsrekkja som Vinje heldt i Bergen i 1869, med overskrifta «Dølen i Bergen» (V15). Her står Dølen på talarstolen, karikert slik som han elles vart (berre meir rufsete og gestikulerande), og framfor talarstolen sit ein skomakar med skinnforklede, lest og lyre. Denne karakteren

viser til ein skomakar som fekk trykt eit hyllingsdikt til Vinje i *Bergens Tidende* 2. november 1869 før føredraga tok til. Diktet vart trykt under initialane J.E.Z, og det stod på prent sjølv om det leid av «adskillige formelle mangler» (sitert etter Vesaas 2001 s. 435). Under karikaturen trykte *Vikingen* også eit dikt («I anledning af den poetiske Skomager i Bergen») i tillegg til ein notis under «Bortkomne Sager» som raljererer over denne poetiske skomakaren: «En Læst er bortkommet fra Skomager N.N. i Bergen, medens han skrev et digt til Dølen. For Tilbagebringelsen loves en god Dusør». Ordtaket «Skomakar, sit med din Leist!» blir såleis utnytta til det fulle.

Blant publikumet på karikaturen er nokre målfolk teikna detaljerte mot resten av ein grått publikum. Grunnleggjaren av Vestmannalaget, Henrik Krohn, står med *Dølen* i lomma og med *Ei liti Ferd fraa Sogndal til Fjerland* lagt under benken (synleg er berre *Ei liti ferd*), og bak Krohn står Kristofer Janson med *Soldatboki* under armen. Bak mennene står det som truleg er konene deira: Drude Krog Janson med Jansons *Han og ho* (!) i hendene og Hanna Krohn sitjande på benken.⁸ Ein viss biletlikskap er det, men viktigare enn biletlikskap for eit samtidig publikum var nok publikasjonane som vart representerte i karikaturen, og som gir vink om dei karikerte: *Ei liti Ferd fraa Sogndal til Fjerland* (1868), *Han og ho* (1868) og *Soldatboki* (1869). Her er aktuelle landsmålspublikasjonar i samtida med, og via titlane blir det formidla at Vinje tala til sine eigne, i form av andre målfolk, noko som blir forsterkt ved komposisjonen, der landsmålstypene er dei som er framheva. Den «grå massen» vitnar på si side om at det var meir enn berre målfolk til stades og hørde på Vinje.⁹

Eventyrelementa kjem først inn i karikaturteikningar av målfolk på eit senare tidspunkt. Rett nok er både Krohn og Janson teikna med hovud som nesten går av hengslene, med andlet som ikkje gir inntrykk av glupe tankar, der særleg Janson står og geipar,

men det er nok først om fremst snakk om å realisere uttrykk som gjer dei bondske og utan «frons urbana». Dei er framleis menneske og ikkje måltroll. Like fullt ser ein kimen til karikaturane som Gulbransson kom til å teikne i «Dølen i Bergen». Med Vinje på talarstolen og målfolka i salen, ser ein nokre av dei første stega mot utskiljinga av ei eiga nynorsk litterær offentlegheit (i karikaturen representert ved tydelege målfolk mot resten av eit grått publikum). Etter kvart som denne offentlegheita vart meir og meir fråskild den større offentlegheita, med ein litterær autonomi og ein samlande kulturpolitisk ideologi (Stegane 2009), kjem ein til grunnlaget for Gulbransson og Kittelsens karikaturar av målfolk rundt 1900, som «Maaltroldene rykker ind i Kristiania» og «Vinjefuruen i Telemark»: Ved inngangen til 1900-talet fanst landsmålsavisa *Den 17de Mai* (skipa 1894, dagsavis frå 1898) og tidsskriftet *Syn og Segn* (skipa 1894) som sørgde for ei eiga offentlegheit for landsmålsskrivande, og norsksdomsrørsla hadde starta å ta form på nasjonalt nivå, med organisering av mållag og ungdomslag mange stader i landet (Grepstad 2006 s. 132–135). På dette tidspunktet var målfolk i større grad «dei andre» enn Vinje var det i den samtidige offentlegheita. Rundt 1900 omfatta språkreisinga dessutan ei kultureising som hadde starta å setja preg på hovudstaden, noko gjennomføringa av målmarknaden «Den norske marknaden» i 1898 syner. Der kunne ein sjå «Halling og Springdans af Landets bedste Dansere», ein kunne høyre «Nationalt Felespel», og ein kunne eta seg mett på «Øll, Sill og Poteter» (Den norske marknaden 1898). Dette vart kombinert med opplesingar, føredrag og sjølvsgatt tombola, tivoliartistar og mykje meir som høyrer ein marknad til (Grepstad 2006 s. 127). Summen av slike element gav grunnlag for karikaturar: Ei eiga dagsavis og offentlegheit, ei veksande norsksdomsrørslle og ein eigen marknad i hovudstaden kan forklåre kvifor målfolka dukkar opp som «måltroll» (og Vinje som «en underlig vrien

rot») i karikaturar rundt 1900, men ikkje før. Dei hadde starta å utfordre det etablerte på høgst synlege vis.

Dølen i samtida

Dei til saman femten karikaturane av Dølen i *Vikingen* i åra mellom 1862 og 1870 viser tydeleg ein annan offentlegheitssituasjon enn det som var tilfellet då «Vinjefuruen i Telemark» vart til, og på den måten gir dei «skarpe glytt inn i tidi», altså offentlegheita i 1860-åra. Dei samtidige karikaturane av Dølen viser han som ein mann i dress, og som ein representant for avisa *Dølen* – på lik line med andre redaktørar, som representerte avisene sine. Dessutan viser dei Dølen som del av ei større offentlegheit, som samstundes er avgrensa nok til at ein avisteiknar kan ha oversikt over ho, der kritikk og karnevalselement blir verdsett. Sjølv sagt blir Vinje harselert med, til dømes som «Straalemeister» og griserøktar, noko som er heile poenget med karikaturteikningar, men dersom ein ser dei femten karikaturane under eitt, gir dei inntrykk av ein mann som vart karikert med godhjarta respekt og nøkterne strekar, utan å overdrive fysiognomien hans.

Samstundes finst fleire karikaturar av Dølen i perioden 1858–1870 enn dei som stod i *Vikingen*. To teikningar til som er kjende frå tidlegare, er éin karikatur frå *Studenterblade*, nummer 10/1861 (Haarberg 1985 s. 157) og éin frå *Pasop* (Vesaas 2001 s. 268). I tillegg finst det truleg fleire i *Studenterblade*, *Uglspeil* eller *Pasop*, eller i nokon av dei andre vittigheitsblada som kom ut medan *Dølen* var eit aktivt blad: *Iagttageren* (1856–61), *Vrøvleblade* (1859), *Santa Indulgentias Iagttager* (1860), *Badegjæsten* (1860), *Humburger Nachrichten* (1865), *Skjemt og Alvor* (1866), *Puck* (1868) (Grepstad 1985; Haarberg 1985 s. 207). Dette kapittelet gir med andre ord ikkje det fulle biletet av korleis Dølen vart karikert i samtida, men karikaturane i *Vikingen* gir høgst truleg eit nokså

dekkjande bilete av korleis Vinje vart framstilt og oppfatta medan han levde, og som deltakar i offentlegheita. Dei viser han som ein mann i dress, kanskje med stav eller brannslange i hand, og aldri som ei fururot.

Notar

- 1 Dette valet er truleg teke av biletredaksjonen i forlaget, ikkje Andersen åleine, og bakgrunnen for å trekkje fram *Norsk litteraturhistorie* spesifikt er ikkje for å leggje det på Andersen, men for å diskutere konsekvensane av eit slikt val.
- 2 Det er uvisst om Schneider opererte som eineillustratør, eller om andre også teikna for bladet i perioden etter Skavlan gav seg. Ein kjenner ikkje til namn Schneider skal ha samarbeidd med, men det er samstundes sikkert at det er namn ein ikkje kjenner til i den samanhengen. Ein veit til dømes ikkje kven som teikna for bladet mellom Schneider gav seg og til Wilhelm Bergstrøm vart illustratør for *Vikingen* i 1870-åra (Edvardsen 2005 s. 53).
- 3 Ved xylografering gjer ein eit tresnitt i endevend ved hjelp av gravørverktøy (Rattsø 1950). Xylograf for *Vikingen* i 1860-årene var Andreas Ludvig Søborg (eventuelt ein av lærlingane eller sveinane hans), og det var gjerne slik at dei xylograferte illustrasjonane «viste mer av xylografens dyktighet eller eventuelt manglende ferdigheter enn de ga adekvat inntrykk av kunstnerens originale forelegg» (Edvardsen 2005 s. 52).
- 4 Sjå vedlegget for ei oversikt over Vinje-karikaturane som er kartlagde i arbeidet med dette kapittelet. Desse kjem vidare til å bli refererte til med forkortingar: V1 for den første karikaturen av Vinje i *Vikingen*, V2 for den neste osv. (V-en står for *Vikingen*, og er med for ved eit eventuelt seinare høve å kunna utvide oversikta med karikaturar frå andre blad, som *Pasop*). Til grunn for tabellen ligg ein gjennomgang av Nasjonalbiblioteket sine digitaliserte versjonar av dei første sju årgangane av *Vikingen*. Mange av desse Vinje-karikaturane var med i Olav Vesaas' biografi *Ein tankens hermann* (2001) og er kjende derifrå (V1, V2, V8, V11, V12), medan fleire av karikaturane ikkje ser ut til å ha vore prenta opp att seinare (V3, V7, V13, V14, V15).
- 5 Flosshatten Vinje har på seg på brudebiletet (Vesaas 2001 s. 427), er aldri med på karikaturar av han. Denne må reknast

- til høvet, og ein slik hatt var tydeleg ikkje noko som vart assosiert med Vinjes vanlege habitt.
- 6 Tilsvarande tolkingsmoglegheiter gjeld for karikaturen som Inge Grødum teikna i 2009 basert på «Maaltroldene rykker ind i Kristiania», denne gongen med Ottar Grepstad på plassen til Garborg og med Tor Fuglevik på plassen til Sivle – også han med vadmålskoffert. Begge to var på det tidspunktet i Språkrådet.
 - 7 Trædal (1857–1921) var gardbrukar, målmann og folkehøgskolemann frå Lavik i Sogn. Han sat som stortingsmann for Venstre frå 1901–1903 og 1910–1918 (Markhus 1995). Trædal var oppteken av nasjonale spørsmål, som målsak og unionspolitikk, og han både såg ut og tedde seg som «ein ekte bonde».
 - 8 Takk til Klaus Johan Myrvoll for hjelp til å identifisere målfolka (med følge) i salen, med tilhøyrande publikasjonar, og takk til Ottar Grepstad for vidare innspel om komposisjonen og i kva grad portrettlikskap var vesentleg i karikaturane den gongen.
 - 9 Då Vinje kom til Bergen, heldt han først tale på møtet til Vestmannalaget 2. november, med 2–300 til stades, før førelisingane for ålmenta (i Arbeiderforeningens Festsal) starta opp 4. november (Hannaas 1918 s. 41; Vesaas 2001 s. 435). Karikaturen skal truleg vise summen av det ein har høyrte om Dølen i Bergen så langt (særleg gjennom *Bergens Tidende*).

Litteratur

- Andersen, P. T. (2001). *Norsk litteraturhistorie*. Oslo: Universitetsforlaget.
- (2012). *Norsk litteraturhistorie* (2. utg.). Oslo: Universitetsforlaget.
- Berntsen, B. (1999). *Skarpt sett*. Oslo: Andresen & Butenschøn.
- Birkeland, B. (1961). *Per Sivle*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Den norske marknaden. (1898). Sjaa! Den norske marknaden paa Tivoli, *Den 17de Mai*, 12. september.

- Edvardsen, E. H. (2005). *Kvitebjørn kong Valemon 1: Gerhard August Schneider – arkitekten bak norske eventyrillustrasjoner*. Oslo: Norsk Folkeminnelag/Aschehoug.
- Fidjestøl, A. (2010). *Eit halvt liv: Ein biografi om Per Sivle* (2. utg.). Oslo: Det Norske Samlaget.
- Grepstad, O. (1985). «Litt om norske skjemteblad». *Syn og Segn, Årg 92* (1), s. 62–69.
- (2006). *Viljen til språk: Ei nynorsk kulturhistorie*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Hannaas, T. (1918). *Vestmannalaget i femti aar*. Bergen: Kr. Madsens bokhandel.
- Haarberg, J. (1985). *Vinje på vrangen: Momenter til revurdering av en nasjonal klassiker*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hovden, A. (2000). *Per Sivle: Ei livssoge* (3. utg.). Oslo: Det Norske Samlaget.
- Kittelsen, T. (1996). *Løgn og forbandet digt*. Oslo: Bjørn Ringstrøms antikvariat.
- Krag, C. (1862). Bekjendtgjørelser, *Christiania-Posten*, 8. februar.
- Linneberg, A. (1992). *Norsk litteraturkritikks historie 1770–1940. Band II: 1848–1870*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Markhus, K. (1995). «Radioforedrag om Lasse Trædal». I: Trædal, S. (red.). *Trædals-slekta i tekst og bilete*.
- Nielson, H. B. (1966). *Byoriginaler: Tradisjoner og minner om kloke koner, folkelige dikterfigurer, vandrende musikanter og annet underlig folk fra det gamle Kristiania til dagens Oslo illustrert med 80 tegninger og fotografier*. Oslo: Cappelen.
- Rattsø, O. (1950). *Liten kunstordbok*. Oslo: Kunst i Skolen.
- Sandberg, K. L. (2013). «Kvisting av Vinje-furua. Eit postkolonialt perspektiv på journalisten A.O. Vinje i lesebøker for gymnaset 1869–2009». Masteroppgåve. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Skard, S. (1938). *A. O. Vinje og antikken: Studier i norsk åndshistorie*. Oslo: Det norske videnskaps-akademi i Oslo.
- Solheim, T. (1980). «‘Tidssignaler’». *Samtiden, Årg. 89* (6), s. 66–75.

- Stegane, I. (2009). «Nynorskens utvikling som litterær offentlegheit, 1885–1905». I: Bjørby, P. (red.). *Artiklar om litteratur*. Bergen: Alvheim & Eide.
- Synnestvedt, H. J. (1862). Pasop, *Morgenbladet*, 7. mai.
- Rorgemoen, K. (2007). «Her er mine Dyr. Ei undersøking av essaysubjektet i *Ferdaminni fraa Sumaren 1860*». Masteroppgåve. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Universitetsbiblioteket. (1940). *Norske tidsskrifter: Bibliografi over periodiske tidsskrifter i Norge inntil 1920*. Oslo.
- Visted, K. (1927). «Aasmund Vinje-karikaturar». *Syn og Segn, Årg.* 34 (17), s. 266–66.
- Vinje, A.O. (1861). *Ferdaminni fraa Sumaren 1860*. Christiania: Bergh & Ellefsen.
- Østbye, L. (1982). «Den ukjente Olaf Gulbransson». I: Hølmekbakk, G. (red.). *Den store tradisjonen: Essays om bildekunst*. Oslo: Gyldendal.

Supplerande litteraturliste til vedlegget

- Beyer, E., Hauge, I. og Bøe, O. (1974). *Norges litteraturhistorie. Band II: Fra Wergeland til Vinje*. Oslo: Cappelen.
- Det Norske Samlaget. (1968). *Det Norske Samlaget 1868–1968*. Oslo.
- Eide, M. (2010). *Den redigerende makt: Redaktørrollens norske historie*. Oslo: IJ-forlaget.
- Edvardsen, E. H. (2007). *Kvitebjørn kong Valemon 2: Gerhard August Schneider – den illustrerte eventyrutgaven som aldri utkom*. Oslo: Norsk Folkeminnelag/Aschehoug.
- Midttun, O. (1968). «Då Vinje vart avsett». *Syn og Segn, Årg.* 75, s. 364–379.
- Schulerud, M. (1960). *Norsk kunstnerliv: Utgitt til kunstnerforeningens 100 års jubileum*. Oslo: J.W. Cappelens forlag.
- Time, S. (1984). «Infinitiv». *Syn og Segn, Årg.* 90, s. 36–44.

Vedlegg: Tabell over karikaturteikningar av Vinje i Vikingen 1862–70

Avst.	Overskrift (O), undertekst (U), teiknar (T)	Nr / dato	Opptrykk
VI	<p>O: «Det er ikke greit at være Dølen heller»</p> <p>U: «En Morgenbladsindsender: Hr. Vinje vil behage for Fremtiden ikke at holde sine Forelæsninger i Landsmaalet! / En Aftenbladsindsender: Hr. Vinje vil behage at holde sine Forelæsnings i Landsmaalet»</p>	60, 2. årg. / 19. november 1864	Schulerud 1960 s. 134; Beyer, Hauge og Bøe 1974 s. 401; Vesaas 2001 s. 320
V2	<p>O: «Hvad der bliver af norske Forfattere.»</p> <p>U: «Dølen i Benaadningskontoret»</p>	11, 3. årg. / 18. mars 1865	Visted 1927 s. 263; Det Norske Samlaget 1968 s. 22; Midttun 1968 s. 368; Djupedal 1972; Beyer, Hauge og Bøe 1974 s. 413; Berntsen 1999 s. 41; Vesaas 2001 s. 335; Eide 2010 s. 49

V ₃	O: «Til Dølen fra Bjerkebæk»	20–21, 3. årg. / 27. mai 1865	
V ₄	U: «Billeder fra den 17de» T: August Schneider	20–21, 3. årg. / 27. mai 1865	Edwardsen 2007 s. 8
V ₅	O: «Paa Trichinbureauet.» U: «Vikingen: Vørsaa- god, Hr. Observator, her har De tre af mine bedste Dyr; der er noget iveien med dem, og jeg vil gjerne vide, om det er Trichiner!»	30, 3. årg. / 29. juli 1865	Time 1984 s. 39
V ₆	O: «Vikingens Julegil- de 1865» T: August Schneider	50–52, 3. årg. / 23. desem- ber 1865	Time 1984 s. 43; Ed- wardsen 2005 s. 56
V ₇	O: «En Maalskydning»	22, 4. årg. / 2. juni 1866	

V8	O: «Dølen som Straalemester»	39, 4. årg. / 29. september 1866	Visted 1927 s. 264; Vesaas 2001 s. 350
V9	U: «Dølen skriver i Morgenbladet mot Nyhedsbladet. Det kan man kalde at tage den ene Fiende og slaa den Anden med, eller maaske rettere: at den ene Fille slaar den anden.»	43, 4. årg. / 27. oktober 1866	Visted 1927 s. 265
V10	O: «Vikingens Julegilde 1866» T: August Schneider	51–52, 4. årg. / 22. desember 1866	Edwardsen 2005 s. 57
V11	O: «Dødens nye Fysiognomi»	11, 5. årg. / 16. mars 1867	Vesaas 2001 s. 367
V12	U: «Som Kunstner nyder ikke Dølen fortjent Paaskjønnelse, og agter derfor at drage ud paa Vandring og søge et taknemmeligere Publikum.»	31, 5. årg. / 3. august 1867	Vesaas 2001 s. 389

V13	<p>O: «Vikingens Fastelavnsgilde»</p> <p>U: «(Anm. Da den af vore Medarbejder, til hvem vi havde overdraget at referere Festlighederne, har været forsvundet siden den Dag, da de franske Balettdanserinder afreiste herfra, saa kan vi ikke ledsage Tegningen med nogen Beskrivelse. Men forhaabentlig vender den unge Mand snart tilbage til sin Pligt, og vi skulle da senere levere Texten).»</p>	<p>10, 6. årg. / 7. mars 1868</p>	
V14	<p>O: «Et nyt Stort-hingsemne holdende Valgtale i Eidsvold»</p>	<p>16, 6. årg. / 18. april</p>	
V15	<p>O: «Dølen i Bergen»</p>	<p>46, 7. årg. / 13. november 1869</p>	

Notar

- 1 Lista over opptrykk kan vanskeleg bli heilt fullstendig, så denne oversikta er med i tabellen for å gi eit inntrykk av kva for karikaturar som har vore prenta opp att, i tillegg til nokre stader ein kan finne dei, og kva for karikaturar som har vore prenta opp att fleire gonger.

Om forfattarane

NORUNN ASKELAND er professor i norsk ved Universitetet i Sør-aust-Noreg, der ho dei siste åra har undervist i lærarutdanninga. Relevante publikasjonar er *Essayet. Ein veg til kreativ fagskriving* (Askeland, Aaamotsbakken og Åslund 2021), «Representations of the Alta-Kautokeino Conflict in Nordic Textbooks» (Askeland, 2021) i antologien *Exploring Textbooks and Cultural Change in Nordic Education 1536–2020* og *Metaforer. Hva, hvor og hvorfor?* (2019) med Magdalena Agdestein Wagner. Har våren 2021 lansert podkasten *Metaforprat* saman med Magdalena Agdestein Wagner.

HERLEIK BAKLID (f. 1960) er førsteamanuensis i kulturhistorie ved Universitetet i Sørøst-Norge. Han disputerte på avhandlinga «Hundrede Daler, Hest og Sadel [...]». En eksplorativ studie av feste-, benke- og morgengaveskikken i et kontinuitetsperspektiv. Videre har han publisert en rekke artikler om trosforestillinger knyttet til arkeologiske gjenstandsfunn i kirker og på kirkegårder og om kunnskaps- og faghistorie, knyttet bl.a. til Ivar Asen og M. B. Landstad. Han er redaktør for flerbindsverket *M. B. Landstad. Skrifter*, som er under utgivelse.

LIV BLIKSRUD (f. 1945), dr. philos på avhandlingen *Natur og normer hos Sigrid Undset* 1988. Professor emeritus i nordisk litteratur ved Institutt for lingvistiske og nordiske studier, Universitetet i Oslo. Har utgitt en rekke bøker og artikler om eldre og nyere norsk litteratur med særlig vekt på 1700-tallets litteratur og Undsets forfatterskap. Redaktør av firebindsverket *Sigrid Undsets artikler og essays 1910-1949*. Medforfatter i *Norsk idehistorie* 2001–2006. Bibliografi i *Liv og diktning. Litteratur som forståelsesform. Festskrift til LB*, 2015.

GUDLEIV BØ (f. 1939) er professor emeritus fra Universitetet i Oslo; har publisert bøker om Arne Garborg, om Henrik Ibsen, om nasjonal tematikk i norsk litteratur, om populærlitteratur og om folkediktning - dessutan artiklar om ymse litterære emne i tidsskrift og samleverk.

MADS B. CLAUDI er førsteamanuensis i nordisk litteratur ved Universitetet i Oslo. Han har doktoravhandling på Kristofer Uppdals lyrikk og har i de siste årene særlig interessert seg for litteraturhistoriografi, for litteraturlesningens historisitet og for litteraturhistoriens plass i skolen. Han har skrevet artikler om eldre og nyere litteratur i flere sjangrer, har utgitt lærebøkene *Litteraturteori* (2013) og *Litterære grunnbegreper* (2010), og er også medforfatter på referanseverket *Ibsen in Context* (2021) og læreverket *Grip teksten* (2020–2022).

STÅLE DINGSTAD (f. 1965) er professor i nordisk litteratur ved Universitetet i Oslo. Han har blant annet publisert *Hamsuns strategier* (2003), *Den smilende Ibsen* (2013), *Litterære kretsløp. Bidrag til en norsk bokhistorie fra Maurits Hansen til Gunvor Hofmo* sammen med Aasta Marie Bjørkøy Bjorvand (2017), og *Knut Hamsun og det norske holocaust* (2021).

PETER FJÅGESUND (f. 1959) er Professor i britisk litteratur og kulturkunnskap ved Universitetet i Sørøst-Noreg i Bø. Han har publisert ei rekkje artiklar og bøker om britisk litteratur, særleg om D.H. Lawrence, reiselitteratur og anglo-skandinaviske tilhøve, og har m.a. redigert boka *Knut Hamsun Abroad: International Reception* (2009). Han har òg omsett fleire britisk romanar og Robert Burns-samlinga *Songar og dikt på telemål* (2020).

OTTAR GREPSTAD (fødd 1953) er forfattar og språk- og litteraturvitar. Han var redaktør og forleggjar i Det Norske Samlaget 1980–94, redaktør i *Syn og Segn* 1984–88 og direktør i Nynorsk kultursentrum 1999–2018. Utgivingar i utval: *Retorikk på norsk* (1988), *Det litterære skattkammer* (1997), *Viljen til språk* (2006), *Draumen om målet* (2012), *Historia om Ivar Aasen* (2013), *Vinje-bibliografien* (2017), *Skriftkultur* (2018), *1900-talet* (2020), *Språkfakta 2020* (2020) og *Krønikene* (2021).

GEIR GRIMELAND, førstelektor ved Universitetet i Sørøst-Norge, Institutt for idrett og friluftsliv. Utvalgte bøker: *Kamera-tredning for klatrere* (2014), *Bratte gleder. Klatring med barn og ungdom* (2009), *En historie om klatring i Norge 1900-2000* (2004). Utvalgte artikler: «Den vertikale lære.» (2013), «Bærekraftig fagdidaktikk i friluftsliv» (2016).

JENS-MORTEN HANSSEN er seksjonsleder ved Nasjonalbiblioteket i Oslo. Han avla doktorgrad ved Universitetet i Oslo i 2018 på ei avhandling om den tidlige tyske resepsjonen av Ibsen i tysk teater. Han er forfatter av boka *Ibsen on the German Stage 1876–1918: A Quantitative Study* (Narr Francke Attempto Verlag, Tübingen 2018) og artikler som «Ibsen and the Repertory System: *Peer Gynt* on the German Stage» (2020), «Digital Humanities and Theatre Studies: New Perspectives on the Early

Reception of Ibsen on the German Stage» (2018) og «The Introduction of Bjørnson and Ibsen on the German Stage» (2016).

KRISTIAN HANTO (f. 1953) er fyrstelektor ved Universitetet i Sørøst-Noreg, Institutt for språk og litteratur. Han har skrive om språkbruk og språkhaldningar, om språkhistoriske emne, om nynorsk skriftkultur i internasjonale perspektiv, og vore med og redigert bøker om poetikk og nynorske landskap.»

JENS JOHAN HYVIK, professor i historie ved Universitetet i Sørøst-Norge. Har blant annet gitt ut bøkene *Norsk målreising I. Språk og nasjon 1739-1868* (2009) og *Tokulturlæra i norsk historie* (2016).

JON HAARBERG, professor i allmenn litteraturvitenskap ved Universitetet i Oslo, har tidligere blant annet utgitt *Vinje på vrangen. Momenter til revurdering av en nasjonal klassiker* (1985) og det sjette bindet av *Vinjes Skrifter i Samling* til 175-årsjubileet i 1993. Til 200-årsjubileet i 2018 utgav han *Vinjes Korrespondentbrev til Drammens Tidende 1851-1859* sammen med Nina Marie Evensen.

HALLVARD KJELEN (f. 1977), ph.d., førsteamanuensis i norsk ved Nord universitet. Han har publisert artiklar om litteraturdidaktikk, barnelitteratur, skuleutvikling og skriving. Seinaste artikkel: «Skriverammer som stillas» (i Norsk pedagogisk tidsskrift, 2020. Medforfattar: May Line Rotvik Tverbakk). Han arbeider for tida med eit bokprosjekt om Helgeland som litterært landskap.

ANNE-BEATHE MORTENSEN-BUAN er førstelektor i norsk ved Universitetet i Sørøst-Noreg, der ho blant anna underviser på masterutdanninga i norskdidaktikk og på lektorprogrammet i norsk. Relevante publikasjonar er «Skjønnlitteraturen og

elevleseren – en undersøkelse av en lærers modellering av litterær faglighet og elevenes engasjement i arbeidet med Hamlet» (Mortensen-Buan og Furumo, 2020) i antologien *Grønsegængere og grænsedragninger i nordiske modersmålsfag* og ««Dette er en same». Visuelle framstillinger av samer i et utvalg lærebøker i samfunnsfag» (Mortensen-Buan 2016) i antologien *Folk uten land? Å gi stemme og status til urfolk og nasjonale minoriteter*.

KLAUS JOHAN MYRVOLL (f. 1981) er professor i nordisk språkvitskap ved Universitetet i Stavanger. Han har ein doktorgrad frå Universitetet i Oslo frå 2015 på ei avhandling om språkleg og metrisk datering av norrøne skaldekvæde. Han har elles skrive artiklar om ulike språkhistoriske og filologiske emne, m.a. om skaldestrofene i *Gísla saga Súrssonar*, om Olav H. Hauges attdiktingar frå tysk (i lag med Ronny Spaans) og om Henrik Rytters omsetjing av Ibsens *Peer Gynt*.

SVEINUNG NORDSTOGA (f. 1954) er dosent i norskdidaktikk ved Institutt for språk og litteratur ved Universitetet i Sørøst-Noreg. Han forskar på lærebøker og lærebokhistorie, norskdidaktiske grunnlagsspørsmål og skjønnlitterære tekstar, inkludert songlyrikk. Viktige publikasjonar er *Livshistorier på landsmål. Andreas Austlids Lesebok for folkeskulen (1902–1906) – eit lesebokprogram blir realisert* (ph.d. 2011), *Varsel.Venting.Vandring. Vegar inn i Tarjei Vesaas' diktarlandskap* (2014) og *Der litteratur blir til. Nedslag i norsk litteraturhistorie etter 1814* (2021).

KRISTIAN LØDEMEI SANDBERG er førsteamanuensis i norsk litteratur ved Høgskolen i Innlandet (HINN). Sandberg har tidlegare undersøkt tekstutvalet av journalisten A.O. Vinje i lesebøker for gymnasen i eit postkolonialt perspektiv, og han har gitt ut ei tekstkritisk utgåve av Vinjes bladsjå-artiklar. Han

disputerte på avhandlinga *Kapitalistisk skuld etter 1989. Utviklinga av ein historiekritikk i fire verk av Kjartan Fløgstad* (2018) og har publisert fleire artiklar om Kjartan Fløgstads forfattarskap.

THOMAS SEILER, professor i nordisk litteratur ved USN, campus Bø. Har skrevet monografier om Paal Brekke og skandinavisk fengselslitteratur, samt redigert *Skandinavisch-iberoamerikanische Kulturbeziehungen* (2013) og *Herzort Island. Festschrift für Gert Kreutzer* (2005). Artikler om skandinavisk, særlig norsk litteratur med hovedvekt på 1900- og 2000-tallet.

OLAV SOLBERG (f. 1942) er professor emeritus i nordisk litteratur ved Universitetet i Sørøst-Noreg, Bø. Han har arbeidd med og skrive artiklar og bøker om sentrale forfattarar som Ibsen, Undset og Vesaas, og om mellomalder- og folkedikting. Solberg var medredaktør av den vitskaplege utgåva av norske mellomalderballadar, tekstar og melodiar (2016). Sist utgjevne bok er *Harpe og sverd. Litteraturhistoriske essay om den norske balladen* (2020).

RONNY SPAANS er fyrsteamanuensis i nordisk litteraturvitskap og litteraturdidaktikk ved Nord universitet. Spaans har ein doktograd frå Universitetet i Oslo frå 2015 om den nederlandske diktaren Joannes Six van Chandelier (1620–1695). Avhandlinga er publisert på Amsterdam University Press i 2020. Han har skrive artiklar om Petter Dass, Olav Nygard og Olav H. Hauge. Han er òg fast skribent i *Dag og Tid*, der han skriv om norsk lyrikk.

JOHAN MAGNUS STAXRUD (f. 1985) er stipendiat ved ph.d.-programmet i kulturstudier ved Universitetet i Sørøst-Norge, og arbeider med en avhandling om sanglyrikk og rallarviser.

INGA HENRIETTE UNDHEIM (1983) er førsteamanuensis i norsk litteraturvitenskap ved Høgskulen på Vestlandet (HVL). Hun har en doktoravhandling om litterære strukturer i Ludvig Holbergs historiografiske forfatterskap og har ellers skrevet artikler om litterære emner.

BENTE AAMOTSBAKKEN, professor emeritus i tekstforskning. Siste publikasjoner er: «Norway». I: *The Palgrave handbook of conflict and history education in the post-cold war era*. Palgrave Macmillan, 2018, «Textbook analysis and the need to combine approaches.» I: *IARTEM 1991-2016: 25 years developing textbook and educational media research*. Santiago de Compostela: International Association for Research on Textbooks and Educational Media, 2019, «Traumas linked to world war II: The consequences of the German occupation for the Norwegian attitude towards Europe as depicted in history textbooks.» I: *Europa und Bildungsmedien = Europe and educational media*. Verlag Julius Klinkhardt, 2019 og *Essayet. Ein veg til kreativ fagskriving*, Oslo: Det Norske Samlaget, sammen med Norunn Askeland og Arnfinn Åslund.

ARNFINN ÅSLUND (f. 1959) er førsteamanuensis i norsk litteratur, Universitetet i Sørøst-Norge. Utgitt diverse artikler og bøker om litterære og filosofiske emner. Nylige essays: «Store ting. Om Erlend Kaasas *Thunder Road*» (2020) og «En bluespreken. Om Son House og 'Preachin' The Blues'» (2021). Nylig bok sammen med Norunn Askeland og Bente Aamotsbakken: *Essayet – Ein veg til kreativ fagskriving* (2021).